

***Маҷаллаи илмӣ-омӯзишии
муҳаққиқони ҷавон***

МУҲАҚҚИК

МУАССИС:

*Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи Садриддин Айни*

№ 1 (66)

Душанбе – 2025

Сармуҳаррир: Ҳоҷазод С.

Котиби масъул: Сатторӣ Ҳ.

Мухаррири техникӣ: Бехрӯзи Қ.

ҲАЙАТИ МУШОВИРОН:

- Ибодуллозода А.** - ректори Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣи Тоҷикистон
ба номи Садриддин Айни, доктори илмҳои таърих, профессор
- Рачабзода С.** - муовини ректор оид ба илм, доктори илмҳои химиявӣ,
профессор
- Қурбонзода Р.** - муовини ректор оид ба робитаҳои байналмилалӣ
доктори илмҳои филологӣ, профессор
- Нуъмонов М.** - доктори илмҳои педагогӣ, профессор
- Бандаев С.** - доктори илмҳои химия, профессор

ҲАЙАТИ ТАҲРИРИЯ:

- Худойдодов А.** - доктори илмҳои филологӣ, профессор
- Сулаймонов И.** - номзади илмҳои филологӣ, дотсент
- Ҳусейнов А.** - доктори илмҳои таърих, профессор
- Мачидова Б.** - доктори илмҳои педагогӣ, профессор
- Умаров У.** - номзади илмҳои педагогӣ, дотсент
- Бердиев Ш.** - номзади илмҳои фалсафӣ, профессор
- Ќумаев М.** - номзади илмҳои химия, дотсент
- Сатторов Т.** - доктори илмҳои биологӣ, профессор
- Мухаббатова Х.** - доктори илмҳои географӣ, профессор
- Пиров Р.** - доктори илмҳои физикаю математика, профессор
- Ғафорова Қ.** - номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент
- Хидиров Р.** - номзади илмҳои филологӣ, дотсент

**Маҷалла дар Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1 майи соли 2023 таҳти
шумораи 287/МҚ-97 сабти ном гардидааст.**

**Дастхату аксҳои ба идораи маҷалла воридшуда баргардонида намешаванд.
Саҳеҳияти далелҳо ва маълумоти илмӣ бар уҳдаи роҳбарони илмӣ ва
кафедраҳои марбута воғузор мегардад.**

ФЕХРИСТ

ЧАҲОНИ ЗАБОН

Зайдуллоева А.	
Шарҳи мафҳуми «тарбия- education» дар раванди омӯзиши забони англисӣ.....	6
Абдулалиева Т.	
Мафҳуми услуби расмӣ-коргузорӣ ва хусусиятҳои лексикӣ он	11
Азизкулов Ҷ.	
Робитаи мутақобилаи забон ва фарҳанг дар забоншиносии фарҳангӣ	16
Икромов Г.	
Таълими луғати забони англисӣ дар мактаби миёна	23
Камолова О.	
Хусусиятҳои раванди таълими забони хориҷӣ дар муассисаҳои ибтидоӣ	28
Мамасайидова З.	
Ташаккули салоҳияти коммуникатсионии донишҷӯён дар раванди омӯзиши забони олмонӣ.....	35
Мафтунаи А.	
Взаимосвязь между теплопроводностью и коэф-фициентом поверхностного натяжения растворов полимеров.....	39
Норова З.	
Невербальная коммуникация в диалогическом дискурсе и её языковая рефлексия в художественном тексте	43
Рахимзода С.	
Таҳлили муқоисавии категорияҳои грамматикӣ масдар дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ	48
Ризоева З.	
Таснифоти сохтори фонемаҳо дар забонҳои тоҷикӣ ва хитой	53
Тияжкова Н.	
Нақши нутқи шифоӣ дар табиики усулҳои фаъоли таълими забони англисӣ.....	58
Ходжаева М.	
Модальные глаголы: путешествие из прямой речи.....	62
Шарипова Р.	
Лексикаи концепти меҳмондорӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ	66
Шарофзода Ш.	
Таҳлили семантики феълҳои бевосита ва бавосита дар забонҳои тоҷикӣ ва чинӣ.....	71
Мавлудии М.	
Вижагҳои қорбасти хусусиятҳои созмонии пешояндҳо дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ	74
Пермухамедова О.	
Ташаккули қобилияти лингвокултурӣ ҳамчун омиле барои азхудкунии фарҳангӣ- забонӣ	78
Марупова Ш.	
Роль интернет-технологий в формировании коммуникативной компетенции будущих учителей английского языка	84
Бобоқуллова Т.	
Мафҳуми истилоҳот ва омӯзиши истилоҳи ҷуғрофӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ.....	90

ГУЛШАНИ АДАБ

Бӯриев А.	
Муборизаҳои мафкуравии замон.....	97
Гулбойзода М.	
Зиндагиномаи ваҳшии бофқӣ	102
Мачидова З.	
Баъзе хусусиятҳои қорбурдии феълҳо дар “таърихи бухоро” ва “шоҳнома”	106

ТАЪРИХ, ФАЛСАФА, СИЁСАТ ВА ҲУҚУҚ

Бобоева Д.	
Баррасии масъалаҳои ҳаёти иҷтимоӣ ва иқтисодӣ ва фарҳангӣ дар замони муосир.....	112
Суфиев Ш.	
Назаре ба таърихи вашгирд	116
Ятимова М.	
Мафҳуми муҳлати мурофия ва аҳамияти он	121
Холов С.	
Раванди ташаккули империяи франкҳо	126
Халифаева Қ.	
Хештаншиносии ҷавонон ҳамчун омилҳои муқовимат бар зидди ифротгарӣ ва терроризм	130
Фармонов А.	
Таърихи омӯзиши ёдгориҳои бостоншиносии болооби зарафшон дар замони истиқлол.....	135
Ҷомадова Ф.	
Ҷавобгарии ҳуқуқӣ: нишонаҳо ва принсипҳои он	142

ИЛМ ВА ФАНОВАРӢ

Қурбонбеков Р.	
Коркард ва омӯзиши таркиби химиявии афшураи барги зулф ва пудинаи лалмӣ	147
Холдорзода Н.	
Асосҳои назариявии ташкили минтақаҳои озоди иқтисодии ҷумҳурии тоҷикистон	151
Худойбердиев Ҷ.	
Ёфтани муодилаи интегралӣ барои суммаи зарби функсияҳои мултипликативӣ.....	156
Қориева Н.	
Тармиҳои ҷузъиёти системаи озӯкадиҳои муҳаррикҳои карбюраторӣ	160
Собирова З.	
Таъинот ва тавсифи ҷузъҳои маснуот.....	165
Ҳакимзода П.	
Функсияҳои асосии изолейтсин дар организми зинда.....	169
Сангинова У.	
Хусусиятҳои биоэкологӣ ва морфологияи пистаи ҳақиқӣ дар шароити тоҷикистон	177
Ҳакимзода П.	
Функсияҳои асосии изолейтсин дар организми зинда.....	183
Сайдҷонов З.	
Основы защиты информации и информационной безопасности в цифровую эпоху	188
Табаров М.	
Самаранокии кори барномаҳои компютерӣ барои ҳалли масъалаҳои молиявӣ ва иқтисодӣ.....	194
Гулнозаи Д.	
Аҳамият ва вазифаҳои баҳисобгирии он дар роҳи зиёд намудани самарани истеҳсолот.....	200
Сафаров О.	
Хусусияти иқтисодии растанипарварӣ ва таъсири он ба ҷараёни ташаккули низомии баҳисобгирӣ – таҳлилий.....	205
Исмоилзода Н.	
Асосҳои назариявии эътирофи он ва баҳодиҳии захираҳо	211

ОМУЌИШ ВА ПАРВАРИШ

Амонзода С.

Нутқи алоқанок ва роҳҳои инкишофи он дар дарсҳои забони модарии синфҳои ибтидоӣ218

Бобокалонова Т.

Бозиҳои дидактикӣ ҳамчун воситаи тарбия дар хонандагони синфҳои ибтидоӣ222

Давлатов Ш.

Алоқамандии мароми муваффақшавӣ ва худбаҳодиҳӣ дар донишҷӯён228

Шарипзода С.

Нақши тарбияи экологӣ дар шароити муосир234

Саломатшоева Г.

Аҳамияти технологияҳои фаъоли таълим дар ташаккули салоҳиятнокии хонандагони синфҳои ибтидоӣ240

ЧАҲОНИ ЗАБОН

Зайдуллоева Анора Парвонаевна,
магистри соли якуми факултети забони англисӣ ва забоҳои Шарқ

ШАРҲИ МАФҲУМИ «ТАРБИЯ- EDUCATION» ДАР РАВАНДИ ОМУЌИШИ ЗАБОНИ АНГЛИСӢ

Мафҳуми «тарбия» бо раванди фаъолгардони шахсияти инсон дар ҷомеа алоқаманд аст. Одамон ҳамеша, новобаста аз сатҳи дониш ва иродаи эҷодӣ, ҳатто бидуни дарки ин раванд, дар ҷараёни доимӣ ва муттасили таъсироти мутаассир ва тарбиявӣ иштирок мекунанд. Ҳақиқати тарбия ҳамчун як зухуроти абадии иҷтимоӣ, дар шакли умумӣ, дар он аст, ки вай дар ибтидо, аз лаҳзаи пайдо шудани ҷомеа, ба вучуд омадааст. Тарбия ҳамчун раванди объективӣ худшиносии субъективии одамони калонсол дар бораи ӯҳдадорӣ, масъулият ва зарурати ҷамъоварии таҷриба дар ҳамкориҳои таълимӣ бо кӯдакон мебошад.

Тарбия раванди иҷтимоӣ буда, бисёр равишҳо, мактабҳо, таълимотҳое ҳастанд, ки аз замони қадим бармеоянд. Ғайр аз ин тарбия ин як категорияи фалсафие мебошад, ки дар хусуси он бисёре аз файласуфони Юнони қадим, ба монанди Платон, Арасту ва Суқрот андешаҳои худро баён кардаанд.

Аммо мафҳуми «тарбияи анъанавӣ» чӣ маъно дорад? Ин намуди тарбия дар Иттиҳоди Шуравӣ, Спарта, Хитой истифода мешуд. Бояд бигӯям, ки бо ин роҳ беш аз як насли одамони қавӣ ва ҳадафманде буданд, ки ба Ватан содиқ буданд (ғалабаи Чанги Бузурги Ватаниро дар ёд доранд) ва медонистанд, ки дӯст доштан ва дӯстӣ кардан чӣ гуна аст. Аҳамияти тарбия, аниқтараш, яке аз ҷузъҳои муҳими он дар он аст, ки қисми асосии раванд ба давраи муҳимтарини ҳаёти инсон – кӯдакӣ рост меояд.

Тарбия ҳамчун як категорияи абстрактӣ, идея, раванди воқеии мушаххаси таърихӣ – ҳаракати муносибатҳо, иртибот, фаъолиятро дар ҷомеа инъикос ва ифода мекунад, ки ба шарофати он пойдоршавии наслҳо тавассути интиқоли фарҳанг ва таҷдиди нерӯҳои истеҳсолӣ амалӣ мешавад. Тарбия ҳамчун падидаи иҷтимоӣ вазифаи объективии механизми иҷтимоии мутақобилаи наслҳоро иҷро мекунад. Он воридшавии насли ҷавонро дар ҷомеа таъмин менамояд.

Аз нуқтаи назари гуногун таърифҳои зиёди ҷараёни тарбия вучуд доранд. Тарбия маънавӣ, ахлоқӣ, сиёсӣ, ҷинсӣ, ҳуқуқӣ, меҳнатӣ, рӯҳӣ, ҷисмонӣ, бадеӣ, экологӣ, иқтисодӣ, эстетикӣ, ахлоқӣ. Дар луғати педагогӣ ҷараёни ягонаи тарбия ба тариқи зайл муайян карда шудааст.

Тарбия (ҳамчун падидаи педагогӣ):

1. Фаъолияти мақсадноки касбии омӯзгор, мусоидат ба рушди ҷамъонибаи шахсияти кӯдак, ворид шудан ба ӯ дар доираи фарҳанги муосир, мавзӯи ҳаёти шахсии ӯ, ташаккул додани ангежа ва арзишҳои ӯ.

2. Раванди муаммалӣ оғозона ва ташаккулёфтаи ташаккули шахсият ва таълим дар муассисаҳои таълимӣ аз ҷониби шахсони махсус тайёршуда.

3. Низомии мақсаднок, идорашаванда ва кушодани ҳамкориҳои мутақобилаи таълимӣ байни кӯдакон ва калонсолон, ки дар он шогирд узви баробарҳуқуқ аст ва дар он тағйироте ворид кардан мумкин аст, ки ба рушди мутаносиби кӯдакон мусоидат мекунад.

4. Ҳолатҳое, ки ба ӯ ҳуқуқи интиҳоб кардан ва ҷустуҷӯи роҳи худро мегузоранд.

5. Раванд ва натиҷаи таъсири барқасд ба рушди шахсият, муносибатҳо, сифатҳо, муносибат, этикод, роҳ, рафтор дар ҷомеа (дар ин маврид, кӯдак объекти таъсири педагогӣ аст.)

6. Ба вучуд овардани мақсадноки шароит барои рушди фарҳанги инсонӣ, гузариши он ба таҷрибаи шахсӣ тавассути таъсири муташаккилонаи дарозмуддат ба

рушди шахс аз муассисаҳои таълимии ҳамсоя, муҳити иҷтимоӣ ва табиӣ бо назардошти имкониятҳои потенциалии он барои ҳавасмандгардонии худшиносӣ ва истиклолияти он.

Категорияи «тарбия» яке аз муҳимтарин дар педагогика мебошад. Ҳангоми муайян кардани доираи концепсия, онҳо тарбияро ба маънои васеъ чудо мекунад, аз ҷумла дар он таъсир ба шахсият дар маҷмӯъ ва тарбия ба маънои мафҳум – тавре ки дар боло қайд карда шудааст, фаъолияти мақсадноке мебошад, ки барои ташаккули системаи сифатҳои шахсият, ақидаҳо ва эътиқодҳо равона карда шудааст. Волидайн аксар вақт ба маънои бештар маҳаллӣ – ҳамчун роҳи ҳалли ягон мушкилоти таълимӣ шарҳ дода мешавад (масалан, тарбияи хислатҳои муайяни хислат, фаъолияти маърифатӣ ва ғайра).

Ҳамин тавр, тарбия ин ташаккули мақсадноки шахсият дар асоси ба вучуд овардани муносибатҳои муайян ба ашё, зухуроти ҷаҳон, ҷаҳонбинӣ ва рафтор ҳамчун зухуроти муносибатҳо ва ҷаҳонбинӣ мебошад.

Намунаҳо ва меъёрҳои ҳаёти фарҳангӣ, шоиста дар арзишҳои тарбия инъикос меёбанд. Арзишҳои асосӣ инсон, фарҳанг, ҷомеа мебошанд. Ба гуфтаи онҳо, шахс худро худаш, ҷаҳонро, ҷомеаро дигаргун мекунад.

Тарбия– фаъолият оид ба рушди ҷаҳони маънавии шахс, ки ба ӯ дастгирии педагогӣ дар ташаккули намунаи ахлоқии вай равона карда шудааст. Тарбияро инчунин метавонад ҳамчун як раванди худидораи шахс бо истифодаи захираҳои дохилии худ, ки ташаббуси муайяни беруна тақозо мекунад, баррасӣ кард. Ин фаҳмиши таҳсилот ба маънои мафҳум ва одатан ин фаҳмиши тарбия бо мафҳумҳои асосии таълими пӯшида алоқаманд аст: фаъолияти мақсаднок, таъсир, ташаккули сифат ва эътиқод, интиқоли таҷрибаи иҷтимоӣ. Ин мафҳум амалҳои анъанавии педагогиро тавсиф мекунад, ки дар онҳо шахсияти хонанда ҳамчун объекти таҳриргар амал мекунад.

Яъне, ҳуди тарбия ҳамчун раванди тайёр кардани одам ба ҳаёт дар ҷомеа сурат мегирад, ҳаёти ҷомеа тавре ба роҳ монда шудааст, ки ба тарбияи ҷавонон дар самти муайян аз ҷониби ҳама тарафҳо мусоидат кунад. Моҳияти ҷараёни тарбия таъсири муштарак тарбиятгиранда ва хонанда мебошад, ки дар ҷараёни он шахсият тағйир меёбад.

Концепсияи марказии «тарбия» як ҷонибдори истилоҳҳои педагогӣ дорад, ки зухуроти зухуроти ба тарбия алоқамандро ифода мекунад. Масалан, истилоҳи «ташаккул», ки ба дастовардҳои шартии кӯдаки сатҳи муайяни рушд, вақте вай мустақил мешавад, ишора мекунад.

Ҳамин тавр, тарбия ҳамчун мафҳуми педагогӣ се хусусиятро дар мундариҷаи худ дар бар мегирад:

1. Мақсаднокӣ, мавҷудияти ягон намуди намуна ҳамчун ҷойгоҳи иҷтимоӣ-фарҳангӣ;

2. Мувофиқати раванд ба арзишҳои иҷтимоӣ-фарҳангӣ ҳамчун дастовардҳои рушди таърихӣ инсоният

3. Мавҷудияти системаи муайяни таъсироти муташаккил.

Дар ниҳоят, таърифе, ки тарбияро ҳамчун фаъолияти мутамарказ ва пурмазмунӣ омӯзгор тавсиф мекунад, ба рушди ҳамаҷонибаи шахсияти кӯдак мусоидат мекунад, вайро дар доираи фарҳанги муосир ворид мекунад ва ҳамчун субъекти ва стратегии ҳаёти шахсии сазовори инсон мегардад.

Дар илми педагогика маълум аст, ки тарбияи ғайримунсифона (бе тайёрии), яъне таъсири ҳаёти рӯзмарраи кӯдак ба ташаккули он вучуд дорад. Ин аст, ки таърихшинос М.Ф.Шаббаев дар ин бора чунин менависад: «Кӯдаки давраи ибтидоӣ дар ҳаёти худ, иштирок дар корҳои калонсолон, дар муоширати ҳамарӯза бо онҳо ба воя расидааст. Писарон бо марди калонсол дар шикор, моҳидорӣ ва силоҳ машғул буданд... Вақте ки

зарурати тарбияи муташаккилона ба миён омад, чомеаи қабилавӣ тарбияи насли ҷавонро ба одамони аз ҳама ботаҷриба воғузур кард» [8, с. 130].

Ҳамин тавр, фикр кардан одат шудааст, ки дар тарбияи насли ҷавон ҳама шахсоне, ки ўро ихота мекунанд, бо кӣ сўҳбат мекунанд, мебинанд ва мешунаванд. Илова бар ин, тарбияи муташаккилонаи одамони ботаҷриба ба вучуд омад.

Дар Спартаи қадим дар атрофи шахр деворҳои қалъаҳо сохта нашуда буданд, то ки ба онҳо така накунанд, балки танҳо ба қувват ва қобилияти худ ҷанг кунанд, то ҳамеша ба ҷанг омода бошанд.

Олимони дигар ба монанди Ҷ.Ҷ. Руссо боварӣ дошт, ки ба кӯдак се омили тарбия таъсир мерасонад: табиат, одамон ва чомеа, аз ин рӯ вазифаи тарбиятгар ҳамоҳанг кардани амали ин омилҳо мебошад. Далелҳои сершумор нишон медиҳанд, ки аз қадимулайём мавҷудияти тарбияи ғайримунсифона (бе тайёри) дар педагогика эътироф шудааст. Ин аст он чизе ки таърихшинос Н.А. Константинов дар ин ҳолат гуфтааст: «Гелветсий чунин мешуморад, ки шахс тарбиякунадаи ҳама ҷизҳои гирду атроф мебошад, мавқеъе, ки ба ӯ вобаста аст ва ҳатто ҳама ҳодисаҳои нохуши ӯ рӯй медиҳанд» [2, с. 55-56].

К. Гелветсий меғӯяд: «Тарбиятгарони нав ва асосии ҷавонон шакли идораи давлате мебошанд, ки ӯ дар он зиндагӣ мекунад, одобҳои, ки одамон бо чунин шакли ҳукумат доранд» [2, с. 54].

Дар бораи ин фикрҳо шарҳ дода, К.Маркс менависад, ки тарбияи Гелветсий «на танҳо тарбияро бо маънои муқаррари калима, балки мафҳуми тамоми шароити зиндагии шахсро мефаҳмад ...» [8, с. 234].

Галскова Н.Д., дар китоби худ доир ба ин мавзӯ ба он назар аст, ки «Дар воқеияти худ, он (моҳияти инсон.) ин маҷмӯи ҳамаи муносибатҳои иҷтимоӣ аст» [1, с. 236].

Инро навишта, К. Маркс мавҷудияти он тарбияро, ки Гелветсий дар борааш гуфта буд, эътироф кард. Ин ҳама гувоҳӣ медиҳад, ки мавҷудияти тарбияи ғайримуташаккилона эътироф карда мешавад. Ушинский инро аллақай аниқ ва оқилона гуфтааст. «Мо ба ҳубӣ медонем, ки тарбия, ҳамчун маънои ҳатмии таълим, ҳамчун фаъолияти мақсадноки таълимӣ - мактаб, мураббӣ ва мураббӣ ... ягона тарбиятгари шахс нестанд ва мураббӣҳои ғайримуассир ҳамон қадар тавоноанд ва шояд муаллимони азимтар бошанд: табиат, оила, одамон, дин ва забони ӯ, ба як калима, табиат ва таърих дар маънои куллии ин мафҳумҳои васеъ» [3, с. 186].

Аз гуфтаҳои боло бармеояд, ки дар педагогика мавҷудияти тарбияи қасдан ва ғайримустақим эътироф шудааст, яъне тарбияи муташаккилона ва ғайримуташаккилона. Ин фаҳмишро Н.К. Крупская, дар бораи тарбия ба маънои васеъ сухан рондааст: Тарбия дар доираи мафҳуми калима онро ба таври мухтасар ҳамчун таъсири қасдан ва муназзами калонсолон ба рафтори кӯдакон ва наврасон муайян карда буд.

Дар доираи тарбия ба маънои васеи калима Н.К. Крупская таъсири муҳити атроф ва шароит, вазъ, муассисаҳои иҷтимоӣ, системаи иҷтимоӣ ва тамоми ҳаётро дарк карда, на танҳо кӯдакон, балки калонсолонро низ дарк кард» [4, с. 247]. Ҳамин тариқ, вай ба таври возеҳ фаҳмонд, ки «тарбия ба маънои васеъ ва тангаш» чи манъо дорад. Якум – интамои раванди тарбияи одам ва дуввум раванди таъсиррасонии муташаккилона ба кӯдакон. Ҳамин тавр тарбияро Шабаев дар асараш қайд мекунад, ки яке аз олимони назаррас И.Е.Шварцс доир ба таъбия чунин шарҳ додааст: - Ҳоло тарбия ба маънои - васеъ ва тангаш бисёр истифода бурда мешавад. Таҳсилот ба маънои васеъ ин чараҳои ташаккули шахсият аст ... вақте ки онҳо «ҳаётро таълим медиҳанд», тарбияро дар маънои васеи ин калима дорад. Тарбия дар доираи мафҳуми калимаҳо раванди махсуси муташаккилонаи идоракунии рушди шахсият аст. Он тавассути ҳамкорҳои муаллим ба амал меояд» [8, с. 124].

Аз ин гуфтаҳо бармеояд, ки раванди умумии тарбия вучуд дорад, ки ба тариқи муташаккилона ва ғайримуташаккилона сурат мегирад ва маъноӣ васеъ дорад. Масалан, дар китоби дарсии тахриршудаи Ю.К.Бабанский, мо дар бораи ҷаҳон маъно сӯҳбат мекунем: «ба маъноӣ васеи иҷтимоӣ, вақте ки суҳан дар бораи таъсири тарбиявӣ меравад як шахси тамоми системаи иҷтимоӣ ва воқеият дар атрофи як шахс, ба маъноӣ васеи педагогӣ, вақте мо маъноӣ тарбияи мақсаднокро дар системаи муассисаҳои таълимӣ (ё дар ҳама гуна муассисаи алоҳидаи таълимӣ), ки тамоми ҷараёни таълимро дар бар мегирад, дар назар мегирад. аз нигоҳи педагогӣ, вақте таълим ҳамчун кори махсуси таълимӣ фаҳмида мешавад. Дар арзишҳои, ки мо дар хотир як ҳалли ҷумла масъалаҳои тарбиявӣ, ба монанди онҳое, ки бо ташаккули ҳиҷлатҳои ахлоқӣ (маориф маънавӣ), назари эстетикӣ ва таъбу (маориф эстетикӣ) ва ғайра доранд.

Тавре ки мебинем, аллакай дуршавӣ аз назарияи Ушинский ва Н.К. Крупская вучуд дорад. Дар солҳои охир, чунин тамоюл шиддат ёфта истодааст. Ин як далели равшани он аст: «Тарбия ин раванди мақсаднок ва муташаккилонаи ташаккули шахсият аст. Ба маъноӣ васеи маърифатӣ, интиқол додани таҷрибаи андӯхта аз наслҳои калонсол ба наслҳои дигарро метавон тарбия номид. Ба маъноӣ маҳдудӣ иҷтимоӣ, тарбия ба таъсиррасонии нигаронидашудаи шахс аз ҷониби муассисаҳои давлатӣ дахл дорад» [7, с. 379].

Ба маъноӣ васеи педагогӣ, тарбия махсус ташкил шудааст, ки онро чунин шарҳ додан низ мумкин аст: «Таъсири ҳадафмандона ва назоратшудаи дастаи омӯзгорон ба маърифатнок бо мақсади ташаккули сифатҳои дилхоҳ дар ӯ, ки дар муассисаҳои таълимӣ амалӣ карда мешаванд ва тамоми раванди таълимро ба маъноӣ маҳдудӣ педагогӣ фаро мегиранд. Тарбия раванд ва натиҷаи корҳои тарбиявӣ мебошад, ки ба ҳалли масъалаҳои мушаххас нигаронида шудааст» [9, с. 24-26].

Ин аст он чизе ки муаллифи дигар менависад: «Тарбия ба маъноӣ васеъ ҳамчун падидаи иҷтимоӣ ҳамчун таъсир ба шахсият баррасӣ мешавад. Дар ин ҳолат, тарбият бо иҷтимоикунонӣ муайян карда шудааст» [4, с. 226].

Тарбия дар доираи мафҳум ҳамчун фаъолияти махсуси муташаккили омӯзгорон ва хонандагон дар самти татбиқи ҳадафҳои таълим дар заминаи раванди педагогӣ баррасӣ карда мешавад. Фаъолияти муаллимон дар ин ҳолат кори тарбиявӣ номида мешавад. Ин вазъ наметавонад боиси он гардад, ки ба таври сабук нигаронӣ кунад, зеро «тарбия» мафҳуми муҳимтарини категория мебошад, дар нӯҳ ҳисса истифода мешавад. Аз ин рӯ, вақте суҳан дар бораи тарбия меравад, бояд ҳар дафъа маъноӣ ин истилоҳ муҳокима карда шавад.

АДАБИЁТ

1. Гальскова Н.Д. Современная методика обучения иностранным языкам. - М. АРКТИ, 2003. – 192 с.
2. Гельвеций К.А. О человеке, его умственных способностях и его воспитании: М.: Государственное социально-экономическое издательство 1938. – 420 с.
3. Карл Маркс, Манифест Коммунистической партии. В графической адаптации Мартина Роусона: изд. Азбука. 2018. – 440 с.
4. Крупская Н.К. Педагогические сочинения. Т.2. М. Академия педагогических наук РСФСР. - 1958. - 744 с.
5. Подласый И.П. Педагогика. М.: Издательство Юрайт, 2018. – 576 с.
6. Сластенин В.А. Педагогика. М., 2000. – 244с.
7. Ушинский, К. Д. Педагогика. Избранные работы / К. Д. Ушинский. — Москва : Издательство Юрайт, 2025. — 258 с.
8. Шаббаева М. Ф. Константинов Е.Н. История педагогики: Учебник для студентов пед. ин-тов / Н. А. Константинов, Е. Н. Медынский., – 5-е изд., доп. и перераб. – М.: Просвещение, 1982. – 447 с.

9. Шатилов С.Ф. Методика обучения немецкому языку в средней школе. М.: Просвещение, 1986. – 223 с.

ШАРҲИ МАФҲУМИ «ТАРБИЯ- EDUCATION» ДАР РАВАНДИ ОМУЗИШИ ЗАБОНИ АНГЛИСӢ

Мақолаи мазкур ба баррасии мафҳуми «тарбия» ҳамчун категорияи иҷтимоӣ-фалсафӣ ва педагогӣ дар шароити омӯзиши забони англисӣ бахшида шудааст. Муаллиф таъкид менамояд, ки тарбия равандест, ки ҳамеша инсонро дар чараёни таъсири иҷтимоӣ ва фарҳангӣ ҳамроҳӣ мекунад. Таърихи мафҳуми «тарбия» аз замони қадим сарчашма мегирад ва онро фалсафаи Юнони қадим то педагогикаи муосир баррасӣ кардааст.

Тарбия ҳамчун раванду падидаи иҷтимоӣ ба интиқоли арзишҳо, таҷрибаҳои фарҳангӣ ва ташаккули шахсият мусоидат мекунад. Муаллиф ба равишҳои гуногуни тарбия (ахлоқӣ, маънавӣ, иҷтимоӣ, ҷисмонӣ, экологӣ ва ғайра) ишора намуда, низоми муташаққил ва ғайримуташаққили таъсиррасонӣ ба кӯдаконро таҳлил кардааст. Тарбияро ҳамчунин ҳамчун чараёни худидоракуни, ки омезиши ҳавасмандкунии шахсӣ ва таъсири муҳитро дар бар мегирад, шарҳ додааст.

Муаллиф таъкид мекунад, ки тарбия ба ташаккули шахсияти инсон ва муносибати ӯ ба ҷаҳону ҷомеа равона шуда, асоси рушди маънавӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии наслҳоро ташкил медиҳад. Ҳамин тариқ, мақола муҳимияти тарбияро ҳамчун раванд ва падидаи иҷтимоӣ бо тафсири васеъ ва маҳдуди он баён мекунад.

Калидвожаҳо: Тарбия, Педагогика, Омӯзиш, забони англисӣ, Таъсирот, иҷтимоӣ, фарҳангӣ, мафҳум, Таҷриба, Ташаккул, ахлоқӣ, маънавӣ, иҷтимоӣ, ҷисмонӣ, кӯдакон

ОБЗОР ПОНЯТИЯ «ВОСПИТАНИЕ - EDUCATION» В ПРОЦЕССЕ ИЗУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

В статье анализируется концепция «воспитание» (education) в контексте изучения английского языка. Понятие воспитания рассматривается как процесс формирования личности и передачи социального опыта. Особое внимание уделяется его социальной и педагогической сущности, охватывающей различные аспекты воспитания: нравственное, физическое, эстетическое, экономическое и другие.

Автор подчёркивает, что воспитание является неотъемлемой частью общественной жизни, начиная с древности, и выполняет функцию взаимосвязи поколений через передачу культурных ценностей и знаний. Обсуждаются различные подходы и философские концепции воспитания, включая идеи Платона, Сократа, Руссо, Гельвеция и других.

В статье проводится различие между организованным и неорганизованным воспитанием, подчёркивается роль окружения, семьи и социальных условий в формировании личности. Также рассматривается роль педагогов в создании условий для гармоничного развития детей. В заключение акцентируется внимание на многоаспектной природе воспитания как целенаправленного процесса, способствующего развитию личности в современном обществе.

Ключевые слова: воспитание, педагогика, обучение, английский язык, воздействия, социальное, культурное, понятие, опыт, формирование, нравственное, духовное, социальное, физическое, дети.

AN OVERVIEW OF THE CONCEPT OF «EDUCATION» IN THE PROCESS OF LEARNING THE ENGLISH LANGUAGE

The article analyzes the concept of "education" in the context of studying the English language. Education is examined as a process of personality development and the transmission of social experience. Particular attention is given to its social and pedagogical essence, encompassing various aspects of education: moral, physical, aesthetic, economic, and others.

The author emphasizes that education has been an integral part of social life since ancient times, fulfilling the role of intergenerational connection through the transmission of cultural values and knowledge. Various approaches and philosophical concepts of education are discussed, including the ideas of Plato, Socrates, Rousseau, Helvétius, and others.

The article distinguishes between organized and unorganized education, highlighting the role of the environment, family, and social conditions in shaping personality. It also examines the role of educators in creating conditions for the harmonious development of children. In conclusion, attention is drawn to the multifaceted nature of education as a purposeful process contributing to personality development in modern society.

Keywords: education, pedagogy, learning, English language, influences, social, cultural, concept, experience, development, moral, spiritual, social, physical, children.

Маълумот дар бораи муаллиф: Зайдуллоева Анора Парвонаевна, магистри соли якуми факултети забони англисӣ ва забони шарқи ДДОТ ба номи Садриддин Айни, E-mail: anorazaidulloeva@gmail.com, Tel: +992112120490

Информация об авторе: Зайдуллоева Анора Парвонаевна, магистрант первого курса факультета английского языка и восточных языков ТГПУ имени Садриддина Айни, E-mail: anorazaidulloeva@gmail.com, Телефон: +992112120490

Information about the author: Zaidulloyeva Anora Parvonayevna, a first-year master's student at the Faculty of English and Oriental Languages, Tajik State Pedagogical University named after Sadrididdin Ayni, E-mail: anorazaidulloeva@gmail.com, Phone: +992112120490

Маълумот дар бораи роҳбари илмӣ: Холиқов А.Ю. н.и.ф., мудири кафедраи методикаи таълими забони англисӣ.

Абдулалиева Тозагул,
магистри курси 1-уми факултети забони англисӣ ва забонҳои Шарқ

МАФҲУМИ УСЛУБИ РАСМӢ-КОРГУЗОРӢ ВА ХУСУСИЯТҲОИ ЛЕКСИКИИ ОН

Дар илми муосир омӯзиш ва таҳқиқи фаъолияти ташкилотҳо аҳамияти афзоянда пайдо кардааст, ва татбиқ ва истифодаи ҳуҷҷатҳои расмӣ аҳамияти вижа касб намуда, бо гузашти вақт боз ҳам муҳимтар мегардад. Аз як тараф, ин талаботи иҷтимоӣ мебошад, ки аҳамияти рӯзафзуни ҳуҷҷатҳоро дар иртиботи ҷамъиятӣ нишон медиҳад, ва аз тарафи дигар, имкон медиҳад, ки як қатор масъалаҳои назариявии забоншиносии ҳуҷҷатӣ ҳаллу фасл карда шаванд [6, с.335]. Муошират дар доираи муносибатҳои ҳуқуқӣ барои иҷрои вазифаҳои асосии қонун равона шудааст. Қонун ифодаи иродаи синфи ҳукмрон ё ҷомеа буда, барои танзими муносибатҳои байни шахсони воқеӣ, муассисаҳо, давлатҳо (ҳуқуқи байналмилалӣ) ва байни шахрвандон ва давлат пешбинӣ гардидааст.

Роҳҳои забонии ифодаи талабот ва таҷассуми суҳанронии функсияи танзимкунандаи ҳуқуқ хоси ин соҳа буда, хусусиятҳои муҳимтарини услуги расмӣ-кориро муайян мекунад.

Л.В. Рахманин ба истилоҳи "услуги расмӣ-корӣ" хусусиятҳои забони расмӣ ва ҳуҷҷатҳои идорӣ-маъмуриро дохил мекунад, ки ба ин гурӯҳ чунин ҳуҷҷатҳо дохил мешаванд: *таъйиднома (акт) –certifictate/act, ҳисобот-report, қарордод (шартнома) contact/agreement, қарор- decision/resolution, фармон-order/decreet* ва ғайраҳо. [7, с.238].

Аз ин лиҳоз, услуби расмӣ-коргузорӣ маҷмӯи воситаҳои забонӣ ба ҳисоб меравад, ки он дар доираи муносибатҳои расмӣ ва корӣ истифода мешавад. Ин равобит дар бар мегиранд муносибатҳои байни мақомоти давлатӣ, созмонҳо ва низ шахсони алоҳида дар раванди фаъолиятҳои истеҳсолӣ, тиҷоратӣ ва ҳуқуқӣ. Ҳамин тариқ, нутқи корӣ метавонад ҳамчун як низоми васеи ҳолатҳои расмӣ корӣ ва маҷмӯи жанрҳои гуногуни ҳуҷҷатҳо ифода гардад.

Услуби расмӣ коргузорӣ дар тӯли тамоми ҳаёти инсон, аз лаҳзаи таваллуд то нафаси охирин, барои қонеъ гардондани эҳтиёҷоти шахсӣ хизмат мекунад. Дар рӯзи таваллуд, ба шахс аввалин ҳуҷҷат, шаҳодатномаи таваллуд, дода мешавад. Баъдан, хангоми расидан ба синну соли қамолот, ӯ соҳиби шиноснома мегардад. Ҳатто дар лаҳзаҳои муҳим, аз қабилӣ ба издивоҷи қонунӣ дохил шудан, ҳуҷҷати расмӣ дигаре — шаҳодатномаи ақди никоҳ — расман ба қайд гирифта мешавад. [5, с.192]

«Услуб» калимаи арабӣ буда, дар фарҳангҳо ба маънои тарз, тариқ, сабқ, шева маънидод шудааст. Ин вожа бо истилоҳи «стиль»-и аврупоӣ муродиф ба шумор меравад. «Услуб» аксаран дар таркиби ибораҳои «услуби адабӣ», «услуби романтикӣ», «услуби нависанда» ва ғайра ба кор меравад, ки дар ҳар маврид сухан дар бораи интиҳоби бошууроноӣ махсусиятҳои чизе ё касе меравад.

Забон чӣ дар зисту зиндагонӣ, чӣ дар ҳаёти иҷтимоӣ ҷамъиятӣ ва чӣ дар офариниши фарҳанг аввалин василаи алоқа ва эҷод аст. Дар ҳар кадоми ин соҳаҳо ба қатори воситаҳои муштараки забон воситаҳои низ иштирок мекунад, ки хоси ҳамин соҳа буда, истеъмоли онҳо дар соҳаҳои дигар расман маъмул нест. Масалан, дар навиштаҳои илмӣ воситаҳои луғавӣ ва грамматикӣ ро дучор меоем, ки махсуси адабиёти бадеӣ нестанд ва баръакс, дар асари бадеӣ унсурҳои забонӣ воҷебанд, ки истеъмоли онҳо дар таълифоти илмӣ маъруф нест. Ин ҳама боиси он мегардад, ки забон ба соҳаҳои алоҳидаи услубӣ ҷудо шавад.

Дар соҳаҳои гуногуни фаъолияти ҷамъиятӣ мунтазам фаъолият намуда, услубҳои илмӣ, публицистӣ-рӯзноманигорӣ, расмӣ-коргузорӣ, гуфтугӯӣ ва бадеиро фарқ мекунад. Услубҳои функционалӣ зерсистемаҳои ғайриварианти мебошанд, ки тафовути минбаъдаи стилистӣ дар сатҳи зерсабқҳо - *substyles*, / жанрҳо / регистрҳо-*genres* / *Registers* фароҳам меоранд. Дар айнӣ замон низоми ягонаи терминологӣ нисбати мафҳумҳои «зер-услуб», «жанр», «қайд», ки барои ифодаи навъҳои матн дар ҳудуди як услуби функционалӣ истифода мешаванд, вучуд надорад. Аммо дар аксари ҳолатҳо, муҳаккиқон истилоҳи "зеруслуб" -ро истифода мебаранд.

Тибқи назарияи услубҳои функционалии профессор И.Р. Галперин, услуби функционалии ҳуҷҷатҳои расмӣ гетерогенӣ (якхела) набуда, дар системаи забон аз чор инвариант иборат аст, ки ҳар яки он хусусиятҳои гуногун доранд. Профессор И.Р. Галперин зергурӯҳҳоеро муайян мекунад, ки услуби функционалии ҳуҷҷатҳои расмиро ташкил медиҳанд [2, с. 327]:

1. услуби ҳуҷҷатҳои дипломатӣ;
2. услуби ҳуҷҷатҳои корӣ;
3. услуби ҳуҷҷатҳои ҳуқуқӣ;
4. услуби ҳуҷҷатҳои ҳарбӣ [3, с. 138].

Дар адабиёти муосири забоншиносӣ оиди шумораи сабқҳои фарқкунанда фикри ягона мавҷуд набуда, бештари муҳаккиқон навъҳои зерини ҳуҷҷатҳои расмиро ҷудо мекунад:

- дипломатӣ ва қонунгузорӣ;
- ҳуҷҷатҳои ҳарбӣ;
- мукотибаи тиҷоратӣ (корреспонденсия);
- ҳуҷҷатҳои маъмурӣ ва хизматӣ.

Доираи услуби функционалӣ аз рӯи омилҳои алоҳида ба зеруслубҳои тақсим

мешавад, ки доираи нисбатан маҳдудтари фаъолият ва фарқиятҳои хусусии коммуникатсионӣ доранд. Масалан, профессор Э.М. Иссерлин матнҳои кориро тибқи принципи устуворӣ / озодии шакл ба се гурӯҳ тақсим мекунад. Тибқи назарияи профессор И.Р. Галперин, хусусиятҳои фундаменталӣ, ки тавассути онҳо навъҳои зерсабкро фарқ мекунанд, хусусиятҳои прагматикӣ ё тематикӣ доранд [4, с. 150] Дар навбати худ дар системаи забонӣ, вариантҳои дар доираи зер-услуб пайдо мешаванд, ки аз ҷиҳати функционалӣ, таркибӣ ва забонӣ аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Дар зергурӯҳи мукотибаи тиҷоратӣ намудҳои зерини матнҳо фарқ карда мешаванд:

- аҳдномаҳо (контракт);
- шартномаҳо
- мактубҳои корӣ;
- меморандумҳо;
- барқияҳо (телеграммаҳо);
- телефаксҳо ва ғайраҳо.

Таҳқиқи услуби расмӣ-корӣ раванди хело муҳим буда, маҳз марҳилаи ташаккули ин услуб, боиси мавқеи махсус пайдо намудани сабаки расмӣ-корӣ дар микёси дигар услубҳо аст, чунки истёмоли ин услуб як қисми ҷудонашаванда дар ҳаёти сиёсӣ ва давлатӣ гардидааст.

Муносибати корӣ-ин раванди мураккаби рушди муносибатҳои байни одамон дар ҷодаи хизматӣ мебошад. Иштирокчиёни он дар мақомҳои расмӣ баромад менамоянд ва ба вазифаҳои аниқ ва ҳадафҳои муайян қомеъ гаштан кӯшиш мекунанд. Маҳз услуби расмӣ-коргузорӣ қисми ногуастании кори таҳқиқотчиён мебошад, гарчанде ки ин услуб дар корҳои забоншиносони гуногун ҳар гуна номгузорӣ шудааст. Масалан: Е.М.Иссерлин онро услуби расмӣ-коргузорӣ номидааст, И.Р.Галперин бошад ин сабкро услуби расмӣи ҳуҷҷатгузорӣ менамод ва дигар олими машҳури рус, И.В.Арнолд онро услуби корӣ менамод.

Таҳқиқотҳои аллакай гузаронидашуда муайян мекунанд, ки услуби расмӣ-коргузорӣ дорои як қатор хусусиятҳои хос буда, онҳо аз дигар намудҳои услубҳои забонӣ фарқ мекунанд. Ба ақидаи аксари муҳаққиқон, хусусиятҳои асосии услуби ҳуҷҷатҳои расмӣ-коргузорӣ инҳоянд [1, с. 381]:

- Хусусияти расмӣ;
- Дақиқии маълумот;
- Мухтасарии маълумот;
- Стандартӣ будани маълумоти пешниҳодшуда;
- Мантиқан дуруст будани он.

Хусусияти расмӣ. Расмӣ асоси муносибатҳои расмӣ-коргузорӣ дар байни коммуникантҳо буда, озодӣ ва мустақимияти муоширатро таъмин намуда, нутқро дар доираи услуби расмӣ маҳдуд менамояд.

Дақиқият. Усулҳои стилистикӣ, ки ба сермаъногии калимаҳо асоснок шудаанд ва аксар вақт дар жанри назм ва асарҳои бадеӣ истифода мешаванд, дар забони ҳуҷҷатҳои расмӣ қобили қабул нестанд, зеро онҳо метавонанд ба фаҳмиши дучонибаи навиштаҳо оварда расонанд.

Мухтасарӣ. Кӯтоҳбаёнӣ яке аз хусусиятҳои муҳимтарини муоширати корӣ мебошад. Он барои зуд дарк кардани маълумот пешбинӣ шудааст. Инчунин дар мактубҳои корӣ бояд мувозинат дар байни кӯтоҳбаёнӣ ва мухтасарии маълумот мавҷуд бошад. Кӯтоҳбаёнӣ боиси зиёд истифода шудани ихтисораҳо ва намудҳои гуногуни иқтибосҳо мегардад.

Стандартӣ будани маълумот. Қолибҳо ва стандартҳо хусусияти хоси услуби ҳуҷҷатҳои расмӣ мебошанд, зеро доираи нутқи расмӣ-корӣ дақиқ муайян карда шудааст ва ҳолатҳои истифодаи он нисбатан камшумор ва яхела мебошанд. Ибораҳои қолибӣ барои сохтани ҳуҷҷат ва таҳияи меъморӣ он заруранд. Ҳар як санади расмӣ дорои

сохтори мушаххаси таркибӣ аст: меморандумҳо, шартномаҳо, мактубҳои корӣ ва ғайраҳо.

Мантиқан дуруст будани маълумот. Набудани шакли тафаккури васеъ, абстрактӣ пешниҳодшавии иттилоот ба дақиқияти максималӣ ва мухтасарии маълумот алоқаманд аст.

Дар бораи хусусиятҳои лексикаи корӣ сухан ронда, як қатор хусусиятҳои лексико-фразеологӣ, синтаксисӣ ва морфологиро қайд кардан лозим аст.

Хусусиятҳои лексикӣ ва фразеологӣ:

- риояи қатъии меъёрҳои лексикии забони адабӣ: ба матни корӣ нутқи гуфтугӯӣ, халқӣ, жаргонӣ, лексикаи лаҳҷавӣ ё фразеологӣ дохил намешавад;
- пурра будани тармшиносии ҳукуқӣ ва иқтисодӣ, ба матн даровардани калимаҳое, ки ғояи заруратро дорост, аз қабилӣ to direct; to enact; necessary; to have the right ва ғ.;
- истифодаи луғатҳои возеҳи фаҳмо ва луғатҳои ғайритерминологии бешакл;
- рафъ намудани истифодаи луғатҳое, ки эмотсияро ифода менамоянд, инчунин калимаҳои археистӣ.

Хусусиятҳои морфологӣ:

- хусусияти номиналии нутқ: бартарии исм дар матн дар муқоиса бо феълҳо, истифодаи исмҳои феълӣ, истифодаи сохторҳои пешояндӣ ва пайвандакдор ки аз исмҳо ташаққул ёфтаанд, амсоли: in accordance with -мутобиқи; in connection with -дар робита бо; according to -мувофиқи, in accord -мутобиқи; as a result of the fact that -дар натиҷаи он ки;
- маҳдудияти истифодаи феълҳо ва ҷонишинҳои соҳибии шахси 1 ва 2;
- истифодаи фаъоли шакли номуайяни феъл;

Хусусиятҳои синтаксисӣ:

- ғайримаъмул будани ҷумлаҳои хитобӣ ё саволӣ;
- истифодаи сохторҳои инфинитивӣ (шакли номуайяни феъл, ки амалро бидуни зикри шахс нишон медиҳад);
- истифодабарии ҷудогонаи ибораҳои сифати феълӣ ва ибораҳои феълиҳолӣ;
- маҳдудияти истифодабарии ҷумлаҳои бепайвандак;
- дараҷаи баланди такроршавии истеъмоли шаклҳои забонӣ дар қисми муайяни матни ҳуҷжат;
- истеъмоли зиёди ҷумлаҳои мураккаби тобеъи пайвандакдор;
- тафриқаи муносибатҳои маъноӣ бо воситаи пайвандакҳо (as a result) ва пешояндҳо (for the purpose of; with the object to; in order to) Ҳамин тариқ қайд кардан ҷоиз аст, ки услуби расмӣ-коргузорӣ як қатор хусусиятҳои хос дорад, ки тарҷумон бояд ҳангоми тарҷумаи ҳуҷжатҳои корӣ ва ба даст овардани тарҷумаи мувофиқ ба он диққати махсус диҳад.

Адабиёт:

1. Арнольд И.В. Услугбинось. Забони англисии муосир М.: Флинта: Наука, 2002. – 381 с.
2. Гальперин И.Р. Очерки по стилистике английского языка / И.Р. Гальперин. – Москва 1958.- 327 с.
3. Гальперин, И.Р. *Текст как объект лингвистического исследования.* — М.: Наука, 1981. — 138 с.
4. Иссерлин, Э.М. *Методика составления документов: Учебное пособие.* — М.: Финансы и статистика, 1988. — 150 с.
5. Иссерлин, Э.М. *Методы анализа в текстологии.* — М.: Наука, 1975. — 192 с.

6. Кушнерук С. П. Современный документный текст. Волгоградское научное издательство, 2005. 335 с.
7. Рахманин 1988: Рахманин Л.В. Стилистика деловой речи и редактирование служебных документов. М.: Высш. шк., 1988. 238 с.

МАҲҲУМИ УСЛУБИ РАСМӢ-КОРГУЗОРИ ВА ХУСУСИЯТҲОИ ЛЕКСИКИИ ОН

Дар мақола сабки расмӣ-коргузори хамчун унсури муҳим дар танзими муносибатҳои расмӣ ва қорӣ таҳлил шудааст. Муаллиф хусусиятҳои забонӣ, аз ҷумла дақиқият, мухтасарӣ ва расмиятро баррасӣ намуда, зерсабқҳои ҳуҷҷатҳои расмӣ, ба монанди дипломатӣ, ҳуқуқӣ ва қориро тавзеҳ медиҳад. Таваҷҷуҳ ба хосиятҳои лексикӣ ва синтаксисии ҳуҷҷатҳо, муҳимияти онҳо дар тарҷума ва муоширати муассир таъкид шудааст. Таваҷҷуҳи махсус ба хусусиятҳои лексикӣ, фразеологӣ, морфологӣ ва синтаксисии забони ҳуҷҷатҳои расмӣ дода шудааст, ки бевосита ба фаъолияти забонӣ дахл доранд.

Калидвожаҳо:

Расмӣ-коргузорӣ, маълумот, ҳуҷҷат, дипломатӣ, ҳуқуқӣ, лексикӣ, фразеологӣ.

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ОФИЦИАЛЬНО-ДЕЛОВОГО СТИЛЯ И ЕГО ЛЕКСИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ

В статье анализируется официально-деловой стиль как ключевой элемент в регулировании официальных и деловых отношений. Автор рассматривает языковые особенности, такие как точность, краткость и формальность, и объясняет подстили официальных документов, включая дипломатические, юридические и деловые. Особое внимание уделяется лексическим, фразеологическим, морфологическим и синтаксическим характеристикам языка официальных документов, подчеркивая их важность в эффективной коммуникации.

Ключевые слова: Официально-деловой, информация, документ, дипломатический, юридический, лексический, фразеологический.

DEFINITION OF OFFICIAL-BUSINESS STYLE AND ITS LEXICAL CHARACTERISTICS

The concept of official-business style and its lexical features
The article analyzes the official-business style as a crucial element in regulating formal and business relations. The author discusses linguistic features such as accuracy, brevity, and formality, and explains substyles of official documents, including diplomatic, legal, and business documents. Emphasis is placed on lexical, phraseological, morphological, and syntactic characteristics of the language of official documents, highlighting their importance and effective communication.

Key word: Official-business, information, document, diplomatic, legal, lexical, phraseological.

Маълумот дар бораи муаллиф: Абдулalieва Тозагул, магистри курси 1-уми факултети забони англисӣ ва забонҳои Шарқ, тел: **+992502070288**, email: tozagulium@gmail.com

Сведения об авторе: Абдулalieва Тозагул, магистр 1 курса факультета английского и восточных языков, тел: **+992502070288**, email: tozagulium@gmail.com
About the author: Abdulalievа Tozagul, Master of the 1st year of the Faculty of English and Oriental Languages, mobile phone: **+992502070288**, email: tozagulium@gmail.com

Азизкулов Часур Баҳодурович,
магистри соли якуми факултети забони англисӣ ва забонҳои Шарқ

РОБИТАИ МУТАҚОБИЛАИ ЗАБОН ВА ФАРҲАНГ ДАР ЗАБОНШИНОСИИ ФАРҲАНГӢ

Мушкилии бисёррӯяи муносибати фарҳанг ва забон яке аз масъалаҳои муҳим дар забоншиносии муосир ба шумор меравад. Бо вучуди ихтилофи назар дар равобити забон ва фарҳанг, муқаррароте, ки забон чузъи фарҳанги мардум аст, дар байни забоншиносон амалан норозигӣ надорад. Таҳқиқоти ин мушкилот, ба гуфтаи А.С.Мамонтов, "... тасвири нисбатан гуногунранг мебошанд, гарчанде ки ҳеҷ кадоме аз онҳо мавҷудияти дикотомияи "забон ва фарҳанг"-ро инкор накардааст [6, с. 3]. Кашфиётҳои ҷиддии илмӣ, ки дар қарни 19 қариб дар ҳама соҳаҳои дониш ба даст омадаанд, олимони маҷбур карданд, ки ба ҷаҳон ба тарзи дигар нигоҳ кунанд ва аз парадигмаи маъмулии муқарраршуда дур шаванд. Зарурати воқеӣ ба ҳуди мафҳуми «тасвири ҷаҳон» вучуд дошт, ки боиси пайдоиши тасвирҳои илмӣ, ҳамарӯза (соддалавҳона) ҷаҳон ва дар маҷмӯъ, дарк намудани он гардид, ки ҷаҳон вобаста ба асбобҳои, ки мо истифода мебарем, бо роҳҳои гуногун дида мешавад. Консепсияи фалсафии "манзараи ҷаҳон" тағйирот ба амал овард ва ба истифодаи васеи илмӣ ворид гардид, ки таҳти таъсири мавзӯ барои омӯхтан ва тавсифи он хусусияти мавҷудияти худро пайдо кард. Аммо ин тасвири лингвистии ҷаҳон ҳамчун яке аз татбиқи идеяи шикастани биниши ҷаҳон дар асоси вобастагии ҳамдигарии забон ва тафаккур аст, ки пайдоиши як майдони пурраи мушкилоти илмиро дар илми муосир ба ҳаёт овардааст. Ин мафҳум яке аз истилоҳоти асосии забоншиносии маърифатӣ, психолингвистика, иҷтимоӣ, забоншиносии фарҳангӣ ва ғайра шудааст.

Далели аз ҷониби умум эътирофшуда дар забоншиносии муосир дарки "забоншиносии фарҳангӣ ҳамчун як фанни мураккаби илмӣ навъи синтезкунанда мебошад, ки робита ва ҳамкориҳои фарҳанг ва забонро дар фаъолияти худ меомӯзад ва ин равандро ҳамчун сохтори ҷудонашавандаи воҳидҳо дар ваҳдати мундариҷаи забонӣ ва берунизабонии онҳо (фарҳангӣ) бо истифода аз усулҳои система ва бо самтгирӣ ба афзалиятҳои муосир ва муассисаҳои фарҳангӣ (системаи меъёрҳо ва арзишҳои умумиҷаҳонӣ)" мебошад [3, с. 36-37]. Мутаносибан, ҳангоми дарк кардани забоншиносии фарҳангӣ санҷиши амиқи истилоҳоти «забон» ва «фарҳанг» аҳамияти махсус пайдо мекунад.

Омӯзиши мақсаднок ва пуршиддати проблемаи овоздор ҳам дар забони русӣ ва ҳам дар забоншиносии хориҷӣ танҳо дар солҳои 70-уми асри гузашта оғоз ёфт. Дар даҳсолаҳои охир шумораи асарҳои ба омӯзиши ҳамкориҳои забон ва фарҳанг бахшидашуда ба таври назаррас афзоиш ёфтанд, ки ин аз хоҳиш ва таваҷҷӯҳи забоншиносон ва филологҳо ба омӯзиши падидаҳои забонӣ дар заминаи васеи экстралингвистӣ шаҳодат медиҳад.

Маълум аст, ки забон воситаи муоширати байни шахсони алоҳида мебошад. Забон фарҳангро аз насл ба насл ҳифз ва интиқол медиҳад. Дар заминаи ин ғоя илме ба вучуд омад, ки забоншиносии фарҳангӣ ном дошт.

Агар ба мундариҷа ва табиати истилоҳи "забон" муроҷиат кунем, яке аз олимони забоншиносони барҷастаи асрҳои 19-20 Ф. Соссюрро, ки байни "забон", "сухан" ва "фаъолияти нутқ" фарқ мекард, нодида гирифтани мумкин нест. Фаъолияти нутқ ин як системаи қобилияти ифодаи ин мардум мебошад. Он хеле гуногун аст ва бо як қатор соҳаҳо: физика, физиология, психология алоқаманд аст. Дар маҷмӯъ дар равандҳои нутқ Ф.де Соссюр ду ҷанбаи қутбӣ - забон ва нутқро муайян мекунад. Забон, бо таърифи худ, системаи грамматикӣ ва луғат аст, яъне, инвентаризатсияи воситаҳои забонӣ, бидуни азхудкунии он робитаи нутқӣ ғайриимкон аст. Забон ҳамчун системаи

луғавӣ ва грамматикӣ эҳтимолан дар зехни афроди мансуб ба як ҷамъияти забонӣ вучуд дорад. Ҳамин тариқ, забон маҳсулоти иҷтимоӣ, воситаи фаҳмиши байни одамон мебошад, ба шахсе, ки бо он сухан мегӯяд, вобастагӣ надорад. Баръакс, охири бояд барои комилан аз худ кардани системаи забон саъйҳои зиёд ба харҷ диҳад.

Ҳамин тариқ, дар асоси гуфтаҳои боло, мо дар кори худ фаҳмиши забонро ҳамчун системаи аломатҳои универсалӣ, ки дар ҳамкориҳо ва коммуникатсияҳо ташаккул меёбанд ва қобилияти ифодаи ҳама гуна мундариҷаи навро доранд, риоя хоҳем кард.

Аз ибтидои асри 20 бисёр назарияҳои илмӣ ба ғояи ягонагии вайроннашавандаи забон ва фарҳанг асос ёфтаанд. Маданият ҳамчун падидае баррасӣ карда шуд, ки бидуни таҳлили амиқи он «... сирри инсон, асрори забон ва матнро дарк кардан ғайриимкон аст» [8, с. 28]. Таносуби забон ва фарҳангро, ба назари мо, ба тариқи зайл муайян кардан мумкин аст: рамзҳо (аломатҳо), ки одамон бо онҳо муошират мекунанд, забон аст, дар ҳоле ки маданият модели таърихан интиқолёфтаи маъноҳо мебошад, ки дар забон таҷассум ёфтааст.

Омӯзиши объектҳои лингвомаданият бо истифодаи усули системавӣ пешниҳод карда мешавад, ки аз ягонагии семантика, сигматика, синтаксис ва прагматика иборат аст, яъне. семиотикӣ ва ба шумо имкон медиҳад, ки "нуқтаи назари ҳамҷониби онҳоро ҳамчун воҳидҳое, ки дар онҳо мундариҷаи дурусти забонӣ ва берун аз забонӣ диалектикӣ ба ҳам пайванданд" ба даст оред [3].

Семиотика ҳамчун назарияи умумии аломат фаҳмида мешавад, ки пайдоиши он бо асарҳои Чарлз Моррис «Асосҳои назарияи аломатҳо» (1938) [13], «Аломатҳо, забон ва рафтор» (1964) [14] алоқаманд аст, гарчанде ки пояҳои онро амрикоӣҳо гузошта буданд, математик ва мантиқшинос Г. Пирс. Вай хусусияти аломатҳо ва вазъи аломатҳо, амалиётҳои асосии аломатҳои гуногунро месанҷад. Мувофиқи ин, дар семиотика се бахш ҷудо карда шуданд:

1) синтаксисҳо (қоидаҳои синтаксисӣ), ки муносибати аломатҳоро бо ҳам дар доираи системаи аломатҳои додашуда ё вазъияти аломатҳо меомӯзанд;

2) семантика (қоидаҳои маъноӣ), бо назардошти муносибати аломатҳо бо ашёи таъиншуда (нишон додашуда);

3) прагматика (қоидаҳои прагматикӣ), ки муносибати аломатҳоро бо аломатҳо таҳлил мекунанд.

В.В. Красний, дар навбати худ, забоншиносии фарҳангиро ҳамчун «як фанне, ки зухурот, инъикос ва собит кардани фарҳангро дар забон ва гуфтугӯ меомӯзад, ки мустақиман бо омӯзиши тасвири миллии ҷаҳон, шуури лингвистӣ, хусусиятҳои маҷмӯи тафаккури забонӣ алоқаманд аст» [5, с. 12] муайян мекунад. Муҳаққиқ истифодаи усули лингво-маърифатии муоширатро пешниҳод мекунад, зеро он ба шумо имкон медиҳад, ки ҳам ҷанбаи забоншиносии он ва ҳам ҷузъи муайянкардаи миллиро таҳлил кунед. Муаллиф, аз ҷумла, дар бораи муштаракияти фанҳои этнопсихолингвистика ва забоншиносии фарҳангӣ исроҳ мебарзад, аз хусусияти шабеҳи мушкilotи онҳо ҳарф мезанад ва исбот мекунад, ки шарти назариявии пайдоиши ҳам этнопсихолингвистика ва ҳам забоншиносии фарҳангӣ фарзияи Э.Сапир - Б.Л.Ворф мебошад.

Охири фарзияи нисбии забониро ба миён гузошт, ки мутобиқи он забон дар раванди маърифат нақши афзалиятнок дорад. Дар асоси маводҳое, ки дар ҷараёни таҳқиқи забонҳои ҳиндуҳои Амрикои Шимолӣ ба даст оварда шудаанд, онҳо дар бораи таъсири категорияҳои забон ба тафаккур ба ҳулосае омаданд. Ба ибораи дигар, тибқи ин фарзия, эскимосҳо ва фаронсавӣ ҷаҳонро гуногун мебинанд, онро дар парадигмаҳои гуногуни забон, ки ба парадигмаҳои номувофиқи дарк ҷорӣ мешаванд, сохтор мекунанд. Ҷуҷиҳо барои тавсифи барф сесад истилоҳ доранд ва як сокини шаҳр, ки барфаш танҳо «бобуи ифлос» аст, ҳеҷ гоҳ намефаҳмад, ки шикорчии хушбахт ҳангоми сайругашт дар тундраи барфин дар бораи чӣ суруд меконад. Ҷиндуҳои Бразилия Камайура барои кабуд ва сабз танҳо як ном доранд «ранги тӯтӣ».

Пас, ба гуфтаи Б.Ворф, забон як созишномаи иҷтимоӣ ё созишномаи иҷтимоӣ дар бораи систематиконии ҷаҳон аст. Тибқи фарзияи Сапир-Ворф, забоншиносии фарҳангӣ ҳамчун як фанни илмӣ «омӯзиши ҷудонашавандаи назариявӣ ва тавсифии ашё ҳамчун як системаи амалкунандаи арзишҳои фарҳангии дар забон инъикосшуда, таҳлили муқовимати соҳаҳои лингвумадани забонҳои гуногун (халқҳо) дар асоси назарияи нисбии лингвистӣ мебошад» [12, с. 183].

Мавқеи ибтидоии гипотезаи Сапир-Ворф боварибахш менамояд. Дар ҳақиқат, раванди тафаккур дар шакли забонӣ сурат мегирад ва азбаски забонҳо аз якдигар фарқ мекунанд, ин дар шаклҳои тафаккур осоре боқӣ мегузорад.

Аммо, муносибати забон - тафаккур - воқеият ба гуфтаи Ворф шубҳаовар ба назар мерасад. Ҳамааш баръакс шуд: он услуби сохтосозии забониро муҳити атроф фармуда, забони мувофиқро ба вучуд меорад.

Субмаданиятҳои забонҳо эҷод мекунанд; ҳамин тавр, физикҳо ва муҳлисони футбол, харгӯшпарварон ва мунаққидони адабиёт дар доираи як забон вожаҳои гуногун доранд, ки онҳо амалан сӯхбатҳои касбии дигаронро намефаҳманд.

Забон, ки миёнарави воқеияти объективӣ ва шуур мебошад, наметавонад нақши асосиро дошта бошад ва соҳиби шуур бошад. Бидуни забон, ҳуди ғайриҷамъияти маърифатӣ ғайриимкон аст, аммо дар ҳеҷ сурат мо наметавонем ба забон ҳосияти тағирёбандаи воқеиятро нисбат диҳем. Бо дарназардошти ин мушкилот, бояд се падида дар алоқамандӣ ва таъсири мутақобилаи онҳо ба назар гирифта шавад: воқеият - тафаккур - забон.

Фарзияи Сапир-Ворф шавқе зиёд ва танқиди одилона ба амал овард. Бо вучуди ин, ба шарофати ӯ самти нави забоншиносӣ - этнолингвистика ва забоншиносии фарҳангӣ, ки аз он бармеояд, ташаккул ёфт, ки муносибати байни одамон, қавмиёт ва забонро дар соҳаи фарҳанг меомӯзанд. Дар омади ғап, бояд қайд кард, ки дар забоншиносии Амрико дар баробари истилоҳоти боло - этнолингвистика ва забоншиносии фарҳангӣ чунин таърифҳо, аз қабилҳои антропологистика ва антропологияи фарҳангӣ истифода мешаванд.

Фарҳанг ядрои алфои ҳама тамаддун аст, пойдор намудани принципҳои ахлоқӣ ва ҳатмии фарҳангӣ дар ҷомеа муҳимтарин ва мушкилтарин мушкилоти ҳар ҷомеа мебошад. Дар забоншиносии муосир мушкилоти этнолингвистика ва лингвумаданият ҳеле актуалӣ мебошанд ва ҳам дар забоншиносии ватанӣ ва ҳам ҷаҳонӣ ғайриҷамъияти омӯхта мешаванд. Проблемаҳои забоншиносии фарҳангӣ, аз ҷумла, аз ҷониби олимони мактаби Волгоград, ки намояндаи онҳо В.И. Карасик забоншиносии фарҳангиро ҳамчун «як соҳаи мураккаби донишҳои илмӣ дар бораи робита ва ҳамкориҳои забон ва фарҳанг» мешуморад ва ба табиати муқоисавии он тамаркуз мекунад.

Воҳиди асосии забоншиносии фарҳангӣ, ӯ концепти фарҳангиро меномад ва чун воҳидҳои омӯзиш воқеиятҳо ва «маъноҳои заминаро, яъне. хусусиятҳои пурмазмунӣ номҳои конкретӣ ва абстрактӣ, ки барои фаҳмиши кофӣ маълумоти иловагӣ дар бораи фарҳанги мардуми муайянро талаб мекунанд»[истинод. аз ҷониби: 4].

Профессор З.К. Тарланов робитаи ҷудонапазири забон бо этносро чунин муайян мекунад: «Забон дар ҳудуди этникии ғояндагон на танҳо воситаи муошират аст, балки ҳофиза ва таърихи як халқ, фарҳанги он ... ҷаҳонбинӣ ва психологияи он, ки аз насл ба насл мустақкам шудааст, табиат ва ғазо ... дар бораи тарбия ва ба ҳаёт омода сохтани наслҳои нави одамон ба манфиати ҳифз ва афзун намудани этнос ва ҳувияти он. Ҳамин тариқ, забон як шакли фарҳангест, ки типҳои таърихан ташаккулёфтаи ҳаёти миллиро бо тамоми гуногунӣ ва зиддиятҳои диалектикӣ таҷассум менамояд » [10, с. 6].

Дар ибтидои асри 20 бисёр назарияҳои илмӣ ба ғояи ягонагии вайроннашавандаи забон ва фарҳанг асос ёфта буданд. Калимаи "фарҳанг" аз фарҳанги латинӣ баромадааст, ки маънояш "парвариш, таълим, рушд, ибодат, парастииш" мебошад. Аз асри 18 истилоҳи "фарҳанг" ҳамчун мафҳуме фаҳмида мешавад, ки бо сабаби ғайриҷамъияти

ва мулоҳизаҳои инсон пайдо шудааст. Ҳамчун истилоҳи илмӣ, ин калима аз нимаи дуҷуми асри 18 ба кор шурӯъ кардааст.

Истилоҳи «фарҳанг» аз ҷониби олимони гуногун бо роҳҳои гуногун истифода мешавад. Дар Луғати Калони Энциклопедӣ, таҳрири А.М. Прохоров чунин таъриф дода шудааст: «Маданият сатҳи таърихан муайяншудаи рушди ҷомеа, қувваҳо ва қобилиятҳои эҷодии шахс аст, ки дар намудҳо ва шаклҳои ташкили ҳаёт ва фаъолияти одамон, дар муносибатҳои онҳо, инчунин дар арзишҳои моддию маънавии эҷодкардашон ифода ёфтааст» [1].

«Маданият модели таърихан интиқолифтаи маънохост, ки дар рамзҳо таҷассум ёфтаанд, системаи тасвирҳои меросие, ки дар шакли рамзҳо ифода ёфтаанд, ки бо ёрии онҳо одамон бо ҳамдигар муошират мекунанд ва дар асоси он дониши онҳо дар бораи зиндагӣ ва муносибати зиндагӣ сабт ва инкишоф меёбанд» [2, с. 44]. Аз таърифе, ки А.Вежицкая додааст, бармеояд, ки рамзҳои, ки бо ёрии онҳо мардум муошират мекунанд, забонанд.

Яке аз вазифаҳои муҳимтарини забон он аст, ки забон фарҳанги ҷомеаи этникиро нигоҳ медорад ва онро аз насл ба насл мегузаронад. В.А. Маслова забонро "ҳамчун маҳсули фарҳанг, ҳамчун ҷузъи муҳим ва шартӣ мавҷудияти он, ҳамчун омилҳои ташаккули кодексҳои фарҳангӣ" таъриф мекунад [7, с.7]. Ин аҳамияти бешубҳаи забонро дар назар дорад, ки дар ташаккули ҷамъияти этникӣ, хусусияти миллий, миллат, мардум ва шахсият нақши назаррас дорад.

Пас забон муҳимтарин ҷузъи фарҳанги миллий аст, ин "воқеияти рӯҳи мо, ҷеҳраи фарҳанг аст; он дар шакли бараҳна хусусиятҳои хоси тафаккури миллиро ифода мекунад. Забон як механизм аст, ки майдони инсонро барои инсон боз кардааст" [7, с. 62].

Забон "оина"-и фарҳанг аст, ки ҳам ҷаҳони атроф ва ҳам шароити зиндагии ӯро инъикос мекунад. Ғайр аз он, дар забон забон ва шахсияти ҷамъиятии мардум, ҳислати миллий, менталитети мардум, урфу одатҳо, тарзи ҳаёт, ахлоқ, урфу одатҳо, низоми арзишҳо ва ғ. Дар паси ҳар як калима як падида ё объекти ҷаҳони воқеӣ аст. Забон ҷуғрофия, таърих, иқлим ва шароити зиндагиро инъикос мекунад. Инъикоси ҷаҳони атроф дар забон як эҷоди беистии доимии дастаҷамъонаи мардуми ин забон аст ва ҳар як насли нав бо забони модарии худ «фарҳангери» қабул мекунад, ки дар он аломатҳои хусусияти миллий, ахлоқ, ҷаҳонбинӣ ва ғайра аллакай ҷой гирифтаанд. Мавҷудияти робитаи ошкоро ва вобастагии байни забон ва ғуяндагонаш раднопазир аст.

Забон воситаи муоширати байни одамон мебошад ва он бо ҳаёт ва рушди ҷомеаи нутқ, ки онро ҳамчун воситаи муошират истифода мебарад, пайванди ногусастанӣ дорад. Дар байни забон ва ҷаҳони воқеӣ шахс ҳаст. Одам оламо тавассути ҳиссиёт дарк ва дарк мекунад, системаи тасаввуроти худро дар бораи ҷаҳон месозад. Забон ба инсон диди муайяни ҷаҳонро таҳмил мекунад.

Илова бар ин, мо ба андешаи Э.Сапир, ки робитаи байни забон ва фарҳангро хеле дақиқ ва кӯтоҳ муайян кардааст, шарик ҳастем: «Фарҳангро метавон тавре муайян кард, ки ҷомеаи муайян ҷӣ кор мекунад ва фикр мекунад, забон ҷӣ гуна фикр мекунад» [9, с. 193].

Аз ин рӯ, мо ба андешаи Э.М.Верещагин ва В.Г.Костомаров розӣ ҳастем, ки «ду фарҳанги миллий ҳеҷ гоҳ қомилан мувофиқат намекунанд, ҳар як фарҳанг аз воҳидҳои миллий ва байналмилалӣ иборат аст. Омӯзиши забони хориҷӣ на танҳо аз ҳуд кардани рамзи нав ва тарзи нави изҳори андеша, балки шиносӣ бо маънаи иттилоот дар бораи фарҳанги миллии мардум - барандаи забони ҳадафро дар бар мегирад» [истинод. мутабиқи: 11, с. 217].

Ҳама ҷиҳаҳои дар боло овардашударо ҷамъбаस्त намуда, мо метавонем ба хулоса оем, ки забон системаи аломатҳост, ки дар ҷомеаи инсонӣ ба таври стихиявӣ пайдо шудааст ва ҳамчун воситаи муоширати байни шахсони алоҳида хизмат мекунад.

Фарҳанг намунаи таърихӣ маънохост, ки аз насл ба насл мегузарад; ин тарзи ҳаёти ҷомеа мебошад. Мавзӯи забон ва фарҳанг шахс мебошад. Одамон тавассути забон муошират меkunанд ва иттилоотро мерасонанд. Ҳамин тариқ, забон фарҳангро аз насл ба насл ҳифз мекунад ва интиқол медиҳад, ҳамчун воситаи эҷод, рушд ва нигоҳдории фарҳанг.

Аз ин рӯ, забон ва фарҳанг бо ҳам робитаи зич доранд ва бидуни ҳам вучуд дошта наметавонанд. Дар асоси ин ғояи забон, чунин илм ба монанди забоншиносии фарҳангӣ ба вучуд омад. Мушкилоти робита ва робитаи забон, фарҳанг ва этнос як масъалаи байнисоҳавист, ки ҳалли он танҳо бо кӯшиши якчанд илм, яъне фалсафа, сотсиология, фарҳангшиносӣ, услубшиносӣ, забоншиносӣ, этнолингвистика ва забоншиносии фарҳангӣ имконпазир аст.

Тамоми забоншиносӣ "бо мундариҷаи фарҳангӣ ва таърихӣ фаро гирифта шудааст, зеро мавзӯи он забон аст, ки он шарт, асос ва маҳсули фарҳанг аст" [76,26]. Дар охири асри 20, олимони бо мушкилот рӯ ба рӯ шуданд - дар илми инсон барои чизи аз ҳама муҳим - фарҳанг ҷой набуд. Дар аксари ҳолатҳо, инсон на бо ҳуди ҷаҳон, балки бо намояндагӣҳои он сару кор мегирад ва ҷаҳон дар пеши ӯ тавассути призмаи фарҳанг ва забони одамон, ки ин ҷаҳонро мебинанд, пайдо мешавад.

Ҳамаи таърифҳои дар боло овардашуда ба мо имкон медиҳанд ҳулоса барорем, ки мавзӯи забоншиносии фарҳангӣ омӯзиши семантикаи фарҳангии аломатҳои забонӣ мебошад, ки дар натиҷаи ҳамкории ду рамзи гуногун, яъне забон ва фарҳанг ба вучуд омадааст.

Забоншиносии фарҳангӣ дар рушди худ ду давра аз сар мегузаронад: якум давраи танҳо заминаҳои рушди илм аст; дувум давраи ташаккули забоншиносии фарҳангӣ ҳамчун соҳаи мустақили таҳқиқот мебошад. Аммо, он ки ин илм дар инкишофи доимӣ аст, ба В.А. Маслова давраи сеюм - давраи пайдоиши илми фундаменталии байнисоҳавии забоншиносии фарҳангиро қайд мекунад [8, с. 28].

Имрӯз илми забоншиносии фарҳангӣ якчанд самтҳои муқоисавӣ дорад; муқоисавӣ, омӯхтани хусусиятҳои менталитети як гурӯҳи этникӣ аз нуктаи назари забонзабонии забон ва фарҳанг; диахронӣ, ки тағиротро дар вазъи лингвомадании як гурӯҳи этникӣ дар як давраи муайян меомӯзад; лексикографияи лингвомаданӣ, ки луғатҳои забонӣ ва фарҳангиро тартиб медиҳад; ва инчунин омӯзиши лингвомадании як гурӯҳи алоҳидаи иҷтимоӣ, этнос, ки вазъияти мушаххаси лингвомаданиро меомӯзад.

Забоншиносии фарҳангӣ ҳамчун як илми мустақил вазифадор аст ба як қатор саволҳои посух диҳад, ки метавонанд чунин шакл гиранд:

- 1) чӣ гуна фарҳанг дар ташаккули концептҳои забонӣ иштирок мекунад;
- 2) ба кадом қисмати маънои аломати забонӣ "маъноҳои фарҳангӣ" часпонида шудааст;
- 3) оё ин маъноҳоро ғӯянда ва шунаванда дарк меkunанд ё не ва онҳо ба стратегияҳои суҳан таъсир мерасонанд;
- 4) оё дар воқеъ салоҳияти фарҳангӣ ва забонии як ғӯянда (яъне дониши табиӣи шахси забоншинос дар равандҳои тавлиди нутқ ва дарки нутқ ва аз ҳама муҳим, донишманди муносибати фарҳангӣ вучуд дорад; барои исботи ин, технологияҳои нави таҳлили лингвомадании воҳидҳои забонӣ заруранд);
- 5) соҳаи концептуалӣ (маҷмӯи концептҳои асосии фарҳанги додашуда) ва гуфтугӯҳои фарҳанг кадомҳоянд;
- 6) чӣ гуна ба низом даровардани мафҳумҳои асосии ин илм [8, с. 31].

Забон ва фарҳанг ба дараҷае гуногунҷабҳа ва бисёррӯя мебошад, ки бо истифода аз як усул шинохти табиат, вазифаҳо, пайдоиши онҳо ғайриимкон аст. Дар забоншиносии фарҳангӣ «усулҳои лингвистӣ, фарҳангӣ ва сотсиологӣ, усулҳои этнографияи саҳроӣ (тавсиф, тасниф, усули боқимондаҳо ва ғайра), мусоҳибаҳои кушод,

усули таҷдиди лингвистии фарҳанг; метавон маводро ҳам бо усули анъанавии мардумшиносӣ ва ҳам бо усули забоншиносии таҷрибавӣ-маърифатӣ омӯхт, ки забоншиносон (хабардиҳандагон) муҳимтарин манбаи мавод ҳастанд» [8, с.34]. Ин усулҳо якдигарро такмил медиҳанд ва ба забоншиносии фарҳангӣ имкон медиҳанд, ки объекти мураккаби он - ҳамкориҳои забон ва фарҳангро таҳқиқ кунанд. В.А. Маслова инчунин пешниҳод мекунад, ки таҷрибаи психологию иҷтимоӣ ва истифодаи матнҳои омодагии намудҳои гуногун васеътар истифода карда шавад, зеро иттилооти фарҳангие, ки дар воҳидҳои забонӣ мавҷуданд, асосан дар паси маъноӣ забоншиносии онҳо пинҳон карда мешаванд. Забоншиносии фарҳангӣ ҳамчун соҳаи махсуси илм дастгоҳи категорияи худро ба вучуд овард, ки пайдоиши забонӣ ва фарҳангии худро дар бар мегирад ва бисёр мафҳумҳоро ба вучуд овард: матни фарҳангӣ, лингвوماданият, контексти фарҳангӣ, забони фарҳанг, зерфарҳанг, номҳои калидии фарҳанг, номҳои пешинаи фарҳангӣ, фарҳангии умумичаҳонӣ, лингвوماданӣ парадигма, салоҳияти фарҳангӣ, анъанаҳои фарҳангӣ, концептҳои фарҳангӣ, мероси фарҳангӣ, муносибати фарҳангӣ, раванди фарҳангӣ ва бисёр дигарон. Дар натиҷаи ҳама чизҳои дар боло овардашуда мо метавонем ба хулоса оем, ки забоншиносии фарҳангӣ илмест, ки дар ҳамбастагии забоншиносӣ ва фарҳангшиносӣ ба вучуд омадааст ва робитаи забон ва фарҳангро меомӯзад. Ғайр аз усулҳои анъанавии ҷанҳои аслий, вай аз усулҳои навро, ки дар раванди ташаккули ҳуди забоншиносии фарҳангӣ ба вучуд омадаанд, истифода мебарад. Яке аз воҳидҳои асосии омӯзиши ин соҳаи забоншиносӣ, мафҳуми асосии дастгоҳи категорияи он концепт мебошад.

АДАБИЁТ

1. Большая советская энциклопедия / гл. ред. А.М. Прохоров, 3-е изд. Т. 130 - М.: Советская энциклопедия, 1969. - 608 с.
2. Вежбицкая, А. Понимание культур через посредство ключевых слов / Вежбицкая. - М.: Языки славянской культуры, 2001. - 288 с.
3. Воробьев, В.В. Лингвокультурология (теория и методы): монография / В.В. Воробьев. - М.: Изд-во Рос.ун-та дружбы народов, 1997. - 331 с.
4. Гухман, М.М. Лингвистическая теория Л. Вейсгербера/ М.М. Гухман // Вопросы теории языка в современной зарубежной лингвистике. — М.: Изд-во АН СССР, 1961.-С. 123 - 162.
5. Красных, В.В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология: курс лекций / В.В. Красных. - М.: Гнозис, 2002. - 284 с.
6. Мамонтов, А.С. Язык и культура - основы сопоставительного лингвострановедения: дис. ... док.филол. наук/ А.С. Мамонтов. - М., 2000. - 324с.
7. Маслова, В.А. Введение в лингвокультурологию: учебное пособие / В.А. Маслова - М.: Наследие, 1997. - 207 с.
8. Маслова, В.А. Лингвокультурология: учебное пособие для студентов высших учебных заведений / В.А. Маслова. - М.: Издат. центр "Академия", 2001.-208 с.
9. Сепир, Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии / Э. Сепир. М.: Прогресс, 2002 г. - 656 с.
10. Тарланов, З.К. Язык. Этнос. Время. Очерки по русскому и общему языкознанию / З.К. Тарланов. - Петрозаводск:Изд-во Петрозавод. гос. ун-та, 1993.- 223 с.
11. Телия, В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В.Н. Телия. — М.: Языки русской культуры, 1996 - 288 с.
12. Уорф, Б.Л. Лингвистика и логика / Б.Л. Уорф // Новое в лингвистике: вып. - М.: Иностранная литература, 1960. - С. 183 - 198.
13. Morris C.W. Foundations of the Theory of Signs. / O. Neurath // International Encyclopedia of Unified Science vol. 1 no. 2. - Chicago: University of Chicago Press, 1938. - 66 p.

14. Morris, C.W. Aesthetics, Signs and Icons. Philosophy and Phenomenological Research Vol. 25, No. 3 / C.W. Morris, D.J. Hamilton - 1965. - P.356-364.

РОБИТАИ МУТАҚОБИЛАИ ЗАБОН ВА ФАРҲАНГ ДАР ЗАБОНШИНОСИИ ФАРҲАНГӢ

Дар мақолаи мазкур робитаи байни забон ва фарҳанг аз нуқтаи назари забоншиносии фарҳангӣ баррасӣ карда шудааст. Муаллиф таърихи инкишофи мафҳуми «нисбияти лингвистӣ» ва таъсири он ба дарки фарқиятҳои фарҳангиро пайгирӣ менамояд. Бо таҳқиқи робитаи байни забон, фикр ва воқеият, дар мақола таъкид карда шудааст, ки забон ҳамчун як линзае аст, ки мо тавассути он ҷаҳонро дарк мекунем. Ғайр аз ин, дар мақола нақши мафҳумҳои фарҳангӣ дар ташаккули забон ва муошират омӯхта мешавад. Методҳои гуногуни истифодашаванда дар таҳқиқоти лингвофарҳангӣ, аз ҷумла таҳлили мафҳумҳои фарҳангӣ, таҳлили дискурс (гуфтимон) ва муқоисаи байнифарҳангӣ баррасӣ мешаванд. Муаллиф аҳамияти забоншиносии фарҳангӣ барои соҳаҳои ба монанди тарҷумашиносӣ, муоширати байнифарҳангӣ ва омӯзиши забонҳо таъкид намуда, ақоиди худро оид ба мавзӯи мавриди назар ҷамъбаст менамояд.

Калидвожаҳо: забон, фарҳанг, забоншиносии фарҳангӣ, робитаи фарҳанг ва забон, воситаи муошират, фикр, системаи универсалии аломатҳо, синтаксис, семантика, прагматика ва ғайра.

ВЗАИМОСВЯЗЬ ЯЗЫКА И КУЛЬТУРЫ В ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИИ

Данная статья представляет собой всеобъемлющий обзор взаимосвязи между языком и культурой с особым акцентом на область лингвокультурологии. Автор прослеживает историческое развитие концепции «лингвистической относительности» и ее влияние на понимание культурных различий. Исследуя взаимосвязь между языком, мышлением и реальностью, статья подчеркивает, что язык служит линзой, через которую мы воспринимаем мир. Кроме того, в статье исследуется роль культурных концептов в формировании языка и коммуникации. Обсуждаются различные методологии, используемые в лингвокультурологических исследованиях, включая анализ культурных концептов, дискурс-анализ и межкультурные сравнения. Автор заключает, подчеркивая важность лингвокультурологии для таких областей, как переводоведение, межкультурная коммуникация и преподавание языков.

Ключевые слова: язык, культура, лингвокультурология, взаимосвязь культуры и языка, средство общения, мышление, универсальная система знаков, синтаксис, семантика, прагматика и.т.

THE INTERCONNECTION BETWEEN LANGUAGE AND CULTURE IN LINGUOCULTUROLOGY

This paper provides a comprehensive overview of the interplay between language and culture, with a particular focus on the field of linguoculturology. The author traces the historical development of the concept of "linguistic relativity" and its implications for understanding cultural differences. By examining the relationship between language, thought, and reality, the article highlights how language serves as a lens through which we perceive the world. Additionally, the paper explores the role of cultural concepts in shaping language and communication. Various methodologies used in linguoculturological research are discussed, including the analysis of cultural concepts, discourse analysis, and cross-cultural comparisons. The author concludes by emphasizing the significance of linguoculturology for fields such as translation studies, intercultural communication, and language teaching.

Keywords: language, culture, cross-cultural linguistics, relationship between culture and language, means of communication, thought, universal system of signs, syntax, semantics, pragmatics, etc.

Маълумот дар бораи муаллиф: Азизкулов Часур Баҳодурович – магистри соли якуми факултети забони англисӣ ва забонҳои Шарқи ДДОТ ба номи С. Айни, Тел.: (+992) 931666835, Email: azizkulovjasur@gmail.com

Сведения об авторе: Азизкулов Джасур Баходурович, магистр первого курса факультета английского языка и восточных языков ТПГУ имени С. Айни, Тел.: (+992) 931666835, Email: azizkulovjasur@gmail.com

About the author: Azizkulov Jasur Bahodurovich, first year master student at the Faculty of English and Oriental Languages of Tajik State Pedagogical University named after Sadridin Ayni, Tel.: (+992) 931666835, Email: azizkulovjasur@gmail.com

Икромов Ганчина,
магистри соли 1-уми факултети забони англисӣ ва забонҳои Шарқи

ТАЪЛИМИ ЛУҒАТИ ЗАБОНИ АНГЛИСӢ ДАР МАКТАБИ МИЁНА

Луғат дар ҳамбастагӣ бо фонетика ва грамматика асоси муоширатро ташкил мекунад. Танҳо туфайли луғат ва грамматика кас метавонад фикру ақидаҳои худро ифода кунад. Хонанда нутқи мусоҳибро вақте дарк карда метавонад, ки маънои вожаҳои таркиби нутқи шунидаашро донанд. Луғатдонӣ барои ҳарфзанӣ низ аҳамияти калон дорад. Ҳаҷми луғати омӯхташавандаи забони хориҷӣ аз намуди муассисаи таълимӣ вобаста аст. Тибқи барномаи таълими забони англисӣ дар мактаби миёна хонандагон бояд барои муошират 1000-1200 калимаро чун ақалияи луғавии ғаёл аз худ намоянд.

Дар адабиёти илмӣ - методӣ ду навъ мушкilotи омӯзиши луғати забони англисӣ нишон дода мешавад:

1) *Мушкilotе, ки ба сохти калимаҳо ва истифодаи онҳо алоқаманд аст.*

2) *Мушкilotе, ки ба виваҳиҳои ҳосаи луғати забони англисӣ дар муқоиса бо луғати забони модарии хонандагон вобаста аст [4, с. 128].*

Ба гуруҳи аввал хусусиятҳои зеринро дохил кардан мумкин аст:

а) номуносивият дар имло ва хониши вожаҳо:

whom, when, whose, often, ballet, through.

б) бисёрмаъногии як зумра калимаҳои забони англисӣ:

➤ *a glass-1) шиша, 2) стакан*

➤ *a match-1) гугурд, 2) мусобиқа*

в) маъмул будани ҳодисаи конверсия дар забони англисӣ:

➤ *cover-мукова, густурданӣ*

➤ *hand- даст, доданӣ*

г) калимаҳо берун аз қоида хонда мешаванд: *kind, mind, live, give, machiney great, dead, deaf* ва ғайраҳо.

1. Маънои лексии як зумра вожаҳои забони англисӣ нисбат ба забони модарӣ васеътар мебошад. Мисол: *country-мамлакат, ватан, деҳа.*

2. Дар байни вожаҳои ду забон муродифоти ҷузвӣ ба назар мерасад: *ҷома- a robe; тӯнӯ (тоқӣ)-a skull*

3. Ба як вожаи забони тоҷикӣ ду калимаи забони англисӣ рост меояд: *даст- arm, hand.*

4. Дар забони англисӣ вожаҳои мавҷуданд, ки дар забони модарии хонандагон муродиф надоранд: *skirt, blouse, lunch, a standard lamp.*

5. Дар забони тоҷикӣ калимаҳои ҳастанд, ки дар забони англисӣ муродиф надоранд: *ҳашар, сандалӣ, маҳсӣ* ва ғайраҳо.

Омӯзгор бояд ин хусусиятҳои луғавии забони англисиро ба инобат гирифта, роҳу усул ва воситаҳои Самарабахши луғатомӯзиро ҷустуҷӯ намояд.

Дар илми равоншиносӣ калима ангезандаи фикр маҳсуб мешавад. Ҳангоми дарки маъноӣ вожа анализаторҳои моторӣ ва шунавоӣ иштирок мекунанд.

Аз сабаби кам будани соатҳои таълимии забони хориҷи азхудкунии луғати пешбинишуда басо мушкул аст. Аз ин лиҳоз он луғатро ба 2 гурӯҳ ҷудо мекунанд [1, с. 197]: а) *ақалияи ғаёли луғавӣ, ки асосан барои ҳарфзанӣ зарур аст.* б) *ақалияи ғайриғаёли луғавӣ, ки барои фаҳмидани нутқи хаттӣ ё шифохӣ даркор аст.*

Ақалияи ғаёли луғавӣ аз рӯи принципҳои зерин интихоб карда мешавад:

1. Принципи семантикӣ, ки тибқи он муҳимтарин вожаҳои мавзӯотӣ ба барномаи таълим ворид карда мешавад.

2. Принципи тавъамият, ки тибқи он имкониятҳои баҳамии вожаи зарурӣ бо дигар вожаҳо ба инобат гирифта мешавад.

3. Принципи ба инобат гирифтани мансубияти вожа ба ин ё он услуби забон. Аз рӯи ин принцип танҳо луғатҳои бояд интихоб карда шаванд, ки онҳо нейтралӣ, адабӣ ва китобатӣ мебошанд.

4. Принципи маъмулияти истифодаи калима дар нутқи ҷи шифохӣ ва ҷи хаттӣ.

5. Принципи интихоби яке аз калимаҳои синонимӣ.

6. Принципи ба инобат гирифтани имкониятҳои калимасозии вожа. Он калимаҳои бояд интихоб гарданд, ки аз онҳо тавассути аффиксҳо ҳарчӣ бештар сохтани вожаҳои нав имконпазир мебошад.

7. Принципи истисно кардани калимаҳои байналмилалӣ.

Зери таҳрири профессор И.В.Раҳманов луғате таҳти унвони «Словарь наиболее употребительных слов» таҳия гардидааст, ки онро метавон луғати ғаёл маҳсуб донист [4, с. 128].

Ақалияи ғаёли луғавии забони англисиро метавон бо назардошти синну соли хонандагон, номгӯи мавзӯот барои омӯзонидани нутқи шифохӣ ва дараҷаи мушқилиашон ба гурӯҳҳо тақсим кард.

Таълими луғати забони англисӣ аз се зина иборат аст:

1. Зинаи шинос намудани хонандагон бо шакл ва маъноӣ калима (presentation).

2. Зинаи машқкунии калимаҳо (practice).

3. Зинаи истифодабарии онҳо дар нутқ (product).

Дар зинаи аввал омӯзгор хонандагонро бо шакл ва маъноӣ калима шинос мекунад. Дар адабиёти илмӣ - методӣ ду усули фаҳмондани маъноӣ калима қайд карда мешавад:

а) *бе тарҷума* б) *тавассути тарҷума*

Ба усули аввал дохил мешавад: 1) *фаҳмонидан тавассути аёнӣ* 2) *фаҳмиши тавассути ақду фаросат* 3) *тавассути шарҳдиҳӣ* 4) *тавассути овардани синоним ё антоними вожаи зарурӣ* [3, с. 46].

Ин усулҳо дар синфҳои поёнӣ бештар истифода мегарданд.

Маъноӣ вожаҳо, ки мафҳуми абстрактиро ифода мекунанд, одатан тавассути тарҷума фаҳмонда мешаванд. Мисол: *to like, to see, to look, to decide, to think, to watch, to agree, to discuss, to invite* ва ғайраҳо.

Тавассути аёнӣ омӯзонидани вожаҳои нав аз талаффузи дурусти онҳо оғоз меёбад. Мисол, *омӯзгор расми беморхонаро нишон дода мегӯяд: This is a hospital. Doctors work in the hospital. My friend Jamshed is ill. He is in the hospital.* Талаффузи калима бо назардошти задаи он машқ карда мешавад [2, с. 69].

Дар зинаи дууми ҳосилшавии малакаи лексикӣ машқҳои маъновӣ ва билохир коммуникативӣ истифода мешаванд. Иҷрои машқҳои маъновӣ барои ташаккул ва инкишофи малакаи лексикӣ басо зарур аст. Ба сифати намуна силсилаи машқҳои меорем, ки онҳо барои аз бар кунонидани вожаи «holiday» нигаронида шудаанд.

1. **Машқи тақдидӣ.**

Бачаҳо, ман иди дустдоштаи худро номбар мекунам. Касе, ки ин идро низ

меписандад, тасдиқ кунад.

Омӯзгор: I like Women's Day holiday.

Хонанда: I like this holiday too.

2. Машқи ҷойивазкунӣ.

Бачаҳо, мехостам, ки ҳар кас иди дустдоштаи худро ба ман гӯяд.

Хонандаи 1: I like New Year holiday.

Хонандаи 2: I like Independence Day holiday.

Хонандаи 3: I like Nawrouz holiday.

Хонандаи 4: I like Ramaddan holiday ва ғайра

3. Машқи табодулӣ.

Ба гуфтори ман таваҷҷуҳ намуда, онро тасдиқ ё инкор кунед.

Омӯзгор: We celebrate Women's Day in May.

Хонанда: No, we don't celebrate Woman's Day in May. We celebrate it in March

Омӯзгор: People work on Ramaddan holiday.

Хонанда: No, people do not work on Ramaddan holiday, they rest on this day.

Омӯзгор: Do you really celebrate the Constitution Day on the 6th of November?

Хонанда: We celebrate the Constitution Day on the 6th of November.

4. Машқи омехта.

Бачаҳо, хоҳиш мекунам, ки ҳар кадоматон дар хусуси идҳо ва ҷашнгирии онҳо чизе гӯед.

Хонандаи 1: September 9th is the biggest holiday in our country. On this day we celebrate Independence Day.

Хонандаи 2: We celebrate Ramaddan holiday at the end of Ramaddan month. It is a Muslim holiday.

Хонандаи 3: Navruz is a spring holiday. We celebrate it on the 21st of March every year. People enjoy the Navruz food "Sumalak".

5. Машқи продуктивӣ.

Ба саволҳои ман ҷавоб диҳед:

1) *Do we celebrate Independence day in October every year?*

2) *Do you like to celebrate the New Year holiday at home or in the restaurant?*

3) *What do we celebrate on the 27th of June?*

4) *Do people work or rest on Victory day holiday? ва ғайраҳо.*

Дар зинаи сеюм ин калимаҳо дар асоси расмҳои мавзуотӣ, лаҳзаҳои зиндаи ҳаётӣ тибқи машқҳои муоширатӣ омузонида мешаванд. Мисол:

1) *Jamshed, tell us, please, how you celebrate "Navruz" every year*

2) *Parviz, what's your favourite holiday?*

3) *Aziz, what do people do on the 9th of May every year?*

4) *Malika, how do you celebrate the Ramaddan holiday?*

Дар баробари ташаккул ва инкишофи захираи луғавии хонандагон бояд малакаҳои шунида фаҳмидан, ҳарфзанӣ ва хондан ташаккул ёбад. Бо ин мақсад дар ҳудуди матни хонда ва шунидашуда бояд машқҳои навъи зерин гузаронида шаванд [4, с. 163].

1) *Аз матн калимаҳоеро, ки бо обу ҳаво алоқаманданд, ёфта хонед.*

2) *Ба зери калимаҳои зерин намудҳояшонро нависед.*

<i>libos</i>	<i>мева</i>	<i>сабзавот</i>	<i>ранг</i>	
<i>clothes</i>		<i>fruit</i>	<i>vegetables</i>	<i>colour</i>

3) *Ҷавоби саволҳои додашударо дарёбед.*

1. Where do you usually spend your summer holiday? a) By bus.

2. What do you like to do in your free time? b) Computer games.

3. Do you go to school by bus or by car? c) Classic music.

4. What kind of music do you like? d) At the sea shore.

enjoy listening?

5. What's your hobby?

e) I like to play tennis.

4) Аз таркиби вожаҳои зерин реша ва суффиксҳои ҷудо намуда, онҳоро тарҷума кунед.

Coldness, sunny, boyhood, writer, reader, unhappy, friendship.

Барои бой гардонидани захираи луғавии хонандагон бозиҳои гуногунро гузаронидан мувофиқи матлаб аст.

Малакаи лексии репродуктивӣ - ин қобилияти дуруст истифода бурда тавонистани вожаҳои зарурӣ дар ҷараёни нутқ, мебошад. Малакаи ретсептивӣ бошад, - ин шинохтани калима ва ғайрикалима маънои он ҳангоми шунидани нутқи шифоҳӣ ва хондани матн маҳсуб мешавад [5, с. 163].

Номуродифӣ дар системаи лексии забони англисӣ ва модарӣ боиси хатоҳо мегардад.

Аз рӯи дараҷаи истеъмолашон дар ҷанбаҳои мухталифи ғайрилуғавӣ муоширатӣ бояд луғатро ба ғайрилуғавӣ ҷудо кард.

Принсипҳои интихоби луғати ғайрилуғавӣ инҳоянд: а) семантикӣ, б) таълими вожаҳо, в) маъмулияти истифодаи онҳо, г) мансубияти услубии вожа (китобӣ, адабӣ, нейтралӣ), д) истисноии синонимҳо [2, с. 25].

Зинаҳои асосии кор бо луғати ғайрилуғавӣ инҳоянд: а) шиносӣ б) машққунӣ в) истифодаи луғат дар ҷанбаҳои металифи ғайрилуғавӣ муоширатӣ.

Малакаи ретсептивӣ тавассути иҷрои машқҳои ҷустуҷӯӣ, шиносӣ ва муайянқунӣ амалӣ мегардад.

Рӯйхати адабиёт:

1. Алиев С. Методика умумии таълими забонҳои хориҷӣ. Китоби дарсӣ барои донишҷӯёни факултетҳои хориҷии донишгоҳҳои омӯзгорӣ. Душанбе, “Нури маърифат”. 2013. – С. 336.
2. Гез Н. И., Ляховицкий М. В., Миролубов А. А. и др. Методика обучения иностранному языку в средней школе. М., 1982.
3. Рогова Г. В. Методика обучения иностранных языкам. М., 1991
4. Усмонов К., Бойматов Б. Методика таълими забони англисӣ. Китоби дарсӣ барои донишҷӯёни факултетҳои забонҳои хориҷии донишгоҳҳои Тоҷикистон. Душанбе, 2009. Хучанд. – С. 230.
5. Gouin F. The Art of Teaching and Studying Languages. London, 1992.

ТАЪЛИМИ ЛУҒАТИ ЗАБОНИ АНГЛИСӢ ДАР МАКТАБИ МИЁНА

Мақолаи мазкур ба масъалаи таълими луғати забони англисӣ дар мактаби миёна бахшида шудааст. Луғат дар яқоягӣ бо фонетика ва грамматика асоси муоширатро ташкил медиҳад. Барои рушди нутқи хаттӣ ва шифоҳӣ, хонандагон бояд аз 1000 то 1200 калимаи ғайрилуғавиро аз худ намоёнд. Муаллиф мушкилоти омӯзиши луғатро ба ду гурӯҳ ҷудо мекунад: 1) мушкилоти вобаста ба сохтор ва истифодаи калимаҳо; 2) мушкилоти марбут ба фарқиятҳои луғавии забони англисӣ ва забони модарӣ. Инчунин, принсипҳои интихоби луғати ғайрилуғавӣ, зинаҳои омӯзиши калимаҳо (шиносӣ, машққунӣ, истифодаи нутқӣ) ва усулҳои омӯзиши маънои калима (бе тарҷума ё бо тарҷума) баррасӣ шудаанд. Барои рушди захираи луғавии хонандагон машқҳои гуногуни маъноӣ ва коммуникативӣ, инчунин бозиҳои пешниҳод мегарданд. Таълим бояд бо назардошти хусусиятҳои лексии ду забон ва усулҳои самарабахши луғатомӯзӣ амалӣ шавад.

Калидвожаҳо: таълими луғати забони англисӣ, таҳсилоти мактаби миёна, малакаи муошират, захираи луғавии ғайрилуғавӣ, азхудқунии луғат, машқҳои маъноӣ, усулҳои коммуникативӣ, принсипҳои таълими луғат, ғайрикалима маънои калимаҳо, фарқиятҳо бо забони модарӣ, усулҳои самарабахши таълим, рушди луғат, зинаҳои омӯзиши забон, амалӣ ва истифода дар нутқ.

ОБУЧЕНИЯ ЛЕКСИКЕ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ

Данная статья посвящена вопросам обучения лексике английского языка в средней школе. Лексика, вместе с фонетикой и грамматикой, составляет основу коммуникации. Для развития письменной и устной речи учащиеся должны освоить от 1000 до 1200 активных слов. Автор выделяет две группы проблем при изучении лексики: 1) трудности, связанные со структурой и использованием слов; 2) трудности, связанные с лексическими различиями между английским языком и родным языком учащихся. Также рассматриваются принципы отбора активной лексики, этапы изучения слов (ознакомление, упражнения, использование в речи) и методы объяснения значения слов (без перевода или с переводом). Для развития лексического запаса учащихся предлагаются различные смысловые и коммуникативные упражнения, а также игры. Обучение должно проводиться с учётом лексических особенностей обоих языков и эффективных методов изучения лексики.

Ключевые слова: обучение лексике английского языка, образование в средней школе, навыки коммуникации, активный словарный запас, лексические трудности, усвоение лексики, семантические упражнения, коммуникативные методы, принципы обучения лексике, объяснение значения слов, различия с родным языком, эффективные методы обучения, развитие лексики, этапы изучения языка, практика и использование в речи.

TEACHING ENGLISH VOCABULARY IN SECONDARY SCHOOLS

This article is dedicated to the issues of teaching English vocabulary in secondary schools. Vocabulary, along with phonetics and grammar, forms the basis of communication. To develop written and oral speech, students need to master 1,000 to 1,200 active words. The author identifies two groups of challenges in vocabulary learning: 1) difficulties related to the structure and usage of words; 2) difficulties stemming from lexical differences between English and the students' native language. The article also examines the principles of selecting active vocabulary, the stages of learning words (familiarization, practice, and usage in speech), and methods for explaining word meanings (with or without translation). Various semantic and communicative exercises, as well as games, are proposed to enhance students' vocabulary. Teaching should take into account the lexical features of both languages and effective methods for vocabulary acquisition.

Keywords: English vocabulary teaching, secondary school education, communication skills, active vocabulary, lexical challenges, vocabulary acquisition, semantic exercises, communicative methods, vocabulary teaching principles, word meaning explanation, native language differences, effective teaching methods, lexical development, language learning stages, practice and usage in speech

Маълумот дар бораи муаллиф: Икромова Ганчина, магистри соли якуми факултети забони англисӣ ва забони шарқи ДДОТ ба номи Садриддин Айни. Tel: +992 933339955

Информация об авторе: Икромова Ганджина, магистрант первого курса факультета английского языка и восточных языков ТГПУ имени Садриддина Айни. Телефон: +992 93339955

Information about the author: Ikromova Ganjina, a first-year master's student at the Faculty of English and Oriental Languages, Tajik State Pedagogical University named after Sadrididdin Ayni. Phone: +992 933339955

Маълумот дар бораи роҳбари илмӣ: Ғуломов Н. муаллими калони кафедраи методикаи таълими забони англисӣ, факултети забони англисӣ ва забонҳои шарқ.

Камолова Оламби Нуриддиновна,
магистри соли якуми факултети забони англисӣ ва забони Шарқ

ХУСУСИЯТҲОИ РАВАНДИ ТАЪЛИМИ ЗАБОНИ ХОРИЧӢ ДАР МУАССИСАҲОИ ИБТИДОӢ

Омӯзиши забони хориҷӣ аз кӯдакони шаш-ҳафтсола боз мавзӯи сӯҳбати ҷолиби мутахассисон, омӯзгорон, филологҳо ва волидон гардид. Ҷомеа аз сатҳи забонамӯзии хонандагони мактабҳои таҳсилоти ҳамагонӣ қаноатманд нест ва яке аз роҳҳои гузариши ин сатҳ ин кӯчонидани нуқтаи ибтидоии раванди таълими забони хориҷӣ ба муассисаҳои томактабӣ ё синфи 1-и мактаби миёна мебошад, ки аз рӯи анъана даврони мусоидтарин барои аз худ кардани забони дуюм ҳисоб карда шуданд.

Ҳангоми таълими забони хориҷӣ бояд дар хотир дошт, ки “консепсияи психологию педагогие, ки таълими забонҳои хориҷӣ дар кишварҳои гуногун ба он асос ёфтааст, ба назарияи аз худкунии забон аз ҷониби кӯдак, ки то инҷониб вучуд дошт, асос ёфтааст” [2, с. 236]. Тибқи ин назария кӯдак забонро дар натиҷаи тақлид ба суҳанронии калонсолон, ба тариқи тақлидӣ бидуни омӯзиши мақсаднок аз худ мекунад.

Ба ибораи дигар, ҳеҷ кас чараёни нутқро ба воҳидҳои азхудкунии кӯдак тақсим намекунад, қолабҳои нутқро водор намекунад, онҳоро бо як пайдарпайи муайян намесозад, қоидаҳои грамматикаро шарҳ намедихад, аммо, дар синни панҷ-шаш, кӯдаки муътадил инкишофёбанда аллакай ин грамматикаи мураккабтаринро ба дараҷае аз худ мекунад, ки изҳороти мустақилона месозад, вазифаҳои коммуникатсиониро бо муваффақият ҳал мекунад ва аз ҳафт ё ҳашт ҷумлаҳои мураккаб дар нутқи кӯдак матнҳои дарози зиёд пайдо мешаванд.

Ва тибқи ин назария, кӯдак забони дуюмро ҳамон тавре, ки забони аввал аст - ба таври стихиявӣ, бидуни қоидаҳои ҷудогона, ба шарофати қобилияти фавқуллодаи тақлид, ки дар тӯли солҳо гум мешавад, аз худ мекунад. Далели он рушди кӯдак дар муҳити дузабона аст.

Аммо тақлид механизми асосии аз худкунии забон дар кӯдакӣ нест - имкони сохтани мустақилона баён ба шарофати қабилҳои азими таҳлили кӯдак ба даст меояд, ки он на танҳо тақлид мекунад, балки ҳама чизро ҷудо ва умумӣ мекунад. Вай системаҳои қоидаҳои мебинанд, мешунавад ва ҳулоса мебарорад, ки ифодаи фикри зикр, ниятҳои қудиро муайян мекунад.

Ба ақидаи яке аз мутахассисони ин соҳа, ки бараъло қайд мекунад: “Ҳамаи кӯдакон, новобаста аз хусусиятҳои хоси забони модарии худ аз марҳилаи ба истилоҳ супергенерализатсия мегузаранд” [5, с. 167]. Дар нутқи кӯдакони русӣ форматсияҳои ба мисли «кӯдакон», «*чарог даргиронда*», «*моҳӣ дандон надорад*», дар нутқи хурди англисизабонҳо «*меомад*», «*рафта*», «*пиёда*» - ҳамаи ин нишон медиҳад, ки кӯдак ин қоидаҳо кашф кард («ҳангоми зиёд будани он бояд ҳамин тавр рафтор кунед») ва меҳодад дар баробари ин қоидаи умумӣ амал кунад.

Баъзан мегӯянд, ки кӯдак аз рӯи қиёс амал мекунад, аммо ин чӣ аст ва хусусияти равоии амалҳои аналогӣ чист? Ҳар гуна қиёс, чунон ки равоишносии барҷаста А.Р. Лурия, умумикунониро пешбинӣ мекунад.

Аммо дар ниҳоят, чӣ фарқиате дорад, азхудкунии забон дар кӯдакӣ бо қабилҳои механизмҳои сураи мегирад? Агар ин азхудкунӣ тавассути равандҳои ғайримӯқаррарии умумӣ идора карда шавад, шояд вақте ки кӯдак бо забони дуюми хориҷӣ дучор мешавад, онҳо ба қор мебароянд?

Агар заминаи психологии азхуд кардани забони модариро тасаввур кунем, ҷавоби ин савол равшан мешавад. Қабилҳои муҳаррик равандҳои «оғоз» мекунад, ки қудиро маҷбур мекунад, ки аз ҳама садоҳое, ки ӯ дар атрофи он ҳамчун муҳлифатҳои муҳими фонематикӣ, семантикӣ-фарқкунандаи системаи забони модарӣ мешунавад, ҷудо кунад?

Чаро кӯдакони хурдсол дар як муддати кӯтоҳ садҳо калимаро аз худ мекунад? Гап дар сари он аст, ки вазъияти ба ин монанд психологӣ вақте ба миён меояд, ки забони англисӣ дар ҳаёти кӯдак ҳамон вазифаҳои иҷтимоиро ҳамчун забони аввал иҷро мекунад, масалан, *зарурати бозӣ бо шарикӣ забони хориҷӣ, муошират бо биби англисзбон, ва ғайра.*

Дар чунин шароит кӯдак воқеан ҳам зудтар ва бомуваффақият суҳанронии англисиро аз калонсолон меомӯзад ва ақида вучуд дорад, ки он чизе, ки дар кӯдакӣ омӯхта шудааст, абадан дар ӯд мемонад. Аммо баробари каме танг шудани доираи муоширати забони хориҷӣ маҳорату малакаҳои муоширати забони хориҷӣ, ки кӯдак бо он бомуваффақият амал мекард, аз байн меравад ва бо муддати тӯлонӣ аз байн рафтани ин соҳа ин малакаҳо қариб ба сифр коҳиш меёбанд.

Татбиқи ин талабот ташкили муносиби психологию педагогии фаъолияти (аниқтараш, ҳамкориҳои) омӯзгор ва кӯдаконро дар раванди таълим пешбинӣ мекунад.

Хусусиятҳои ташкили раванди таълим барои омӯзиши забони англисӣ аз синфи якуми мактаби миёна кадомҳоянд? Аввалан, хусусиятҳои умумии таълими забони хориҷиро қайд кардан лозим аст. Муаллимро лозим аст, ки кушиш намояд, ки дарсҳо дар шароити шаклҳои коллективии таълим дар асоси муносибати индивидуалӣ гузаранд.

Сониян, муаллим бояд чунин тарзи аз худкунии донишро пешниҳод намояд, ки махсус ба инкишоф нигаронида шавад, на бар зарари он. Ва барои ин муҳим аст, ки ҳар як кӯдак дар дарс қаҳрамони асосӣ бошад, худро озод ва роҳат ҳис кунад, дар муҳокимаи мавзӯҳои дарс фаъолона иштирок намояд. Мутаассифона, дар машғулиятҳо манзараи зеринро зуд-зуд мушоҳида кардан мумкин аст: муаллим хеле фаъол аст, аз асбобҳои аёнии тайёркардааш истифода мебарад, ба дарс роҳбарӣ мекунад ва аз рӯи сюжети он эрод мекунад, шаклҳои гуногуни кор, аз ҷумла, шаклҳои фронталӣ ба кор мебарад, вале эҳсосот дида намешавад. қаноатмандӣ аз фаъолият.

Ин норозигӣ бештар аз он иборат аст, ки бачаҳо ҳамчун иҷрокунандаи фармонбардори иродаи муаллим баромад мекунад: онҳо супоришҳои уро боинтизом иро мекунад ва аз руи лоиҳаи навиштаи у амал мекунад. Шавқу ҳаваси аз ҳад зиёд ба шаклҳои фронталӣ кор ҳангоми таълими забони англисӣ танҳо тасаввури фаъолияти ҳар як хонандаро ба вучуд меорад ва ба рушди эҷодии ӯ чандон мусоидат намекунад. Ҳамин тариқ, муҳим аст, ки кӯдакон озод карда шаванд, якҷоя бо ёрии муаллим дарсро «эҷод кунанд».

На он қадар дониш ва маҳорати забон ва маводи нутқ самаранокии раванди таълими забони хориҷиро дар синни ибтидоӣ, балки омодагӣ ва хоҳиши кӯдаконро барои иштирок дар муоширати байнифарҳангӣ бо забони омӯхташаванда муайян мекунад. Ин мумкин аст, ки агар шакли асосии фаъолияти мактаб ба забони хориҷӣ гӯш кардан, суҳан рондан, хондан ё навиштан, балки муоширати зинда, фаъол бо муаллим ва бо ҳамдигар (аз ҷумла дар чараёни якҷоя иҷро кардани ҳунароҳои дастаҷамъона тибқи дастурҳо) бошад.

Ҳангоми омӯзиши забони англисӣ ба далели фонетикаи хоси он муҳим аст, ки омӯзгор калимаю ибораҳоро бо кадом овоз талаффуз мекунад ва дар чехрааш чӣ ифода аст. Албатта, овози муаллим бояд дилпазир, барои муошират мусоид бошад ва чехраи он бояд ба оҳанг мувофиқ бошад, ки ҷолиб, боварибахш ё ҷиддӣ, кордонона, изҳори шодии вохӯрӣ, илҳомбахши муваффақият бошад.

Ҳангоми омӯзиши забони англисӣ аз синфи аввали мактаби миёна бояд ба муносибати хонанда бо дигарон диққати махсус диҳад, ва ҳамчунин объекти назорати ташаккули салоҳияти забонии онҳо бошад. Ба ин як қатор машқҳо мусоидат мекунад. Масалан, яке аз онҳо: «Ваняро бодиккат гуш кун, бубин, ки вай дуруст мегуяд» [4, с. 204].

Муҳим он аст, ки донишҷӯе, ки ба муошират бо забони англисӣ ворид мешавад, аз

иштибоҳ накунад ва кӯшиш кунад, ки ин ё он нияти коммуникатсионӣ бо тамоми воситаҳо дар ихтиёраш амал кунад. Гумон меравад, ки хатогиҳо васила ва шартҳои азхудкунии бомуваффақияти салоҳияти коммуникатсионӣ мебошанд; ҳузури онҳо аз нокомӣ шаҳодат намедихад, баръакс, онҳо нишон медиҳанд, ки раванди таълим хуб мегузарад ва хонандагон дар он фаъолона иштирок мекунанд.

Бароҳати ҳамкориҳои кӯдакон ҳангоми муошират бо забони англисӣ бештар аз он вобаста аст, ки шаклҳои гуногуни ташкилии таълим чӣ гуна истифода мешаванд. Баробари васеъ истифода бурдани қори фронталӣ ва индивидуалӣ дар просесси таълим шаклҳои дигар: гурӯҳӣ, коллективӣ, инчунин лоиҳавиро фаъолона ҷорӣ кардан лозим аст. Хеле муҳим аст, ки кӯдакон дар синф то ҳадди имкон дуруст ҷойгир карда шаванд. Ҷойгиршавии хонандагон дар синф аз рӯи вазифаҳои муошират ва ҳамкорӣ муайян карда мешавад.

Пас, забони англисиро бояд донишҷӯён ҳамчун воситаи муошират омӯзанд. Кӯдакон бояд забони англисиро дар раванди муоширати шавқманд ва ҳамкорӣ бо қаҳрамонҳои гуногун: муаллим, лӯхтакҳо омӯзанд. Ҳар гуна муошират (бевосита ё бавосита) бо ангежа ва мақсад, яъне бо чӣ ва барои чӣ гуфтани чизе, бо ғӯша дарк мешавад, хондану навишта мешавад, оғоз мешавад.

Донишҷӯ бояд ҳадафи амалии шифоҳӣ (ва ғайривербалӣ)-и худро, натиҷаи ниҳонии худро равшан тасаввур кунад - агар ӯ калимаро талаффуз кунад, изҳорот созад, матнро ғӯш кунад ё хонад, маҳз ба чӣ ноил мешавад. Барои бомуваффақият анҷом додани раванди таълими забони англисӣ барои ҳар як амалии гуфтор ва ғайрисуханиҳои кӯдакон, чи дар таълими воситаҳои муошират ва ҳам фаъолияти муошират, мотивҳо эҷод кардан лозим аст. Кӯдакон бояд натиҷаҳои татбиқи амалии забони англисиро бубинанд. Донишҷӯ аксар вақт имкони воқеии истифодаи донишашро намебинад.

Ин норасоиро метавон бо истифода аз методологияи тарҳрезӣ, ки ба принципҳои зерин асос ёфтааст, бартараф кард:

- *мураттаб сохтани мақсади мушаххас, ки на танҳо ба ноил шудан ба «забонӣ», балки натиҷаи амалӣ гаронида нашудааст;*
- *аз ҷониби ҳар як донишҷӯ ё гурӯҳи донишҷӯён гирифтани вазифаи мушаххас, ки барои иҷрои амалии экстралингвистикӣ бо истифода аз забон нигаронида шудааст;*
- *аз тарафи хонандагон супориши гирифташуда ва дар мавридҳои зарурӣ бо ёрии муаллими иҷро намудан;*
- *масъулияти мутақобилаи донишҷӯён ва омӯзгорон барои натиҷаи кор [1, с. 182].*

Кӯдакон, махсусан синфи 1-ум, бояд забони англисиро на танҳо ҳамчун воситаи муошират, балки ҳамчун унсури шиносӣ бо фарҳанги англисӣ низ омӯзанд.

Ба андешаи ман, ин лаҳза воқеан муҳим аст, зеро он барои васеъ кардани ҷаҳонбинии умумии кӯдакон кӯмак мекунад, ки минбаъд ба фаъолияти умумии онҳо, масалан, дар география, эстетика, фарҳанги санъати ҷаҳонӣ, адабиёт ва дигар фанҳо таъсир мерасонад. Барои ташаккули ҳавасмандии кишваршиносӣ, шумо метавонед ба кӯдакон дар ташкили мукотиба, мубодилаи аксҳо, суратҳо, кассетаҳо бо ҳамсолони Бритониё кӯмак кунед. Албатта, барои хонандагони синфи якум ин тартиб хеле мураккаб хоҳад буд, гарчанде ҳуди муаллим метавонад онро ҳамчун буфери мубодилаи иттилоот истифода барад.

Ба олами фарҳанги Бритониё ворид кардани кӯдак вазифаи муҳимтарини омӯзгор аст, ки дар ҳалли он ӯ ба ташаккули шуури умумибашарии кӯдакон мусоидат мекунад. Аз ин рӯ, омӯзиши забони англисӣ ба донишҷӯёни хурдсол аз қадамҳои аввал ҳамчун муколамаи фарҳангҳо: русӣ ва англисӣ сохта мешавад. Ва муҳимтар аз ҳама, дар раванди таълими забони англисӣ, дар хотир доред: нақши тақлид дар раванди таълим ниҳоят паст аст, кӯдакон маводро бошуурона аз худ мекунанд, на дар асоси тақлид, бинобар ин шумо бояд фаъолияти кӯдаконро ташкил кунед. Барои азхуд кардани

забони хориҷӣ, то ки онҳо ҳамеша нуктаро дар он ҷо ки ҳадашон баён мекунад, бубинанд.

Аслан, муаллим аз дарсҳои аввал бояд маводро барои омӯзиши аудио истифода барад. Дар вақти таълим додани нутқ ба бачагон фарқи байни шаклҳои монологӣ ва диалогӣ нутқро дар асоси хусусиятҳои ҳар кадоми онҳо фаҳмидан зарур аст. Дар гуфтори монологӣ мантиқӣ, васеъшавӣ, гуногунии сохти баёнот, эҳсосоти будани он хангоми мурочиат ба шунавандагон ташвиқ карда мешавад. Дар мурочиати диалогӣ кӯдакон истифодаи минимуми лингвистиро меомӯзанд, ки ба меъёрҳои забони адабӣ ва гуфтугӯи муосир мувофиқат мекунад, масалан: «Кучо меравӣ?». - "Ба кино" (на "Ту кучо меравӣ?" - "Ман ба кинотеатр меравам", зеро ин вариант барои муоширати воқеӣ хос нест).

Хангоми таълими шакли миёнаравии муошират (хондан ба воситаи китоб) усулҳои азхудкунии хонишро бо фаҳмиши умумӣ, фаҳмиши пурра ва ҷустуҷӯи маълумоти зарурӣ фарқ кардан лозим аст. Ҳамзамон дар кӯдакон фарҳанги хониш ташаккул меёбад (масалан, бо истифода аз супоришҳо, аз қабилӣ «Сарлавҳаро хонед ва фикр кунед, ки матн дар бораи чӣ буда метавонад?» [2, с. 146]. Дар синфи 1 забони англисӣ ба таври шифоҳӣ таълим дода мешавад. Ба донишҷӯён имкон медиҳад, ки ба садои забони нав барои онҳо диққат диҳанд, имкон медиҳад, ки маводи забонӣ ва нутқро зуд ҷамъ кунанд, қобилияти иҷро кардани амалҳои нутқро бо он ташаккул диҳанд.

Хангоми омӯзиши забони англисӣ дар марҳилаи ибтидоӣ раванди ҳамгирӣ низ сурат мегирад, ки аз он иборат аст, ки омӯзиши забонии воситаҳои муошират дар алоҳидагӣ сурат намегирад, балки бо ҳам алоқаманд аст: кӯдакон садоҳо, интонасия, калимаҳо, шаклҳои грамматикиро азхуд мекунад, суханро иҷро мекунад. Амалҳо бо маводи забонӣ ва ҳалли вазифаҳои гуногуни муошират. Ҳамаи шаклу намудҳои муошират бо ҳамдигар алоқаманд буда, омӯзиши онҳо ҳам алоқаманд аст: бачаҳо дар нутқи дахонӣ (гуш кардан ва гуфтор) чизи омӯхташонро меҳонанд, дар бораи чизи хондашон суҳбат мекунад.

Аз ин ҷо тавсияи зерин бармеояд: хонишро дар асоси нутқи дахонӣ ва нутқи дахонӣ дар алоқамандии зич бо хониш омӯзед. Ба фарзандонатон таълим диҳед, ки навиштанро барои беҳтар азхуд кардани луғат ва грамматика ва аз худкунии суханронӣ ва хондан истифода баранд. Кӯдак ҳар қадар хурд бошад, раванди таълим бояд ҳамон қадар ба амалҳои амалии ӯ асос ёбад, зеро барои ӯ танҳо нигоҳ кардан ва фикр кардан кифоя нест, вай бояд ашёро ба даст гирад, онро сила кунад, чизе созад ва ғайра.

Ҳама намудҳои фаъолият, ки барои донишҷӯи хурдсол хос аст, агар имконпазир бошад, бояд ба нақшаи умумии дарси забони англисӣ дохил карда шаванд ва ҳар қадар намудҳои дарк ба омӯзиш ҷалб карда шаванд, самаранокии онҳо ҳамон қадар баландтар мешавад. Дар раванди муошират дар дарсҳои забони англисӣ, шумо метавонед ба бояд ба фаъолияти мактаббачагон унсурҳои дохил кунед, ки барои рушди қобилиятҳои кӯдакон дар азхудкунии фанҳои дар боло тавсифшуда хосанд. Ҳамин тариқ, раванди ҳамгирӣ ба муаллим имкон медиҳад, ки:

- *бачаҳо бо воситаҳои фанҳои синфҳои ибтидоӣ ба маданияти халқи дигар ва ғайра аз маданияти ҳадашон шинос намояд;*
- *васеъ намудани доираи забони англисӣ бо роҳи дохил намудани нутқи англисӣ ба дигар маҷмӯаҳои (санъати тасвирӣ, меҳнат, мусиқӣ ва ғайра);*
- *дониш, малака ва малакаи забони хориҷиро беҳтар мақсаднок гардонидан, ба самтҳои мушаххаси татбиқ рағбати карда шаванд;*
- *инкишоф додани қобилияти эҷодии бачагон [4, с. 79].*

Ва ҷи тавре ки дар боло зикр шуд, хангоми таълими забони хориҷӣ муносибати индивидуалӣ дар шароити шаклҳои коллективии таълим сурат мегирад. Татбиқи ин муқаррарот дар мактаб инҳоро пешбинӣ мекунад:

1. Интиҳоби вазифаҳои инфиродӣ ва ҷамъӣ ба қобилияти донишҷӯ ва сатҳи

ташаққули маҳорати нутқи ӯ;

2. Баён кардани супоришҳои нутқ ва маърифати вобаста ба шахсияти хонанда, таҷриба, хоҳиш, шавқу завқ, соҳаи эҳсосӣ ва ҳисси ва ғайра;

3. Омӯзиши маҳорати кор дар даста ва муошират бо ҳамдигар.

Проблемаҳои омӯзиши забони англисӣ дар синфҳои ибтидоӣ. Яке аз мушкилоте, ки дар таълими хонандагони синфҳои якум қайд карда мешавад, ин набудани лаҳзаҳои таъсирбахш ва мувофиқ дар азхудкунии забони англисӣ мебошад.

Душвории дуҷуми азхудкунии забони модарӣ бо азхудкунии забони модарии хонандагон вобаста аст. Агар дар дарси забони хориҷӣ талаба усулҳои сохтани нутқро бо забони модарии худ муваққатан фаромуш карда метавонист, пас у усулҳои фаъолияти нутқиро дар забони хориҷӣ дар асоси тафаккур, хотира, эҳсосот ва ғайра азхуд карда, хусусиятҳоро нагузаштааст.

Дар дарси забони англисӣ чунин ходиса ба амал меояд: хонанда беихтиёр воҳидҳои семантикии забони англисиро ба забони русӣ мегардонад, яъне огоҳии у аз ин воҳидҳо на бо ёрии забони англисӣ, балки ба забони русӣ сурат мегирад. Ин тамоюл дар натиҷаи усули паҳнгардидаи таълим, ки дар он ҳуди омӯзгорон барои шарҳ додани вожаҳои алоҳида ва маънои предметҳо бештар ба забони модарии худ муроҷиат мекунанд, низ мустақкам мегардад. Аксар вақт ҳангоми кӯшиши сохтани баёниҳои нутқ ба забони хориҷӣ, донишчӯ аз сохторҳои нутқи забони модарии худ истифода мебарад.

Мушкилоти асосии кӯдакони синни томақтабӣ ва кӯдакони синфҳои ибтидоӣ ташаққули нопурраи механизми нутқи забони англисӣ мебошад, бинобар ин механизми нутқи забони русӣ ва тоҷикӣ аксар вақт онро иваз мекунанд.

Барои самаранокии таълими забони англисӣ бояд системаи шароити психологию педагогӣ истифода шавад, то сатҳи дурусти таълими забон таъмин намояд.

1. Таъмини раванди таълим дар асоси равиши шахсият инсондӯстона;

2. Таъмини муваффақият, яъне шодии омӯзиш ҳангоми омӯхтани забони англисӣ;

3. Татбиқи баҳодихии ҳавасмандкунӣ [4, с. 249].

Муносибати фардӣ-инсонӣ аз он иборат аст, ки кӯдакро дар таълиму тарбия ба ҳамкори омӯзгор табдил дода, ӯро ба тафаккури мустақил роҳандозӣ намуда, ҳукуки интихобро нигоҳ дорад. Ин равиш ба принципҳои императивӣ ва авторитарӣ дар таълиму тарбия муҳолиф аст. Дар раванди татбиқи равиши шахсӣ мақсади ташаққули шахсият гузашта шуда, ҳамзамон шакли муоширати инсонӣ бо шахсияти инкишофёбанда тасдиқ мегардад.

Муаллим дар ҳаёти донишчӯ нақши бениҳоят муҳим мебозад: вай бояд на танҳо донишро интиқол диҳад, балки пеш аз ҳама, ба раванди педагогӣ рӯҳияи ҳассосият ва дӯстӣ, эҳтиром, таҷриба, шодӣ дар ин фазои мусоидтарин барои зухури озодаи қувваи ҳар як талаба барои пеш бурдани просесси таълим ва тарбия нақши ҳудро гузорад.

Шарти таъмини муваффақият, яъне шодии омӯзиш ҳангоми омӯхтани забони англисӣ, бо муносибати шахсӣ алоқаманд аст. Гап дар он нест, ки донишчӯ дар раванди кор душворӣ намебинад, балки дар он аст, ки ӯ, аввалан, қобилияти худбаҳодихӣ дорад, ва баъдан, муҳимаш он аст, ки ӯ аз ҷониби одамоне, ки дар байни онҳо меомӯзад ва зиндагӣ мекунанд, баҳои мусбатеро, ки ба қораш дода мешавад, эҳсос мекунанд.

Кӯдакро ба як инсони тафаккури эҷодкор табдил дода, мо наметавонем битарсем, ки ӯ душвориҳои омӯзишро бо мушкилӣ мегузаронад ва ҳар як ноқоии ӯ боиси аз байн рафтани ва заиф шудани ормонҳои маърифатии ӯ мегардад. Баррасии нақши баҳодихии ҳавасмандгардонӣ дар раванди таълими забони англисӣ бояд аз фарқияти байни калимаҳои «баҳодихӣ» ва «тафтишкунӣ» оғоз шавад. Арзёбӣ дар таълим раванDEST (баъзан ҳатто характери когнитивӣ дорад), ки дар рафти он дар асоси усулҳои муайян, ҳулосаҳо, таҳлилҳо, натиҷаҳои таълим бо стандарти додашуда мувофиқат мекунанд.

Баҳо натиҷаи расман моддишудаи арзёбӣ мебошад. Ҳамин тавр, тарс аз гирифтани баҳои бад барои хатоҳои дар нутқ содиршуда ташаббуси нутқи хонандаро занҷир

меандозад ва ба ин васила барои аз худ кардани забони дуҷум ҳалал мерасонад. Аз ин рӯ, аксари дарсҳои таълими забони англисии ибтидоӣ метавонанд бидуни баҳогузориҳои хонандагон сурат гиранд, аммо бо баҳодиҳии зарурӣ дар ҳар як ҳолат омӯзгор ва донишҷӯ ин баҳогоро ҳамчун дастури зарурӣ дар қори минбаъда оид ба азхудкунии забони хориҷӣ қабул хоҳанд кард.

Паст шудани аҳамияти баҳогоро дар дарси забони хориҷӣ бояд бо баланд шудани нақши баҳодиҳии ҳавасмандкунанда ҳамроҳ шавад. Муаллим ба қори талаба дар дарс баҳо дода, пеш аз ҳама ҷиҳатҳои мусбати маҳорат ва қобилияти нутқи уро қайд намуда, дар ин замина эродҳои худро баён мекунад. Аз номи худам илова мекунам, ки ба қори хонандагон тавре баҳо додан лозим аст, ки онҳо ба эрод ва баҳои муаллим розӣ бошанд, яъне онҳоро одилона ва дуруст ҳисоб кунанд. Дар баъзе мавридҳо ба баҳодиҳии донишҷӯ малакаи ҳуди хонандагонро ҷалб кардан мумкин аст.

АДАБИЁТ

1. Бим И.Л. Теория и практика обучения немецкому языку в средней школе: Проблемы и перспективы: Учебное пособие для студентов пед. институтов по спец. «Иностранный язык». - М.: Просвещение, 1988. - 256 с.
2. Гальскова Н.Д., Гез Н.И. Теория и практика обучения иностранным языкам: Лингводидактика и методика: учебное пособие для студентов фак. ин.языков – М.: Издательский центр «Академия», 2005. – 336 с.
3. Иванова Л.А. Цели обучения на начальной ступени языкового образования и пути их достижения: интернет-журнал «Эйдос». - 2007.
4. Иностранные языки в школе: научно-методический журнал, отв. ред О.В. Полухина - М.: ООО «Методическая мозаика», 2012. - № 10. - С. 9 – 10
5. Коньшева А.В. Современные методы обучения английскому языку. – Минск: ТетраСистемс, 2011. – 304 с.

ХУСУСИЯТҲОИ РАВАНДИ ТАЪЛИМИ ЗАБОНИ ХОРИҶӢ ДАР МУАССИСАҲОИ ИБТИДОӢ

Омӯзиши забони хориҷӣ аз синни шаш-ҳафтсолагӣ мавзӯи муҳими баҳсҳои илмӣ ва педагогӣ гардид. Дар асоси назарияҳои муосири психологию педагогӣ, кӯдак забони дуҷумро тавассути тақдид, умумикунонӣ ва қобилияти таҳлили худ аз худ мекунад. Азхудкунии забон дар кӯдакӣ бе омӯзиши мақсаднок, балки дар натиҷаи муҳити табиӣ муошират бо забони дуҷум амалӣ мешавад.

Муҳимтарин принципҳои таълими забони хориҷӣ дар синфҳои ибтидоӣ иборатанд аз таъкили раванди таълим дар шакли ҳамкориҳои муаллим ва хонандагон, таъмини муҳити озод ва эҷодӣ, инчунин истифодаи усулҳои гуногуни таълим, ба монанди қорҳои инфиродӣ, гурӯҳӣ ва лоиҳавӣ. Шаклҳои фаъолонаи муошират, аз ҷумла гӯш қардан, гуфтугӯ, қондан ва навиштан, асоси таъаққули салоҳияти коммуникатсионии кӯдакон мегарданд.

Барои самаранокии таълим, аҳамияти инкишофи шавқу ҳаваси кӯдакон ба омӯзиши забони англисӣ ва шиносоии онҳо бо фарҳанги англисӣ таъкид мешавад. Ин раванд на танҳо ба таҳкими донишҳои қабонӣ, балки ба васеъшавии ҷаҳонбинӣ ва таъаққули шуури байналмилалӣ кӯдакон мусоидат мекунад.

Қалидвожаҳо: омӯзиши забони хориҷӣ, синни қурдсолӣ, салоҳияти қабонӣ, ҳамқорӣ, фаъолияти эҷодӣ, қанбаи фарҳангӣ, муошират, гӯш қардан, гуфтан, қондан, навиштан.

ОСОБЕННОСТИ ПРОЦЕССА ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ В НАЧАЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ

Обучение иностранному языку с шестилетнего возраста стало предметом интереса специалистов, преподавателей, филологов и родителей. Недовольство уровнем

владения иностранными языками учащимися общеобразовательных школ требует пересмотра подходов к обучению. Одним из путей решения этой проблемы является перенос начальной точки изучения иностранного языка в дошкольные учреждения или первый класс школы.

Процесс изучения языка в раннем возрасте основывается на психолого-педагогической концепции, предполагающей освоение языка через подражание речи взрослых. Тем не менее, механизмы усвоения языка у детей не ограничиваются подражанием. Дети анализируют, обобщают и самостоятельно формируют правила, которые помогают им эффективно коммуницировать.

Успешное обучение иностранному языку в младших классах требует активного вовлечения детей. Учитель должен создавать комфортную образовательную среду, в которой каждый ребенок чувствует себя главным участником процесса. Важно акцентировать внимание на взаимодействии, живом общении и творческой деятельности.

Особое внимание уделяется формированию языковой компетенции через коллективную и индивидуальную работу. Применение проектного подхода, разнообразных форм взаимодействия и культурного аспекта способствует эффективному усвоению языка. Таким образом, иностранный язык становится не только средством общения, но и инструментом знакомства с культурой носителей языка.

Важно учитывать возрастные особенности учащихся: обучение должно строиться на игровых формах, слушании, говорении и постепенном переходе к чтению и письму. Роль учителя заключается в том, чтобы мотивировать учеников, помогать преодолевать ошибки и поддерживать их интерес к изучению языка.

ключевые слова: обучение иностранному языку, ранний возраст, языковая компетенция, взаимодействие, творческая деятельность, культурный аспект, коммуникация, слушание, говорение, чтение, письмо

FEATURES OF THE PROCESS OF LEARNING A FOREIGN LANGUAGE IN PRIMARY EDUCATION

Learning a foreign language from the age of six has become a subject of interest for specialists, teachers, philologists, and parents. Dissatisfaction with the level of foreign language proficiency among students in general education schools calls for a revision of teaching approaches. One way to address this issue is to shift the starting point of foreign language learning to preschool institutions or the first grade of school.

The process of learning a language at an early age is based on a psychological and pedagogical concept that involves acquiring language through imitation of adult speech. However, the mechanisms of language acquisition in children are not limited to imitation. Children analyze, generalize, and independently form rules that help them communicate effectively.

Successful foreign language teaching in primary grades requires active involvement of children. The teacher must create a comfortable learning environment in which every child feels like the main participant in the process. It is important to focus on interaction, live communication, and creative activities.

Particular attention is paid to developing language competence through both group and individual work. The use of project-based approaches, various forms of interaction, and cultural aspects contributes to effective language acquisition. Thus, a foreign language becomes not only a means of communication but also a tool for getting acquainted with the culture of native speakers.

It is important to consider the age-specific characteristics of students: teaching should be built on play-based methods, listening, speaking, and a gradual transition to reading and writing. The teacher's role is to motivate students, help them overcome mistakes, and maintain

their interest in language learning.

Keywords: foreign language learning, early age, language competence, interaction, creative activity, cultural aspect, communication, listening, speaking, reading, writing.

Маълумот дар бораи муаллиф: Камолова Оламби Нуриддиновна, магистри соли якуми факултети забони англисӣ ва забони Шарқи ДДОТ ба номи Садриддин Айни Tel: +992880450099

Сведения об авторе: Камолова Оламби, магистр первого курса факультета английского и Восточных языков ТГПУ им. С.Айни. Tel: +992880450099

About author: Kamolova Olambi, post-graduate student in the Faculty of English and Eastern languages of Tajik State Pedagogical University named after S. Aini. Tel: +992880450099

Маълумот дар бораи роҳбар: Холиқов А.Ю., н.и.ф. мудири кафедраи методикаи таълими забони англисӣ.

Мамасайдова Зайнаб Олтиевна,
магинстри курси 1-уми факултети романӣ-германӣ

ТАШАККУЛИ САЛОҲИЯТИ КОММУНИКАТСИОНИИ ДОНИШЧЌҶҲҲ ДАР РАВАНДИ ОМЌЗИШИ ЗАБОНИ ОЛМОНЌ

Дар шароити ҷаҳонишавии равандҳои иҷтимоӣ дар ҷомеа роли омӯзиши забони хориҷӣ хеле зиёд гардидааст. Талабот ба мутахассисоне, донандаи забонҳои хориҷӣ мебошанд, ба таври назаррас меафзояд. Аммо дар донишгоҳҳои ғайризабонӣ барои омӯзиши забони хориҷӣ бештари вақт ба донишчӯён барои омӯзиши мустақилона ҷудо карда мешавад. Ҳамин тариқ, ҳадафи асосии омӯзгор дар муддати кӯтоҳтарин на танҳо омода кардани донишчӯёни бакалавр ба корҳои илмӣ-тадқиқотӣ дар зинаи магистратура, балки ташаккул додани маҳорати онҳо дар кор бо адабиёти хориҷӣ ва ташаккули қобилияти коммуникатсионии забони хориҷӣ мебошад.

Аз ҷониби Вазорат маориф ва илм баланд бардоштани дастрасии таҳсилоти босифат, ки ба талаботи рушди инноватсионии иқтисодӣ, талаботи муносири ҷомеа ва ҳар як шаҳрванд ҷавобгӯ мебошад таъмин карда мешавад. Татбиқи ин ҳадаф ҳалли вазифаҳои афзалиятнокро дар бар мегирад, ки яке аз онҳо «таъмини муносибати салоҳиятнок» мебошад. Стандартҳои давлатии таҳсилот оид ба таҳсилоти олии касбӣ дар самтҳои тайёр кардани дараҷаи бакалавр салоҳиятҳои касбиеро, ки хатмкунанда бояд дошта бошад, инъикос мекунад.

Мафҳуми «салоҳият» маҷмӯи сифатҳои ба ҳам алоқаманди шахсият (дониш, қобилият, маҳорат, усулҳои фаъолият), ки нисбат ба доираи муайяни объектҳо ва равандҳо муайян карда мешаванд ва барои фаъолияти босифати истеҳсоли нисбат ба онҳо заруранд мебошад.

Ҳамин тариқ, салоҳият маҷмӯи донишҳо, қобилиятҳо ва малакаҳои мебошад, ки дар дарсҳои забони хориҷӣ ба даст оварда шудаанд.

Тадқиқотчиёни соҳаи равиши салоҳиятнокӣ дар таълим (И.А. Зимняя, А.В. Хуторской, С.Е. Шишов ва ғ.) қайд мекунанд, ки фарқи байни мутахассиси салоҳиятдор ва сохибхитос дар он аст, ки онҳо дараҷаи муайяни дониш, маҳорат, малака дорад, вале онҳоро дар фаъолияти худ татбиқ ва татбиқ карда метавонад.

Яке аз ҳадафҳои таълими забони хориҷӣ рушди салоҳияти коммуникатсионии забони хориҷӣ мебошад. Дар робита ба донишҳои забон, салоҳият метавонад дониши бошуурона ё интуитивӣ дар бораи низоми забон барои сохтани ҷумлаҳои аз ҷиҳати грамматикӣ ва маъноӣ дуруст ва татбиқи маҳорат ва маҳорати нишон додани дониши

системаро тавассути нутқ дар назар дошта бошад.

Дар бораи чузъҳои салоҳияти коммуникатсионӣ сухан ронда, бояд қайд кард, ки таснифоти гуногунро метавон пайдо кард. Ҳамин тариқ, Д.Ҳаймс, асосгузори истилоҳи «салоҳияти коммуникативӣ» салоҳияти грамматикӣ, ҷомеашиносӣ, стратегӣ, дискурсиро ҷудо кардааст.

Ян Ван Эк чунин чузъҳои салоҳияти коммуникативиро ба монанди забонӣ, иҷтимоӣ-фарҳангӣ, ҷомеашиносӣ, стратегӣ, дискурсивӣ, иҷтимоиро муайян мекунад [8, с. 15]. Савинон Ч. чузъҳои зеринро тавсиф мекунад: салоҳияти грамматикӣ, ҷомеашиносӣ, компенсатсионӣ ва стратегияи нутқ.

Яке аз омилҳои асосии қобилияти муошират бо забони олмонӣ, бешубҳа, салоҳияти забонӣ (забонӣ) мебошад. Сатҳи забоншиносӣ дониш ва азхудкунии ҷанбаҳои грамматикӣ ва луғавии забонро дар назар дорад. Ин унсури салоҳияти коммуникатсионӣ аҳамияти хоса дорад, зеро тахмин карда мешавад, ки донишҷӯён аллакай дониши ибтидоии забони хориҷиро дар мактаб гирифтаанд. Аммо, чунон ки пурсиши донишҷӯёни соли аввал нишон дод, дар мактаб забони олмонӣ аксар вақт ё аз сабаби набудани муаллим таълим дода намешавад, ё инки пайваста иваз шудани омӯзгорон мушоҳида карда мешавад, ки ин манфӣ мебошад.

Дар баробари ин сабабҳо боз як омил манфиро қайд кардан бамаврид аст: дар шароити имтиҳони ягонаи давлатии дарпешистода хатмкунандагони мактабҳо дар навбати аввал ба он фанҳое, ки дар имтиҳони давлатӣ супорида мешаванд, тавачҷӯх зоҳир мекунанд дар ҳоле ки фанҳои дигар, аз ҷумла забони хориҷӣ дар навбати дуюм меафтад. Аз ин рӯ, раванди таълими забони олмонӣ бояд бо дарназардошти он ба роҳ монда шавад, ки ҳуди ташаккул ва рушди салоҳияти коммуникатсионӣ дар байни донишҷӯён аз сабаби он, ки баъзеи онҳо сатҳи зарурии салоҳияти забони дар стандартҳои давлатии мактабҳо пешбини шудааст, зарурати омӯхтани забонро талаб мекунад.

Салоҳияти иҷтимоӣ-фарҳангӣ маҷмӯи донишҳо дар бораи кишвари забони омӯхташаванда, хусусиятҳои фарҳангии миллии рафтори иҷтимоӣ ва нутқии онҳо ва қобилияти истифодаи ин донишҳо дар раванди муошират, риояи расму оин, қоидаҳои рафтор, одоб, шароити иҷтимоӣ ва қолабҳои рафтори забони модарӣ мебошад [4]. Ин унсури салоҳияти коммуникатсионӣ дар раванди таълими забони хориҷӣ аҳамияти камтар надорад, он омӯзиши фарҳанги кишвар, хусусиятҳои милли ва анъанаҳоро дар бар мегирад. Шиносоӣ бо фарҳанг фарогирии муайянро ба муҳити забони хориҷи таъмин мекунад, ки ин ба раванди омӯзиши забони хориҷи таъсири мусбат мерасонад.

Салоҳияти ҷомеашиносӣ ин дониш ва малакаест, ки барои истифодаи самараноки забон дар шароити иҷтимоӣ зарур аст. Салоҳияти ҷомеашиносӣ бо дониш ва дарки тафаккури хориҷӣ, ошноӣ бо клишеҳои рафторӣ ва нутқӣ хос аст. Барои азхуд кардани муоширати шифоҳӣ ва дуруст истифода бурдани он дар ҳолатҳои мушаххас, донишҷӯ бояд кӯшиши зиёд ва донишҳои гуногун сарф кунад. Барои ташаккул ва инкишоф додани салоҳияти иҷтимоӣ-лингвистӣ дар дарсҳои забони олмонӣ бозигҳои гуногуни коммуникативии нақшбозӣ бомуваффақият истифода мешаванд. Ба ин раванд ҷалб намудани донишҷӯён ба беҳтар аз худ намудани маводи забони хориҷӣ мусоидат мекунад.

Салоҳияти иҷтимоӣ қобилияти ба дӯш гирифтани масъулият, таҳияи якҷояи ҳалли он ва иштирок дар татбиқи он, таҳаммулпазирӣ ба фарҳангҳо ва динҳои гуногуни этникӣ, зуҳури пайвастании манфиатҳои шахсӣ бо ниёзҳои корхона ва ҷомеа мебошад [2, с. 24]. Як ҷанбаи муҳим дар ин ҷо эҳтиром ба нуқтаи назари каси дигар, рафтори нек ва ҷомеашиносии донишҷӯ мебошад, зеро салоҳияти иҷтимоӣ мустақилона вучуд дошта наметавонад, он бевосита ба хусусиятҳои тарзи ҳаёти ҷомеаи мушаххас вобаста аст.

Салоҳияти дискурсивӣ - қобилияти эҷоди робитаҳои ҳамачониба

изҳороти мантиқӣ ва услубҳои гуногуни функционалӣ дар нутқи шифоҳӣ ва хаттӣ дар асоси фаҳмиши намудҳои гуногуни матнҳо ҳангоми хондан ва гӯш кардан мебошад[4]. Унсuri дискурсии салоҳияти коммуникативӣ қобилияти истифода бурдани малакаҳои забонии донишҷӯ дар раванди муошират бо ҳамсӯҳбат, дар раванди навиштан ба забони хориҷӣ, қобилияти суҳанронии мантиқӣ ва иттилоотӣ дар мавзӯи додашуда мебошад. Ҳамин тариқ, салоҳияти дискурсивӣ ба мо имкон медиҳад, ки сатҳи инкишофи донишҷӯ ҳамчун шахсияти забоншиносӣ муайян карда шавад.

Салоҳияти ҷубронӣ (стратегӣ) ин қобилияти донишҷӯ барои ҷалб кардани дониш, малака ва малакаҳои мавҷудаи худ дар шароити истифодаи забони модарӣ ё хориҷӣ мебошад. Салоҳияти стратегии донишҷӯён дар раванди омӯзиши забони хориҷӣ дар қобилият ва қобилияти ҷуброни надоштани дониши шифоҳӣ дар забони хориҷӣ тавассути иваз кардани онҳо бо шаклҳои лексикӣ ва грамматикӣ қаблан омӯхташуда зохир мешавад. Дар ин ҷиҳат донишҷӯ бо сатҳи дониши амалии забони хориҷӣ тавсиф мешавад.

Новобаста аз он, ки олимони кадом таснифот медиҳанд, самаранокии ташаккули салоҳияти коммуникатсионӣ дар хонандагон таъсири доимии ҳама ҷузъҳоро пешбинӣ мекунад. Истифодаи равиши коммуникативӣ дар раванди таълими забонҳои хориҷӣ ба донишҷӯён имкон медиҳад, ки сатҳи зарурии касбии дониши забони хориҷиро инкишоф диҳанд, ки ба онҳо имкон медиҳад, маҷмӯи зарурии малакаҳои нутқро дар фаъолияти ҳаррӯза ва касбӣ ба миён меояд истифода баранд.

Инкишофи самарабахши амалиёти раванӣ танҳо дар ҳолати фаъолияти фаъолонии соҳаҳои ҳавасмандӣ, ихтиёрӣ, эмотсионалӣ ва дигар соҳаҳои равонии инсон ба амал меояд. Аз ин рӯ, ташаккули маҳорат дар хонандагон ба фаъол шудани ҳолатҳои ҳавасмандӣ (шавқ, кунҷковӣ, хоҳиш ва ғайра), эҳсосот таъя накарда наметавонад. Бинобар ин, пеш аз ҳама, дар талабагон майли муошират ба забони немисиро ба вуҷуд овардан лозим аст.

Ҳамин тариқ, фаъолияти омӯзгор дар ташаккул ва рушди салоҳияти коммуникатсионӣ бояд инҳоро дар бар гирад:

- аз ҷониби муаллим муайян кардани сатҳи забондонии донишҷӯӣ;

- муайян намудани мақсаду усулҳои таълими забони хориҷӣ мувофиқи дараҷаи дониши забонҳое, ки донишҷӯён ба даст овардаанд. Муҳим аст, ки муаллим дар назди худ ҳадафҳои марбут ба шароити мушаххаси меҳнати муқаррар кунанд. Мақсадҳо бояд ҷои махсусро ишғол кунанд.

АДАБИЁТ:

1. Азимов Е.Г., Щукин А.Н. Луғати нави истилоҳоту мафҳумҳои методӣ (назария ва амалияи таълими забон) [Манбаи электронӣ]. М.: ИКАР, 2009. Усули дастрасӣ: http://methodological_terms.academic.ru (санаи дастрасӣ)
2. Вятютнев М.Н. Назарияи китоби дарсии забони русӣ ҳамчун забони хориҷӣ (асосҳои методӣ).
3. Зер Е.Ф. Салоҳиятҳои асосӣ, ки сифати таълимиро муайян мекунанд // Маориф дар минтақаи Урал: асосҳои илмӣ рушд: Тефератҳои конфронси 2-юми илмӣ-амалӣ. Екатеринбург: Рос. давлат проф. пед. Университет, 2002. Қисми 2. С. 23
4. Мединцева И.П. Муносибати салоҳиятнокӣ дар таълим // Маҳорати педагогӣ (II): Маводҳои байналмилалӣ. ғоибона илмӣ конф. (Москва, декабри соли 2012). М.: Буки Веди, 2 -С. 215
5. Хуторской А.В. Салоҳиятҳои асосӣ ва стандартҳои таълимӣ [Захираҳои электронӣ] // Маҷаллаи интернетии «Эйдос» М.: Эйдос, 2002.- Ҳолати дастрасӣ: <http://www.eidos.ru/journal/2002/0423.htm> (санаи дастрасӣ).

ТАШАККУЛИ Салоҳияти коммуникатсионии донишҷӯён дар раванди омӯзиши забони олмонӣ

Мавзуи таҳқиқоти мазкур унсурҳои салоҳият, забони хориҷӣ, таълим мебошад. Ҳангоми таҳлили ин ду мафҳум, мо бовар дорем, ки бидуни дарк ва азхудкунии унсурҳои салоҳият ташаккул намешавад ва бидуни ташаккули қобилият азхуд кардани забони хориҷӣ ғайриимкон аст.

Он истифодаи дуруст ва муносибати воҳидҳои забонӣ ва воситаҳои забониро фаро мегирад, ки барои ҷамъоварӣ ва нигоҳдории таҷрибаи забонӣ мусоидат мекунад. Салоҳияти забони хориҷӣ ҳар як ҷомеаро ташаккул медиҳад, ба рушди он саҳм мегузорад, мавқеи шахсро дар ҷомеа муайян мекунад ва ба ташаккул ва ташкили таҷрибаи зиндагӣ ва коммуникативии ӯ мусоидат мекунад.

Калидвожаҳо: равиши салоҳият, салоҳият, унсурҳои салоҳият, забони хориҷӣ, таълим.

КОММУНИКАТИВНАЯ КОМПЕТЕНТНОСТЬ НА УРОКАХ ФРАНЦУЗСКОГО И НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКОВ

Предметом данного исследования являются элементы компетентности, языковой зарубежной, образование анализируя эти два понятия, мы считаем, что без понимания и овладения элементами компетенции невозможно овладение иностранным языком без развития способностей.

Он охватывает правильное употребление и соотношение языковых единиц и языковых средств, что способствует накоплению и поддержанию языкового опыта.

Владение иностранным языком формирует любое общество, способствует его развитию, определяет положение человека в обществе, способствует формированию и организации его жизни и коммуникативного опыта.

Ключевые слова: компетентностный подход, компетентность, элементы компетентности, иностранный язык, образование.

THE SUBJECT OF THIS RESEARCH IS THE ELEMENTS OF COMPETENCE, LANGUAGE

is foreign, education. When analyzing these two concepts, we believe that without understanding and mastering the elements of competence, it is impossible to master a foreign language without developing the ability. It covers the correct use and relationship of linguistic units and linguistic tools, which contributes to the accumulation and maintenance of linguistic experience. The competence of a foreign language forms any society, contributes to its development, determines the position of a person in society, and contributes to the formation and organization of his life and communicative experience. Communicative competence in French and German language classe.

Keywords: competence approach, competence, elements of competence, foreign language, education.

Дар бораи муаллиф: Мамасаидова Зайнаб Олтиевна. магистр курси 1-уми факултети романи-германӣ кафедраи методикаи таълими забонҳои хориҷӣ, Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, х. Рудаки, 121. Тел: (+992)931919277, E-mail: Mamasaidovazaynab747@gmail.com

Об авторе: Мамасаидова Зайнаб Олтиевна, магистр 1 курса романо-немецкого факультета кафедры методики преподавания иностранных языков. Государственный педагогический университет Таджикистана имени Садриддина Айни 734003, Республика Таджикистан, город Душанбе, село Рудаки, 121. Тел: (+992)931919277 E-mail: Мамасаидовазайнаб747@gmail.com

About the author: Mamasaidova Zaynab Oltievna. Master of the 1st year of the Faculty of Romanian-German, Department of Methodology of Teaching Foreign Languages.

State Pedagogical University of Tajikistan named after Sadriddin Ainy 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki village, 121. Tel: (+992)931919277 E-mail: Mamasaidovazaynab747@gmail.com

Мафтунаи Абдуҷалил,
магистрант первого курса факультет физики

ВЗАИМОСВЯЗЬ МЕЖДУ ТЕПЛОПРОВОДНОСТЬЮ И КОЭФФИЦИЕНТОМ ПОВЕРХНОСТНОГО НАТЯЖЕНИЯ РАСТВОРОВ ПОЛИМЕРОВ

Полимерные и жидкие растворы широко используются в качестве топлива, окислителей, восстановителей защитных охлаждающих и нагревательных сред во многих технологических процессах и энергообменных устройствах. Это в свою очередь определяет задачу изучения тепловых и поверхностных свойств растворов при различных условиях эксплуатации. В качестве исследуемых образцов для получения растворов нами использован химически чистый бензол и нано- порошки полистирола.

При приготовлении полимерных растворов мы учли специфику их растворения и летучесть растворителя. Приготовление растворов с летучими растворителями производилась при хорошей герметизации, т. что зависит во производимость полученных результатов.

Предшествующий растворению процесс набухания, характеризующийся медленным проникновением молекул растворителя в полимер, обуславливает длительность процесса растворения. Приготовление растворов проведено при определенном порядке добавления в растворитель полистирола. Нарушение отработанной методики растворения обычно приводит либо к образованию на поверхности гранул, или же латинизированного слоя, затрудняющего диффузию во внутрь гранулы, либо к слиянию набухших гранул. Эти процессы значительно увеличивают срок приготовления растворов, в связи с этим поэтому необходимо принимать меры предосторожности. К числу важных теплофизических параметров систем, таких как полимерные растворы, относится теплопроводность.

Для получения однородного полимерного раствора приготовленные растворы постояли в герметичных посудах, две–три недели, при комнатной температуре. В качестве растворителя полистирола мы использовали химический чистый бензол. В растворах концентрация полистирола изменялась от 0,2: 0,4: 0,6: 0,8: 1,0 г/дл полистирола. Основные характеристики нано порошка полистирола растворителя бензола приведены в таблицах 1 и 2.

Таблица 1. Основные характеристики полистирола

Характеристики	Значения
Внешний вид	бесцветный
Показатель преломления, n_d^{20}	1,59
Плотность при 20 °C, г/см ³	1,05
Теплопроводность, $BT / м \cdot K$	0,093
Удельная теплоёмкость, $кДж / Кг \cdot K$	1,26
Температурный коэффициент линейного расширения, $^{\circ}C^{-1}$	6×10^{-5}
Прочность, при растяжении	35 – 50
При изгибе	80 – 100
Диэлектрическая проницаемость	2,49 –

	2,60
--	------

Для измерения теплопроводности исследуемых растворов нами использована экспериментальную установку цилиндрический бикалориметр регулярного теплового режима первого рода [1-4].

В основном, установка состоит из цилиндрического бикалориметра, пережимного сосуда высокого давления, грузопоршневого манометра МП-2500 и электроизмерительных приборов. Бикалориметр состоит из двух коаксиально расположенных медных цилиндров, зазор между цилиндрами заполняется исследуемой жидкостью. Ядро бикалориметра (внутренний цилиндр) состоит из измерительного и компенсационного цилиндров, позволяющих ликвидировать передачу тепла через верхний торец измерительного цилиндра. Наружный и внутренний диаметры внешнего цилиндра соответственно 110 и 19,4 мм, наружный диаметр внутреннего цилиндра (измерительного и компенсационного) 18,2 мм и длина измерительного цилиндра 165,0 мм, компенсационного 50 мм. Исследуемый слой имеет толщину 0,605 мм.

Центровка цилиндров проводилась микроскопом типа МИР-2. Величина зазоров между внешними и внутренними цилиндрами определялась непосредственным измерением диаметра цилиндров и микроскопом.

Компенсационный цилиндр сверху на резьбе соединён с центрирующим конусом из нержавеющей стали марки 1Х18Н9Т, уплотнённом в корпусе внешнего цилиндра с помощью гайки. Прибор заполняется исследуемой жидкостью через нижний конус, который прижимается флянцем к корпусу внешнего цилиндра.

Центрирующий конус, на котором держатся внутренние цилиндры, имеет отверстия для вывода проводов и боковое отверстие, которое позволяет внутренней части бикалориметра при необходимости сообщаться с атмосферой. Высокая теплопроводность внутренних цилиндров изготовленных из меди, исключает неравномерные распределения температуры, а также тем, что её теплофизические свойства хорошо изучены.

В опыте температура и перепад температуры на границах исследуемого слоя измерялись дифференциальными хромель-алюмелевыми термопарами, диаметр проводов 0,15 мм и потенциометром Р 37-1.

Внутренний нагреватель и горячий спай измерительной термопары (II) находились в бикалориметре при атмосферном давлении и полностью изолированы от исследуемой среды. Холодный спай дифференциальной термопары для измерения температуры опыта помещается в сосуд Дьюара со льдом. С помощью этой термопары и гальванометра типа М 195/1 также регистрировалось изменение температуры опыта во время эксперимента.

Толщина исследуемого слоя и величина перепада температуры на её границе выбирались с таким расчётом, чтобы в опытах отсутствовала конвекция. Перепад температуры на границе исследуемого слоя составляла 1,31-0,65K, что соответствовало 320 и 160 делениям шкалы гальванометра.

Поверхности цилиндров были полированы и хромированы для уменьшения потери тепла излучением. При проведении опытов бикалориметр располагался вертикально. Пережимной сосуд высокого давления изготовлен из нержавеющей стали и его внешний и внутренний диаметры соответственно 100 и 28 мм, длина 300 мм. В пережимном сосуде в качестве разделителя использован полиэтиленовый мешочек. Давление в опытах создавалось и измерялось грузопоршневым манометром типа МП-2500. В опытах давление контролировалось также образцовым манометром МО-600. В качестве рабочего вещества в грузопоршневом манометре МП-2500 использовался глицерин.

Для измерения теплопроводности при повышенных и высоких температурах бикалориметр вставляется в электропечь, состоящую из трёх частей.

Наружный и внутренний диаметры цилиндрической электропечи равны соответственно 180 мм и 110 мм. Нихромовый нагреватель диаметром 1 мм в виде

спирали находится на внутренней поверхности электропечи. В электропечи в качестве изоляции использован асбест. Электропечь питается от сети через стабилизатор напряжения. Для измерения коэффициента поверхностного натяжения применен метод капель.

Общая относительная погрешность измерения коэффициента теплопроводности и коэффициента поверхностного натяжения при доверительной вероятности 0,95 соответственно равны 4,2%, и 0,01%.

Нами были проведены контрольные измерения для проверки работы экспериментальной установки. В качестве контрольных образцов был использован толуол, Н-гексан и вода [1,2].

Полистирол в промышленности получают радикальной полимеризацией стирола, главным образом в массе по непрерывной схеме, в суспензии по периодической схеме, и в не большом масштабе в эмульсии.

Для промышленного использования в основном берется полистирол с критическими величинами молекулярной массы $\bar{M}_n \sim 120 \cdot 10^3$, $\bar{M}_g \sim 250 \cdot 10^3$, выше которых прочность полистирола слабо зависит от молекулярной массы [1, 2].

Таблица 2. Физико–химические характеристики растворителей

Растворитель	Химическая формула	Молекулярная масса 10^{-3} Кг/моль	Температура плавления $T_{пл}$, К	Температура кипения $T_{кип}$, К	Критическая температура $T_{кр}$, К	Критическое давление $P_{кр}$, 10^5 Па	Диэлектрическая проницаемость
Бензол	C_6H_6	78,11	278,68	353,22	553,0	48,6	2,275

Результаты экспериментального исследования коэффициента теплопроводности и коэффициента поверхностного натяжения представлены в таблице 3 и рисунках 1 и 2.

Таблица 3. Экспериментальные данные по теплопроводности и коэффициента поверхностного натяжения растворов полимеров при комнатной температуре и атмосферном давлении

ρ , г/дл	0	0,2	0,4	0,6	0,8	1
$\lambda \cdot 10^3$, Вт/(м·К)	146	143	154	153	150	147
$\sigma \cdot 10^3$, Н/м	28,8	22,5	26,5	27,5	24,5	19,6

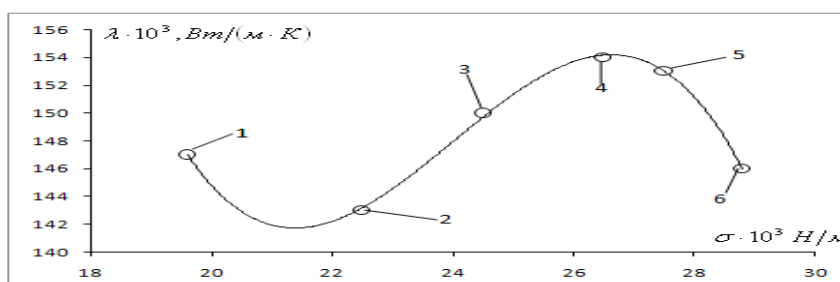

Рисунок 1. Взаимосвязь между теплопроводностью и коэффициентом поверхностного натяжения для полимерных растворов и бензола при комнатной температуре и атмосферном давлении: 1– бензол +1гр. полистирол; 2- бензол +0,2гр. полистирол; 3- бензол +0,8гр. полистирол; 4- бензол +0,4гр. полистирол; 5-бензол +0,6гр.полистирол; 6-

чистый бензол без примеси.

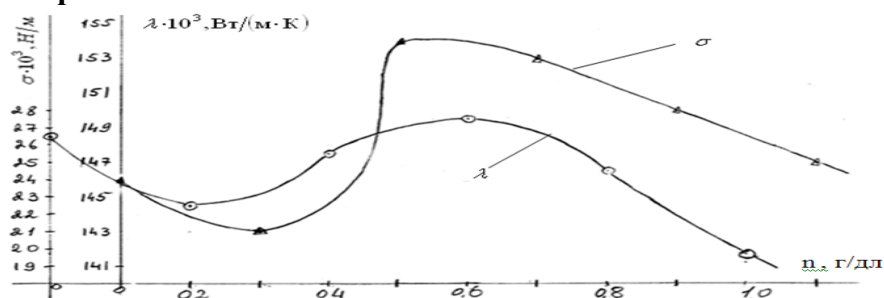

Рисунок 2. Зависимость теплопроводности и коэффициента поверхностного натяжения растворов от концентрации нано полистирола: λ – теплопроводность, σ – коэффициент поверхностного натяжения.

На рисунке 2 видно, что коэффициент теплопроводности с ростом концентрации сначала уменьшается до точки 0,2 г/дл, резко увеличивается до концентрации 0,6 г/дл, а затем падает. Такие закономерности наблюдаются для коэффициента поверхностного натяжения растворов чему соответствует вторая линия, приведенная на рисунке 2. Надо отметить, что минимальные значения для коэффициента поверхностного натяжения наблюдаются при концентрации 0,2 г/дл, и максимум коэффициента поверхностного натяжения - при 0,5 г/дл.

Для обработки экспериментальных данных по теплопроводности и коэффициента поверхностного натяжения, т.е. для получения эмпирических уравнений кривых линий на рисунках 1 и 2, мы использовали метод наименьших квадратов: $\lambda = f(\sigma)$; $\lambda = f(n)$; $\sigma = f(n)$;

Кривые линии приведённые на рисунках 1 и 2, определяются кубическим законом которое можно описать следующим выражением:

$$\lambda = [-0,1731(\sigma)^3 + 12,462(\sigma)^2 - 295,52\sigma + 2455], \text{ Вт/(м} \cdot \text{К)} \quad (1)$$

$$\lambda = [325,4(n)^4 - 689,2(n)^3 + 431,7(n)^2 - 66,74n + 145,8], \text{ Вт/(м} \cdot \text{К)} \quad (2)$$

$$\sigma = [200,5(n)^4 - 474,1(n)^3 + 348,0(n)^2 - 82,62n + 28,76], \text{ Н/м} \quad (3)$$

С помощью выражений (1)-(3) мы рассчитали коэффициент теплопроводности и коэффициент поверхностного натяжения, при известных объемной концентрации нанопорошка полистирола и коэффициента поверхностного натяжения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Сафаров М.М. Теплофизические свойства простых эфиров в широком интервале параметров состояния (теплопроводность и плотность). Монография /М.М. Сафаров, К.Д. Гусейнов. //Книга 1. –Душанбе, 1996. –196с.
2. Неъматов А. Влияние полимерных макромолекул на теплопроводность растворителей при повышенных давлениях и температурах. Диссер. на соискание ученой степени кандидата физико - математических наук. Душанбе – 1998. 177 с.
3. Будтов В.Я., Консетов В.В. Тепломассоперенос в полимеризационных процессах. - Л.: Химия, - 1983. - 256с.
4. Маджидов Х., Сафаров М.М. Экспериментальное исследование коэффициента теплопроводности дигептилового эфира в зависимости от температуры и давления. Сб. "Физика жидкостей и растворов", Душанбе, 1982. - С. 4-11.

ВЗАИМОСВЯЗЬ МЕЖДУ ТЕПЛОПРОВОДНОСТЬЮ И КОЭФФИЦИЕНТОМ ПОВЕРХНОСТНОГО НАТЯЖЕНИЯ РАСТВОРОВ ПОЛИМЕРОВ

В работе приведены результаты исследования закономерности влияния наличия макромолекул полимера (полистирола), на поведение теплопроводности и коэффициента поверхностного натяжения жидких полимерных растворов при

атмосферном давлении и комнатной температуре. Для измерения теплопроводности полимерных растворов мы использовали метод регулярного теплового режима. Коэффициент поверхностного натяжения был измерен капиллярным методом. Общая относительная погрешность измерения теплопроводности и коэффициента поверхностного натяжения при доверительной вероятности 0,95 соответственно равны 4,2%, и 0,01%. Для обобщения и обработки экспериментальных данных т.е. взаимосвязи между коэффициентами теплопроводности и поверхностного натяжения использованы эмпирические уравнения.

Ключевые слова: теплопроводность, полистирол, бензол, поверхностное натяжение, закон соответственных состояний.

THE RELATIONSHIP BETWEEN CONDUCTIVITY AND SURFACE TENSION OF POLYMER SOLUTIONS

The Objective of this work is to study regularities of influence of the availability of macromolecules of the polymer (polystyrene), on the behavior of thermal conductivity and surface tension coefficient of liquid polymer solutions at atmospheric pressure and room temperature. To measure thermal conductivity of polymer solutions we use the method of regular thermal regime. For the measurement of surface tension by capillary method used. Overall relative measurement error of thermal conductivity and the surface tension coefficient at $p = 0.95$, respectively, equal to 4.2%, and 0.01%. For the synthesis and processing of experimental data the relationship between conductivity and surface tension of the obtained empirical equation.

Key words: thermal conductivity, polystyrene, benzene, surface tension, law of corresponding states.

Маълумот дар бораи муаллиф: Мафтунаи Абдучалил магистри курси 1- уми факултети физика, кафедраи физикаи умумӣ

Маълумот дар бораи роҳбари илмӣ: Нематов Абдукодир, дотсенти кафедраи физикаи умумии Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ Тоҷикистон ба номи С.Айнӣ. Телефон: 933609760, почтаи электронӣ: Nematov50@mail.ru.

Сведения об автора: Мафтунаи Абдучалил, магистр 1-й курс физического факультета кафедры общей физики.

Сведения об научной руководителя: Нематов Абдукодир, доцент кафедры общей физики Таджикского государственного педагогического университета им. С.Айни. Телефон: 933 60 97 60, почта и e-mail: Nematov50@mail.ru.

Information About the authors: Maftunay Abdualil, 1st year Master of the Physics Department of Physics and Natural Sciences.

Information About the Supervisor: Nematov Abdukadir, Associate Professor of the Department of Physics and Intelligence of the Tajik State Pedagogical University named after S.Aini. Phone: 933 60 97 60, mail and e-mail: Nematov50@mail.ru.

Норова Зебуниссо Туйчиевна,
магистр 1-го курса факультет русского языка и литература

НЕВЕРБАЛЬНАЯ КОММУНИКАЦИЯ В ДИАЛОГИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ И ЕЁ ЯЗЫКОВАЯ РЕФЛЕКСИЯ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ

Интерес к невербальной коммуникации прослеживается ещё с античных времён, когда проблема происхождения языка выдвинула теорию первоначального возникновения жестового языка, на базе которого развился звуковой язык. Известно,

что в живой речи, в акте непосредственного речевого общения активное участие принимают такие «полноправные элементы коммуникации, как жесты, мимика, поза говорящего, выражение лица, называемые обычно паралингвистическими («около языковыми») средствами, или «паралингвизмами»[2].

Тем не менее ещё совсем недавно межличностная коммуникация рассматривалась почти исключительно с точки зрения речевого взаимодействия индивидуумов, а лишь в последние годы интерес исследователей - лингвистов привлекла так называемая невербальная коммуникация, которая базируется на невербальной семиотике[4, с. 9].

Проведем конкретную описательную классификацию невербальных средств коммуникации, при исследовании текста Н.В. Гоголя «Мёртвые души», первоначально разграничив их на отдельные кинетические компоненты. Анализ языковой манифестации конкретных жестов головы (поклон, кивок, подъём головой, покачивание, опустить («повесить») голову).

«Он всякий раз, когда слышал этот звук, встряхивал волосами, выпрямлялся, почтительнее и, нагнувши с вышины свою голову, спрашивал: не нужно ли чего?» [6, с.32].

Здесь в этом примере жест является конвенциональным, двигательный симптом, причина использования совпадает с целью и репрезентируется как выражение вежливости, почтения к объекту, функция жеста заключается в предоставлении некоторых услуг объекту.

Аналогично в следующих примерах:

«На что Чичиков с весьма вежливым наклоном головы и искренним пожатием руки отвечал, что он не только с большой охотой, но даже почтёт за священный долг» [6, с.38].

Также является конвенциональным жестом, выражающим двигательный симптом, выражение почтения, уважения к объекту, функция - установление благоприятного контакта при коммуникации с собеседником.

«При них стоял учитель, поклонившийся вежливо с улыбкою».

«Собакевич слегка принагнул голову, приготовляясь слышать, в чём было дельце».

«Собакевич всё слушал, наклонивши голову»

«Засим он повесил голову так, как будто сам раскаивался в этом деле, и прибавил: - Вот и седой человек, а до сих пор не набрался ума!» [6, с.44].

«Чичиков, вынув из кармана бумажку, положил её перед Иваном Антоновичем, которую тот совершенно не заметил и накрыл тотчас её книгою. Чичиков хотел было указать ему её, но Иван Антонович движение головы дал знать, что не нужно показывать» [6, с.49].

Качество жеста - произвольность, жест выражает движение, направленное на некий «предмет» в окружении адресата, причина выражения жеста - разрешение неясной ситуации в коммуникационном акте; цель использования - указание на получение адресатом некой информации, полученной от объекта, функция жеста несёт в себе такие компоненты как соглашение, одобрение.

«- Вот он вас проведёт в присутствие! - сказал Иван Антонович, кивнув головою, и один из священнодействующих прислужился нашим приятелям» [6, с.49-50].

Непроизвольный жест, направленный на указание предмета в окружении адресата; функциональное значение жеста - разъяснение ситуации в процессе коммуникации.

«- Нехорошо, нехорошо! - сказал Собакевич, покачив головою...»

Непроизвольный жест, раскрывающий эмоциональное состояние коммуниканта, выражает неодобрение, пренебрежение к некому объекту и сопровождается интонационным комплексом ИК-7 раздражения, в этом высказывании реализуется интонационно-кинетический комплекс с ИК-7 пренебрежения.

«- Извольте, я голов подать, сказал Собакевич, уже несколько приподнявши голову и смекнувши, что покупики, верно, должен иметь здесь какую-нибудь выгоду» [6, с.53].

Конвенциональные жесты, несущие в себе одинаковую семантическую нагрузку, а

именно выражение интереса к адресату и его речи, функция жеста - репрезентировать заинтересованность в получении некой информации.

«Всю дорогу он был весел необыкновенно, посвистывал, наигрывал губами, приставивши ко рту кулак, как будто играл на трубе. ...Сам Селифан слушал и потом, покачивая слегка головой, сказал: «Вишь ты, как барин поет!» [6, с.54].

Непроизвольный жест, раскрывает эмоциональное состояние человека; выражает восхищение, удивление; в высказывании реализуется интонационно-кинетический комплекс с ИК-7 восхищения.

«Лицо Собакевича не шевельнулось, а Манилов, обвороженный, фразою, от удовольствия только потряхивал одобрительно головою» [6, с.54].

Конвенциональный жест, выражающий истинное эмоциональное состояние коммуниканта (удовольствие), цель использования жеста заключается в согласии с адресантом в процессе коммуникации, функциональная нагрузка жеста - одобрение некой информации. *«Чичиков, будучи человек весьма щекотливый и даже привередливый, потянувши к себе воздух на свежий нос поутру, только помарщивался да встряхивал головою, приговаривая: «Ты, брат, чёрт тебя знает, потеешь что ли. Сходил бы хоть в баню» [6, с.55].*

Непроизвольный жест, раскрывающий эмоциональное состояние коммуниканта, выражает пренебрежение (презрение), сопровождается движением носа - «помарщивался». В этом высказывании реализуется интонационно - кинетический комплекс с ИК-7 пренебрежение (презрения).

«Феодулия Ивановна попросила садиться, сказавши тоже: «Прошу!» - и сделав движение головою, подобно актрисам, представляющим королев».

Конвенциональный жест, выражающий эмоциональное состояние коммуниканта, жест несёт в себе следующие семантические компоненты - гордость, величавость, репрезентация собственной значимости - функция жеста, закреплённого за адресатом. *«Вошла она степенно, держа голову прямо, как пальма». «-А ей-богу, так! Ей-богу, правда! - сказал Плюшкин, свесив голову вниз и сокрушительно покачивая её. - Все от добродушия» [6, с.59].*

Конвенциональный знак, закреплённый за эмоциональным состоянием коммуниканта; выражает двигательные симптомы, причина использования жеста - удовольствие, полученное при произнесении собственного высказывания. *«Когда Чичиков взглянул искоса на Собакевича, он ему на этот раз показался весьма похожим на средней величины медведя» [6, с.83].*

Конвенциональный знак, закреплённый за эмоциональным состоянием адресата (испуг); желание остаться незамеченным - причина использования знака. *«... его маленькие глаза ещё не потухли и бегали из-под высоко выросших бровей, как мыши, когда высунувши из темных нор своих остренькие морды, насторожа уши и моргая усом - не затаился ли где кот...» [6, с.99].*

Конвенциональный знак, описываются резкие движения глаз, выражающие особый интерес адресата к получению некой информации в процессе коммуникации, жест «бегающих глаз» сравнивается с жестом животного, в частности мышей, - «моргать усом» - это непроизвольный жест, направленный на какой-то предмет в окружении адресата, при этом выражает эмоциональное состояние - испуг, опасение.

«Он, вытаращив глаза, долго смотрел на него и наконец спросил: - Да вы, батюшка, не служили ли в военной службе?» [6, с.106].

Непроизвольный знак, описывается движение, направленное на некий предмет в окружении адресата, причина использования жеста заключается в особом интересе или удивлении. *«Проходя переднюю, он покрутил носом и сказал Петрушке: - Ты бы по крайней мере хоть окна отпер!» [6, с.158].*

Непроизвольный жест, репрезентирующий фразеологическое значение и описывающий движение «пожатие рук», выражает законченность или договорённость о сделке, юридическом соглашении.

«Смеются от души те, которые несколько плохо услышали слова, и, стоящий далеко у дверей какой-нибудь полицейский, отроду не смеявшийся во всю жизнь свою и только что показавший народу кулак...» [6, с.301].

Непроизвольный жест, репрезентирующий эмоциональное состояние коммуниканта и имеет значение угрозы, предостережения.

«Зная привычку его наступать на ноги, он очень осторожно передвигал своими и давал ему дорогу вперёд» [6, с.302].

В данном примере жест репрезентирует осторожность, внимание коммуниканта. «И Чичиков уехал, сопровождаемый долго поклонами и маханьями платка приподымавшихся на цыпочках хозяев».

Непроизвольный жест, репрезентирует эмоциональное состояние и имеет значение прощания, удачной дороги, а «приподыматься на цыпочки» репрезентирует - «становиться на переднюю часть ступни», причина использования жеста - необходимое условие, чтобы длительное время держать в поле зрения уходящего.

При изучении средств языковой манифестации жестов привлекается фреймовый подход, так как его гибкая структура допускает определённые изменения в связи с мотивирующим компонентом. Жестовый фрейм выступает в качестве унифицирующей структуры знания, которая обуславливает сходство и различие языковых средств, репрезентирует жесты [15, с. 120]. Согласно приведённому исследованию текста произведения Н.В. Гоголя «Мёртвые души» необходимо отметить, что существенной для художественного текста является его, а точнее, мастерски изображённая автором национально-культурная принадлежность [6, с.209]. Отмечается экспрессивность и эмоциональность русского человека, «лёгкость в выражении чувств» и, как сказал сам автор: «... И всякий народ, носящий в себе залог сил, полны творящих способностей души, своей яркой особенностью, своеобразно отличился каждый своим собственным словом, жестом, которым, выражая как ни есть предмет, отражает в выражении его часть собственного своего характера».

Проведем конкретную описательную классификацию невербальных средств коммуникации, полученных при исследовании текста Н.В. Гоголя «Мёртвые души», первоначально разграничив их на отдельные кинетические компоненты. Анализ языковой манифестации конкретных жестов головы (поклон, кивок, подъём головой, покачивание, опустить («повесить») голову).

«Он всякий раз, когда слышал этот звук, встряхивал волосами, выпрямлялся, почтительнее и, нагнувши с вышины свою голову, спрашивал: не нужно ли чего?» [6, с.32].

Здесь в этом примере жест является конвенциональным, двигательный симптом, причина использования совпадает с целью и репрезентируется как выражение вежливости, почтения к объекту, функция жеста заключается в предоставлении некоторых услуг объекту. Приходим к выводу, что большинство паралингвистических средств, таких как улыбка, в национальной специфике русского языка имеют позитивное семантическое определение, а в художественном произведении «Мёртвые души» жест - улыбка является доминантным выражением персонажей при диалоге.

Невербальная система в высокой степени насыщена функционально. Каждый элемент наделён теми или иными важными для коммуникативного (информативного) взаимодействия значениями. Подчеркивается, что именно художественное описание того или иного явления или объекта действительности наиболее полно и разносторонне характеризуют героя (собеседника). Оно способствует пробуждению воображения, а при наивысшей степени качества повествования производит эффект «заораживания».

ЛИТЕРАТУРА

1. Акишина Т. Е. Жесты и мимика в русской речи: словарь. - М., -1989
2. Аристов С.А. Структура невербального компонента // Вопросы языкознания. 1992. - № 6. - С. 24-28.

3. Ахманова О.Г. Словарь лингвистических терминов. - М., 2005-345 с.
4. Баранов А.Н., Добровольский Д.О. Постулаты когнитивной семантики // Известия Академии наук РФ. Сер. литературы и языка.- 1997. - № 1. - Т. 56. - С.11-22.
5. Власова Т.М. Использование невербальных средств общения с целью реализации стратегии манипулирования. - М., - С. 270-273.
6. Гоголь Н. В. Мертвые души. - М, 1987- 367 с.
13. Греймас А.Ж., Курте Ж, Семиотика // Объяснительный словарь. М.,1993.- 90с.
7. Григорьев Н.В., Григорьева С.А., Крейдлин Г.Е. Семантический анализ невербальных средств // Вопросы языкознания. М.,1987.- 280 с.
8. Григорьева В.С. Дискурс как элемент коммуникативного процесса: прагмалингвистический и когнитивный аспекты: монография. - Тамбов, 2007.-340 с.
9. Карасик В.И. Язык послеписьменной эры // Языковая личность: проблемы семантики и прагматики. - Волгоград: «РИО», 1997. - С.141-154.
10. Карвасарский Б.Д. Психотерапевтическая энциклопедия. СПб.,1998.
11. Кепалайте А.П., Суворова В.В. Экспериментальное изучение положительных и отрицательных эмоций // Вопросы психологии. -1991.- № 2.-189 с.
12. Кондакова М.Ф. Языковой контакт и смежные явления // Актуальные проблемы лингвистики. - Екатеринбург, 2002. С. 57-59.
13. Краут Р., Джонстон Р. Значение жеста - улыбки (человек и животное) // Вопросы языкознания. - М., 1998.- № 9. - С.92-144.
14. Крейдлин Г.Е., Чувилина Е.А. Улыбка как жест и как слово // вопросы языкознания. 2001.- №4.С. - 66-89.
15. Костомаров В., Тарасов В.Р. Язык и культура. М; 1994.-С. 120-180.

НЕВЕРБАЛЬНАЯ КОММУНИКАЦИЯ В ДИАЛОГИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ И ЕЁ ЯЗЫКОВАЯ РЕФЛЕКСИЯ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ

В данной статье автор, рассматривает, акт как непосредственное речевое общение активными элементами, которого выступают жесты, мимика, поза говорящего, выражение лица, называемые обычно паралингвистическими («около языковыми») средствами, или «паралингвизмами». Автор приходит к выводу, что именно художественное описание того или иного явления или объекта действительности наиболее полно и разносторонне характеризуют героя (собеседника).

Анализ актов невербальной коммуникации проведён автором на материале текста произведения Н.В. Гоголя «Мёртвые души».

Ключевые слова: паралингвизмами, жесты, мимика, исследования, невербальная, рефлексия, коммуникация.

NON-VERBAL COMMUNICATION IN DIALOGICAL DISCOURSE AND ITS LINGUISTIC REFLECTION IN LITERARY TEXT

In this article, the author examines the act as direct speech communication with active elements, which are gestures, facial expressions, the speaker's posture, facial expressions, usually called paralinguistic ("near-linguistic") means, or "paralinguisms".

The author comes to the conclusion that it is the artistic description of a particular phenomenon or object of reality that most fully and comprehensively characterizes the hero (interlocutor). The author analyzed acts of non-verbal communication based on the text of N.V. Gogol's "Dead Souls".

Keywords: paralinguisms, gestures, facial expressions, research, non-verbal, reflection, communication.

Маълумот дар бораи муаллиф: магистри курси якум Норова Зебуниссо Туйчиевна - Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣи Тоҷикистон ба номи С.Айнӣ, Суроға: 734003,

Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиё. Рӯдакӣ, 121. Тел: 072952121

Сведения об авторе: Норова Зебуниссо Туйчиевна магистр первого курса факультет русского языка и литературы - Таджикский государственный педагогический университет им. С. Айни, Адрес: 734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки 121. Тел: 072952121

Маълумот дар бораи роҳбари илмӣ: н.и.ф. Холназарова Нигора Нуруллоевна - Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ Тоҷикистон ба номи С. Айни, Суроға: 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиё. Рӯдакӣ, 121. E-mail: niga_hol@mail.ru

Сведения о научном руководителе: к.ф.н. Холназарова Нигора Нуруллоевна - Таджикский государственный педагогический университет им. С. Айни, Адрес: 734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки 121. E-mail: niga_hol@mail.ru.

Раҳимзода Саодат Бобишо,
магистри соли 1-уми факултети забони англисӣ ва забонҳои Шарқ

ТАҲЛИЛИ МУҚОИСАВИИ КАТЕГОРИЯҲОИ ГРАММАТИКИИ МАСДАР ДАР ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА АНГЛИСӢ

Типологияи муқоисавии забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ аз он гувоҳӣ медиҳад, ки категорияҳои грамматикии масдар ҳанӯз ҳам дар ин забонҳо ба таври пурра таҳқиқ карда нашудааст. Бо вучуди ин мо тасмим гирифтем дар мақолаи мазкур категорияҳои грамматикии масдарро дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ дар асоси маводи таҳқиқоти лингвистии мавҷуда ба таври муфассал мавриди муқоиса қарор диҳем.

Масдар гуфта шакли ғайритасрифии феълро мефаҳманд. «Масдарро шакли номуайянии феъл ҳам мегӯянд, зеро он ҳаракату амалро далолат мекунад, ки фоили (ичроқунандаи) он маълум нест. Масдар ҳамчун шакли асосии феъл дорои хусусиятҳои феъл ва ҳам исм мебошад. Масдар дар сохтани шаклҳои таркибии феъл иштирок мекунад» [3, с.96].

«Дар забони англисӣ масдар шакли луғавии феъл аст. Он аслан нишондиҳандаи худ - ҳиссаҷаи «to» - ро дорад, ки он дар луғат оварда намешавад, вале дар занҷири нутқ он ҳиссаҷа гоҳо истифода мегардад, гоҳо ихтисор мешавад. Мисол:

He seems **to have** half of dozen languages at his finger tips; and there is nothing **to prevent** his keeping up his newspaper connections from here (E.Voynich). I wonder if you could be an angel and go over and see to it for me (E. Waugh).

Дар забони тоҷикӣ масдар аз асосии замони гузаштаи феъл тавассути ҳамроҳ кардани морфемаи «-ан» сохта мешавад. Морфемаи «-ан» гоҳо меафтад, ки ин ҳолатро масдари ноқис мегӯянд. Мисол: Ҳамин шуду Стёна ба нӯшидан одат кард (Р.Ҷалил). Мехмонон ҳам барои **рафтан** аз ҷояшон хестанд (С.Айнӣ). Баъзе ҷадидон ба мо ҳам ёрӣ хоҳанд дод (С.Айнӣ). Дар ин мисолҳо танҳо «дод» дар таркиби «**хоҳанд дод**» масдари ноқис махсуб мешавад [2, с.175].

Инчунин «масдари мухтасар ё ноқис асосан баъди шакли тасрифии феъли «хостан» истифода мешавад. Мисол: Агар рухсати олай шавад, пас аз он ба фурӯш хоҳем **даромад** (С.Айнӣ). Аз ту пинҳон намедорам, ба ту хоҳам гуфт, лекин дар вақти мурданам ба тарзи васият хоҳам **гуфт** (С.Айнӣ).

Дар ин мисолҳо феълҳои «**даромад**» ва «**гуфт**» масдари ноқис мебошанд, зеро аз онҳо нишондиҳандашон «-ан» ихтисор шудаанд.

Дар забони англисӣ нишондиҳандаи масдар “to” дар бисёр ҳолатҳо меафтад:

1) Дар таркиби шаклҳои аналитикии феъл:

It would **be** interesting to know (E.Voynich). Why do you **think** so? (Ibid) I shall be late at the hospital (E.Voynich).

2) Баъди аксари феълҳои модалӣ:

Can you **give** me your word? (E.Voynich). And yet she must have feet dull **to be** so much exited now (E.Voynich). This medicine may **cure** your cough (A.Hornby).

3) Баъди таркибҳои навъи “I would sooner”, “I would rather”, “I had better” ва ғайраҳо. Мисол: I would rather **walk** than take a bus (A.Hornby). I had better **begin** by introducing myself (Ibid). She would sooner **resign** than **take** part in such dishonest business deals (Ibid).

4) Дар саволҳои, ки ҷавобро талаб накарда, балки таъҷубро ифода мекунад: Why get upset just because you got a bad mark? (A.Hornby). How **stay** here, in such awful conditions? (A.Hornby).

5) Дар таркиби қолабҳои синтаксисӣ бо пуркунондаи мураккаб: He heard a blackbird **sing** (J.Galsworthy). Andrew observed her **hurry** off (A. Chronin)» [2, с.176].

Бояд қайд намуд, ки масдари забони англисӣ се категорияи грамматикӣ дорад:

I. Категорияи намуд (ё ҳудуд):

Масдари одӣ (Simple Infinitive) – амалро бе нишон додани лаҳзаи ба итмом расидан ва давомнокии ифода мекунад:

I want **to learn** a new language. - Ман забони навро **омӯхтан** мехоҳам.

It's easy **to make** mistakes. – **Хато кардан** осон аст.

Масдари давомдор (Continuous Infinitive)- амалро ифода мекунад, ки он дар лаҳзаи нутқ ва дар ин ё он лаҳзаи муайяни нутқ ба вуқӯъ мепазирад:

I'm happy **to be working** on this project. – Ман аз дар ин лоиха **кор кардан** шод ҳастам.

She pretended **to be sleeping**. - Ӯ худро чунин вонамуд мекард, ки гӯё ки **хоб рафта истода бошад**.

Масдари перфектӣ (Perfect Infinitive) – амалро ифода мекунад, ки то ин ё он давраи муайян дар замони гузашта ба итмом расидааст.

I'm glad **to have finished** my homework. – Ман аз он шодам, ки вазифаи хонагиамро **ба итмом расонидам**.

He seems **to have known** her for years. Чунин менамояд, ки ӯ вайро чандин сол боз **мешиносад**.

Масдари перфектии давомдор (Perfect Continuous Infinitive) – амалро нишон медиҳад, ки дар гузашта шуруъ шудааст, то ин ё он лаҳзаи муайяне идома ёфтааст ва пеш аз амале ё ки лаҳзае дар гузашта ба итмом расидааст.

They were tired because they **had been working** all day. (Они были уставшими, потому что работали весь день.) – Онҳо монда шуда буданд, зеро тамоми рӯз **кор карда буданд**.

She was relieved **to have been waiting** for so long. Вай аз он ки ин қадар **интизор шуда буд**, таскин ёфт.

«Бояд зикр кард, ки шакли давомдори масдари забони тоҷикӣ дар аксарияти ҳолатҳо тавассути герундии забони англисӣ ифода карда мешавад, зеро, чунон ки сонитар таҳлил хоҳем кард, герундий низ мисли масдар дорои хосиятҳои исм ва феъл аст. Яке аз тафовутҳои герундий аз масдар он аст, ки масдар бештар ба амали мутлақ, далолат мекунад, вале герундий амали ғайримутлақ (худудаш номуайян ё давомнок) - ро номбар мекунад. Ҳамин маънои давомнокии герундий аст, ки масдари давомдори тоҷикӣ тавассути ин шакли ғайритасрифӣ феъли забони англисӣ ифода карда мешавад, ки аз ин ба масдари (бештар шуда истодан) забони тоҷикӣ муодил шуда омадани герундии «improving» - и забони англисӣ шаҳодат медиҳад. Мана боз як мисол: Хабарӣ машварат карда истодани ҷонибҳо бо тезӣ дар байни ҷанговарон паҳн шуд (Ф. Ниёзӣ). - The news of discussing the matter by the sides spread out quickly among the warriors. Аз мисолҳои болоӣ маълум мешавад, ки шакли давомдори масдари ҳар ду забон ба таври аналитикӣ сохта мешавад. Дар забони англисӣ ба сифати феъли ёвари «to be» истифода мешавад ва феъли асосӣ шакли сифати феълии якумро дорост (to be going, to be spending ва ғ.). Дар забони тоҷикӣ феъли ёвари «истодан» шакли масдарро

дорад ва феъли асосӣ дар шакли сифати феълии қабليات истифода мешавад (рафта истодан, гузаронида истодан). Фарқи байни ин ду забон дар ҳамин аст, ки дар забони англисӣ феъли ёвар чойи аввалро ишғол мекунад, вале дар забони тоҷикӣ чунин феъл баъди феъли пурра меистад: *to be reading* - хонда истодан. Шакли ғайридавомдори масдари ин ду забон феълҳои ёвари зикршударо истисно мекунад: *to read* - хондан. Маънои категориалии ҳудуди давомдори масдари ҳар ду забон - ин таъкиди давомнокии амал аст, вале шакли ғайридавомдор ё мутлақи он ба яклухтии амал ё номуайянии ҳудуди он далолат менамояд, ки аз ин мисолҳои болоӣ гувоҳӣ медиҳанд. Масдар дар забонҳои муқоисашаванда категорияи самт дорад, ки он фарогири ду шакли категориалист: а) шакли фоили масдар: гирифтан - *to take, to dig* - кофтан; б) шакли мафъули масдар: гирифта шудан - *to be taken, to be dug* - кофта шудан.» [2, с.178-179].

Инчунин «Дар забони англисӣ масдар инчунин дорои категорияи тартиб аст, ки он дар натиҷаи муқобилгузориҳои шакли перфектӣ ба шакли ғайриперфектии он сурат меёбад: *to write - to have written, to take - to have taken*.

Масдари забони тоҷикӣ чунин категорияи грамматикӣ надорад. Шакли перфектии масдар ба амале далолат менамояд, ки аз амали дигар, ки тавассути шакли тасрифии феъли ҷумла ифода шудааст, қаблан воқеъ гардидааст.

Баръакс, масдари ғайриперфектӣ амалеро ифода менамояд, ки он ба амали дигаре ҳамзамон аст ё сониян ба вуқӯъ меояд :

1) *She was going to the station with him, to drive the car back (J.Galsworthy).* - Барои баргардонидани **овардани** автомашина ӯ ҳамроҳи вай ба стансия рафта меистод (мерафт) (масдари ғайриперфектӣ). 2) *I am sorry to have heard bad news of Mr. Barkis (Ch. Dickens).* Аз **шунидани** хабари нохуш нисбати Ҷаноби Баркис **афсӯс меҳурам** (масдари перфектӣ). 3) *I had some questions to ask him (Ch. Brontë).* - Ман барои аз шумо **пурсидан** чанд савол доштам (масдари ғайриперфектӣ). 4) *I am sorry to have kept you waiting (Ch. Dickens).* - Барои шуморо мунтазир карданам манзарат меҳоҳам (масдари перфекта).

Чунон ки аз тарҷумаҳои масдари забони англисӣ ба забони тоҷикӣ бармеояд, дар забони тоҷикӣ воситаи махсуси ифодаи қабليات, анҷомнокии амали бо масдар ифодашаванда мавҷуд нест ва аз ин рӯ ҳамзамонӣ ё қабلياتи амал нисбати амали дигар аз контекст фаҳмида мешавад» [2, с.180].

II. Категорияи перфект

«Масдари перфектӣ бо забони тоҷикӣ бештар тавассути феълҳои намуди мутлақ тарҷума мешавад:

What he saw in that room must have frightened him terribly.

Он чизе, ки ӯ дар ин хона дид, **бояд** ӯро сахт **тарсонид** бошад.

An intimate is said to have dined with him that day.

Меғӯянд, ки он рӯз дӯсти қаринаш бо ӯ **хӯроки нисфирӯз хӯрдааст**.

Масдари давомдор ва масдари перфектии давомдор дар забони англисӣ ба назар мерасад, ки ҳангоми тарҷумаи онҳо бо забони тоҷикӣ метавон аз феълҳои намуди номуайян истифода бурд:

Monkberg seems to be recognizing Root's authority in the matter.

Монкберг салоҳияти Рутро дар ҳалли масъала ҳис мекард.

For about ten days we seemed to have been living, more or less, on nothing but cold meat, cake, bread and jam.

Қариб 10 рӯз гуё ки мо танҳо бо гушти хунук, кулча, нон ва мураббо **мезистем**.

Масдари перфектӣ барои ифодаи амали анҷомёфта ё амали ба гушзашта муносибат дошта истифода мешавад. Аз ин лиҳоз, ҳангоми тарҷума он бештар бо намуди мутлақ дар аксари ҳолатҳо бо ҷумлаи пайрав ифода мешавад:

You seem to have lost weight. (=It seems that you have lost weight).

Чунин менамояд, ки шумо **хароб шудаед**.

Аз ин мисолҳо маълум аст, ки муродифи тоҷикии он исм ва масдар шуда метавонад.

Масдари перфектӣ баъди феълҳои модалӣ истифода мешавад ва дар ин маврид мо мехоҳем эҳтимолияти ба вуқӯъ пайвастанӣ амалу ҳолат ё умуман ба вуқӯъ пайвастанӣ онҳоро дар гузашта таъкид намоем:

I **must have walked** twenty miles before I came in sight of a ranch house.

Пеш аз ба саҳни ҳавлӣ даромаданам ман бояд 20 мил роҳро тай мекардам.

Prince William **could have done** something useful.

Принс Уилям метавонист, ягон кори ғоидаовареро иҷро кунад.

Дар ин ҳолат мо дар тарҷума чунин калимаҳоро илова мекунем: *бояд ки, метавонист ки, мумкин, шояд, эҳтимол ме+феъли замони гузашта* ва ғайраҳо:

I ought **to have remembered** the pepper which the Princess of Persia puts in the cream-tarts in the Arabian Nights.

Ман мебоист ба хотир меовардам, ки чи тавр шохдӯхтари форс каландфурро ба торти каймоқини афсонаҳои арабӣ меандозад.

«At last poor father said that he had given no satisfaction again, and never did give any satisfaction now, and that he was a shame and disgrace, and I **should have done** better without him all along.»

Дар охир падари бечора гуфт, ман шояд бе ӯ беҳтар иҷро мекардам, зеро боз ҳам қаноатманд нестам ва шарманда шудам.

«Масдар аз давраи пайдоиш то ба имрӯз аз ҷиҳати истифодашавӣ ба герундий хело шабеҳият дорад. Он ҳамчун исм ҳосияти ба худ хос дорад, яъне метавонад дар ҷумла мубтадо, як қисми хабар, пурқунанда ва муайянқунада бошад. Чун хабар пурқунандаи бевоситаро қабул кунад, ва тарз ва замон дошта бошад.» [1, с. 81-84].

III. Категорияи тарз

Категорияи тарзи феълӣ дар забони англисӣ муайян мекунад, мубтадои ҷумла иҷроқунандаи амал ё бъекти амал ҳаст ё на. Масдар чун дигар шаклҳои феълӣ тарзи ғоил ва мафъул дорад.

Масдари ғоил

Масдар дар тарзи ғоил амалеро ифода мекунад, ки онро мубтадо анҷом медиҳад.

Қолаб: to + феъл дар шакли якум

Мисол: to read (хондан)

Ҷумлаи мисолӣ:

I want **to read** this book. – Ман мехоҳам ин китобро хонда бароям (ё ки хонам).

Масдари мафъул

Дар тарзи мафъул масдар амалеро ифода мекунад, ки он ба мубтадо нигаронида шудааст.

Қолаб: to be + феъл дар шакли сеюм

Намуна: to be read (хондан/хонда шудан)

Ҷумлаи мисолӣ:

This book is interesting **to be read**. Ин китобро хондан шавқовар аст.

Ҷадвали 1. Шаклҳои масдари забони англисӣ

Шакли масдар	Тарзи ғоил	Тарзи мафъул
Одӣ	to read	to be read
Мутлақ	to have read	to have been read
Давомдор	to be reading	Истифода намешавад
Мутлақ-давомдор	to have been reading	Истифода намешавад

Масдари забони тоҷикӣ 2 категорияи грамматикӣ дорад: категорияи ҳудуд ва категорияи тарз. Дар забони тоҷикӣ масдар категорияи перфект надорад.

I. Категорияи ҳудуд

Шаклҳои “хонда истодан” ва “хондан гирифтан” ба намуди давомдори масдари

забони тоҷикӣ дахл доранд: Ман дар **давидан** аз **ӯ** чобуктар будам. (С.А.)

II. Категорияи тарз

Дар забони тоҷикӣ масдар ду тарз дорад: хондан (тарзи фоил) ва хонда шудан (тарзи мафъул).

Ҳамин тавр, муқоисаи шаклҳо ва вазифаҳои масдари забони англисӣ бо масдари забони тоҷикӣ нишон медиҳад, ки масдари забони англисӣ 3 категорияи грамматикӣ дорад ва масдари забони тоҷикӣ бошад, ду категорияи грамматикӣ дорад.

АДАБИЁТ:

1. Комилов, М. М. Чанд роҳи тарҷумаи масдар аз забони англисӣ ба забони тоҷикӣ. Паёми ДДОТ ба номи С.Айни./ М. М. Комилов.–Душанбе, 2011 . - №4 (40). – С.81 -84
2. Усмонов, К. Морфологияи муқоисавии забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ / К. Усмонов. - Худжанд: Нури марифат. 2015. - 230 с.
3. Ҳалимиён, С. Феъл (куниш)/ Саиди Ҳалимиён.- Душанбе: Матбааи ДМТ. 2013. — 126 с.

ТАҲЛИЛИ МУҚОИСАВИИ КАТЕГОРИЯҲОИ ГРАММАТИКИИ МАСДАР ДАР ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА АНГЛИСӢ

Дар мақолаи мазкур категорияҳои грамматикӣ масдари забони тоҷикӣ бо категорияҳои грамматикӣ масдари забони англисӣ мавриди муқоиса қарор дода шудааст.

Таҳқиқоти анҷомдодашуда нишон медиҳад, ки байни категорияҳои грамматикӣ масдари ҳарду забон ҳам монандӣ ва ҳам шабоҳат дида мешавад, яъне масдари ҳарду забон ҳам категорияҳои грамматикӣ ҳудуд ва тарз дорад. Фарқият дар он аст, ки масдари забони тоҷикӣ категорияи перфект надорад.

Мақолаи мазкур ба доираи васеи донишҷӯён, магистрҳо ва аспирантони факултетҳои филологӣ барои мутолиа тавсия карда мешавад.

Калидвожаҳо: забон, забони тоҷикӣ, забони англисӣ, масдар, категорияҳои грамматикӣ, категорияи тарз, категорияи ҳудуд, категорияи перфект, масдари фоил, масдари мафъул, фарқият ва монандӣ ва ғ.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ГРАММАТИЧЕСКИХ КАТЕГОРИЙ ИНФИНИТИВА В ТАДЖИКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

В данной статье проводится сравнительный анализ грамматических категорий инфинитива таджикского и английского языков.

Проведенные исследования показывают, что между грамматическими категориями инфинитива обоих языков наблюдаются как сходства, так и различия. Так, инфинитив обоих языков обладает категориями вида и залога. Отличие состоит в том, что таджикский инфинитив не имеет категории перфекта.

Статья рекомендуется к прочтению широкому кругу студентов, магистрантов и аспирантов филологических факультетов.

Ключевые слова: язык, таджикский язык, английский язык, инфинитив, грамматические категории, категория вида, категория залога, категория совершенного вида, действующий инфинитив, страдательный инфинитив, различия и сходства и др.

COMPARATIVE ANALYSIS OF GRAMMATICAL CATEGORIES OF THE INFINITIVE IN TAJIK AND ENGLISH LANGUAGES

This article presents a comparative analysis of the grammatical categories of the infinitive in Tajik and English languages.

The conducted research demonstrates that both similarities and differences can be observed between the grammatical categories of the infinitive in both languages. For example, the infinitive in both languages possesses categories of aspect and voice. The difference lies in

the fact that the Tajik infinitive lacks the category of perfect.

The article is recommended for reading for a wide range of students, master's students, and doctoral candidates of philological faculties.

Keywords: language, Tajik language, English language, infinitive, grammatical categories, aspect, voice, perfect, active infinitive, passive infinitive, differences and similarities, etc.

Маълумот дар бораи муаллиф: Раҳимзода Саодат Бобишо, магистри соли 1-уми факултети забони англисӣ ва забонҳои Шарқи ДДОТ ба номи С.Айнӣ, Тел.: (+992) 915535060, Email: saodatrahimzoda2000@gmail.com.

Сведения об авторе: Раҳимзода Саодат Бобишо, магистр первого курса факультета английского языка ТПГУ имени С. Айнӣ, Тел.: (+992) 915535060, Email: saodatrahimzoda2000@gmail.com.

About the author: Rakhimzoda Saodat Bobisho, first year master student at English and Oriental Languages Faculty of Tajik State Pedagogical University named after Sadridin Ayni, Tel.: (+992) 915535060, Email: saodatrahimzoda2000@gmail.com.

Ризоева Зиннат Рачабалиевна,
магистри курси 1-уми факултети забони англисӣ ва забонҳои Шарқ

ТАСНИФОТИ СОХТОРИ ФОНЕМАҲО ДАР ДАР ЗАБОНҲОИ ТОЧИКӢ ВА ХИТОӢ

Таърифи оҳанг ҳамчун хусусияти фарқкунандаи садонокҳо, ки дар асоси кори фарқкунандаи садонокҳо дар артикуляцияи садонокҳои чинӣ дода шудааст, фарқи баръало байни садонокҳои забони тоҷикӣ ва чиниро ошкор мекунад ва бо ҳамин роҳҳои садонокро нишон медиҳад. Барои фонетикаи артикулятори ва инструментали дар қор қарда баромадани техника ва усулҳои конкретии азхудкунии талаффуз ва шунавонидан воқеаҳои ба таври *ligamental* (тоналӣ)-дифференсиасияшудаи забони чиниро ташкил менамояд.

Аз ҷумла, барои техникаи артикуляторӣ қайд кардан лозим аст, ки фонемаи садонокҳои забони чинӣ на танҳо аз рӯи наздикӣ ва баландии забон бо кушодани қунҷи муайяни ҷоғ балки бо кори тафрикавии забони чинӣ муайян қарда мешавад. Узвҳои овоз, ки кори коартикулясияи ҳамаи узвҳои талаффузро муайян мекунад [8. с.225].

Ин мавқеъ ба маълумоти фонетикаи таҷрибавии муосир мувофиқат мекунад. Илми солҳои охир бо хоҳиши пайдо кардани робитаи қатъии байни артикулясия ва хусусиятҳои акустикии садоҳо хос аст, зеро байни артикулясия ва эффекти акустикӣ робитаи сабабӣ мавҷуд аст.

Масалан садонокҳое, ки ба таносуби оҳанги сеюм дохил мешаванд, ки бо массаи калонтарини овозҳои риштаҳои овозӣ ифода ёфтаанд, аз ҷиҳати сифати тембр дарозтарин ва кушодатарин мебошанд, яъне калонтар талаффуз мешаванд. Кушодан ва дараҷаи пасттари баландии забон дар муқоиса бо дигар муқобилҳои силсилаи оҳанги ҳамон ном, масалан силсилаи [a], инчунин камтарин шиддатнок, яъне аз ҷиҳати шунавой камтар садонок ё баланд. Дар бораи садонокҳое, ки ба таносуби оҳанги сеюм дохил мешаванд ва ё танҳо садонокҳои оҳанги сеюм зарурати муайян қардани робитаи байни истилоҳҳои акустики (шумой) ва физиологӣ (артикуляция) ба таври равшан ба назар мерасад [8. с.325].

Ҳамин тариқ, тибқи ҳисси мушакии артикулясия, садонокҳои оҳанги сеюм дар тавсифи тоҷикӣ маъмулан шадидтарин ва бо фишор дар овоз талаффузшаванда ва аз рӯи шиддат, ки ба воситаи асбоб чен қарда, амплитудаи ларзишҳои риштаи овозро инъикос мекунанд, баҳо медиҳанд. Садонокҳои оҳанги камтарин шиддатноктар

мешаванд. Ин маълумотҳои ба назар якдигарро истиснокунанда аз нуқтаи назари равоношиносӣ ва физикӣ оқилона шарҳ дода мешаванд.

Ҳар як ҳамсадо аз нуқтаи назари тасниф ҳамчун натиҷаи кори дастгоҳи талаффуз дар ҷое, ки монеа дар резонатори даҳонӣ ва кори коартикулясияи риштаҳои овозӣ ба вучуд меояд, пешниҳод карда мешавад.

Хусусияти умумии ҳамсадоҳои чинӣ нисбат ба забони русӣ дар он аст, ки агар дар ҳамсадоҳо ва садонокҳои ҳамсоя дар забони русӣ ҳамсадоҳо, чун қоида нақши фаъол ва садонокҳо, азбаски онҳо ҳамсадоҳои пешинро ҷойгир мекунанд, нақши пассиро мебозанд, пас дар чин баръакс дуруст аст ки садонокҳо нақши фаъол доранд ва ҳамсадоҳо - пассир, зеро онҳо садонокҳои минбаъдaro ҷойгир мекунанд[2 с.90].

Аз ин рӯ, дар нутқи ба ҳам алоқаманд, ҳамсадоҳои чинӣ, тавре ки дар таҳқиқоти таҷрибавӣ қайд шудаанд, нисбат ба садонокҳои оҳангӣ бештар ба таҳрифи спектралӣ дучор мешаванд. Ба ҳамин тариқ, дар забони чинӣ ҳичо бартарияти вокали дорад, дар забони тоҷикӣ бартарияти ҳамсадоҳо дида мешавад. Аз рӯи шиддати артикулясия ҳамсадоҳои чинӣ заиф ва ҳамсадоҳои забони русӣ қавӣ арзёбӣ мешаванд.

Индекси интенсивии окклюзия, ки кори узвҳои нутқро дар ҷое, ки монеа дар резонатори даҳонӣ ба вучуд меояд, умумӣ мекунад барои он ки ҳамсадоҳои русӣ нисбат ба ҳамсадоҳои чинӣ баландтар аст. Садоҳои забони чинӣ аз забони русӣ дар кори риштаҳои овозӣ, яъне аз рӯи намунаҳои риштаҳои овозӣ, ки хусусиятҳои мутаносиби ҳамсадоҳои чиниро муайян мекунанд ва ба таври кулӣ фарқ мекунанд[4. с.35].

Дар мавриди ишораи ҳарфӣ хусусияти дифференсиалии ҳамсадоҳои аспирашудаи чинӣ, ки бо роҳи махсуси риштаҳои овозӣ, ки бо васеъшавии басташавӣ ё камшавии шиддати он ҳосил мешавад, пас аз рӯи таассуроти акустикӣ интиқол дода мешавад. И.Я.Бичурин дар шакли комбинатсияи ҳарфҳои 'ph, th, kx'. Аммо ин маънои онро надорад, ки ҳамсадоҳои чинӣ аз ду садо, бахусус лаби p(p) ва x(h), яъне p + p иборатанд.

Фонема як воҳиди органикӣ мебошад, ки бо аломатҳои (ҳарфҳои) муайян ба таври графикӣ ифода карда мешавад. Дар ин ҷой масъалае ба миён меояд, ки онро дар фонетика таносуби овоз ва ҳарфро ташкил медиҳад.

Барои муайян кардани таркиби фонемагии забон транскрипсияи фонологӣ истифода мешавад, ки дар он ҳар як фонема дар шакли варианти асосии худ ё аллофон бо аломати махсуси графикӣ интиқол дода мешавад [7. с. 86].

Ҳангоми дақиқ расонидани дисперсияҳои мавҷеии фонемаҳо транскрипсияи фонетикӣ истифода мешавад. Навиштани ҳарф ҳамчун навиштани садо ба муайян кардани фонемаҳо ва таъини онҳо бо ҳарфҳо асос ёфтааст. Аммо алифбо алалхусус, иқтисодиёти худро аз руи шумораи ҳарфҳои истифодашуда ба назар мегирад. Аз ин рӯ масалан, хусусиятҳои таносуби фонемаҳо дар алифбо бо ёрии усулҳои гуногун аз ҷиҳати иқтисоди интиқол мешаванд. Дар алифбои забони чинӣ пинин зиму таркишҳои қатънашаванда ва нафаскашӣ бо ҳамсадоҳои овозӣ ва беовоз ишора мешаванд, масалан b: p (p:p'), d:t (t:t'), g:k (k: k')[1. с.75].

Ба ҳамин монанд, дар алифбои чинӣ як ҳамсадо бо ду ҳарф ифода карда мешавад: zh, ch, sh. Дар вақти омӯختани сохти садои забони чинӣ мавқеи назариявиро дар бораи фарқи байни овоз ва ҳарф чи дар транскрипсияи русии калимаҳои чинӣ ва чи дар алифбои чинӣ навиштани онҳо доимо дар хотир доштан лозим аст. Артикулясияи ҳамсадоҳо дар баробари ҷузъҳои асосии таснифкунандаи кори артикуляторӣ дар макони монеа дар кори резонатори даҳонӣ ва пайвандакӣ метавонад бо артикулясияҳои иловагӣ тавсиф карда шавад. Чунин артикулясияҳои иловагӣ дар лаҳҷаҳои чинӣ, дар мандарин метавонанд palatalization ва лабиализмро дар бар гиранд. Палатализатсия ин (наrm шудан) ҳамчун болоравии иловагӣ дар пушти миёнаи забон ба самти тангии саҳт фаҳмида мешавад. Палатализатсияро бо ҳар гуна артикулясияи ҳамсадоҳои дигар муттаҳид кардан мумкин аст, яъне ҳама ҳамсадоҳо, ба истиснои забонҳои миёна,

метавонанд навъҳои палаталӣ дошта бошанд[3. с.125].

Садоҳои паси забони чинӣ дар муқоиса бо ҳамсадоҳои забони русӣ мувофиқ буда бо қисми амиктари қафои забон ифода карда мешаванд. Чунин артикулясияи чинӣ пасзамина ба мавҷудияти як зумра ҳамсадоҳои дурусти миёназабонӣ дар забони чинӣ мувофиқат мекунад, зеро артикулятсияҳо, ки системаро ташкил медиҳанд, муқоисаи ҳадди аксар ва боэътимоди муқобили забони чинӣ ва миёнаро таъмин мекунанд.

Дар системаи ҳамсадоҳои чинӣ, артикулясияҳои дорсалӣ, дар навбати худ, ба таври эътимодбахш бо артикулясияҳои апиқалӣ муқобиланд, азбаски нӯги забон аз минтақаҳои ғаъоли артикулятории қафои забон ба ҳади кофӣ дур аст ва ҳаракатҳои артикулятории он нисбат ба милки боло то поёни дандонҳо ва канори пеши палаи саҳт ҳамзамон бофтаҳоро истисно мекунанд.

Садоҳои чинӣ [l], ба монанди [d], [t], [n], забони пешина аст. Он аз забони русӣ [l] бо ду нукта фарқ мекунад. Аввалан, нӯги забонро ба қисми резини алвеолаҳо пахш мекунанд, яъне нисбат ба забони русӣ [l] каме дуртар тела дода мешавад; дуюм, паси забон андаке паст мешавад. Ҳангоми талаффузи ҳамсадо [л] чараёни ҳаво аз паҳлӯҳои забон мегузарад.

Вобаста ба тарзи ташаккули монеа дар ҷойҳои артикулясияи дар боло номбаршуда ҳамсадоҳои чинӣ одатан ба қати, фрикати, аффрикати, бини, паҳлуи ва паҳлуи ҷудо мешаванд. Истгоҳҳо ҳангоми пурра баста шудани узвҳои ғаъол ва ғайриғаъол ифода карда мешаванд, ки дар натиҷаи он шикастани таваққуф аз ҷониби реактиви садоӣ таассуроти акустики таркиш ба вучуд меояд, бинобар ин ин гуна ҳамсадоҳоро тарканда меноманд.

Аффрикатҳо тавассути ташаккули пайванди байни узвҳои ғаъол ва ғайриғаъоли артикулятсия, ки гумон меравад, тавассути реактиви садо ба фосила кушода мешавад, ифода карда мешаванд. Ҳаво аз ин фосила бо соиш мегузарад, аммо бар ҳилофи фрикатиҳо, на барои муддати тӯлонӣ, балки ғайридавомӣ. Гумон меравад, ки омезиши камон ва фосила таъсири мушаххаси акустикӣ ба вучуд меорад. Пас масалан, аз руи мавқеи узвҳои нутқ ҳамсадои овози [p] қариб бо қар [c] рост меояд, ки аз он бо мавқеи баландтари нуги забон ва ҳамаи бештар фарқ мекунад. Мавқеи пушти забон фосилае, ки аз он ҳаво ҳангоми талаффузи чинӣ [g] мегузарад, нисбат ба талаффузи русӣ [g] каме камтар аст.

Аффрикати беовоз [ts'] маҷмӯи ибтидои қатъии [t'] бо ҳамсадоҳои фрикати [s] мебошад. Аффрикат [ц] аз забони русӣ [ц] дар мавқеи нӯги забон, ки бештар ба алвеолаҳо баланд мешавад, нафаскашӣ ва лаҳзаи фосилаи дарозтар фарқ мекунад.

Аффрикат [ts'] ҳамеша устувор аст. Мавқеи узвҳои нутқ ҳангоми талаффузи аффрикат [dz] бо мавқеи узвҳои нутқ ҳангоми талаффузи аффрикат [ц'] қомилан мувофиқ меояд. Аммо дар забони чинӣ [c] ҳамсадоҳои ҷуфти садонокӣ беадоват вучуд надорад, бинобар ин аффрикат [dz] омезиши як унсури нимовозаи ҳамсадо [d] бо унсури аз назари назариявии садонокӣ ҳамсадои фрикати [z] мебошад.] Садоҳои бинӣ ҳангоми ба ҳам омадани узвҳои ғаъол ва ғайриғаъоли артикулятсия ба вучуд меоянд, аммо бар ҳилофи ҳамсадоҳои якка ҳангоми паст кардани пардаи палатин. Баланд бардоштани пардаи палатин барои бастанӣ порчаи бинӣ бо чараёни ҳавои садонок дар артикулясияи ҳамаи ҳамсадоҳои дигар, ҳарчанд ҷузъи зарурии артикулятсионии онҳост, наметавонад онҳоро гурӯҳбандӣ кунад, зеро ҳамаи ғайриназҳоро аз бинӣ баробар фарқ мекунад.

Аз сабаби паст шудани пардаи палатин реактиви садонок на танҳо аз бастанӣ даҳонӣ мағлуб мешавад, балки аз резонатори бинӣ ҳам мегузарад, ки ин ба ин ҳамсадоҳо тембри биниро медиҳад, ки онҳоро аз ҳамсадоҳои якхелаи ғайриназӣ фарқ мекунад. Садоҳои артикуляторӣ ва акустикӣ пас аз шикастани бастанӣ мувофиқи даҳонӣ пурра ба вучуд меоянд, гарчанде ки хусусияти артикулятории ин садоҳо дар он аст, ки онҳоро тавассути вазанда аз резонатори бинӣ ҳангоми нигоҳ доштани бастанӣ даҳонӣ бо

вазидани реактиви садонок талаффуз кардан мумкин аст.

Аз сабаби паст шудани пардаи палатин реактиви садонок на танҳо аз бастани даҳонӣ мағлуб мешавад, балки аз резонатори бинӣ ҳам мегузарад, ки ин ба ин ҳамсадоҳо тембри биниро медиҳад, ки онҳоро аз ҳамсадоҳои якхелаи ғайриназӣ фарқ мекунад. Садоҳои артикуляторӣ ва акустикӣ пас аз шикастани бастаи мувофиқи даҳонӣ пурра ба вучуд меоянд, гарчанде ки хусусияти артикулятории ин садоҳо дар он аст, ки онҳоро тавассути вазанда аз резонатори бинӣ ҳангоми нигоҳ доштани бастаи даҳонӣ бо вазидани реактиви садонок талаффуз кардан мумкин аст.

Масалан, ҳангоми сохтани ҳамсадо [м] забон ва лаб ҳамон мавқеъро ишғол мекунад, ки ҳангоми талаффузи забони русӣ [м]. Пардаи тан паст шуда, ҳавои ҳалқ ба холигоҳи бинӣ даромада, ба ҳамсадо ранги бинӣ медиҳад. Дар муқоиса бо забони русӣ [м], чини ҳоло ҳам бо шиддати камтар дар лабҳо талаффуз мешавад, вақте ки онҳо пас аз ҳолати пӯшида якбора кушода мешаванд. Ҳангоми талаффузи ҳамсадоҳои русӣ [н] қисми пеши пушти забон то алвеолаҳо ва дандонҳои боло боло меравад ва нӯги забон дар дандонҳои поён ҷойгир аст [6. с.76].

Ҳангоми ифодаи ҳамсадоҳои чинӣ [н] танҳо мавқеи нӯги забон, ки ба алвеолаҳо мерасад, тағйир меёбад. Аз рӯи дараҷаи кашиши лаб ҳамсадо [н] аз забони русӣ [н], ки онро дар фонетика дорсали ва дар хитой апиқалӣ меноманд, тафовут надорад. Дар паҳлӯи ҳангоми ба ҳам омадани узвҳои ғаъол ва ғайриғаъолии артикулятсия ба вучуд меоянд, ки дар як вақт паст шудани кунҷҳои забон, ки дар натиҷаи он реактиви садобаровар аз фосилаҳои байни канораҳои забон ва рухсораҳо камонро давр мезанад.

Дар забони чинӣ ҳамсадоҳо аз сабаби фаро кардани сохторҳои овози садонок ва кари - б: п, г: т, г: к ва ғайраро дарк мекунад. Овози садои ҳамсадоҳо бо риштаҳои даранг ва андаке фосилаи овози, ва гушношунидиро бо риштаҳои даранг, вале фосилаи бештар ифода мекунад.

Дар забони чинӣ ҳамсадоҳо аз сабаби фарқияти сохтори риштаҳои овози ҳамсадоҳои ғайриаспира ва аспирадорро мефаҳманд -- р: р', т: т', к: к' ва ғайра, ки беовозанд. Ҳамсадоҳои ғайриаспиратор ҳангоми тулонӣ ва таранг ва ҳамсадоҳои аспира дар ҳолате ифода карда мешаванд, ки риштаҳои овози андаке аз ҳамдигар дур бошанд ва на таранг (ором) бошанд. Созиши чараёни ҳавои гузаранда ба пайвандҳои ғуҷур ва наздик як оҳанги характеристикаи ширишро ба вучуд меорад, ки аспиратсия номида мешавад. Ба тарафдорӣ ин гуна шарҳ додани характери ташаккули ҳамсадоҳои аспирӣ чинӣ маълумоти таҷрибавӣ оид ба омузиши ташаккули н сухан меронанд.

Ҳамин тавр маълум гардид, ки дар қисматҳои ҳамсадоҳои аспирӣ чинӣ баромадҳои тонсозандаи садонокҳои зерин дида намешаванд. Масалан, агар ҳиҷо аз [т'] ва охири -eng иборат бошад, пас ҳаракати оҳанг танҳо дар минтақаи садоиҳии пас аз ибтидоӣ, яъне дар охири -eng сурат мегирад. Ин аз он гувоҳӣ медиҳад, ки дар артикулясияи ҳамсадоҳои аспиратор риштаҳои овозӣ ба ҳолати ором ё осуда оварда мешаванд. Дар чунин ҳолат пайвандҳо ҳамчун бинобар наметавонанд ба ҳолати ларзишҳои даврии оҳанги садонокӣ баъдӣ бо ҳамон суръате ворид шаванд, ки бо он пайвандҳои шиддати дарозӣ ҳамсадоҳои ғайриаспиратӣ ба риштаи пайвандак ҷойгир мешаванд [8. с.187].

Аз ин рӯ, дар қисматҳои дар мавқеъҳои байнивоқаликӣ (дар мавқеъҳои байни садонокҳо) басомадҳои оҳангсозии садонокҳои ҳамсоя ба ин ё он дараҷа дучор меоянд. Ин раванди фонетикӣ маъмулан садо додани ҳамсадоҳои ғайримукаррарӣ чинӣ дар мавқеъҳои байнивоқалӣ меноманд. Чунин шаклҳои ғайримукаррарӣ ва нафаскашии риштаҳои овозӣ дар артикуляцияҳои ҳамсадоҳои чинӣ тазоди аҷибтарини акустикӣ онҳоро таъмин мекунад. Эҳтимол ҳамин аст, ки системаҳои ҳамсадо тақрибан дар ҳама лаҳҷаҳои муосирӣ чинӣ намунаҳои номбаршудаи риштаҳои овозиро амалӣ мекунад. Истисно ғӯишҳои Ву аст, аз ҷумла, намоёндаи марказии ғӯишҳои Ву лаҳҷаи

Шанхай мебошад, ки дар он дар баробари ҳамсадоҳои ғайриаспира ва аспсадо ҳамсадоҳои овоздор низ амалӣ мешаванд.

Аммо дар консонантизми Шанхай ҳамсадоҳои овоздор дар калимаҳои якхило танҳо пеш аз садонокҳои як оҳанги паст оварда мешаванд. Ин чунин маъно дорад, ки фарқ карда шудани сонемаҳо на бо як хусусияти занги устухони ҳамсадоҳо, балки бо хусусиятҳои дифференсиалии садоноки пасиҳам таъмин карда мешавад. Ҳамин тариқ, агар муҳолифати ғайримуқаррарӣ ба саъйкунӣ барои табъизи сонема кофӣ бошад, ҷи гуна бояд дар пекин ҷуфтҳои ҳадди аққал ба монанди га рара г'а тарсид, пас муқобилияти ҳамсадоҳо аз ҷиҳати садо-нафаскаш ё садо-нафас барои ба вучуд овардани ҷуфти минималии сонема дар лаҳҷаи шанхай кифоя нест, бинобар ин чунин ҷуфтҳо вучуд надоранд.

Шарҳи дар консонантизми забони чинӣ ба амал омадани роҳҳои ғайриаспира ва аспираи копулаҳо ҳамчун шеваи муътамадтарини кори онҳо, ки хусусиятҳои мутаносиби фонемаҳои ҳамсадоро таъмин мекунанд, инчунин бо ҷараёни зиндаи фонетикии фонемаҳои ҳамсадо тасдиқ мегардад. Садо додани ҳамсадоҳои ғайриаспира дар мавқеи байнивокалӣ. Инак, мо монандӣ ва тафовути асосии фонемаҳои садонок ва ҳамсадоҳои забонҳои чинию русиро барраён кардем. Мо чиро мебинем? Ҳамин тариқ, мо дидем, ки чинӣ бар ҳилофи забони русӣ ба забонҳои тааллуқ дорад, ки дар онҳо садонокҳо бар ҳамсадоҳо бартарӣ доранд [5. с.45].

Вокализми забони чиниро назар ба забони русӣ бештар инкишоф додан мумкин аст. Фонемаҳои садоноки забони чинӣ бо иштироки зиёди лабҳо дар раванди талаффузи онҳо хос аст. Гуногунии фонемаҳои садонок дар забони чинӣ бо мавҷудияти оҳангҳо низ муайян карда мешавад, аз ин рӯ, як фонема метавонад дар якчанд вариантҳои тоӣ пайдо шавад. Дар мавриди консонантизми забонҳои русӣ ва чинӣ бошад, дар ин ҷо баъзе шабоҳатҳоро мушоҳида мекунем, масалан, мавҷудияти фонемаҳои якхела дар ҷойгоҳ ва усули ташаккул: лаби-лаби, лаби-дандон, бинӣ, паҳлӯӣ. Ин навъҳои фонемаҳои ҳамсадо мувофиқи коидаҳои умумӣ сохта шуда, шабоҳатҳои акустикӣ доранд. Аммо дар забони чинӣ, бар ҳилофи русӣ, ҳамсадоҳои аспирантӣ ва ғайриаспиравӣ мавҷуданд, ки онҳоро дар забони русӣ бо фонемаҳои ҳамсадоҳои беовоз ва овозӣ муқоиса кардан мумкин аст[2].

АДАБИЁТ

- 1.Алексахин, А.Н. Китайские фонологические системы в межкультурном контакте Востока и Запада. М.: ВКН, 2015.
- 2.Гак В.Г. Сравнительная типология китайского и русского языка Ленинград, 1977.
- 3.Солнцев В.М. Введение в теорию изолирующих языков (на материале китайского и вьетнамского языков). - М.: Проблемы морфологии, фонетики, фонологии, 1970
- 4.Спешнев Н.А. Фонетика китайского языка. - Л.: Издательство Ленинградского университета. - 1980
- 5.С.Д. Кацнельсона; послесл. А.А. Реформатского. М.: Изд-во иностранной литературы, 1960.
- 6.Трубецкой Н.С. Основы фонологии; пер. с нем. А.А. Холодовича; под ред.
7. Толстая С.М. Морфология в структуре славянских языков. - Н., 1998.
- 8.Шилихина К.М. Основы лингвистической типологии (учебно-методическое пособие). Воронеж, 2007

ТАСНИФОТИ СОХТОРИ ФОНЕМАҲО ДАР ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА ХИТОӢӢ

Фонемаҳои садоноки забони чинӣ бо иштироки зиёди лабҳо дар раванди талаффузи онҳо хос аст. Гуногунии фонемаҳои садонок дар забони чинӣ бо мавҷудияти оҳангҳо низ муайян карда мешавад, аз ин рӯ, як фонема метавонад дар якчанд вариантҳои тоӣ

пайдо шавад. Дар мавриди консонантизми забонҳои русӣ ва чинӣ бошад, дар ин ҷо баъзе шабоҳатҳоро мушоҳида мекунем, масалан, мавҷудияти фонемаҳои якхела дар ҷойгоҳ ва усули ташаккул: лаби-лаби, лаби-дандон, бинӣ, пахлӯй. Ин навъҳои фонемаҳои ҳамсадо мувофиқи қоидаҳои умумӣ сохта шуда, шабоҳатҳои акустикӣ доранд.

Калидвожаҳо: Гуногун, фонема, садонок, чинӣ, тоҷикӣ, қоидаҳо, сохта, бинӣ, навъҳо, забонӣ, забони чинӣ, забони тоҷикӣ, ташаккул, усул, ҳамсадо.

КЛАССИФИКАЦИЯ СТРУКТУРЫ ФОНЕМ В ТАДЖИКИСТАНЕ И КИТАЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Для гласных фонем китайского языка характерно большое участие губ в процессе их произношения. Разнообразие гласных фонем в китайском языке также определяется наличием тонов, поэтому одна и та же фонема может встречаться в нескольких тональных вариациях. Что касается консонантизма русского и китайского языков, то здесь мы можем увидеть некоторые сходства, например, наличие одинаковых фонем по месту и способу образования: губно-губные, губно-зубные, носовые, латеральные. Эти типы согласных фонем составлены по общим правилам и имеют акустическое сходство.

Ключевые слова: разновидность, фонема, гласная, китайский, таджикский, правила, искусственный, носовой, типы, лингвистический, китайский язык, таджикский язык, образование, способ, согласная.

CLASSIFICATION OF THE STRUCTURE OF PHONEMS IN TAJIKISTAN AND CHINESE LANGUAGES

The vowel phonemes of the Chinese language are characterized by a large participation of the lips in the process of their pronunciation. The variety of vowel phonemes in Chinese is also determined by the presence of tones, so the same phoneme can occur in several tonal variations. As for the consonantism of the Russian and Chinese languages, here we can see some similarities, for example, the presence of identical phonemes in place and method of formation: labiolabial, labiodental, nasal, lateral. These types of consonant phonemes are composed according to general rules and have acoustic similarities.

Key words: variety, phoneme, vowel, Chinese, Tajik, rules, artificial, nasal, types, linguistic, Chinese language, Tajik language, education, mode, consonant.

Маълумот дар бораи муаллиф: Ризоева Зиннат Раҷабалиевна, магистри курси 1-уми ихтисоси забони хитойӣ, факултети забони англисӣ ва забонҳои Шарқ, тел.: +992943731001, почта: zinnatrizeva@gmail.com

Тиякова Назира,

магистри соли дуҷуми факултети забони англисӣ ва забонҳои Шарқ

НАҚШИ НУТҚИ ШИФОҲӢ ДАР ТАДБИҚИ УСУЛҲОИ ФАЪОЛИ ТАЪЛИМИ ЗАБОНИ АНГЛИСӢ

Дар замони ҷаҳонишавӣ эҳтиёҷ ба омӯзиши забонҳои хориҷӣ, аз ҷумла забонҳои русӣ ва англисӣ барои ҳар як фарди дурандешу ҳудӯгоҳ муҳим ва зарур аст. Бинобар ҳамин таълими забонҳои хориҷӣ чӣ дар макотиби олии ва чӣ дар макотибӣ миёнаи умумӣ дар назди вазорати маориф ва илмӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон дар мадди аввал аст. Таълими забони англисӣ чун фанҳои дигари таълимӣ роҳи методҳои ҳосилу ҳуҷро дорад, ки ҳар омузгор бояд аз нозуқиҳои таълими фанни мазкур огоҳ бошад. Бояд зикр кард, ки истифодаи усулҳои фаъол ё худ фаъолсозӣ натавонанд дар илми

педагогика ва равоншиносӣ пайдо шудааст, балки дар тамоми фанҳое ки ба забоншиносӣ тааллуқ доранд, аз ҷумла лингводидактика, методикаи таълими забонҳои англисӣ ва психолингвистика истифода бурда мешаванд.

Холо, ки Аврупо рӯз аз рӯзе ба як томи ягонае дорои миллатҳои гуногун, фарҳангу забони гуногун мубаддал гашта истодааст, намоёндагони ҷамъият бояд дарк намоянд, ки муҳимияти омӯзиши забонҳои хориҷӣ хеле бузург аст. Аз ҷумла омӯзиши забони англисӣ ин пеш аз ҳама воситаи ҳамкорӣ бо дигар мамлакатҳову халкиятҳо, ҳамдигарфаҳмӣ байни халкиятҳо, ҳурмату эҳтиром нисбаи миллат новобаста аз афзолияти наҷоди, динӣ, ва сиёсӣ мебошад. Насли наврас бояд бештар ғаёлнокии ҳудро нисбати омӯзиши забони англисӣ нишон диҳад, зеро ҷараёни азхуд намудани забон барои инкишоф ва мукамал гаштани шахсият мусоидат мекунад. Раванди таълимии забони хориҷӣ дар муассисаҳои таълимӣ бояд дар асоси нутқи шифоҳӣ қарор гирад, ки таълими тамоми намунаҳои ғаёлияти забониро дар бунёди нутқи шифоҳӣ муайян месозад. Раванди омӯзиш, ки дар ҳамкориҳои муаллим ва хонанда сохта шудааст, бояд ба хонанда имконият диҳад, ки ӯ эҷодкунанда бошад, нуктаи назари ҳудро дошта бошад, онро дарку фаҳмида тавонад ва ҳукуки ҳудро дифоъ намояд. Бачаро ба шахси эҷодкор табдил дода, мо набояд гузorem, ки ӯ дар ҳар душвории таълим мутаассир гардад ва нобарорӣ боиси сустшавӣ ва хомӯшшавии рағбати даркнамоии ӯ гардад. Аз ин бармеояд, ки омӯзгор ҳангоми таълим додан бояд бо истифода аз усулҳои ғаёл шавку ҳаваси хонандагонро нисбати фанни таълимӣ бедор намояд[1].

Хонандае, ки умуман шавку ҳавас нисбати таълим надорад, вучуд дошта наметавонад. Ҳама гуна ғаёлияти дарккунии хонандагон яқоя бо қистамҳои оператсионӣ (дониш, маҳорат ва малака) ҳамчунин қисматҳои ҳавасмандгардониро низ доро мебошад.

Рогова Г.В. дар тадқиқотҳои худ оиди ғаёлсозии хонандагон ва роҳи методҳои он нисбати дарси забони англисӣ ба гуногунии он диққат додааст:

- методи коммуникативный – аз тарафи ҳуди талаба муайян сохтани шавковарии дарс;
- лингводарккунӣ - муносибати мусбии хонандагон нисбати дарс.
- маводи забонӣ, азхуд намудани хусусиятҳои аломатии забон;
- ғаёлсозии ашъӣ – шавку ҳавасе ки дар муносибати мусбии хонандагон нисбати ягон намуни ғаёлият асос ёфтааст.

Дар натиҷаи тадқиқотҳои гузаронидааш Рогова Г.В. ғаёлсозиро ҳамчун «як қисмати муҳити субъективии хонанда, ки бо хоҳиши ҳуди ӯ муайян мешавад» шарҳ додааст. [6].

Истифодаи методҳои ғаёлу муосири замонавӣ бояд ҳамчун қисмати муҳим дар ҷараёни таълим ба назар гирифта шавад. Ҷаёлнокии ин ҳуд як тарафи субъективии муҳити шахсии талаба мебошад, ки онро ҳуди талаба вобаста аз талаботу хоҳишҳои инфиродии ҳуд муайян месозад. Муаллим метавонад бевосита ба ин ҷараён таъсир расонад, асосҳо биёрад, то талаба ҳуд шавқмандии фанро дарк намуда, нисбати омӯзиши фан ҳавасманд гардад.

Муаллихро мебояд ҳудро дар ҷои талаба ҳис кунад, талаботу хоҳиши хонандаро муайян кунад, албатта дар қори ғаёлгардонӣ қомеъ мешавад. Дар ин ҳолат, муаллим на танҳо метавонад дар бораи мақсади ғаёлияти талаба маълумот пайдо кунад, балки онро инкишоф диҳад, дуруст кунад. Барои ин бояд муаллим талабагони ҳудро хеле хуб донад ва аз илми психология, педагогика ва методикаи таълими забони англисӣ ба қадри қомӣ бархурдор бошад. Инчунин омӯзгор бояд аз тамоми намунаҳои воситаҳои муосиру таҷрибагузаштаи усулҳои ғаёлсозӣ ғаёлона истифода барад. Ҳамин тариқ, омӯзгор метавонад ҷараёни таълихро зерин назорат гирифта, ҷараёни омӯзиши забони англисро дуруст ташкил кунад.

Ҳар як омӯзгор-тадқиқотчи, хусусиятҳои ҳеш ва толибилмони ҳудро ба назар гирифта, бояд эҷодкорона ба ҷараёни таълим нигарад ва мувофиқи принципҳои дастури интихобшуда ғаёлият кунад.

В.И. Ковалев пайдо гаштани фаъолнокии қавӣ дар хонандагонро хусуияти аввал меҳисобад: Фаъолнокӣ нисбати фан яку якбора, дар як дарси муайян пайдо намешавад. Балки ботадриҷ, дар натиҷаи ҷамъ шудани дониш, мантиқ ва маълумот, ташаккул меёбад. Инчунин то чӣ андоза талаба дар бораи фан маълумот ҷамъ кунад, ҳамон дараҷа дараҷаи фаъолнокӣ низ баланд мегардад»[5].

Баъдан, муаллиф доир ба натиҷаҳои манфии, ки дар натиҷаи паст гаштани шавқу ҳавас ба миён меоянд, сухан кардааст: «Баланд гаштани дараҷаи фаъолнокӣ нисбати як фан дар бисёр маврид ба паст гаштани фаъолнокӣ нисбати дигар фанҳо оварда мерасонад, ки дар натиҷа талабагон ба вайрон кардани тартибот, дарсгурезӣ, тайёр накардани дарсҳо шурӯъ мекунанд. Дар чунин хонандагон мақсадҳои рафтан ба муассисаҳои таълими иваз мешаванд: сабаб дар он аст, ки меҳоянд, барои он ки лозим аст. Хулоса ин ба формализм оварда мерасонад. Яъне, онҳо дарсро на барои он ки меҳоянд чизеро бифаҳманд тайёр мекунанд, балки барои он ки баҳо гиранд» Бинобар ҳамин, хулосае бармеояд, ки фаъолнокии хонандагон дар зинаи миёнаи таълим дар натиҷаи рӯ ба рӯ шудан бо мушкилиҳои муайян, паст мешавад.

Л.И. Божович бошад, омили паст шудани фаъолнокиро дар он мебинад, ки хонандагон то қадри имкон дарк намеkunанд, ки маълумотҳои гирифташудаашон дар оянда ба таври бояду шояд даркор мешаванд. Муаллиф ду омили асосие ки хусусиятҳои фаъолнокиро дар ин зина муайян месозад, чудо кардааст: «Наврасон дар ин синну сол бештар на ба мактаб рафтан меҳоянд, балки сайру гашт кардану бозӣ карданро беҳтар медонанд. Ба ғайр аз ин, изҳори он мекунанд, ки мактаб ба дили онҳо задаст, дарсҳо барои онҳо шавқовар набуда, онҳоро дилгир мекунанд. Вале, ҳуди ҳамон хонандагон, ҳангоми сӯҳбати тадқиқоти изҳор мекунанд, ки тамоман ба мактаб нарафтандро намехоянд» [2]

Л.И. Божович ҳамаи ин ҳодисоти таълимиро чунин шарҳ медиҳад: «дар ин зина, асосан ду қувваи мотиватсионии таълимӣ дар хонандагон мубориза мебаранд. Яке бо пешомади гирифтани маълумот вобаста буда, дигаре бо ҳолати рӯҳии хонандагон, мондашавии онҳо, якрангии дарсҳо вобастагӣ дорад» Ҳамин тариқ, мақсади асосии рафтору фаъолияти хонандагони синфҳои миёна ин дарёфтани мавқеи худ дар байни ҳамсабақон аст. Инчунин хусусияти асосии наврасон ин қабул накардани танқид аст.

Ба ақидаи Е.П. Илина, надониستاني роҳи муайян кардани мавқеи худ дар байни ҳамсифон ба он оварда мерасонад, ки хонанда кӯшиш ба ҳарч медиҳад, ки сазовори баҳои баланд аз ҳамаи фанҳо гардад, яъне бартарии худро ба ҳамин тариқ нишон тияд: «Баҳопарастишӣ аз он шаҳодат медиҳад, ки талаба бо роҳи «беҳтарин» буданаш меҳояд мавқеи ҳудашро дар байни ҳамсабақонаш муайян кунад. То ин давра ва баъд аз ин баҳо инқадар қувваи мотиватсиониро дар пеши талаба надошт: дар зинаи аввал баҳо ҳамчун ифодакунандаи маҳбубияти муаллим барои кӯшишҳои талаба буда, дар зинаи охир бошад нишондоди сатҳи дониш мебошад»[3].

Агар системаи методии таълим бо истифода аз усулҳои фаъол ва ҳамаи нозукиҳои лингводидактику методӣ тартиб дода шуда бошад, дар натиҷа комёбӣ қариб ба ҳамаи хонандагон ноил мегардад. Натиҷаи омӯзиши забони англисӣ дар синни гуногуни мактабӣ барои инкишофи минбаъдаи хонанда – одоби сухан, инкишофи функсияҳои психологӣ, васеъ гаштани ҷаҳонбинӣ, заминаи хеле мустаҳкам мегузорад. То ҷое маълум гашт, тадқиқотҳои солҳои охир нишон додаанд, ки азбаркунии забони англисӣ фикрронии мантиқии хонандагонро инкишоф медиҳад, сатҳи фарҳангии онҳоро баланд мебардорад. Инчунин, омӯзиши забони англисӣ донишҳои хонандагонро оиди забони модарии хеш мукамалтар мегардонанд.

АДАБИЁТ

1. Алиев С.Н. Методикаи умумии таълими забонҳои хориҷӣ. Душ, 2013.-139 с.
2. Божович Л.И. Психическое развитие школьника и его воспитание./Л.И.Божович,Л.С.Славина.-М.:Знамя,1979.- сах. 96.

3. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы.-СПб.:Питер,2006.-сах. 512.
4. Искрин С.А. Моделирование ситуаций общения в процессе обучения иностранному языку. Иностранные языки в школе. - 2004, № 2. –сах. 95.
5. Ковалёв В.И. Мотивы поведения и деятельности.-М.:Наука,1988.-сах. 191.
6. Рогова Г. В. Рабинович Ф. М, Сахарова Г. Е. Методика обучения иностранным языком в средней школе. Москва,1991. – С. 85

НАҚШИ НУТҚИ ШИФОҲӢ ДАР ТАДБИҚИ УСУЛҲОИ ФАЪОЛИ ТАЪЛИМИ ЗАБОНИ АНГЛИСӢ

Инкишофи нутқи шифоҳии хонандагонро бо истифода аз усули фаъоли таълим чунин шарҳ додан бо маврид мебошад, ки дар муҳити ғайри англисӣ аз бар кардани забони англисӣ ба интихоби нутқи гуфтугӯй ва матнҳо зич алоқаманд мебошад, зеро малакаҳои зарурии муоширатӣ ва талаффузи дурусти калимаҳо аз ҷониби хонандагон танҳо дар ҳолати танзим ва истифодаи системаи матнҳои мувофиқ доир ба ташаккул ва тақомули ин ё он рукни фаъолияти муоширатӣ ба даст меояд. Фаъолнокии хонандагон нисбати фан яку якбора, дар як дарси муаяйн пайдо намешавад. Балки ботадрич, дар натиҷаи чамъ шудани дониш, мантиқ ва маълумот, ташаккул меёбад.

Раванди омӯзиш, ки дар ҳамкориҳои муаллим ва хонанда сохта шудааст, бояд ба хонанда имконият диҳад, ки ӯ эҷодкунанда бошад, нуктаи назари худро дошта бошад, онро дарку фаҳмида тавонад ва ҳуқуқи худро дифоъ намояд. Аз ин хусус аз омӯзгорон талаб карда мешавад, ки барои баланд бардоштани сифат ва самаранокии дарсҳои усулҳои самарабахшро ҷустуҷӯ намоянд. Нутқи шифоҳӣ бо истифодаи маводҳои забонӣ дар раванди таълим ҷузъи асосии ҷорӣ рукни фаъолияти муоширатӣ бахисоб меравад.

Калидвожаҳо: нутқи шифоҳӣ, усулҳои фаъоли таълим, забони англисӣ, матнҳои мувофиқ, фаъолнокии хонандагон, дониш, малака, маводҳои забонӣ, фаъолияти муоширатӣ.

РОЛЬ УСТНОЙ РЕЧИ В ПРИМЕНЕНИИ АКТИВНЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Развитие устной речи учащихся при активном методе обучения следует объяснять тем, что в неанглоязычной среде оно тесно связано с выбором устной речи и текстов, поскольку необходимы коммуникативные навыки и правильное произношение слов. Учащимися находятся лишь в состоянии регуляции и использования системы соответствующих текстов по формированию и совершенствованию того или иного элемента коммуникативной деятельности. Активность учащихся по предмету проявляется не сразу, на одном конкретном уроке. Скорее, оно формируется постепенно, в результате накопления знаний, логики и информации.

Процесс обучения, создаваемый во взаимодействии преподавателя и ученика, должен давать ученику возможность проявлять творческий подход, иметь собственную точку зрения, понимать ее и отстаивать свои права. В связи с этим учителям необходимо искать эффективные методы повышения качества и эффективности уроков. Устная речь с использованием лингвистического материала в учебном процессе считается основным элементом четырех столпов коммуникативной деятельности.

Ключевые слова: устная речь, активные методы обучения, английский язык, соответствующие тексты, деятельность учащихся, знания, умения, языковые материалы, коммуникативная деятельность.

THE ROLE OF ORAL SPEECH IN THE APPLICATION OF ACTIVE METHODS OF TEACHING ENGLISH

The development of students' oral speech using an active teaching method is to explain with the occasion that in a non-English environment, it is closely related to the choice of spoken speech and texts, because the necessary communication skills and the correct pronunciation of words by students are only in the state of regulation and use of the system of

appropriate texts on the formation and improvement of this or that pillar of communicative activity is achieved. Students' activity towards the subject does not appear all at once, in one specific lesson. Rather, it is formed gradually, as a result of the accumulation of knowledge, logic and information.

The learning process, created in cooperation between the teacher and the student, should give the student the opportunity to be creative, to have his own point of view, to understand it and to defend his rights. Oral speech with the use of linguistic materials in the educational process is considered the main element of the four skills of communicative activity.

Keywords: oral speech, active teaching methods, English language, appropriate texts, students' activity, knowledge, skills, language materials, communicative activity.

Маълумот доир ба муаллиф: Тилякова Назира, магистри соли дуҷуми факултети забони англисӣ ва забонҳои шарқ, Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айни. Тел: (+992) 988287855.

Сведение об авторе: Тилякова Назира, магистр 2-го курса факультет английского и восточных языков, Таджикского государственного педагогического университета им. С. Айни. Тел: (+992) 988287855.

About the author: Tilyakova Nazira, the master of 2-nd year of English and eastern language faculty, Tajik State Pedagogical University named after S. Ayni; Tel: (+992) 988287855.

Роҳбари илмӣ, мудири кафедраи методикаи таълими забони англисӣ, н.и.п. дотсент Умаров А.С.

Научный руководитель: заведующий кафедрой методики преподавания английского языка, к.п.н. дотцент. Умаров А.С. Supervisor, head of the chair of English teaching methodology, assistant professor. Umarov A.S.

Ходжаева Махинабону Нуриддиновна,

Магистрант второго курса факультета английского языка

МОДАЛЬНЫЕ ГЛАГОЛЫ: ПУТЕШЕСТВИЕ ИЗ ПРЯМОЙ РЕЧИ

Представьте себе, что модальные глаголы – это путешественники, отправляющиеся в далекое плавание из прямой речи в косвенную. Какими приключениями они полны? Давайте вместе отправимся в это увлекательное путешествие и узнаем, как модальные глаголы меняются в зависимости от контекста. Модальные глаголы — это особая группа глаголов в английском языке, которые выражают возможность, необходимость, разрешение, способность, обязательство и другие подобные понятия. Они не изменяются по временам и лицам и всегда используются с инфинитивом основного глагола.

Примеры модальных глаголов: *can, could, may, might, must, shall, should, will, would.*

- *Can:* уметь, быть способным
- *Must:* должен, необходимо
- *May:* можно, возможно
- *Will:* будет, собирается
- *Should:* следует, нужно

Косвенная речь (или reported speech) — это способ передачи чужих слов без использования прямых кавычек. Мы используем ее, чтобы рассказать о том, что кто-то сказал, подумал или почувствовал. При переводе прямой речи в косвенную меняются

некоторые слова и грамматические конструкции.

Пример:

Прямая речь: "I can speak English," she said.

Косвенная речь: She said that she could speak English.

Изучение трансформаций модальных глаголов при переходе от прямой к косвенной речи остается одной из наиболее актуальных тем в современной лингвистике. Эта тема привлекает внимание исследователей по нескольким причинам. Модальные глаголы выражают сложные оттенки значения, связанные с возможностью, необходимостью, разрешением и другими модальностями. Их поведение в косвенной речи, где меняется контекст высказывания, представляет собой интереснейший объект для лингвистического анализа. Изучение модальных глаголов в косвенной речи тесно связано с более общими вопросами грамматической теории. Это позволяет глубже понять механизмы функционирования языка в целом, такие как теория времени, аспекта, наклонения и модальной семантики. Правильное использование модальных глаголов в косвенной речи является неотъемлемой частью коммуникативной компетенции. Ошибки в их употреблении могут привести к искажению смысла высказывания и затруднить понимание. Эта тема имеет непосредственное отношение к практике преподавания иностранных языков. Разработка эффективных методик обучения использованию модальных глаголов в косвенной речи является важной задачей для преподавателей.

Исследованием модальных глаголов в косвенной речи занимаются многие лингвисты по всему миру. Их работы охватывают широкий спектр вопросов, от теоретических аспектов до практических приложений. Многие лингвисты исследовали вопрос о том, как модальные глаголы взаимодействуют с другими грамматическими категориями, такими как время и аспект. Например, было показано, что выбор модального глагола может зависеть от того, используется ли настоящее или прошедшее время. Другие исследователи сосредоточились на изучении социолингвистических аспектов использования модальных глаголов. Они анализировали, как социальные факторы (пол, возраст, социальный статус) влияют на выбор модальных глаголов в различных ситуациях общения. Некоторые ученые использовали корпусные методы для анализа больших массивов текстов и выявления статистически значимых закономерностей в употреблении модальных глаголов.

Одним из первых, кто систематически исследовал трансформации модальных глаголов в косвенной речи, был британский лингвист Рональд Ладд. Он в своей работе "The Structure of English Sentences" (1983) одним из первых предложил детальную классификацию модальных глаголов и описал их поведение в различных контекстах. Он утверждал, что модальные глаголы выражают не только возможность или необходимость, но и более тонкие оттенки значения, связанные с эпистемической модальностью (знанием, убежденностью).

В последние десятилетия интерес к этой теме значительно возрос. Многие современные лингвисты, такие как Патриция О Коннор и Стюарт Пирс, посвятили свои исследования подробному анализу модальных глаголов в различных контекстах, включая косвенную речь. Их работы, опубликованные в ведущих лингвистических журналах, стали классическими и широко цитируются. Патриция Коннор в своей книге "Modal verbs and epistemic meaning: A study in English semantics" (1992) углубила исследования эпистемической модальности. Она показала, как модальные глаголы могут выражать различные степени уверенности говорящего в истинности высказывания. Стюарт Пирс в своем учебнике "English grammar: A comprehensive guide" (1997) предоставил подробный обзор грамматики английского языка, включая трансформацию модальных глаголов в косвенной речи. Он подчеркивал важность контекста для понимания значений модальных глаголов.

Изучение модальных глаголов в косвенной речи остается актуальной и перспективной областью лингвистических исследований. Благодаря работам многих

исследователей мы имеем глубокое понимание этого явления и продолжаем открывать новые грани.

Что такое косвенная речь?

Это когда мы передаем чьи-то слова, не цитируя их дословно. Например, вместо "Он сказал: "Я люблю мороженое"" мы можем сказать "Он сказал, что любит мороженое".

Как меняются модальные глаголы в косвенной речи?

При передаче чужих слов в косвенной речи модальные глаголы обычно меняются, чтобы соответствовать новой временной перспективе и контексту высказывания.

Основные изменения:

Can → **could**: Выражает возможность в прошлом.

Например: He said, "I can swim." → He said that he could swim.

May → **might**: Выражает вероятность в прошлом.

Например: She said, "It may rain tomorrow." → She said that it might rain the next day.

Will → **would**: Выражает будущее действие в прошлом.

Например: He said, "I will be there." → He said that he would be there.

Shall → **should**: Выражает совет, предложение в прошлом.

Например: She said, "We shall go to the park." → She said that they should go to the park.

Must → **had to**: Выражает необходимость в прошлом.

Например: He said, "I must finish my work." → He said that he had to finish his work.

Другие модальные глаголы:

Could, might, should, would часто остаются неизменными, так как уже выражают прошлую или неопределенную модальность.

Need может меняться на **needed** или оставаться неизменным в зависимости от контекста.

Почему происходят эти изменения?

Когда мы переходим от прямой речи к косвенной, мы как бы "переносимся" в прошлое. Поэтому глаголы, выражающие настоящее или будущее время в прямой речи, меняются на формы прошедшего времени, чтобы отразить эту смену временной перспективы.

Важные нюансы:

Контекст: Контекст высказывания играет важную роль. Иногда модальные глаголы могут оставаться неизменными, если это не меняет смысла предложения.

Значение модального глагола: Некоторые модальные глаголы могут иметь несколько значений, и их трансформация зависит от конкретного значения в данном контексте.

Другие грамматические элементы: На трансформацию модальных глаголов могут влиять другие грамматические элементы предложения, такие как время, аспект и наклонение. Пример:

Прямая речь: "I can speak three languages and I will learn another one next year. Maybe I will become a translator."

Косвенная речь: He said that he could speak three languages and that he would learn another one the following year. Maybe, he added, he would become a translator.

Трансформация модальных глаголов при переходе от прямой к косвенной речи – это интересное явление, которое проявляется по-разному в разных языках. Рассмотрим это на примере английского и русского языков. Английский язык отличается большим разнообразием модальных глаголов, которые выражают различные оттенки значения (модальность). При переводе в косвенную речь эти глаголы часто меняют свою форму, чтобы соответствовать новой временной перспективе. Например, **can** становится **could**, **will** – **would**.

Русский язык использует для выражения модальности чаще глаголы с частицами (могу, должен, хочу и т.д.). Трансформация в косвенной речи может быть менее очевидной, но смысл высказывания также должен быть сохранен. Например, "Я могу говорить по-английски" в косвенной речи становится "Он сказал, что он мог говорить по-английски". Богатая палитра модальных глаголов: В английском языке больше возможностей для выражения различных оттенков модальности.

Отличительные особенности

Меньшая эксплицитность в русском: В русском языке модальность часто выражается более косвенно, что может усложнять перевод.

Влияние контекста: В обоих языках контекст играет важную роль. Например, в русском языке для выражения будущих действий в косвенной речи могут использоваться как прошедшее, так и настоящее время в зависимости от оттенка значения.

Сложности перевода

Многозначность модальных глаголов: Один и тот же модальный глагол может иметь несколько значений, и выбор правильного перевода зависит от контекста.

Отсутствие точного соответствия: Не всегда существует прямое соответствие между модальными глаголами в английском и русском языках.

Культурные различия: Различия в культуре могут влиять на выбор модальных выражений. Трансформация модальных глаголов – это сложный процесс, который требует учета множества факторов. Хотя есть общие принципы, характерные для обоих языков, существуют и значительные различия, связанные с особенностями грамматических систем английского и русского языков.

ЛИТЕРАТУРА

- 1.Блери́на, Т.М. Модальность в языке. М.: Наука, 1974
- 2.Падучева, Е.В. Семантические исследования: Семантика времени и аспекта. Семантические категории и лексическое значение. М.: Наука, 1996.
- 3.Кузнецова, А.А. Модальный глагол must при переводе с английского языка на русский на основе литературных текстов // Вестник Челябинского государственного университета. Филологические науки. 2016. № 3(393). С. 110-115.
4. Шарাপова Ю. В. Несобственно-прямая речь в функционально-коммуникативном и структурно-семантическом аспектах : на материале английского языка : диссертация ... кандидата филологических наук : 10.02.04 / Ю. В. Шарাপова. — Санкт-Петербург, 2001. — 197 с.
5. Шмид В. Нарратология / В. Шмид. — Москва : Языки славянской культуры, 2003. — 312 с.
6. Black E. Pragmatic Stylistics / E. Black. — Edinburgh : Edinburgh University Press, 2006. — 166 p.

ФЕЪЛҲОИ МОДАЛӢ: ГАРДИШ АЗ НУТҚИ АЙНАН НАҚЛШУДА

Мақолаи мазкур ба таҳлили муқоисавии табдилёбии феълҳои модалиии can, could, may, might, must, should дар забони русӣ ва англисӣ бахшида шудааст. Дар асоси таҳлили мазкур сохт, шабоҳат ва фарқи механизмҳои ин дигаргунсозӣ, инчунин таъсири онҳо ба ифодаи маъноҳои модалӣ ошкор карда мешавад. Натиҷаҳои бадастомада имкон медиҳанд, ки намунаҳои назариявии мавҷуда равшан карда шаванд ва тавсияҳои методӣ оид ба таълими грамматикаи русӣ ва англисӣ таҳия карда шаванд.

Калидвожаҳо: феълҳои модалӣ, муқоиса, таҳлил, нутқи мазмунан нақлшуда, грамматика, нутқи айнан нақлшуда, нутқи мазмунан нақлшуда.

MODAL VERBS: TRAVEL FROM DIRECT SPEECH

This article is devoted to the comparative analysis of the conversion of modal verbs can, could, may, might, must, should in Russian and English. Based on the analysis of the structure, similarities and differences of the mechanisms of these changes, as well as their

influence on the expression of modal meanings, are revealed. The obtained results make it possible to clarify existing theoretical models and develop methodological recommendations for teaching Russian and English grammar.

Key words: modal verbs, comparison, analysis, contextual speech, grammar, direct speech; indirect speech.

Маълумот дар бораи муаллиф: Хочаева Маҳинабону Нуриддиновна -магистранти курси якуми кафедраи забоншиносӣ ва типология имуқоисавии Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣи Тоҷикистон ба номи С.Айнӣ Суроға: ш. Душанбе, н. И.Сомонӣ. Телефон: 559 00 14 01. Почтаи электронӣ: mahinahodzaeva230@gmail.com

Рохбариилмӣ: н.и.п. дотсент Сангинова М.Б.

Информация об авторе: Ходжаева Маҳинабону Нуриддиновна –магистрант первого курса кафедры лингвистики и сравнительной типологии Таджикского государственного педагогического университета имени С.Айны. Адрес: г. Душанбе, у. И. Сомони. Телефон: 559 00 14 01. Электронная почта: mahinahodzaeva230@gmail.com

Научный руководитель: к.п.н. доцент Сангинова М.Б.

Information about the author: Khojaeva Mahinabonu Nuriddinovna is a first-year master's student at the Department of Linguistics and Comparative Typology at the Tajik State Pedagogical University named after S. Aini. Address: Dushanbe, st. I. Somoni . Phone: 559 00 14 01, Email: mahinahodzaeva230@gmail.com

Scientific adviser: c s p docent Sanginova M.B.

Шарипова Рухшона,
магистранти курси якуми факултети забони англисӣ ва забонҳои Шарқ

ЛЕКСИКАИ КОНСЕПТИ МЕҲМОНДОРӢ ДАР ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА АНГЛИСӢ

Ташаккул ва инкишофи фарҳанги меҳмоннавозии мардуми эронинажод дар забонашон низ осоре аз худ гузоштанд, зеро забон воқеияти зиндагии соҳибони худро оинавор инъикос менамояд. Қадимтарин намунаҳои хаттии осори халқҳои эронинажод – катибаҳои форсии бостон ва китоби «Авесто» гувоҳи медиҳанд, ки маҳз дар ҳамин давра забонҳои эронии бостон калимаву истилоҳоти инкишофёфтаи меҳмон доштаанд, ки баъдан барои инкишофи луғат ва истилоҳоти меҳмоннавозии тоҷик ҳамчун заминаи муқаммале хидмат кардааст [1, с.92].

Истилоҳоти меҳмоннавозии яке аз қабатҳои махсуси луғавист, ки вобаста ба хусусияти луғавию маъноӣ (семантикӣ), калимасозӣ ва услубии худ аз дигар калимаҳои умумиистеъмоли забони тоҷикӣ тафовут доранд ва дар низоми луғавии забон ҷойгоҳи махсусро ишғол мекунанд. Таҳлили гурӯҳҳои луғавию маъноӣ ин бахши таркиби луғавии забони тоҷикӣ ва муносибати байни ин гурӯҳҳо имкон медиҳад, ки манзараи куллии муносибати низомии байни воҳидҳои забон то ҳаде равшан гардад ва равандҳои инкишофи низоми луғавии забон ба таври мушаххас нишон дода шавад.

Дар забони тоҷикӣ калимаи меҳмон аз лотин омадааст, *hostis* (бегона) ва дар рисолаи Катз ДЖ. ҳамчун шахсе маънидод карда мешавад, ки "касоро дидан, ба айёрияташ, бо гуфтугӯ кардан, якҷоя бо ҳам вохӯрдан"), ва калимаи *guest* забони муосири англисро таърифи зерин медиҳад: someone who is staying in someone else home because they have been invited (шахсест, ки ба хонаи касе даъват шудааст) [9, с.273].

Меҳмон барои тоҷикон шахсест, ки омадааст ва ба англисон бошад шахси даъватшуда. Бояд қайд кард, ки дар забони англисӣ мо бо воҳидҳои меҳмон *guest* (*be to guest, guest of honour* -меҳмон, меҳмони фахрӣ) он қадар воҳидҳои фразеологиро дучор нашудем, аммо дар забони тоҷикӣ, ба истиснои якчанд ибораҳои озод, ки метавонанд ҳамчун воҳидҳои фразеологӣ пайдо шаванд: меҳмони даъватшуда, барои саломатии меҳмонон, меҳмонони арчманд, меҳмонони боиззат, меҳмони ноҳанда, меҳмони олиқадр, меҳмонӣ баргузор кардан ва ғайра.

Ҳарчанд тоҷикон меҳмоннавозанд, онҳо ба меҳмонони даъватнашуда бо ҳурмату эҳтиром муносибат мекунад, бинобар ин зарбулмасал метавонад исботи ин гуфтаҳо шавад: "Меҳмон атои Худост". Хоҳ он меҳмон даъватшуда бошад хоҳ набошад. Дуруст аст, ки мегӯянд меҳмони даъванашударо Худо равон кардааст. Аммо бо мурури замон чун уруфу одат, фарҳанг, низ бо замон ҳамқадам мешавад, пеш аз меҳмонӣ рафтан ба соҳиби хона хабар додан беҳтар аст.

Дар забони англисӣ муносибат ба меҳмонони даъватнашуда: (*to get, to give, to show the cold shoulder* ("гирифтани, додани, нишон додани як китфи хунук") - қабули хунук, муносибати ноҳурматиро нишон медиҳад ва *a cold shoulder of mutton* китфи сарди гӯсфанд - барраи сард ба вайронкунанда хизмат мекард). Маънидод шудааст [8, с.76].

Луғати англисӣ таърифи зерини меҳмоннавозиро чунин пешкаш мекунад: *hospitality* —friendly and generous reception and entertainment of guests(дӯстона ва бо эҳтиром қабул, дилхушкунӣ меҳмонон) [Hornby 1980: 300], ва дар Луғати Лонгман бо забони англисии муосир чунин маънидод мекунад: *friendly behavior towards visitors* (ба меҳмонон илтифот кардан). Меҳмоннавозӣ ба забони тоҷикӣ маънои "хуш пазиroy ва бо нозу неъмат гузоштан" -ро дорад.

Ҳамин тариқ, умумӣ дар таърифи мафҳуми "меҳмоннавозӣ" бо забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ ин тавсифро ҳамчун қабули меҳрубонона, дӯстона ва саховатмандонаи тавсиф мекунад. Калимаи тоҷикӣ "меҳмоннавозӣ" аз ду реша ташаккул ёфтааст: меҳмон навозиш. Оид ба этимологияи калимаи англисии меҳмоннавозӣ, *hospitality*— мизбонӣ, латинӣ *hospitium*, ташаккул ёфтааст ва маънояш "меҳмоннавозӣ", "меҳмонхона", "паноҳгоҳ" аст. Калимаи латинии *hospitalis* (меҳмон, ташрифгар, меҳрубон, меҳмоннавоз), ки ба англии *hospital* оварда расонидааст, ки маънояш "муассисаи тиббии амбулаторӣ" мебошад.

Таҳлили силсилаи синоними калимаи меҳмоннавозӣ бо забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ имкон медиҳад, ки умумияти сохтори семантикии ин калима муайян карда шавад. Луғати синонимҳои забони тоҷикӣ чадвали тасрифи зеринро ба вучуд меорад: **меҳмоннавозӣ – меҳмоннавоз, навозиш, меҳмондустӣ**. Сифатҳои зерин синонимҳои *hospitable*- **меҳмоннавозӣ** дар забони англисӣ мебошанд: *receptive* (**ҳамдард**), *companionable* (**дӯстона**), *social* (**одамдуст**), *neighbourly* (**ҳамсоягӣ**), *cordial* (**самимӣ**), *kind* (**меҳрубон**), *gregarious* (**сахӣ**).

Ҳамин тариқ, муқоисаи силсилаи синоним нишон медиҳад, ки дар зехни тоҷикиву ва англисӣ мафҳуми «меҳмоннавозӣ» бо самимият, меҳрубонӣ ва муносибати дӯстона ба меҳмонон алоқаманди дорад. Барои ба пуррагӣ амик кардани семантикии мафҳуми "меҳмоннавозӣ", мо бояд муносибатҳои ҷамъияти ва фазои семантикии меҳмонро таҳлил кунем.

Семантикаи меҳмонро дар системаи лексии забонҳои муқоисашаванда баррасӣ мекунем. Дар забони тоҷикӣ муосир калимаҳои зерин то ҳол истифода мешаванд: **меҳмон будан** (**ба хонаи касе ҳамчун меҳмон зиндагӣ кардан**); **савғоти** (**ҳадя кардан пешии**), **тӯҳфаи хурд**); **ҳуҷраи меҳмонхона**, **хонаи истиқоматӣ** (**ҳуҷра барои қабули меҳмонон, инчунин маҷмӯи мебел (таҷхизот) барои чунин ҳуҷра**), **меҳмонхона** (**хона бо утолҳои мебел (таҷхизот) барои меҳмонон**); **меҳмонхона** (**дар баъзе шаҳрҳо:бинои махсус барои меҳмонон сохта шуда**). Чунин калимасозии нишонаҳои меҳмон дар

забони тоҷикӣ дохил мешаванд: *меҳмоннавоз, меҳмондуст, меҳмоннавозона, меҳмони, меҳмонак, меҳмонӣ, меҳмондор, меҳмондустдор, меҳмонпазир* [6, с.810].

Ба ақидаи баъзе донишмандон, минтакаи кӯхистони Тоҷикистони имрӯза, манбаи фарҳанги меҳмоннавозист, то ҳол ин расму русум ва анъана дар онҳо дида мешавад, иззатимеҳмонро ҳаматарафа ба ҷо моранд. Барои мардуми кӯхистон фарқе надорад ҳоҳ он меҳмон ноҳонда аст ё даъватшуда. Аз тарафи дигар, таърихи мардуми эронинаҷод аз замони таълифи осори хаттии забонҳои бостонии онҳо (форси қадим, Авесто) бо фарҳанги меҳмоннавозӣ алоқаманд аст. Даврони оғози фарҳанги китоби мардуми эронинаҷодро метавон ҳамчун давраи рӯй овардани онҳо аз зиндагии бодиянишинии арзёбӣ намуд.

Чунончӣ Воҳидов, А. таъкид кардааст, ҳанӯз дар китоби «Авесто» «давраи гузариш ба шаклҳои нисбатан пешрафта ва пурмахсултари меҳмоннавозӣ – яъне барои меҳмоннавозӣ аз ҳад зиёд ташвиш кашидан шарт нест» инъикос ёфтааст. Ӯ афзудааст, ки таълимоти мазҳабии Зардушт, ки мустақиман пайравонашро меҳмондӯст ва бо ҳамсоғно неқ буданро даъват мекард [2, с.189].

Луғот ва истилоҳоти марбут ба расму ойин ва пешаҳои меҳмоннавозӣ оварзӣ вожагону ибороти аз лиҳози сохторашон гуногунро дар бар гирифтааст. Яке аз роҳҳои сохтани истилоҳоти марбут ба расму ойин дар забони тоҷикӣ сохта шудани вожагон бо пасванди –он мебошад, ки аз ин тариқ истилоҳоти зерин сохта шудааст: меҳмонон, дустонон, ёронон /рафикон, олиқадрон ва ғайра. Тафсилоти ин расму ойин дар мақолаи С. Мирзозода ва М. Маҳмудов баён гардидаанд [4, с.192]. Як силсила истилоҳоти ин гурӯҳи луғавӣ-маъноӣ ба воситаи пасвади –ӣ сохта шудаанд, ки дар баъзе мавридҳо ҳамчун муродифоти истилоҳоте мебошанд, ки бо пасванди –он сохта шудаанд; танҳо тафовути маъноӣ дар ин аст, ки истилоҳоти бо пасванди –он асосан иртиботи вожаро ба расму ойин баён менамоянд, аммо бо пасванди –ӣ калимаҳои сохта мешаванд, ки натавонанд номи расму ойин, балки исмҳои амал низ мебошанд: меҳмондорӣ, меҳмоннавозӣ, пазирӣ, хушмуомилаӣ, камбудӣ, гуселкунӣ, пешвозгирӣ, вағайра.

Чанд истилоҳи ифодакунандаи расму ойини кишоварзӣ бо калимаҳои сохта ифода гардидаанд: меҳмонак «шакли тасвир ва навзиши меҳмон», меҳмонгурез «он ки меҳмонро хуб қабул намекунад, меҳмонро дар хонааш танҳо мемонад, он ки меҳмонро дӯст намедорад», меҳмондор «он ки меҳмонро пазирӣ ва парасторӣ мекунад, меҳмондӯст», меҳмонкада «меҳмонхона», меҳмоннавоз «меҳмондӯст, он ки меҳмонро хуб пазирӣ мекунад», меҳмонхона «утоқи махсус барои пазирои меҳмон».

Як гурӯҳи истилоҳот ба мемоннавозӣ иртибот доранд, ки бо роҳҳои гуногун сохта шудаанд. Ин вожаву истилоҳот аслан аз қадимтарин давраҳои таҳаввули фарҳанги мемоннавозӣ маншаъ гирифтаанд ва ифодагари таҷрибаи таърихии мемоннавозӣ дар байни мардуми тоҷик ба шумор мераванд. Маҳз мардуми эронинаҷод Наврӯзро бо дастурхони ҳафт сину ҳафт шинаш ба оламиён нишон дод, ки заминаи аслии он фарҳанги мемоннавозӣ мебошад.

Имрӯз мардуми тоҷик наврӯзро ҳамчун иди таърихии миллии таҷлил карда, бо тавсифҳои зебо –“Иди Наврӯз”, “Наврӯзи Ҷамшедӣ”, “Наврӯзи султонӣ”, “Наврӯзи ҷалолӣ”, “Иди баҳор” зикр менамоянд. Наврӯз маъруфтарин иди қадими аҷдодони мо буда, онро ҳамагон – хурду калон баробар ҷашн мегиранд. Фарорасии ин идро одамон ҳафтаҳо, рӯзҳо ва ҳатто соатҳо интизор шуда, шириниҳо тайёр намуда, хонаҳои худро тоза мекарданд, либосҳои нав медӯхтанд [5, с.82].

Иди Наврӯз аҳамияти бузурги тарбиявӣ дорад. Иди Наврӯз дар худ чунин арзишҳоро чун меҳнатдӯстӣ, рафокат, инсонгарӣ, ватандӯстӣ, бовиҷдонӣ, адолатпарварӣ, меҳмоннавозӣ, эҳтиром, андешаи неқ, маданияти кишоварзӣ, муносибати одамгарӣ ба табиат, муҳаббат ба инсоният ва ғайраро дорад.

Наврӯзро ҳамчун ҷашни расмии давлатӣ дар замони шохигарии Порт баҳогузорӣ

намуда, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, мӯҳтарам Эмомалӣ Раҳмон таъкид менамояд, ки “...оинҳои ҷашнӣ, махсусан ҷашни Наврӯзро бо шукӯҳи хоса ба ҷой оварда, онҳо анъанаҳои ориёии давраи Ҳахоманишиёнро эҳё мекарданд. Маҳз анъанаҳои пешвози Наврӯз аз ҷониби шоханшоҳони Сосонӣ ва Ашкониӣ Порт истиқбол мешуданд ва ба ва ба ҷашнҳои бошукӯҳи умумидавлатӣ табдил меёфтанд” [7, с.190].

Истилоҳоте, ки номҳои умумии пешаҳои мемоннавозиро ифода мекунад, **меҳмондуст**, **меҳмоннавоз**, **меҳмон**, зорӣ мебошанд ва дар забони муҷури давраи классикии форсӣ тоҷикӣ васеъ ба кор рафтааст. Вожаи **меҳмон** ба ин маънӣ дар забони тоҷикӣ серистеъмол аст, ки ба маъниҳои зерин омадааст «он, ки ба хонаи каси дигар омада аз тарафи соҳиби хона пазирай мебинанд», «меҳмон кардан касро ба сифати меҳмон даъват кардан» доштааст ва ба қавли А.Деххудо, ба маъниҳои эронинаҷод, муқобили турку тозӣ, меҳмонак, меҳмондорӣ, меҳмондорӣ ва меҳмонӣ ба кор мерафтааст. Ў вожаи **меҳмон**-ро шакли муарраб аз **миҳмон** доништа, зикр намудааст.

Луғатномаи Деххудо маълумоти муфассалро доир ба таҳаввули маъноӣ ва доираи истеъмоли ин вожа овардааст [3, с. 1320]. Вожаи «меҳмондор» дар забони тоҷикӣ калимаи сохтааст, ки мафҳумҳои ифода мекунанд, ки ба меҳмоннавозию меҳмонӣ иртибот доранд: меҳмонхона, меҳмонбача, меҳмонӣ, меҳмонкада.

Меҳмондор чун муродифи калимаи сермеҳмон истеъмол мегардад, решаи он калимаи; меҳмон ки номи дигари меҳмонӣ аз он сохта шудааст. Решаи ин вожа ба сифати як ҷузъи калимасоз дар вожаи дигари муародиф–меҳмонпарварӣ, ки калимаи ғайришаффофи асли мебошад, ба кор рафтааст: Бо иловаи пасванди –ӣ ба ин калима (меҳмонпарварӣ) (низ номи умумии шӯғли мазкур сохта шудааст.

Калимаи дигари ин силсила – меҳмондӯст вожаи иқтибосии арабист, ки аз решаи меҳмон гирифта шудааст. Дар забони адабии муосири тоҷик номи умумии дигари ин силсила – меҳмоннавоз ва пешаи он – меҳмонпарвар низ аз ҳамин реша манбаъ гирифтааст. Дар баробари ин силсилаи номҳои умумӣ ҳамчунин як қатор калимаҳои мустаъмаланд, ки номҳои фарсӣ меҳмонро (тахассусӣ)-и ўро ифода мекунад: меҳмондор, меҳмонпарвар, сермеҳмон, меҳмоннавоз, меҳмондӯст ва ғайра.

Чанд калимаи ин силсила аз забони русӣ ворида таркиби луғавии забони тоҷикӣ шудаанд: **незванная гость-меҳмони ноҳанда**, **новорождённый-меҳмони нав**, **гостепримство-меҳмоннавози** ва ғайра. Ҳамин тариқ, силсилаи калимоти марбут ба бахши расму ойин ва пешаҳои меҳмоннавозӣ аз қишри қадимтарини таркиби луғавии забони тоҷикӣ махсуб шуда, дар тӯли инкишофи таърихӣ худ, таҳаввул ёфта, мукамал гардидааст.

Адабиёти истифодашуда:

1. Авесто. Куҳантарин сурудҳо ва матнҳои эронӣ. Гузориш ва пажӯҳиши Ҷалили Дӯстхоҳ. – Душанбе, 2001. 92 с.
2. Воҳидов А. Аз таърихи луғатнависии тоҷику форс асрҳои X-XIX /А. Воҳидов. - Самарқанд, 1980. –С. 189.
3. Деххудо. Луғатнома. ҷ.15. Моддаи ҳарфи чим. с. 1320
4. Мирзоев С., Маҳмудов М. Номҳои тоҷикӣ бо пасванди –он //Номаи Пажӯҳишгоҳ, 2005, №7. - С.165-174.
5. Саидзода Ҷ. Аҳамияти байналмилалӣ Наврӯз /Ҷ.Саидзода// Анҷумани Наврӯз: дастури омӯзишӣ; Пажӯҳишгоҳи рушди маорифи АТТ. Ҷ. Саидзода //Душанбе, 2012. 82 с.
6. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ. II.– М.: Советская энциклопедия, 1969. 810 с.
7. Эмомалӣ Раҳмон. Наврӯз – мунодӣ сулҳу оромӣ // Тоҷикистон Ватани Наврӯз аст. Раҳмон Эмомалӣ // Душанбе, 2012. 190 с.
8. Hymes D. Language in culture in society: A reader in linguistics and anthropology. N. Y.: Harper & Row, 1964. 76 p.

9. Katz J., Postal N. Semantic interpretation of Idioms and Sentences Containing Them //MIT. Quaterly Progress Report /Research Lab. of Electronics. No. 70. Cambridge (Mass.), 1963. 273 p.

ЛЕКСИКАИ КОНСЕПТИ МЕҲМОНДОРӢ ДАР ЗАБОНҲОИ ТОЧИКӢ ВА АНГЛИСӢ

Мақола таҳти унвони "Лексикаи концепти меҳмондорӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ" ба таҳлили истилоҳоти марбут ба меҳмон ва меҳмондорӣ дар ин ду забон баҳшида шудааст. Муаллиф таъкид мекунад, ки фарҳанги меҳмоннавозии мардуми эронинажод, ки дар матнҳои таърихӣ ва динии тоҷикӣ инъикос ёфтааст, ба луғати забон таъсири амиқ гузоштааст. Дар забони тоҷикӣ "меҳмон" бо эҳтиром ҳамоҳанг аст, дар ҳоле ки дар забони англисӣ "guest" бештар шахси даъватшударо ифода мекунад. Мақола нишон медиҳад, ки фарҳанги меҳмоннавозӣ дар тоҷикон, махсусан дар анъанаҳои миллӣ ва ҷашнҳои суннатӣ, баёнгари таҷрибаи иҷтимоӣ ва маънавият. Муаллиф истилоҳоти марбутро аз ҷиҳати семантикӣ ва этимологӣ таҳлил намуда, ба умумиятҳо ва фарқиятҳои ин концепт дар ҳар ду забон равшанӣ андохтааст.

Калидвожаҳо: меҳмон, меҳмоннавоз, фарҳанг, семантика, истилоҳот, концепт, лексика, анъана, муқоиса, таърих, расму ойин, мафҳум, миллӣ.

СЛОВАРЬ ПОНЯТИЯ ГОСТЕПРИИМСТВО В ТАДЖИКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Статья под названием «Лексика концепта гостеприимства в таджикском и английском языках» посвящена анализу терминов, связанных с гостями и гостеприимством, в этих двух языках. Автор подчеркивает, что культура гостеприимства иранских народов, отраженная в исторических и религиозных таджикских текстах, оказала глубокое влияние на словарный состав языка. В таджикском языке слово «меҳмон» (гость) ассоциируется с уважением, тогда как в английском языке «guest» в основном обозначает приглашенного человека. В статье подчеркивается, что таджикская культура гостеприимства, особенно в национальных традициях и праздничных мероприятиях, отражает социальный и духовный опыт. Автор проводит семантический и этимологический анализ связанных терминов, выявляя сходства и различия этой концепции в обоих языках.

Ключевые слова: гость, гостеприимство, культура, семантика, терминология, концепт, лексика, традиция, сравнение, история, ритуал, концепция, национальная.

LEXICAL OF THE HOSPITALITY CONCEPT IN THE TAJIK AND ENGLISH LANGUAGES

The article titled "Lexical Concept of Hospitality in Tajik and English Languages" is dedicated to the analysis of terms related to guests and hospitality in these two languages. The author emphasizes that the hospitality culture of the Iranian people, reflected in historical and religious Tajik texts, has deeply influenced the language's vocabulary. In Tajik, "mehman" (guest) is associated with respect, while in English, "guest" primarily refers to an invited person. The article highlights that Tajik hospitality, especially in national traditions and festive occasions, reflects social and spiritual experiences. The author analyzes related terms semantically and etymologically, shedding light on the similarities and differences of this concept in both languages.

Keywords: guest, hospitality, culture, semantics, terminology, concept, lexical, tradition, comparison, history, ritual, concept, national.

Маълумот дар бораи муаллиф: Шарифова Рухшона, магистри курси якуми

факултети забони англисӣ ва забонҳои Шарқи ДДОТ ба номи Садриддин Айни,
тел: +992 103323434, email: kahsaid108@gmail.com

Об авторе: Шарифова Рухшона, магистр первого курса факультета английского и восточных языков ТГПУ им. Садриддина Аини, тел: +992 103323434, email: kahsaid108@gmail.com

About the author: Sharifova Rukhshona, master of the first year of the Faculty of English and Oriental Languages of the TSPU named after Sadriddin Aini, phone number: +992 103323434, email: kahsaid108@gmail.com

Шарофзода Шахноза,
магистри курси 1-уми факултети забони англисӣ ва забонҳои Шарқ

ТАҲЛИЛИ СЕМАНТИКИИ ФЕЪЛҲОИ БЕВОСИТА ВА БАВОСИТА ДАР ЗАБОНҲОИ ТОЧИКӢ ВА ЧИНӢ

Тибқи илми семантикаи муосир маънои луғавӣ ва грамматикӣ, ки дорои услуби доиравии таҳлили муқоисавӣ мебошанд мазмунӣ воҳиди луғавиро дар бар мегирад. Дар инҷо ду омили аввалро, ки боиси пайдо шудани муодили нопурра дар семантикаи лексикӣ забонҳои тоҷикӣ ва чиниро дида мебароем. Дар таҳлили муқоисавии семантики асосан таҳлили ду забони гуногунро метавон бо се шакл баррасӣ кард: шакли эквивалентӣ, шакли ғайри эквивалентӣ, ва шакли кам эквивалентӣ. Хусусиятҳои шакли структурии забонро бо якҷанд омилҳо баррасӣ кардан мумкин аст:

- 1) Хусусиятҳои шакли структурии забон
- 2) Манбаҳои нишондодҳои нав ва ҳосилнокии воситаҳои гуногуни захираҳои луғавӣ.
- 3) Сохти семантикии мавзӯӣ луғатҳо.
- 4) Мавҷудияти маъноӣ амиқи тафовутӣ услубии луғатҳо [13. с.25].

Забони чинӣ ҳамчун забони системаи аналитикӣ ва забони тоҷикӣ ҳамчун забони системаи синтетикӣ аз ҳамдигар бо хусусиятҳои типологии муҳими лексикӣ муайян фарқ мекунад. Сабаби асосиаш дар он мебошад, ки дар байни ин ду забон системаи эквиваленти – лексикӣ яхела вучуд надорад.

Забони тоҷикӣ аз ҷиҳати категорияҳои морфологӣ ва шаклҳои грамматикӣ бой мебошад. Дар забони чинӣ маънои грамматикӣ ҷумлаҳо ба шакли морфологӣ муайян карда намешавад. Балки тавассути пешояндҳо, пайвандакҳо, феълҳои ёридиҳанда, феълҳои бевоситаю бавосита, монда ва гузаранда ва дигар калимаҳои ёрирасон маънои карда мешавад. Дар забони тоҷикӣ феълҳои монда ва гузаранда, бевосита ва бавосита низ мебошанд. [36.с.32].

Дар забонҳои чинӣ бошад ҳамон як феъл метавонад ҳам маънои монда ва гузарандаро ба худ гирад ва ҳам метавонад маънои бевосита ва бавоситаро дошта бошад. Ин фарқиятҳо вобаста аз вазифаи доштаи феъл ба амал омада метавонад. Мисол: 开始-kaishi- оғоз кардан, оғоз шудан, 感兴趣-ganxingqu-шавқ доштан, шавқ пайдо кардан, 照相-zhaoxiang-аксгирӣ, акс гирифтани, 关闭-guanbi-пушидан, пушонидан. Мисол;

现在几点了? 电影什么时候开始?

xiàn zài jǐ diǎn le ? diàn yǐng shén me shí hou kāi shǐ?

Ҳозир соат чанд аст? Филм соати чанд оғоз мешавад?

秋天 到了,叶子开始从树上落下来.

qīu tiān dào le , yè zi kāi shǐ cóng shù shàng luò xià lái

Фасли тирамоҳ омад, баргҳо аз дарахтон ба афтодан оғоз карданд.

我对你的想法很感兴趣

wǒ duì nǐ de xiǎng fǎ hěn gǎn xìng qù.

Ман ба фикр кардани ту хело ҳам рағбат дорам.

我对电脑很感兴趣

wǒ duì diàn nǎo hěn gǎn xìng qù

Ман ба компютер хело ҳам шавқ пайдо кардам. [11. с.123]

Дар забони тоҷикӣ категорияҳои грамматикӣ феълҳои бевосита ва бавосита гуногун мебошанд. Ин феълҳо дар забонӣ тоҷикӣ ифодакунандаи аз тарафи фоил (субъект) барои ҳуди фоил воқеъ шудани амалро ифода мекунад. Ба ин гурӯҳ ҳам феълҳои монда дохил мешаванд ва ҳам феълҳои гузаранда: Анвар аз хона баромада ба мизӣ дар берун буда нишаст. Карим вақте, ки роҳ мерафт ба қафо нигарист. Вақте, ки ман ба синфхона даромадам муаллим алақай дар мизаш нишаста буд. [29. с.46].

Новобаста аз он, ки ин категорияҳо дар забони чинӣ ба шакли категорияҳои морфологӣ омада наметавонанд, аммо дар ҷумла аз аъзои феъл вобаста мебошанд. Ба ғайр аз ин дар забони чинӣ боз феълҳои низ мебошанд, ки дорои ду маъно мебошанд. Мисол: 买-mai- харид, харидан, 走- zou- рафтан, роҳ гаштан 赶 – gān – дарҳол, зуд расидан ва ғайра.

她安静地走了过来。

tā ān jìng de zǒu le guò lái .

Ӯ оромона омад.

对不起，我要走了。

duì bu qǐ , wǒ yào zǒu le

Бубахшед ман бояд равам.

我刚好赶上了最后一趟火车。

wǒ gāng hǎo gǎn shàng le zuì hòu yí tàng huǒ chē .

Хушбахтона ман дарҳол расида ба қатори охири савор шудам.

我们明天得赶早走。

wǒ men míng tiān dēi gǎn zǎo zǒu.

Мо фардо бояд зудтар равам.

Дар забони тоҷикӣ феълҳо дорои категорияи шахс мебошанд, ки ифодакунандаи категорияи шахсу шумора ифода мекунад. Дар забони чинӣ чунин категория вучуд надорад. Аммо дар забони чинӣ баъзе феълҳои ҳастанд, ки ифодакунандаи дуто феълҳои забони тоҷикӣ; шахс ва ғайри шахс мебошад. Мисол:想- xiǎng – хоستان, фикр кардан, 相信- xiāng xìn- бовар кардан, бовари доштан, 认为-ren wei- фикр кардан, тахмин кардан.

我相信我的判断是对的。

wǒ xiāng xìn wǒ de pàn duàn shì duì de .

Ман бовари дорам, ки баррасии ман дуруст аст.

你说的都是谎话，我们不相信你。

nǐ shuō de dōu shì huǎng huà , wǒ men bù xiāng xìn nǐ

Ҳамаи гуфтаи ту дурӯғ аст, мо бовар намекунем. [35. с.183].

Дар забонӣ тоҷикӣ шаклҳои бавоситаи феъл бо роҳи ба асосӣ замони ҳозира ҳамроҳ гардидани суффиксӣ -он(ён) сохта метавонад сохта шавад. Ҳамаи феълҳои бавосита феълҳои гузаранда мебошанд ва онҳо моҳиятан ду гурӯҳро ташкил медиҳанд.

Гурӯҳи якум феълҳои бавосита аз феълҳои монда сохта мешавад, монанд: рафтан-равондан, чунбидан-чунбондан, афтида - афтондан, гузаштан - гузарондан ва ғайра. Ӯ ба воситаи собун доғҳои курташро равондан мехост. Карим рақибашро афтондан

мехост. Вақте, ки қалам аз болои миз ба руйи фарш афтод, Салим дарҳол он қаламро аз онҷо гирифт.

Гурӯҳи дуҷуми феълҳои бавосита аз асоси замони ҳозираи феъли гузаранда бо ёрии ҳамсуффикси -он (-ён) сохта мешавад. Ин гуна феълҳои бавосита ба воситаи каси дигар иҷро шудани амали фоилро мефаҳмонад, яъне амали шахси дигар ҳамчун натиҷаи амали фоил (субъект) воқеъ мегардад. Мисол: фурувардан - фуруварондан, омӯхтан - омӯзондан, рехтан - резондан, шинохтан - шиносондан, гирифтан - гирондан, навиштан - нависондан ва ғайра. Ман ба вай матнро хондам вай бошад нависондан гирифт. Муаллим ба мо фанни химияро омӯзондан мехост. [13. с.49].

Дар забони чинӣ бошад чунин фарқиятҳои феъл ба тарзи морфологӣ муайян карда намешаванд. Балки ин феълҳо ба воситаи калимаҳои хизматкунанда-着-zhe, 在-zai, 到-dao, 上-shang, 起-qi ва дигар унсурҳои матни ифода карда мешаванд. Мисол:坐-zuo(着-在-zhe-zai) – шиштан, 坐-zuo-(到-上-dao-shang)– нишастан, 挂-gua(着-在-zhe-zai)-овехтан, 挂-gua-(到-上-dao-shang)-овезон кардан, кашол кардан, 拿着-na zhe-капидан, 拿起-na qi-гирифтани, 穿着-chuang zhe-либос пушидан, 穿上-chuang shang – либос ба бар кардан. [35. с.157]

АДАБИЁТ

1. Алексахин А. Н. Диалект Хакка (китайский язык). Фонология, морфология, синтаксис. — 2-е изд., доп. — М.: Восточная книга, 2013. — 88 с
2. Баринова М. Ю. Грамматизация семантики компонентов составного именного сказуемого: Дис. ... канд. филол. наук. — М.: МГОУ, 2011.
3. Бобочон Ниёзухаммадов ва Лутфулло Бузургзода. Морфологияи забони тоҷикӣ. Душанбе-1941
4. Горгониев Ю. А. Категория глагола в современном китайском языке / Отв. ред. проф. Г. Д. Санжеев. — М.: Изд-во вост. лит., 1963.
5. 陈昌来「现代汉语动词的句法语义属性研究」, 上海: 学林出版社, 2002.
6. 黄为之「实用商务汉语」, 北京: 华语教学出版社, 2008.

ТАҲЛИЛИ СЕМАНТИКИИ ФЕЪЛҲОИ БЕВОСИТА ВА БАВОСИТА ДАР ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА ЧИНӢ

Дар забони тоҷикӣ категорияҳои грамматикӣ феълҳои бевосита ва бавосита гуногун мебошанд. Ин феълҳо дар забонӣ тоҷикӣ ифодакунандаи аз тарафи фоил (субъект) барои ҳуди фоил воқеъ шудани амалро ифода мекунанд.

Калидвожаҳо: фоил, ифодакунанда, роҳ, забон, феълҳо, бавосита, категория.

СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПРЯМЫХ И КОСВЕННЫХ ГЛАГОЛОВ В ТАДЖИКСКОМ И КИТАЙСКОМ ЯЗЫКАХ

В таджикском языке грамматические категории прямых и косвенных глаголов различны. Эти глаголы в таджикском языке представляют собой действие, совершаемое глаголом (подлежащим) для самого глагола.

Ключевые слова: глагол, выражение, способ, язык, глаголы, косвенность, категория.

SEMANTIC ANALYSIS OF DIRECT AND INDIRECT VERBS IN TAJIK AND CHINESE

In Tajik the grammatical categories of direct and indirect verbs are different. These verbs in Tajik represent an action performed by the verb (subject) for the verb itself.

Keywords: verb, expression, method, language, verbs, indirectness, category.

Маълумот дар бораи муаллиф: Шарофзода Шахноза, магистри курси 1-уми факултети забони англисӣ ва забонҳои Шарқ

Информация об авторе: Шарофзода Шахноза, магистр 1 курса факультета английского и восточных языков.

About the author: Sharofzoda Shakhnoza, 1st year master's student of the Faculty of English and Oriental Languages

Мавлудаи Махмадалӣ,
магистранти курси 1-уми факултети забони англисӣ ва забонҳои Шарқ

ВИЖАГИҲОИ КОРБАСТИ ХУСУСИЯТҲОИ СОЗМОНИИ ПЕШОЯНДҲО ДАР ЗАБОНҲОИ АНГЛИСӢ ВА ТОЧИКӢ

Чи тавре ки дар рафти омӯзиш ва шиносӣ бо ин мавзӯ пай бурдем дар ҳар ду забон ҳам пешояндҳо ба таври васеъ истифода мешаванд. Пешоянд, ҳам дар забони англисӣ ва ҳам дар забони тоҷикӣ ба қатори ҳиссаҳои номустақили нутқ дохил мешавад. Баъзе пешояндҳо ба андозае маъноӣ луғавӣ доранд, ки чанде аз онҳо аз маъноӣ луғавӣ маҳруманд ва чун воҳиди грамматикӣ хизмат мекунанд, аммо пасояндҳо бошанд, дар забони тоҷикӣ мавҷуданду дар забони англисӣ бошад пасояндҳо мавҷуд нестанд, аммо баъзе аз сарчашмаҳои илмӣ нишон медиҳанд, ки таркибҳои *to take up, to go in, carry up* ва ғайраҳо қисми дуҷуми ин ибораҳоро пасоянд меноманд, лекин он ба пасоянди – “ро” мувофиқат намекунад.

Тавре ки қаблан зикр гардид, баъзе пешояндҳои забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ маъноӣ луғавӣ мустақил надоранд. Масалан, пешоянди “*of*” дар забони англисӣ маъноӣ мустақил надошта, ҳамчун воситаи грамматикӣ барои пайваст кардани як исм бо исми дигар ё ҷонишин истифода мешавад. Чунин пешоянд дар нақши бандаки изофӣ амал мекунад: *The condition of the people leaves much to be desired* [2, с.423] – “*Шароити мардум каме ҳам бошад, беҳбудӣ металабад.*” Дар ин ҷумла “*of*” калимаҳои “*condition*” ва “*people*”-ро бо ҳам пайваст мекунад. Дар забони тоҷикӣ, чунин муодил тавассути бандаки изофии “*-ӯ*” ифода меёбад.

Баръакс, пешояндҳои “*under*” ва “*зери*” дорои маъноӣ луғавӣ мебошанд ва ҷой ё маконро ифода мекунанд. Масалан: *The book was under the table* (А. Хорнби) – Китоб дар зер миз буд.

Дар натиҷаи таҳлили маводҳои илмӣ дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ инчунин маълум шуд, ки аз лиҳози сохти сарфӣ пешояндҳои ҳар ду забон, ҳам ба чунин гурӯҳҳо ҷудо мешаванд:

1. **Пешояндҳои сода**, ки дар ҳар ду забон мавҷуд асту муодили худро дорад.

to – ба *He commenced to say his prayers mechanically* – *Пирамард ба хондани дуоҳо шуруъ кард.* (*Пирамард ва баҳр*, 84)

from – аз *He came out unendingly and water poured from his sides.* – *ӯ муддати мадиде боло баромад ва аз атрофи ӯ об ғуру мешиорид.* (*Пирамард ва баҳр*, 78)

till – то *Only till three o'clock.* *Танҳо то соати се.* (Е. Войнич, 166).

with – бо *The Gadget clasped his hands with a tragic gesture.* *Ғузмағас дастҳояшро бо надомат ба росту чап ҳаракат дод.* (Е. Войнич, 166)

for – барои “*light brisa,*” *he said. “Better weather for than for you, fish.”* – *Ба зудӣ насими сабук мезавад, - гуфт ӯ. – вай барои ман хубтар аст, то барои ту, моҳӣ.* (Э. Хемингвей, 73).

2. **Пешояндҳои мураккаб:** Чунин пешояндҳоро мо дар ду забон аниқтараш дар ҷумлаҳои забони англисӣ дар тарҷума бо забони тоҷикӣ дида баромадем.

within - But, then, a voice **within** me averred that I could do it and foretold that I should do it (Ch.Bronte, c. 163).

into. If they don't travel too fast I will get **into** them, the old man thought. "Агар онҳо мез ҳаракат намекарданд, ман ба миёнашон мерафтам"- фикр мекард (Э.Хемингвей, 46).

upon - дар болои. And towards ten o'clock he was sitting **up on** a bench in a little park. Ба қариб соати даҳу дар боғи истироҳат **дар болои** ҳарак менишаст. (Э. Хемингвей, 77).

throughout- I got her through my old friend, Blandly, who has proved himself throughout the most surprising trump (Р. Стивенсон, 18).

3. **Пешояндҳои сохта**, ки дар забони англисӣ чунин навъи пешоянд вучуд надорад.

бароят - Ин тавр бошад, шумо он ҳама ҷонканиҳое, ки барои бо нархи зиёд фурӯхтан тоқиҳо мекардед, **бароятон** набуда, барои манфиати занонатон будааст. (С.Айнӣ, 50).

Пешояндҳои таркибӣ, ки дар ҳар ду забон ҳам корбаст мешавад.

by means of -ба воситаи, дар рӯ ба рӯи, But that was by no means the worst of it; (Р. Стивенсон, 26).

in front of - дар пеши, and a sudden stop full in front of the great mansion, and a protracted, hardy gaze towards it. (Charlotte Bronte, 25).

on account of - аз ҳисоби, but his mama had taken him home for a month or two, **on account of** his delicate health. (Charlotte Bronte, 68).

with regard to - дар хусусиро.... "Because," he said, "I sometimes have a queer feeling **with regard to** you - especially when you are near me, as now. (Р.Стивенсон, 26).

4. **Пешояндҳои изофӣ**: Дар рафти таҳқиқот ва мутолиаи матнҳои забони англисӣ пай бурдем, ки ин пешояндҳо дар забони англисӣ вучуд надоранд.

баъди - Ман **баъди** саришта карда гирифтани худ ҳикояти ба Зарафишон ғалтиданамо ба самоворчӣ нақл кардам (С.Айнӣ, 73).

паси - Миришаб то он вақт ки аз **паси** даста меомад, якбора сари аспашро ба паскӯчаи бозори ангишт гаронд (С.Айнӣ, 46).

5. **Пешоянди номии изофии таркибӣ**:

дар пеши - Ман танҳо пушти он одамо дида мондам ва чигунагии симою сураташро муайян карда натавонистам ва **дар пеши** худ қарор додам, ки то мӯйсари худро тарозида баромадани он одам дар ҳамаи ҷо меистам (С.Айнӣ, 29).

дар назди - Қоришикамба ҳанӯз бист қадам роҳ нарафта **дар назди** сарои сандуқ дар пеши дӯкони як сандуқфурӯш нишаст (С.Айнӣ, 38).

аз паси - Миришаб то он вақт ки **аз паси** даста меомад, якбора сари аспашро ба паскӯчаи бозори ангишт гаронд (С.Айнӣ, 46).

дар бораи - Хонум Грассини маро фидошудаи Италия номида, **дар бораи** ватанпарварӣ гап хоҳад зад. She had take me for one of Italy's martyrs, and talk patriotism to me (Э. Хемингвей, 48).

Ин навъи пешояндҳо низ дар забони англисӣ вучуд надорад, инро албатта, дар рафти таҳқиқоту пажуҳишот фаҳм кардан мумкин аст.

6. **Пешояндҳои таркибии ғайри изофӣ**:

баъд аз - Баъд аз баромада рафтани Қоришикамба аз лаби ҳавзи Девонбегӣ, ман ҳам аз он ҷо баромада рафтам. (Р.Стивенсон, 40). Ин гунаи пешояндҳо низ дар забони англисӣ вучуд надорад на дар матнҳои бадеӣ ва на дар адабиётҳои назарӣ чунин пешоянд дучор нашуд.

Боз як гунаи пешояндҳои забони тоҷикиро дарёф намудем, ки онҳо такрор шуда меоянд, масалан пешояндҳои номии изофии такрор: **лаб-лаби, пеш-пешӣ, рӯ-рӯи** [5, с.356].

Пешояндҳои калимаҳои ёридиҳанда мебошанд, ки бо исм, ҷонишин ва дигар ҳиссаҳои нутқ омада, муносибатҳои навъии онҳоро бо дигар калимаҳо ифода менамоянд. Онҳо дар ибора ва ҷумла муносибатҳои макон, замон, сабаб, мақсад, соҳибият, тарз, муқоиса монандӣ, объектӣ ва ғайраро нишон медиҳанд.

Дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ бандакҳои изофӣ ниҳоят каманд, чунки ҳар ду

забон ба гурӯҳи забонҳои аналитикӣ дохил мешаванд. Бинобар ин, чӣ дар забони тоҷикӣ ва чӣ дар забони англисӣ пешояндҳо мавқеи муҳимро ишғол менамоянд, зеро онҳо яке аз воситаҳои муҳимтарини ифодакунандаи муносибати исм ё ҷонишин ба калимаҳои дигари ҷумла маҳсуб меёбанд.

Ҳангоми ифодаи вазифаи муносибатҳои грамматикӣ аз тартиби ҳолат ба тартиби нав, яъне тавассути таркибҳои пешояндӣ гузашта, дар ҳар ду забон пешояндҳо аҳамияти хосса пайдо менамоянд. Гарчанде ки дар ҳар ду забон аксари пешояндҳо қаблан низ чун муайянкунандаи муносибатҳое, ки тавассути бандакҳои изофӣ ишора мешуданд, мустақиман мегардиданд, дар замони ҳозира бошад пешояндҳо дар вазифаи нишондиҳандаи асосии муносибатҳо байни исм ва дигар калима истифода шуданро сар кардаанд, ки мақоми грамматикӣ онҳо зиёдтар гардид.

Дар бораи мавқеи пешояндҳо Б.Н. Аксененко чунин менависад: «Пешояндҳои забони англисӣ калимаҳое мебошанд, ки на танҳо ба мавҷудияти муносибатҳои маъмули байни калимаҳои мустақил дар ҷумла ишора мекунанд, балки тавассути маъноҳои худ мазмун ва хусусиятҳои ин муносибатҳоро кушода дода амиқ мегардонанд. Мавқеи пешояндҳо бо вазифаи синтаксисии ба он, ки кадом калима ба дигараш аз ҷиҳати грамматикӣ вобаста аст, маҳдуд намегардад. Мавқеи семантикӣ пешояндҳо бисёр муҳим мебошад, зеро онҳо ба ибораи алоҳида ва бо воситаи он ба тамоми ҷумла, маънои ҳудро маълум мегардонад, ва муносибатҳои калимаҳои мустақилро байни худ ғайр мегардонад» [1, с.320].

Дар забонҳои муқоисашаванда пешояндҳо аз калимаҳои мустақилмаъно пайдо шудаанд ва бинобар он маънои баъзе пешояндҳо аз маънои калимаи асосӣ фарқ намекунад. Ҳамин тавр, бо ақидаи академик В.В. Виноградов оиди он ки пешояндҳо баъзан ҳамроҳи исм омада таркибҳои ҷудой ташкил менамояд, ки он мустақил аст ва танҳо бо дигар аъзои ҷумла ҳамроҳ меояд розӣ нашудан ғайриимкон аст [3, с.677]. Ин хусусияти забонҳои муқоисашаванда мебошад, чунки ҳам дар забони тоҷикӣ ва ҳам дар забони англисӣ ба забонҳои аналитикӣ дохил мешаванд. Гарчанде ки пешояндҳо дар ин забонҳо нақши ҳиссаи мустақили нутқро ба иҷро намерасонанд, лекин дар онҳо маънои луғавиро хувайдо менамоянд.

Азбаски пешояндҳо чун воситаи ифодакунандаи алоқаи наҳвӣ байни аъзои ҷумла хизмат мекунанд, онҳо худ аъзои ҷумла шуда наметавонанд. Маънои луғавӣ дар пешояндҳое, ки нисбатан дертар аз дигар ҳиссаҳои нутқ ташаккул ёфтаанд, бештар аён мегардад (*дар наҳлӣ* – *near, new – before, nas – after*).

Забоншиносон дар ҳар ду забон ҳам пешояндҳоро ба гурӯҳҳои муайян ҷудо менамоянд. Дар забони тоҷикӣ пешояндҳои аслӣ, ки дар навбати худ ба пешояндҳои сода (аз, ба, бо, дар, то), таркибӣ (то ба, ҷузъ аз) ва ба пешояндҳои изофӣ (ба рӯи, дар назди, дар болои) ҷудо мешаванд [7, с.39].

Дар забони англисӣ пешояндҳоро ба пешояндҳои сода, мураккаб ва таркибӣ ташкил медиҳад. Пешояндҳои сода ин пешояндҳои нисбатан қадимаи забони англисӣ мебошанд (in, on, at, by, to, of, with, from). Пешояндҳои мураккаб – пешояндҳое мебошанд, ки бо роҳи пайи ҳам васл шудани ду ва ё зиёда вожаҳо барои ифодаи як мафҳум сохта шудаанд (into, upon, throughout, inside, outside).

Пешояндҳои таркибӣ – чунин пешояндҳое мебошанд, ки асосан тавассути якҷоя омадани исм, сифат, сифати феълӣ ё зарфҳо, бо пешояндҳои сода ё пайвандакҳо, ки маънои умумӣ доранд ба вуқӯ омадаанд [6, с.450]. Пешояндҳои таркибӣ аксаран як маъно доранд ва ин ҳам бо маънои калимаи мустақили таркиби он мувофиқат мекунад: *by means of, as far as, in front of*.

Чуноне ки дар боло зикраш рафт, дар ҳар ду забон ҳам пешояндҳо муносибатҳои макон, замон, сабаб, мақсад ва ғайраҳоро ифода мекунанд. Пешояндҳои *аз, дар, ба, то, бар, бо, барои* – *from, in, on, at, by, with, from, for* дар ҷумла бо маъноҳои гуногун

истифода мешаванд. Пешоянди **аз** асосан маънои фазо ва замонро ифода намуда, ба барҳам додан ва чудо намудани ягон мафҳум ишора мекунад:

Ман дирӯз аз Душанбе омадам. – Yesterday, I came from Dushanbe.

Бояд қайд кард, ки муносибатҳое, ки бо воситаи пешояндҳои «грамматикӣ» ифода меёбанд, бо муносибатҳое, ки бо нишондиҳандаҳои ҳолат дар забонҳое, ки дорои низоми муъаяни дастурии ҳолат мебошанд, бартариат дорад, ифода меёбанд ва мувофиқат мекунад, бинобар ин, масалан пешоянди **of** - и забони англисӣ дар забони тоҷикӣ муодили худро надорад, вале он дар забони тоҷикӣ вазифаи бандакӣ изофии «и»-ро адо мекунад.

АДАБИЁТ

1. Аксененко Б.Н. Предлоги английского языка. М.: Изд.лит. на иностр. яз., 1956. - 320 с.
2. Бархударов Л.С., Шеллинг Д.А. Грамматика английского языка. М.: Высшая школа, 1973. - 423 с.
3. Виноградов В.В. Русский язык. М.-Л.: Учпедгиз, 1947.- 677 с.
4. Войнич Е. Л. Ғурмағас. Душанбе : 1983 - 349 с.
5. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. К. 1. Душанбе: Дониш, 1985. - 356 с.
6. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 1. Душанбе: Ирфон, 1973. - 450с.
7. Неменова Р.Л. Предлоги в таджикском языке. Сталинабад: Изд-во АН Тадж. ССР, 1954. - 39 с.
8. Стивенсон Р. Чазираи Чавохирот. Сталинобод. 1959. - 219 с.
9. Э. Хемингуэй. Пирамард ва бахр. Душанбе. 1963. -96 с.
10. Charlotte Bronte Jane Eyre, 1847. - 247 с.

ВИЖАГИҲОИ ҚОРБАСТИ ХУСУСИЯТҲОИ СОЗМОНИИ ПЕШОЯНДҲО ДАР ЗАБОНҲОИ АНГЛИСӢ ВА ТОҶИКӢ

Мақолаи мазкур бо таваҷҷуҳ ба гурӯҳҳои гуногуни пешояндҳо таҳлил мекунад. Пешояндҳо дар ҳар ду забон ҳамчун ҳиссаи номустақили нутқ, ки барои ифода кардани муносибатҳои навҳии байни аъзоҳои ҷумла истифода мешаванд, аҳамияти калон доранд. Дар мақола, фарқиятҳо ва монандиҳои пешояндҳо дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ дар бораи сохти грамматикӣ, маънои луғавӣ ва вазифаҳои грамматикӣ мавриди таҳлил қарор мегиранд. Пешояндҳо ба гурӯҳҳои содда, мураккаб, таркибӣ ва изофӣ чудо мешаванд, ки дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ бо роҳҳои гуногун ба маънои муносибатҳо, замон, макон, сабаб ва мақсад ишора мекунад.

Калидвожаҳо: пешоянд, муқоиса, сода, мураккаб, сохта, таркибӣ, грамматика, луғат, изофӣ, таҳлил, исм, ибора, хусусият, ҷумла.

FEATURES OF PREPOSITIONS IN ENGLISH AND TAJIK LANGUAGES

This article analyzes the organizational features of prepositions in English and Tajik languages, focusing on different groups of prepositions. Prepositions in both languages play an important role as independent parts of speech, used to express syntactic relationships between sentence members. The article examines the differences and similarities of prepositions in English and Tajik languages in terms of grammatical structure, lexical meaning, and grammatical functions. Prepositions are categorized into simple, complex, compound, and genitive forms, each of which expresses relationships such as time, place, cause, and purpose in English and Tajik in different ways.

Keywords: preposition, comparison, simple, complex, derived, compound, grammar, lexis, addition, analysis, noun, phrase, feature, sentence.

О ХАРАКТЕРИСТИКАХ ПРЕПОЗИЦИВ В АНГЛИЙСКОМ И ТАДЖИКСКОМ ЯЗЫКАХ

Статья анализирует особенности организации предлогов в английском и

таджикском языках с акцентом на различные группы предлогов. Предлоги в обоих языках играют важную роль как независимые части речи, используемые для выражения синтаксических отношений между членами предложения. В статье рассматриваются различия и сходства предлогов в английском и таджикском языках в отношении грамматической структуры, лексического значения и грамматических функций. Предлоги делятся на простые, сложные, составные и родовые, каждая из которых в английском и таджикском языках выражает различные отношения, такие как время, место, причина и цель.

Ключевые слова: ппредлог, сравнение, простой, сложный, образованный, составной, грамматика, лексика, дополнение, анализ, существительное, словосочетание, особенность, предложение.

Маълумот дар бораи муалиф: Мавлудаи Маҳмадалӣ, магистри курси якуми факултети забони англисӣ ва забонҳои Шарқи ДДОТ ба номи Садриддин Айни, тел: +992 006553650, email: Ohistasorbon@gmail.com

Сведения об авторе: Мавлудаи Маҳмадали, магистр первого курса факультета английского и восточных языков ТГПУ им. Садриддина Аини, тел: +992 006553650 email: Ohistasorbon@gmail.com

About the author: Mavludai Mahmadali, master of the first year of the Faculty of English and Oriental Languages of the TSPU named after Sadriddin Aini, phone number: +992 006553650 email: Ohistasorbon@gmail.com

Пермухамедова Озода Икромовна,
магистри курси 1-уми факултети романӣ - германӣ

ТАШАККУЛИ ҚОБИЛИЯТИ ЛИНГВОКУЛТУРӢ ҲАМЧУН ОМИЛЕ БАРОИ АЗХУДКУНИИ ФАРҲАНГӢ- ЗАБОНӢ

Чомеаи муосир, ки ба давраи ҷаҳонишавӣ ворид шудааст, ниёзи шадид ба дарки равандҳои лингвокултурӣ дорад, ки дар он сурат мегиранд. Аз як тараф, лозим аст, ки тамоюлҳои забониро, ки ба «фарҳангсозӣ»-и миллатҳо мусоидат мекунад, омӯхт. Аз тарафи дигар, омилҳои таъсири фарҳанги муосир ба ташаккули калиди вижаи муносиб, яъне «маҷмӯи саводнокӣ», бояд дарк карда шаванд, ки ин ба мутобиқшавии бомуваффақияти инсон дар чомеа мусоидат мекунад.

Мавзӯи таҳқиқоти мо ташаккули фарҳанги забонӣ ва қобилияти лингвокултурӣ мебошад. Ҳангоми таҳлили ин ду мафҳум, мо бовар дорем, ки бидуни дарк ва азхудкунии фарҳанги забонӣ қобилияти лингвокултурӣ ташаккул намеёбад ва бидуни ташаккули қобилияти лингвокултурӣ азхуд кардани фарҳанги забонӣ ғайриимкон аст.

Фарҳанги забониро мо ҳамчун сатҳи муайяни рушди забон мешиносем, ки меъёрҳои адабии қабули ин забонро инъикос мекунад. Он истифодаи дуруст ва муносибати воҳидҳои забонӣ ва воситаҳои забониро фаро мегирад, ки барои ҷамъоварӣ ва нигоҳдории таҷрибаи забонӣ мусоидат мекунад.

Забони чомеа ва бахусус забони як фард инъикосгари фарҳанг буда, нишондиҳандаи сатҳи фарҳанги ҳар як миллат махсуб мешаванд. Фарҳанги забонӣ фарҳанги умумии ҳар як чомеаро ташаккул медиҳад, ба рушди он сахм мегузорад, мавқеи шахсро дар чомеа муайян мекунад ва ба ташаккул ва ташкили таҷрибаи зиндагӣ ва коммуникативии ӯ мусоидат мекунад.

Бо доштани воҳидҳо ва воситаҳои забонӣ ва малакаҳои истифодаи онҳо, шахс дар интиҳоби воситаҳои забонӣ ва такмили фарҳанги забонии худ, инчунин фарҳанги умумӣ, бештар соҳибхитисос мегардад.

Дар луғати калимаҳои хориҷӣ зери мафҳуми «салоҳият» (аз латинии competence – салоҳият, қобилиятнокӣ) доираи масъалаҳои фаҳмида мешавад, ки шахс дар онҳо дониш ва таҷриба дорад [1, с. 245].

Дар робита ба омӯзиши забони хориҷӣ, мафҳуми «компетения» дар луғати истилоҳҳои методӣ ҳамчун маҷмӯи донишҳо, малакаҳо ва маҳорати дар чараёни омӯзиши фанни муайян ташаккулёфта баррасӣ мешавад. Он инчунин қобилияти иҷрои як навъи фаъолиятро дар бар гирифта, бо сатҳи муайяни донишҳои забон хос аст [2, с. 105].

Мафҳуми умумии «салоҳиятмандӣ» ҳамчун хосияте фаҳмида мешавад, ки ба шахс дар натиҷаи баҳодиҳии самаранок ва натиҷаҳои амалҳои ӯ, ки ба ҳал кардани доираи муайяни масъалаҳои муҳим равона шудаанд, дода мешавад [3, с. 14].

Ҳамин тариқ, мафҳумҳои «компетентность» -«салоҳият» ва «компетентность» - «салоҳиятмандӣ» якхела нестанд. А. И. Суригин ин мафҳумҳоро дар робита ба тайёр намудани мутахассисон оид ба забонҳои хориҷӣ фарқ мекунад. Салоҳият – ин мундариҷаи таълим аст, ки салоҳиятмандии донишҷӯро дар як навъи фаъолият ташаккул медиҳад. Салоҳиятмандӣ, дар навбати худ, қобилиятноки, маърифатнокӣ ё натиҷаи омӯзиш мебошад [4, с. 114].

Тибқи назари А. П. Садохин, заминаи асосии фарқгузорӣ миёни мафҳумҳои «салоҳият» ва «салоҳиятмандӣ» омилҳои субъективӣ ва объективӣ мебошанд, ки дар ҳамбастагии худ сифати фаъолияти шахсро муайян мекунад.

Омили объективӣ салоҳияти шахсро муайян мекунад, зеро он соҳа ва имкониятҳои фаъолият, ҳуқуқ ва уҳдадорӣҳои ӯро, ки дар қонунҳо, фармонҳо ва дастурҳо муқаррар шудаанд, нишон медиҳад. Омили субъективӣ замина барои салоҳиятмандии шахс мебошад, зеро қобилиятҳои ӯро барои иҷрои фаъолият нишон медиҳад. Ин омил маҷмӯи хосиятҳо, донишҳо, малакаҳо, имкониятҳо ва қобилиятҳои шахсро дар иҷрои амалҳои зарурӣ ифода мекунад [5, с. 159].

Аз ин рӯ, салоҳиятмандӣ ҳамчун маҷмӯи донишҳо, малакаҳо ва маҳорати шахс фаҳмида мешавад, ки ба ӯ имкон медиҳанд дар ҳалли масъалаҳо ва иҷрои амалҳои зарурӣ дар як соҳаи муайяни фаъолият самаранок бошад. Салоҳият бошад, ҳамчун маҷмӯи шароитҳои объективӣ баррасӣ мешавад, ки имконият ва ҳадду ҳудуди татбиқи салоҳиятмандии шахсро муайян мекунад.

Мафҳуми «салоҳияти забонӣ» дар охири солҳои 50-ум аз ҷониби забоншиноси амрикоӣ Н. Хомский ворид карда шудааст.

Салоҳияти забонӣ ба гуфти Н. Хомский ҳамчун дониши соҳибзабон дар бораи забони худ фаҳмида мешуд. Вале дар консепсияи ӯ дониш ва амалия ҷудо карда шудаанд. Ӯ бовар дошт, ки салоҳияти забонӣ «системаи тасаввурот дар бораи грамматикаи забон» мебошад, ки ба инсон аз таваллуд дода шудааст, яъне ба ӯ ҳамчун «навъи биологӣ» хос аст. Инчунин, он аз таҷрибаи зиндагӣ, ҷойи зист, муҳити атроф ва ғайра вобаста аст [6, с. 66].

Д. Слобин мазмуни мафҳуми «қобилияти забонӣ»-ро ҳамчун «фаъолияти забонӣ» муайян карда, ба фарқияти «он чизе, ки шахс аз ҷиҳати назариявӣ кодир аст (гуфтан ва фаҳмидан) ва он чӣ воқеан дар ҳолатҳои мушаххас мегӯяд ва мефаҳмад», ишора кардааст [7, с. 156].

И. Н. Горелов салоҳияти забониро ҳамчун «дониши воқеии забон» медонист, ки ҳам дар хотираи умумии мардум ва ҳам дар хотираи шахсии ҳар инсон нигоҳ дошта мешавад. Ин як системаи аломатҳои забонӣ ва қоидаҳои пайваستшавӣ ва истифодаи онҳо мебошад [8, с. 34].

М. В. Вятютнев салоҳияти забониро ҳамчун «дониши интуитивии қоидаҳои маҳдуд», ки дар асоси сохторҳои амиқи забон қарор доранд, баррасӣ мекунад. Ин қоидаҳо дар раванди муошират ба сохторҳои гуногуни рӯйизаминӣ табдил меёбанд [9, с. 58].

Мафҳуми «саводнокии фарҳангӣ» аз ҷониби олими амрикоӣ Э. Хирштахияшуда, даркитобиӯбономи «CulturalLiteracy: WhatEveryAmericanNeedsToKnow» баёнгардидааст. Муаллиф менависад: «Саводнокии фарҳангӣ, бар хилофи донишҳои махсус, маъноӣ донишҳои барои ҳама фаҳморо дорад. Ин ҳамон маълумотест, ки кишвари мо онро муфид доништа, барои нигоҳ доштани кӯшиш мекунад... Саводнокии фарҳангӣ контексти он чизест, ки мо меғуем ва меҳонем; ин қисми он чизест, ки аз як фарди дар Амрикобуда «амрикоӣ» месозад» [10, р. 214].

Дар аввали солҳои 90-ум В. А. Пушних ва Н. Н. Шевченко, ки ин масъаларо таҳқиқ мекарданд, чунин таъриф медиҳанд: «Саводнокии фарҳангӣ – ин як низоми донишхост, ки ба инсон барои паймоиш дар ҷаҳони муосир лозим аст. Он донишхоро дар ҳама соҳаҳои фаъолияти инсонӣ дар бар мегирад. Ин донишҳо метавонанд ҳам дар шакли ошкоро ва ҳам дар шакли маъноҳои ниҳонӣ (пинҳонӣ) вучуд дошта бошанд» [11, с. 58].

Аз таърифи мафҳуми «саводноки» (аз юнонии grammata – хондан ва навиштан) – «дараҷаи муайяни азхудкунии маҳоратҳои хондан ва навиштан мувофиқи меъёрҳои грамматикӣ дар забони модарӣ» [12, с. 334] бармеояд, ки ин мафҳум ҳамаи малакаҳо, хусусиятҳо ва қобилиятҳои шахсиятро дар замони муосир пурра инъикос намекунад.

Барои доро будан ба хислатҳои шахсият, шахс бояд донишҳои муайяно дар бисёр соҳаҳои фаъолияти инсонӣ аз худ намояд ва ин ба ӯ имконият медиҳанд, ки дар сатҳи кофӣ маълумоти умумӣ, яъне ба соҳаи касбӣ иртибот надоштаре фаҳманд ва барои мутобиқшавӣ дар ҷаҳони муосир истифода баранд. Аз ин рӯ, мо пешниҳод мекунем, ки мафҳуми «салоҳиятмандии фарҳангӣ» истифода шавад.

Дар доираи ин таҳқиқот, мувофиқи мақсад аст, ки мафҳумҳои салоҳиятмандии фарҳангӣ ва салоҳиятмандии лингвокултурӣ ҷудо карда шаванд. Истилоҳи «салоҳиятмандии фарҳангӣ» аз ҷониби Ю. Е. Прохоров [13, с. 114] ворид шудааст. Он ҳамчун он қисми фарҳанги миллии фаҳмида мешавад, ки шахс онро аз худ мекунад ва дар сатҳи назариявӣ ё амалӣ истифода мебарад.

Салоҳиятмандии фарҳангии шахс бояд дар маҷмӯъ бо параметрҳои асосӣ (қиматҳо, тасаввурот, принципҳо) ба фарҳанги миллии мувофиқат кунад. Агар ин тавр нашавад, ихтилофи шахсият бо фарҳанги атроф ба вучуд меояд. Салоҳиятмандии фарҳангӣ метавонад аз ҷониби намояндагони ин фарҳанг дар соҳаҳои гуногун, аз қабилӣ сиёсат, илм, адабиёт, намудҳои гуногуни эҷод, аз ҷумла мусиқӣ, санъати тасвирӣ, раққосӣ ва ғайра истифода шавад. Ҷанбаҳои алоҳидаи он метавонанд барои шахсони алоҳида ва гурӯҳҳои одамон чен карда шаванд.

Ҳамзамон, қисми муҳимтарини салоҳиятмандии фарҳангӣ муоширати аъзои ҷомеа ро муайян мекунад ва ба онҳо маҳдудиятҳо, қоидаҳо, дастурҳо ва расму одатҳои муайяно баён мекунад, ки иҷрои онҳо дар доираи ин фарҳанг ҳатмӣ мебошад. Ин расму одатҳо барои гурӯҳҳои гуногуни миллии, динӣ, касбӣ ва дигарҳо хосанд.

Бо назардошти аҳамияти шаклҳои гуногуни муошират барои вучуд ва рушди тамаддуни инсонӣ, мақсаднок аст, ки ин қисми салоҳиятмандии фарҳангӣ ҳамчун як ҷанба ҷудо карда шавад. Барои ифодаи он Л. А. Городетская истилоҳи салоҳиятмандии лингвокултурӣ-ро пешниҳод кардааст. Ба ақидаи муаллифи мазкур, фарқи байни салоҳиятмандии фарҳангӣ ва салоҳиятмандии лингвокултурӣ – фарқи байни қисми ҷудогона ва тамоми маҷмӯа мебошад: салоҳиятмандии лингвокултурӣ он қисми салоҳияти фарҳангӣ аст, ки барои рафтори коммуникативии шахс дар доираи ин лингвокултура масъул мебошад [14, с. 49].

Дар ин ҳолат, стратегияи рафтори коммуникативӣ хеле васеътар аз мафҳумҳои «нутқ» ва «муҳокима» мебошад, зеро онҳо занҷираҳои амалҳои шартан фарҳангӣ, ҳам вербалӣ ва ҳам ғайривербалиро дар бар мегиранд. Дар навбати худ, ин амалҳо аз аломатҳои намудҳои гуногун иборатанд, ки ба таври назаррас аз доираи падидаҳои

забонӣ, ки аз ҷониби забоншиносӣ омӯхта мешаванд, берун мераванд.

Берун аз доираи забоншиносӣ инчунин арзишҳои фарҳангӣ, қоидаҳо ва меъёрҳои қарор мегиранд, ки ба соҳаи фарҳанг тааллуқ дошта, интихоби стратегияҳои коммуникативиро муайян мекунанд. Аз ин бармеояд, ки салоҳиятилингвокултурӣ падидаи фарҳангӣ аст, на забонӣ.

Салоҳиятӣ лингвокултурӣ нақши воситаҳои ғайривербалии муошират ва хусусияти се ҷанбаи муоширатро ба назар мегирад: коммуникативӣ, муҳокимаӣ ва даркнамоӣ. Компоненти забонии ин салоҳиятмандӣ, иҷтимоӣ – ба муҳокимаӣ, ва фарҳангӣ – ба даркнамоӣ мутобик аст [15, с. 114].

Ҷанбаи коммуникативии муоширатро ирсол ва қабули иттилоотро инъикос мекунад ва бо муоширати шифоҳӣ ва ғайришифоҳӣ тавсиф меёбад. Муоширатишифоҳӣ бо забони табиӣ ва гуфтор пешниҳод мешавад. Ба воситаҳои Муоширатиғайришифоҳӣ дохил мешаванд: ҳаракатҳои оптикӣ-кинетикӣ, унсурҳои экстралингвистикӣ, ташкили фазо ва вақт дар раванди коммуникативӣ ва алоқаи визуалӣ. Ин маҷмӯи воситаҳо гуфторро пурра ё иваз мекунад, ҳолати эмотсионалии иштирокчиёни муоширатро нишон медиҳад.

Интераксия дар ҷараёни фаъолияти муштарак ба амал меояд, ки дар натиҷаи он муоширати байнифарҳангӣ таъмин карда мешавад. Дар раванди муошират на танҳо мубодилаи иттилоот, балки ташкил ва банақшагирии стратегияи умумӣ низ муҳим аст.

Даркнамоӣ дар фаҳмиши ҳамдигарии шарикон дар рафти муошират амалӣ мешавад. Самаранокии муошират ва фаҳмиш аз риояи қоидаҳои фарҳангӣ ва ахлоқии шарикони муошират вобаста аст. Дар раванди муошират бояд хоҳишҳо, ниятҳо ва таҷрибаи шарик ба назар гирифта шаванд, зеро шинохти шахси дигар на танҳо асоси фаҳмиши ӯ, балки асоси амалӣ намудани амалҳои мувофиқ низ мебошад. Даркнамоӣ тавассути механизмҳои идентификация, рефлексия, ҳамдардӣ (эмпатия) ва ҷалб (аттракция) амалӣ мешавад, ки ба дастёбии натиҷаи мусбии дарки шахсони дигар мусоидат мекунанд.

Барои ташаккули салоҳияти фарҳангӣ, аз иштирокчиёни он фаҳмиши ҷӣ, кай, ба кӣ ва ҷӣ гуна гуфтан ё амал кардан лозим аст талаб карда мешавад. Барои татбиқи бомуваффақияти ин ҳадафҳо, ба онҳо донишҳои иҷтимоӣ-фарҳангӣ (контекстӣ), малакаҳои коммуникативӣ, донишҳои забонӣ ва инчунин маҳорати равонӣ заруранд [16, с. 164].

Донишҳои иҷтимоӣ-фарҳангӣ (маъноӣ «ҷӣ») дар натиҷаи таҷрибаи иҷтимоӣ ва шахсии шахс ташаккул меёбанд ва заминаи донишхоро дар бораи ҷаҳон ташкил медиҳанд. Надониستاني хусусиятҳои миллию фарҳангии шарик дар муошират ба нобарорҳои коммуникативӣ ва муноқишаҳо оварда мерасонад, ки бештар дар соҳаи ғайривербалии муошират, суннатҳои миллий, пешвозгирӣ ва ғайра дохил мешаванд.

Малакаҳои муоширатӣ («кӣ ва ба кӣ») маҷмӯи усулҳо барои баён кардани андешаҳо, фикрҳо, эҳсосот ва таҷрибаҳо, инчунин усулҳои таъсиррасонӣ ба шарикон ва ҳамсуҳбатон мебошанд, ки дар раванди муошират барои расидан ба ҳадафҳои коммуникатсионӣ истифода мешаванд. Ин намуди дониш натиҷаи таҷрибаи пешинаи муошират бо намоёндагони фарҳангҳои дигар аст. Дар амал, ин маъноӣ онро дорад, ки субъекти коммуникатсия бояд тавонад: стратегияи коммуникативии худро самаранок ташкил диҳад; аз усулҳои гуногуни тактикии коммуникатсия истифода барад; худро ҳамчун иштирокчии раванд муаррифӣ кунад.

Донишҳои забонӣ («ҷӣ гуна») воситаи шинохти фарҳанги худ ва фарҳанги дигар мебошанд. Забон равшантарин воситаест, ки фарқиятҳои байни фарҳангхоро нишон медиҳад. Аз ин рӯ, дониستاني забони фарҳанги дигар шартӣ хатмии лингвокултурӣ ба ҳисоб меравад, зеро он дарки дурусти хусусиятҳои фарҳангии кишвари мувофиқро таъмин мекунад. Дониستاني забон ба шахс имконият медиҳад, ки рафтори худро ба рафтори шарикони худ мутобик созад. Ин маъноӣ онро дорад, ки қобилияти баланди

муоширати байнифарҳангӣ, яъне фаҳмиши дурусти байни иштирокчиёни коммуникатсия аз фарҳангҳои гуногун дар ӯ ташаккул меёбад. Дониши забон инчунин хусусиятҳои шахсиятии субъекти коммуникатсиаро, аз қабili кушодагӣ, таҳаммулпазирӣ ва омодагӣ ба муошират бо намоёндагони фарҳангҳои дигар ташаккул медиҳад.

Малакаҳои раванӣ низ ба саволи «чӣ гуна» ҷавоб медиҳанд, зеро онҳо навъи воқуниши шахсро ба падидаҳои фарҳангии дигар инъикос мекунанд. Ин малакаҳо ба табиати иҷтимоии шахс асос ёфтаанд, ки қобилияти ворид шудан ба тамосҳои раванӣ ва ташкили муносибатҳои боваринокро дар ҷараёни муошират бо шарикон ва ҳамсухбатон таъмин мекунанд. Онҳо бо набудани ҳиссиёти таниш, нороҳатӣ ва нобоварӣ тавсиф мешаванд. Чунин ҳолат дар раваншиносии иҷтимоӣ ҳамчун ҳамдардӣ (эмпатия) муайян карда мешавад.

Тавре аз мисолҳои овардашуда дида мешавад, муҳаккиқон ба масъалаи муносибати забон ва фарҳанг аз нуқтаҳои гуногун нигоҳ мекунанд, аммо ҳама як ҳадафдоранд – тақмил додан ва беҳтар кардани фаҳмиш, таҷриба ва натиҷа, ки ба фарҳангии умумии миллат таъсир мерасонанд.

Ҳаёт торафт шароите фароҳам меорад, ки дар онҳо қисми муҳими зиндагии мо на андӯштани дониш, балки рушди малакаҳо ва маҳоратҳои мешавад, ки ба одамон кӯмак мекунанд, то дар ҷараёни маълумоти зиёд роҳ ёбанд, қарорҳои дуруст қабул кунанд, ба вазъиятҳои гуногуни зиндагӣ дуруст муносибат кунанд ва бо дигарон ҳамкорӣ кунанд. Аз ин рӯ, зарур аст, ки шахсро барои азхуд кардани чунин малакаҳо омода созем, ки ба ӯ имкон медиҳанд дар ҳар гуна воқеияти замони мо иҷтимоишуда ва мутобиқ гардад.

АДАБИЁТ

1. Новый словарь иностранных слов / Е. Н. Захаренко [и др.] / под общ. ред. Л. Н. Комарова. М., 2006.
2. Глухов, Б. А. Термины методики преподавания русского языка как иностранного / Б. А. Глухов, А. Н. Щукин. М., 1993.
3. Иванов, Д. А. Компетентности и компетентностный подход в современном образовании / Д. А. Иванов. М., 2007.
4. Сурыгин, А. И. Основы теории обучения на неродном для учащихся языке / А. И. Сурыгин. СПб., 2002.
5. Садохин, А. П. Межкультурная компетенция и компетентность в современной коммуникации. (Опыт системного анализа) / А. П. Садохин // Общественные науки и современность. 2008. № 3. С. 156–166.
6. Хомский, Н. Язык и проблемы знания / Н. Хомский // Вестник МГУ. Филология. 1995. № 4. С. 130–157.
7. Слобин, Д. Психоллингвистика / Д. Слобин, Дж. Грин. М. 1976.
8. Горелов, И. Н. Вопросы теории речевой деятельности: (Психоллингвистические основы искусственного интеллекта) / И. Н. Горелов. Таллин, 1987.
9. Вятютнев, М. Н. Понятие о языковой компетенции в лингвистике и методике преподавания иностранных языков / М. Н. Вятютнев // Иностранные языки в школе. 1975. № 6. С. 55–64.
10. Hirsch, E. D. The New Dictionary of Cultural Literacy / E. D. Hirsch, Jr. Joseph, F. Kett, J. Trefil. Boston; N.-Y., 2002.
11. Пушных В. А. Грамотны ли вы, или 5000 слов, которые помогут проверить это / В. А. Пушных, Н. Н. Шевченко. Томск, 1994.
12. Советский энциклопедический словарь / под ред. А. М. Прохорова, С. М. Ковалева. М., 1979.
13. Прохоров, Ю. Е. Национальные социокультурные стереотипы речевого общения и их роль в обучении русскому языку иностранцев / Ю. Е. Прохоров. М., 2008.

14. Городецкая, Л. А. Лингвокультурная компетентность и лингвокультурные коммуникативные компетенции: разграничение понятий / Л. А. Городецкая // Вопросы культурологии. 2009. № 1. С. 48–51.
15. Андронкина, Н. М. Текстовый материал в обучении иностранному языку как специальности: монография / Н. М. Андронкина. Горно-Алтайск, 2008.
16. Телия, В. Н. Культурные слои во фразеологизмах и в дискурсивных практиках / В. Н. Телия; отв. ред. Н. Телия. М., 2004.

ТАШАККУЛИ ҚОБИЛИЯТИ ЛИНГВОКУЛТУРӢ ҲАМЧУН ОМИЛЕ БАРОИ АЗХУДКУНИИ ФАРҲАНГӢ-ЗАБОНӢ

Мавзӯи таҳқиқотимазкур ташаккули фарҳанги забонӣ ва қобилияти лингвокултурӣ мебошад. Ҳангоми таҳлили ин ду мафҳум, мо бовар дорем, ки бидуни дарк ва азхудкунии фарҳанги забонӣ қобилияти лингвокултурӣ ташаккул намеёбад ва бидуни ташаккули қобилияти лингвокултурӣ азхуд кардани фарҳанги забонӣ ғайриимкон аст.

Фарҳанги забониро мо ҳамчун сатҳи муайяни рушди забон мешиносем, ки меъёрҳои адабии қабули ин забонро инъикос мекунад. Он истифодаи дуруст ва муносибати воҳидҳои забонӣ ва воситаҳои забониро фаро мегирад, ки барои ҷамъоварӣ ва нигоҳдории таҷрибаи забонӣ мусоидат мекунад.

Нишондиҳандаи сатҳи фарҳанги ҳар як миллат махсуб мешаванд. Фарҳанги забонӣ фарҳанги умумии ҳар як ҷомеа ро ташаккул медиҳад, ба рушди он саҳм мегузорад, мавқеи шахсро дар ҷомеа муайян мекунад ва ба ташаккул ва ташкили таҷрибаи зиндагӣ ва коммуникативии ӯ мусоидат мекунад.

Калидвожаҳо: салоҳиятмандии лингвистӣ -фарҳангӣ, ташаккул салоҳияти муоширати ва даркнамоӣ, салоҳияти фарҳангӣ.

ФОРМИРОВАНИЕ ЛИНГВОКУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ КАК ФАКТОР ОВЛАДЕНИЕ ЯЗЫКОВОЙ КУЛЬТУРОЙ

Область нашего исследования – языковая культура и лингвокультурная компетентность. Анализируя эти два понятия, мы полагаем, что без осознания и освоения языковой культуры не может быть сформирована лингвокультурная компетентность, а без формирования лингвокультурной компетентности невозможно овладеть языковой культурой.

Под языковой культурой мы понимаем определенный уровень развития языка, отражающий принятые литературные нормы данного языка, правильное и адекватное использование языковых единиц, языковых средств, которое способствует накоплению и сохранению языкового опыта.

Ключевые слова: лингвокультурная компетенция, пути формирования, межкультурная коммуникация, компетенция.

FORMATION OF LINGUISTIC AND CULTURAL COMPETENCE AS A FACTOR IN MASTERING LINGUISTIC CULTURE

The scope of our research is language culture and linguacultural competence. Analyzing these two concepts, we believe that without awareness and mastering of language culture, linguacultural competence cannot be formed, and without forming linguacultural competence, it is impossible to master language culture.

By language culture we mean a certain level of language development, reflecting the accepted literary norms of a given language, the correct and adequate use of language units, language means, which contributes to the accumulation and preservation of language experience.

Key words: linguocultural competence, the issue of the formation linguocultural competence.

Дар бораи муаллиф: Пермухамедова Озода Икромовна, Магистри курси 1-уми факултети романий-германӣ кафедраи забони олмонӣ. Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣи Тоҷикистон ба номи С. Айни 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, х. Рӯдакӣ, 121 Тел.: (+992) 002113577 E-mail: ozoda.permukhamedova@mail.com

Роҳбари илмӣ: доктори илмҳои педагогӣ, профессор Сайфуллоев Х. Г., Тел.: (+992) 930010583 E-mail: sayfi.ddot@mail.ru

Об авторе: Пермухамедова Озода Икромовна, магистр 1-го курса романо-германского факультета кафедры немецкого языка. Таджикский государственный педагогический университет имени С. Айни 734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 121, Тел.: (+992) 002113577 E-mail: ozoda.permukhamedova@mail.com

Научный руководитель: ДПН, профессор Сайфуллоев Х.Г., Тел.: (+992) 930010583 E-mail: sayfi.ddot@mail.ru

About the author: Permukhamedova Ozoda Ikromovna 1st year master of the Romano-Germanic faculty of the German language department. Tajik State Pedagogical University named after S. Ayni 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 121, Ph.: (+992) 002113577 E-mail: ozoda.permukhamedova@mail.com

Scientific adviser: Professor Sayfulloev Kh.G., Ph.: (+992) 930010583 E-mail: sayfi.ddot@mail.ru магистрант: Пермухамедова О.И.

Марупова Шахзода,
факултети забони англисӣ ва забони Шарқ

РОЛЬ ИНТЕРНЕТ-ТЕХНОЛОГИЙ В ФОРМИРОВАНИИ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Внедрение современных информационных технологий и применение компетентностного подхода в образовательном процессе являются ключевыми направлениями подготовки специалистов в Таджикском государственном педагогическом университете имени С. Айни, соответствующими международным стандартам. Среди этих направлений особое внимание уделяется разработке методов интеграции новейших образовательных технологий для формирования профессиональных и коммуникативных навыков у будущих специалистов различных профилей. В условиях глобализации, наблюдаемой на сегодняшний день, развитие информационных технологий открывает новые возможности для использования Интернета. В мире происходит устойчивый переход к формированию информационного общества, которое стремится создать оптимальные условия для полной самореализации каждого индивида. Основой этого процесса является интенсивное развитие компьютерных и телекоммуникационных технологий, а также создание продвинутой информационно-образовательной среды. Использование интернет-технологий в учебном процессе требует от студентов знаний иностранных языков. В Таджикском государственном педагогическом университете имени С. Айни этому аспекту уделяется значительное внимание. Учебный процесс по подготовке высококвалифицированных специалистов совершенствуется, что способствует развитию у студентов высокого уровня информационной грамотности и формированию

профессионального мышления на иностранном языке. Это, в свою очередь, повышает мотивацию к изучению различных учебных дисциплин и создает аутентичные условия для общения, что способствует формированию профессиональной и коммуникативной компетенции будущих преподавателей английского языка. [1]

Хотелось бы отметить что в современном образовательном процессе интернет-технологии играют ключевую роль, особенно в обучении иностранным языкам. В условиях цифровизации образования преподаватели английского языка в Таджикском педагогическом университете им. С. Айни сталкиваются с необходимостью интеграции новых технологий в свою профессиональную деятельность. Интернет-ресурсы, интерактивные платформы, мультимедийные технологии и искусственный интеллект открывают новые возможности для повышения качества преподавания, индивидуализации обучения и формирования языковой компетенции студентов. Онлайн-курсы, электронные библиотеки, виртуальные языковые среды и автоматизированные системы оценки знаний делают образовательный процесс более гибким и доступным.[2]. Кроме того, интернет-технологии позволяют преподавателям совершенствовать свою профессиональную деятельность, участвовать в международных образовательных проектах, обмениваться опытом с коллегами и постоянно повышать свою квалификацию. С учетом растущей потребности в цифровой грамотности среди будущих педагогов, изучение роли интернет-технологий в подготовке учителей английского языка приобретает особую значимость.[5]

Таким образом, данная тема является актуальной, поскольку использование интернет-технологий в Таджикском педагогическом университете им. С. Айни не только повышает эффективность обучения, но и способствует развитию профессиональных компетенций будущих преподавателей.

Кроме того есть некоторые проблемы в использования интернет-технологий в обучении английскому языку активно исследуется в педагогике, методике преподавания иностранных языков и образовательных технологиях. Многие ученые и практики рассматривают возможности цифровых инструментов для развития коммуникативных навыков студентов, повышения мотивации к обучению и создания интерактивной образовательной среды. В научных трудах анализируются такие аспекты, как применение онлайн-платформ (Coursera, Duolingo, Quizlet, Kahoot), использование мультимедийных ресурсов (подкасты, видеолекции, интерактивные задания), а также влияние дистанционного обучения и смешанных форматов на усвоение иностранного языка. Однако, несмотря на широкий спектр исследований, остаются вопросы, связанные с эффективностью различных интернет-ресурсов в подготовке будущих учителей английского языка, методическими аспектами их интеграции в учебный процесс и необходимыми цифровыми компетенциями преподавателей.[7]

Актуальность исследования роли интернет-технологий для учителей в Таджикском педагогическом университете им. С. Айни обусловлена рядом значимых факторов, влияющих на современное образование и подготовку будущих специалистов.

1. Современные требования к образованию: В эпоху цифровизации образовательные учреждения сталкиваются с необходимостью интеграции технологий в учебный процесс. Будущие учителя должны быть готовы использовать Интернет-ресурсы для повышения качества обучения, что делает изучение этой темы крайне важным.[10]

2. Доступ к ресурсам и информации: Интернет предоставляет обширные возможности для доступа к образовательным материалам, научным исследованиям и методическим рекомендациям. Это позволяет учителям расширять свои знания и применять новые подходы в преподавании.

3. Интерактивность и вовлеченность: Современные студенты предпочитают активные формы обучения, которые можно реализовать с помощью интернет-технологий. Использование онлайн-платформ, образовательных приложений и социальных сетей способствует повышению вовлеченности учащихся и улучшению их

коммуникативных навыков.[15]

4. Развитие цифровых компетенций: Важной частью подготовки будущих педагогов является формирование цифровых навыков, необходимых для эффективного использования технологий в образовательном процессе. Это включает в себя умение работать с различными онлайн-ресурсами, создавать мультимедийные материалы и использовать технологии для взаимодействия с учениками.

5. Межкультурное взаимодействие: Интернет-технологии открывают возможности для общения с носителями языка и другими учащимися по всему миру, что способствует развитию межкультурной компетенции и понимания различных культурных контекстов.

Таким образом, исследование роли интернет-технологий для учителей в педагогическом университете является актуальным, поскольку оно отвечает требованиям современного образования, способствует подготовке высококвалифицированных специалистов и обеспечивает их конкурентоспособность на рынке труда.[17]

Применение образовательных ресурсов глобальной сети Интернет в изучении иностранного языка открывает студентам доступ к разнообразной современной информации, необходимой для развития различных навыков. К таким ресурсам относятся веб-страницы международных газет на английском языке, страноведческие порталы, энциклопедии и другие источники. На практических занятиях по английскому языку студенты обучаются с использованием компьютерных словарей и страноведческих сайтов, которые предоставляют ценную информацию о культуре и быте разных стран. В Интернете также доступны различные образовательные платформы, посвященные изучению английского языка. Наиболее значимыми учебными задачами, которые осуществляются при обучении английскому языку с применением интернет-технологий, можно выделить следующие аспекты:

- развитие навыков иноязычного общения в различных сферах и ситуациях, а также формирование и совершенствование языковых компетенций, что позволяет учащимся уверенно взаимодействовать в международной среде;

- содействие развитию самостоятельной и исследовательской деятельности обучающихся через специально организованные действия с использованием Интернет-ресурсов. Это способствует активизации самостоятельного обучения, а также помогает устранить пробелы в знаниях и навыках, что особенно важно в условиях быстро меняющегося мира;

- повышение мотивации и формирование устойчивой потребности в изучении английского языка, что может привести к более глубокому пониманию культуры и традиций стран, где этот язык является основным;

- реализация индивидуализированного подхода к обучению с учетом личных особенностей и предпочтений учащихся благодаря использованию разнообразных коммуникационных сервисов сети Интернет, что позволяет каждому студенту развивать свои сильные стороны;

- формирование коммуникативных умений и культуры общения, что включает в себя не только языковые навыки, но и понимание культурных аспектов взаимодействия.

Как известно, одним из важных направлений повышения эффективности обучения студентов является оптимизация их самостоятельной работы. В условиях информатизации образования эффективная подготовка будущих учителей английского языка возможна в том случае, когда делается упор на самостоятельную деятельность студентов. В Таджикском государственном педагогическом на кафедре английской филологии в процессе обучения будущих учителей английского языка по кредитной технологии в соответствии с утвержденным учебным планом самостоятельная работа по общеобязательным, профилирующим и альтернативным дисциплинам осуществляется в аудиторной и внеаудиторной работе. Каждому виду учебной работы

отводится определенное количество кредитных часов. Аудиторная самостоятельная работа студента предполагает выполнение заданий в компьютерном классе, оснащенном Интернетом, в рамках занятий по английскому языку под непосредственным наблюдением и руководством преподавателя. Второй вариант при использовании возможностей Интернета подразумевает внеаудиторную самостоятельную работу по выполнению специально подготовленных задач при широком использовании заранее обозначенных возможностей Интернета. Самостоятельная работа в данном случае построена таким образом, что дает возможность обучающемуся выполнять учебные задачи в любом удобном для него месте с точкой доступа в Интернет[20]

Внеаудиторный вариант интеграции интернет-технологий позволяет реализовать ряд задач:

- самостоятельная работа с электронными ресурсами, которая предполагает специально организованный поиск, анализ и преобразование информации, а также специально организованное участие в web-проектах;

- специально организованное общение посредством электронной почты и форума. Самостоятельной работе по поиску, анализу и преобразованию информации из сети Интернет наиболее полно соответствует следующая классификация типов заданий на основе электронных ресурсов при учете уровня владения английским языком (elementary, intermediate, upper- intermediate, advanced):

- список тематических ссылок (hotlist) — подразумевает работу с электронными ресурсами в качестве дополнительного материала по изучаемой теме, что позволяет более полно рассмотреть изучаемую тему или ее аспект; создание ссылок по грамматике английского языка, деловому английскому языку и т.д. со своими упражнениями с обзором сайтов по этому вопросу;

- «охота за сокровищами» (treasure hunt) — включает поиск и отбор определенного количества ссылок по теме, обычно 10—15; составление вопросов к каждому информативному сайту. Студенты должны сформулировать ключевой вопрос, требующий логического заключения и направленный на широкое понимание темы. Данное задание нацелено на формирование объективных знаний по теме и ориентировано на объективные факты. Его можно предложить для всех уровней владения английским языком (начальный, средний, продвинутый);

- образец постановки проблемы (subject sampler) — представляет собой отобранный список ссылок на электронные ресурсы, которые предлагают обучающимся сделать что-либо: прочитать; посмотреть и т.д.[6]

После этого студенты должны выразить собственную точку зрения, исходя из прочитанного либо жизненного опыта или интерпретировать произведения искусства и т.д. Это задание ориентировано на субъективную оценку какого-либо вопроса или проблемы, и больше подходит студентам со средним или продвинутым уровнем владения английским языком. Как известно, существуют разнообразные типы коммуникации в Интернете. Однако основными типами является синхронная и асинхронная коммуникация. Асинхронная коммуникация предполагает общение в несовпадающих временных отрезках, не одномоментную коммуникацию с помощью различных средств передачи информации между двумя и более участниками. При этом средствами передачи информационных сообщений могут служить электронная почта, гостевая книга, форум, или асинхронная конференция. Синхронная коммуникация является сеансом общения двух и более участников в один момент времени, т.е. коммуникацией в пределах одного временного среза, когда задержка сообщения от начала его передачи до получения реципиентом не составляет нескольких секунд, а в идеальном варианте полностью отсутствует. В заключение отметим, что анализ подходов к обучению будущих учителей английского языка, реализуемых в Таджикском государственном педагогическом университете имени С. Айни на кафедре английской филологии, демонстрирует, что использование интернет-технологий в процессе

обучения английскому языку обладает значительной важностью и способствует формированию коммуникативной компетенции будущих преподавателей английского языка. Современная модернизация таджикского образования определяет основную цель профессиональной подготовки как формирование высококвалифицированного специалиста соответствующего уровня и профиля, который свободно владеет своей профессией, способен к эффективной деятельности по специальности на уровне международных стандартов и готов к профессиональному росту и мобильности. Помимо этого важность интеграции интернет-технологий в образовательный процесс становится все более очевидной в условиях стремительных изменений в мире. Применение цифровых ресурсов и онлайн-платформ в обучении создает новые возможности для студентов, позволяя им развивать навыки, необходимые для успешной карьеры в будущем. Это включает в себя не только владение языком, но и умение работать с информацией, критически мыслить и взаимодействовать с представителями различных культур. Применение современных технологий в учебном процессе предоставляет возможность будущим учителям не только углубить свои знания, но и расширить горизонты своего понимания педагогики. Они становятся активными участниками образовательного процесса, что способствует повышению их мотивации и вовлеченности. В свою очередь, это создает условия для более глубокого усвоения материала и формирования у студентов уверенности в своих силах. Анализ методов, используемых на кафедре английской филологии Таджикского государственного педагогического университета имени С. Айни, показывает, что интеграция интернет-ресурсов значительно обогащает учебный контент. Будущие учителя получают доступ к разнообразным источникам информации, что способствует развитию их исследовательских навыков и повышению уровня самостоятельности. В заключение следует подчеркнуть, что подготовка высококвалифицированных кадров в области преподавания английского языка требует комплексного подхода, включающего как традиционные методы обучения, так и современные интернет-технологии. Это позволит создать условия для формирования у студентов необходимых компетенций и навыков, которые будут востребованы на рынке труда. Таким образом, интеграция интернет-технологий в образовательный процесс становится не просто желательной, а необходимой мерой для достижения высоких стандартов качества образования в Таджикистане и за его пределами.

ЛИТЕРАТУРЫ

- 1.Блин, Ф., Сен-Жорж, И. (2013). «Роль ИКТ в обучении иностранным языкам». В: *ReCALL*, 25(2), 109-125
- 2.Варшауэр, М., Хили, Д. (1998). «Компьютеры и изучение языка: Обзор». *Преподавание языка*, 31(2), 57-71.
- 3.Груба, П., Хинкельман, Д. (2012). *Технологии для изучения языка*. Издательство Cambridge University Press.
- 4.Годвин-Джонс, Р. (2019). «Изучение языков в эпоху социальных медиа». *Языковое обучение и технологии*, 23(2)
- 5.Дюдони, Г., Хокли, Н. (2016). *Цифровые грамотности: Исследования и ресурсы в преподавании языка*. Routledge.
- 6.Кабилов, Н. (2020). *Информационно-коммуникационные технологии в преподавании английского языка: вызовы и возможности*. Душанбе: Издательство «Ирфон».
7. Кесслер, Г. (2010). «Язык и технологии: Влияние компьютерного обучения языкам на письменную речь студентов». *Языковое обучение и технологии*, 14(2), 78-93.
- 8.Лью, М., Ван, Л. (2018). «Влияние технологий на изучение языка». В: *Журнал преподавания и исследования языка*, 9(4), 726-733.
- 10.Мирзоева, Ф. (2021). *Инновационные технологии в обучении английскому

языку: опыт и перспективы*. Душанбе: Издательство «Ирфон».

11.Маликов, А. (2019). *Анализ использования онлайн-платформ в обучении английскому языку в Таджикистане*. Научный журнал «Проблемы современного образования».

12.Рахимов, А. (2019). *Влияние цифровых технологий на процесс обучения английскому языку в Таджикистане*. Вестник Таджикского национального университета.

13.Сайфиддинова, Н. (2018). *Использование информационных технологий в обучении иностранным языкам*. Душанбе: Издательство Таджикского национального университета.

14.Султонов, Р. (2022). *Роль социальных медиа в обучении иностранным языкам*. Таджикский государственный педагогический университет.

15.Саидов, М. (2022). *Технологии дистанционного обучения и их влияние на изучение английского языка*. Вестник Таджикского государственного университета.

16.Умарова, Л. (2021). *Методические рекомендации по использованию интернет-ресурсов в обучении английскому языку*. Таджикский государственный университет.

17.Файзуллозода, З. (2017). *Компьютерные технологии в обучении студентов-филологов*. Душанбе: Издательство Таджикского государственного университета.

18.Хокли, Н., Дюдони, Г. (2020). *Цифровые грамотности в классе ELT*. Издательство Cambridge University Press.

19.Холов, С. (2020). *Методы преподавания английского языка с использованием интернет-ресурсов*. Душанбе: Издательство «Адабиёт».

20.Чжао, Ю., Лай, Ц. (2018). «Роль мобильных технологий в изучении языка». В: *Компьютерное ассистированное изучение языка*, 31(5), 1-10.

РОЛЬ ИНТЕРНЕТ-ТЕХНОЛОГИЙ В ФОРМИРОВАНИИ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

В условиях глобализации и стремительного развития информационных технологий значение интернет-технологий в формировании коммуникативной компетентности будущих учителей английского языка становится особенно важным. Данное исследование анализирует влияние цифровых ресурсов, онлайн-платформ и интерактивных инструментов на образовательный процесс и профессиональную подготовку будущих педагогов. В работе уделяется особое внимание использованию социальных сетей, вебинаров, образовательных программ и виртуальных классов, которые способствуют развитию коммуникативных навыков, критического мышления и межкультурного общения. Исследование рассматривает методологические подходы к интеграции интернет-технологий в образовательный процесс, а также их влияние на мотивацию учащихся и общую эффективность обучения. В статье подробно анализируются способы объединения современных техно.

Ключевые слова: пути, интеграция, предложение, эффективное, технология, вебинар, мышление, новости, кросс-культурный.

НАКШИ ТЕХНОЛОГИЯИ ИНТЕРНЕТ ДАР ТАКЛИФИ САЛОХТИЯТИ КОММУНИКАТИВИИ ОМУЗГОРОНИ ЗАБОНИ АНГЛИСИ ОЯНДА

Дар шароити ҷаҳонишавӣ ва пешрафти босуръати технологияҳои иттилоотӣ аҳамияти технологияҳои интернетӣ дар ташаккули салоҳияти коммуникатсионии омӯзгорони ояндаи забони англисӣ махсусан муҳим мегардад. Тадкикоти мазкур таъсири захираҳои рақамӣ, платформаҳои онлайн ва воситаҳои интерактивиро ба раванди таълим ва омодагии касбии омӯзгорони оянда таҳлил мекунад. Дар қор ба

истифодаи васоити ахбори иҷтимоӣ, вебинарҳо, барномаҳои таълимӣ ва синфхонаҳои виртуалӣ, ки ба рушди малакаҳои муошират, тафаккури интиқодӣ ва муоширати байнифарҳангӣ мусоидат мекунад, тавачҷӯҳи махсус медиҳад. Тадқиқот равишҳои методологии ҳамгироии технологияҳои интернетӣ ба раванди таълим, инчунин таъсири онҳо ба ҳавасмандии хонандагон ва самаранокии умумии раванди таълимро баррасӣ мекунад. Дар мақола роҳҳои ҳамгирӣ кардани технологияҳои муосир ба усулҳои анъанавии таълим, таъмини ҷалби амиқтари донишҷӯён дар раванди таълим ва мусоидат ба рушди салоҳиятҳои зарурӣ ба таври муфассал баррасӣ шудааст.

Калидвожаҳо: роҳҳо, ҳамгирӣ, таъмин, самаранок, технология, вебинар, тафаккур, ахбор, байнифарҳангӣ.

THE ROLE OF INTERNET TECHNOLOGIES IN THE FORMATION OF COMMUNICATIVE COMPETENCE OF FUTURE ENGLISH LANGUAGE TEACHERS

In the context of globalization and the rapid development of information technologies, the importance of Internet technologies in the development of communicative competence of future English language teachers is becoming especially important. This study analyzes the impact of digital resources, online platforms and interactive tools on the educational process and professional preparation of future teachers. The work pays special attention to the use of social media, webinars, educational programs and virtual classrooms that contribute to the development of communication skills, critical thinking and intercultural communication. The study examines methodological approaches to the integration of Internet technologies into the educational process, as well as their impact on student motivation and the overall effectiveness of the educational process. The article discusses in detail ways to integrate modern technologies into traditional teaching methods, ensure deeper involvement of students in the educational process and promote the development of necessary competencies.

Keywords: paths, integration, offer, effective, technology, webinar, thinking, news, cross-cultural.

Сведения об автор: Марупова Шахзода магистрант первого курса Таджикского государственного педагогического университета им С. Айни. Тел: 888442084

Научный руководитель: Холиков Абдулманон заведующий кафедрой методики преподавания английского языка Таджикского государственного университета им С. Айни

Маълумот дар бораи муаллиф: Марупова Шахзода Илёсджоновна магистранти соли якуми факултети забони англисӣ ДДОТ ба номи С. Айни, Тел: +992888442084

Роҳбари илмӣ: Холиков Абдулманон мудири кафедраи методикаи таълими забони англиси Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айни

About the author: Marupova Shahzoda, 1st year master student of the Tajik State Pedagogical University named after S. Aini. Tel: 888442084

Scientific director: Kholiqov Abdulmanon head of the Department of English Language Teaching Methods Tajik State Pedagogical University named after S. Aini.

Бобокулова Тахмина,
магистири соли якуми факултети забонҳои англисӣ ва забонҳои Шарқ

МАҲУМИ ИСТИЛОҲОТ ВА ОМУЗИШИ ИСТИЛОҲИ ҶУҒРОФИ ДАР ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА АНГЛИСӢ

Бояд зикр кард, ки ҳам илми истилоҳшиносӣ ва ҳам илми забоншиносӣ истилоҳро дар шакли воҳиди луғавӣ муоина ва таҳқиқ менамоянд, аммо ҳар кадоми ин илмҳо танҳо ҳамон аломатҳои истилоҳро ошкор кардаву шарҳ медиҳанд, ки барояш нисбатан

муҳим ба шумор мераванд. Аз ҳамин сабаб, ҳар кадоми ин илмҳо барои истилоҳ ва истилоҳсозӣ меёроҳ ва талаботҳои гуногунро ба миён мегузоранд. Масалан, дар таърифи забоншиносии истилоҳ тавачҷуҳи муҳаққиқон ҳарчи бештар ба масъалаи аз ҳам ҷудо кардани сохтори мазмунӣ ва шаклии истилоҳот равона карда мешавад. Муҳаққиқон зимни таҳқиқи сохтори мазмунии истилоҳ, маъмулан, усули бо ном «секунҷаи семантикӣ»-ро истифода мебаранд. Мутобиқи ин усул, сохтори мазмунии истилоҳ ба секунҷае шабоҳат дорад, ки дар як қуллааш истилоҳ, дар қуллаи дувумаш аломати истилоҳ ва дар қуллаи савумаш мафҳуми он ҷой дода шудаанд [С. 9-96].

Вақте ки сухан дар бораи маънои истилоҳ – нахустунсури сохтори мазмунии истилоҳ меравад, дар чунин ҳолат маънои воҳиди луғавии забони миллӣ, ки вазифаи истилоҳро ба дӯш доштаву онро иҷро карда истодааст, дар назар дошта мешавад. Дар ин ҳел ҳолатҳо қулли воҳидҳои луғавӣ маънои номинативӣ доранд – онҳо мустақиман мафҳумҳои махсусро ном мебаранд, ки бо маънои номинативии онҳо мувофиқ меоянд.

Дар забоншиносии тоҷик роҷеъ ба масоили истилоҳоти дипломатӣ тадқиқотҳои илмӣ васеъ то ҳол ба анҷом нарасидааст. Бинобар ин истилоҳоти дипломатӣ дар забони муосири тоҷик пажӯҳиши амиқ ва густурдаеро тақозо мекунад. Албатта, вожа ва истилоҳоти хориҷӣ ин равшан аст. Асосан истилоҳоти дипломатии забони тоҷикӣ аз забонҳои қадимаи латинӣ-юнонӣ, арабӣ қисматӣ зиёд, русӣ, фаронсавӣ, англисӣ ва дигар забонҳо ворид гардидаанд. Инҷо дар қатори истилоҳоти дипломатӣ инчунин истилоҳоте низ ворид гардидаанд, ки марбут ба заминаи маъмурӣ мебошанд.

Дар баробари ин, агар воҳиди луғавӣ на як, балки якчанд маънои номинативӣ дошта бошад, дар он сурат, маънои номинативие, ки вожаи истилоҳшавандаро бо мафҳуми махсуси илмӣ вобаста мекунад аз дигар маъноҳои номинативии вожа тавассути нишон додан ё таъкид кардани денотат – ҳамон мафҳум ё чизе, ки вожа ба маънои истилоҳии худ онро ном мебарад, фарқ қунонида мешавад. Масалан, ифодагари маънои махсуси номинативӣ будани вожаи теғ дар соҳаи ҷарроҳии тиббӣ ва ҳамзамон, фарқияти он аз дигар маъноҳои номинативии ин вожа (теғи абрӯ, теғи нигоҳ, теғи қассобӣ, теғи аҷал ва ғ.) аз тариқи денотатсия ба таври зерин нишон дода мешавад: теғи ҷарроҳӣ. Ҳамаи маъноҳои номинативии вожаи истилоҳӣ нисбат ба якдигар омоним мебошанд. Аммо ин нуктаи назар, ки маънои истилоҳ – ин ҳамон мафҳуми махсусест, ки истилоҳ ифодааш мекунад, каме тавзеҳ меҷӯҳад [С. 10-103].

Аввалан, бисёр вақт мушоҳида кардан мумкин аст, ки ин ё он воҳиди луғавӣ дар низоми истилоҳотии ин ё он забони махсус на як, балки якчанд мафҳумро ифода мекунад, ё баръакс, мебинем барои ифода кардани як мафҳуми махсус на як, балки якчанд истилоҳро истифода бурдан мумкин аст. Дар чунин ҳолат ҳамон истилоҳеро истифода бурдан ба мақсад мувофиқ аст, ки мафҳуми ифодаёбандаро аз ҳама бехтару дақиқтар ифода карда метавонад. Баъдан, дар забони илм истилоҳоти зиёде низ ҳастанд, ки як қисми онҳо мафҳумҳои ҳанӯз ташаққулнаёфтаи соҳаҳои гуногуни илмро ифода мекунанд, қисми дигарашон бошад, мафҳумҳоеро ифода мекунанд, ки ба назарияҳои ботила ё радшуда тааллуқ дошта, арзишу аҳамияти ҳудро гум кардаанд.

Аз ҳамин сабаб, чунин истилоҳотро ифодагари мафҳумҳои махсуси илмӣ шуморидан дуруст нест. Аммо ҳолати савум ва аз ҳама муҳим ин аст, ки маънои аксарияти қулли истилоҳоти илмӣ – мафҳумҳои қулли соҳаҳои махсуси илму фаъолият мебошанд. Танҳо дар чунин ҳолат ва танҳо дар нисбати ҳамин гуна истилоҳот бо боварии том гуфтан мумкин аст, ки онҳо маънои махсусу дақиқи илмӣ доранд. Умуман, барои дуруст муайян кардани мақоми маънои истилоҳӣ дар сохтори семантикии воҳиди луғавии забони миллӣ бо ҳам муқоиса намудани истилоҳоти илмҳои қадиму ҷадид кумак расонида метавонад.

Дар илмҳои қадим, маъмулан, истилоҳоте ба кор бурда мешаванд, ки маънои истилоҳии онҳо нисбат ба маънои ғайриистилоҳии онҳо дар дараҷаи поёнтар меистад, яъне дувумдараҷа махсус мешавад. Масалан, дар соҳаи бофандагӣ бисёр вожаҳои барои ифодаи мафҳумҳои ҳоси ин соҳа истифода бурда мешаванд, ки маънои асосиашон ғайриистилоҳӣ мебошад, мисли калоба, ресмон, ришта ва ғ. Чуноне ки ҳангоми

истифодаи воситаҳои гуногуни танзими истилоҳот маълум мегардад, онҳоро дар мутобиқат бо анвои сохтори мухталифе, ки доранд, чандин навъ тасниф кардан мумкин аст: таснифи мундариҷавӣ, тасниф аз рӯи шакли забонӣ, таснифи функционалӣ, тасниф аз рӯи аломатҳои забониву ғайризабонӣ. Ҳамаи таснифоти зикршуда бо ҳам саҳт алоқаманд буда, донишмандон онҳо зарур мебошад. Ҳангоми таснифи истилоҳот бояд яқинанд хусусиятҳои муҳиме, ки барои ҳамаи истилоҳот новобаста аз мансубияти онҳо ба низомии гуногуни истилоҳотӣ ҳос мебошанд, ба инобат гирифта шаванд.

Яке аз чунин хусусиятҳо – мафҳумҳои кулливу махсусро ифода кардани истилоҳоти илмӣ мебошад. Истилоҳоти илмӣ бо ин хусусияти худ аз дигар воситаҳои номинативие, ки барои ифодаи мафҳумҳои ҷузъиву инфиродӣ истифода бурда мешаванд, бараъло фарқ мекунад. Қайд кардан зарур аст, ки масъалаи таснифи мафҳумҳои кулӣ то имрӯз ҳалли пурраи худро наёфтааст. Натиҷае, ки муҳакқиқон то имрӯз ба даст овардаанд, барои таснифи пурраву мукаммали мафҳумҳои кулӣ чандон ҳам кифоят намекунад.

Ҳангоми омӯзиши истилоҳи ҷуғрофӣ ва хусусиятҳои лексисемантикӣ аз тоҷикӣ ва англисӣ аввал бояд мафҳуми «калима» ва «истилоҳ» муайян карда шавад. Бисёре аз коршиносон дар соҳаи забоншиносӣ ба он назаранд, паҳлуҳои истилоҳоти калимаҳо, ки ба ихтисоси вобаста ҳастанд, на ҳамаи мафҳуми истилоҳотҳо дар сарчашмаҳо ба инобат гирифта мешаванд.

Мафҳуми истилоҳ, ки барои кори илмӣ мо муҳим аст, бевосита марбут ба забони илм аст ва нақши хеле муҳим дар ҳама гуна соҳаи илмӣ мебошад. Ҳамин тариқ, ҳулосаҳои муайяни ягон кори илмӣ вобаста ба маънои калима ва яқинии дурусти истилоҳот мебошад.

Дар давраҳои гузашта, вақте ки истилоҳот ва соҳаҳои корбурди онҳо кам буд, ҷудо кардани истилоҳот аз таркиби вожаҳои умумӣ мушкул буд. Вале дар асрҳои XVIII–XIX пешрафтҳо ва кашфиётҳои бузурги илмӣ - техникӣ ҳамаи соҳаҳои илмӣ ба таври кулӣ дар забоншиносии ҳамаи соҳаи нисбатан ҷавон аст ва дар Иттиҳоди Шӯравӣ дар охири солҳои 20-уми асри гузашта, пеш аз ҳама дар забони русӣ пайдо ва ташаккул ёфт. Нахустин назарияҳои истилоҳшиносӣ дар илми забоншиносӣ дар ибтидои асри XX пайдо шуданд.

Пеш аз ҳама донишмандон ва забоншиносон кӯшиш карданд, ки фарқи байни калима, вожа ва истилоҳро муайян намоянд. Дар аксари ҳолатҳо вожа, калима ва истилоҳамтои якдигар буда, онҳоро забоншиносон ба як маънӣ истифода мекунад. Вале дар ҳолатҳои муайян фарқи байни онҳоро низ ташхис додаанд.

Дар таҷриба истилоҳҳо дорои далелҳои аниқ мебошанд, аммо дар ҳақиқат далелнокунӣ он қадар зарур нест. Дар сатҳи абстрактӣ, ҳар як мунтазамии ҳоси фонемаҳо истилоҳ шуда метавонанд, ки дар онҳо мафҳуми муайян мустақам карда шудааст, агар ин мутобиқат аз тарафи тамоми иштирокчиёни муҳоҳисаҳои академикӣ қабул карда шавад. Дар ин ҳолат, барои он ки калима ҳамчун истилоҳ нуфуз пайдо карданро сар кунад, қабул намудани он ба сифати истилоҳ аз тарафи ҷамъияти илмӣ зарур аст, ки дар сатҳи назариявӣ ҳатто дар ҳолати пайдоиши сунъии ин истилоҳ имконпазир аст.

Масалан, истилоҳи ҷуғрофияи табиӣ *fault–марқии* ё ин ки *rift – роғ* дар луғатҳо ҳамчун «вайроншавии зичии чинҳои кӯҳӣ, ки бе тарқиш ё бе омехтагӣ ва бо омехтагӣ бо чинҳои кӯҳӣ дар болои тарқиш» муайян карда шудааст. Дар ин ҳолат мо шакли фонетикӣ *fault– марқии*-ро ҷо ба ҷо гузоштем, ки шояд дар зерини мафҳум, берун аз ҳудуди матни илмӣ чунин фаҳмида шавад: тарқиш ё вайроншавии ягон чизи яқинӣ, ё

ин ки дар маънои маҷозияш: *ҷурм, танофур* ё ин ки ягон *муҳолифат*. Чунин мафҳуми фияи табиӣ дар баъзе матнҳои ғайриилмӣ ба таври дигар ҳам меояд: *canyon – дара, ravine – ҷарӣ, rift – роғ, split – ҷои шикаста* ва ғ., аммо мутобиқи созиш дар соҳаи илм мувофиқати чунин шакли фонетикӣ айнан бо ҳамин мазмун муқаррар карда шудааст. Ҳамин тавр, порчаи илмӣ ва робитаи мутақобилаи дар он истифода бурдани чунин воҳиди лексикӣ бо ин мазмун, он ду компоненти ҷудоинопазире мебошанд, ки аз истилоҳ истилоҳ месозанд.

Дар истилоҳоти ҷуғрофӣ якбора луғати абстрактӣ ва истилоҳоти семантикаи аниқтар истифода бурда мешаванд, ва дараҷаи абстраксии ҳар як истилоҳот дар дараҷаҳои гуногун ошкор карда мешавад. Аломати байналмилалӣ дар истилоҳ таърихи пайдоиши истилоҳотро дар забонҳои гуногун нишон медиҳад. Ба чунин нишондиҳанда ҳамавақт пуризм ва ғояҳои миллатгарой барои пайдоиши истилоҳ, иштиёқи истифодаи воситаҳои забони модарӣ, махсусан дар сатҳи ибтидоии рушди забони миллии муҳолифат менамоянд.

Хусусиятҳои тарҷумаи истилоҳоти ҷуғрофӣ дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ иқтибос, транслитератсия (навиштани ҳарфҳои як алифбо бо ҳарфҳои алифбои дигар), транскрипсияи амалӣ ва дигар усулҳои тарҷумаи истилоҳоти ғӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ баррасӣ шудаанд. Дар вақти таҳлили матнҳои ғӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ монандӣ ва фарқиятҳои зоҳир шуданд, ки хусусиятҳои тарҷумаи онҳоро қайд мекунам. Ҳангоми тарҷумаи матнҳои англисӣ ба забони тоҷикӣ, ки ба истилоҳоти ғӣ мансубанд, ба як ҷумлаи ибтидоӣ дар матн ду ё се тарҷумаи дигар рост меоянд.

Калимаи санскритии «*ҷангала*» ба бисёр забонҳои ҷаҳон бо як мафҳуми монанди фонетикӣ гузаштааст, масалан бо забони англисӣ «*jungle*», бо забони фаронсавӣ «*jungle*», бо забони олмонӣ «*dschungel*», бо забони русӣ «*джунгли*», бо забони булғорӣ «*джунглава* тоҷикӣ «*ҷангал*», ва ҳамин тавр истилоҳи байналхалқӣ ва ё реалия мебошад. Дар забонҳои ба мо маъмул мафҳуми ҷангал «буттазорҳои зич», «бешаи анбӯҳи ботлоқдор» ё ин ки «маҳалли ҳамин намуд», аммо дар баъзе забонҳо маънои маҷозии ин истилоҳ «*in the jungle of bureaucracy*» – *дар анбӯҳи бюрократия*, «*concrete jungle*» – *ҷангалҳои сангин*, ки аломати он калимаи оддии иқтибосии мафҳуми умумӣ мебошад.

Ҳаракати пуристӣ дар истилоҳоти муосири забони тоҷикӣ ҳам хос мебошад. Забоншиносони тоҷик ақидаҳои пуристиро (тоза кардани забон аз омехтаҳои бегона) бо ҷараёни ташаккули истилоҳот якҷоя кардаанд.

Истилоҳ ҳамчун воҳиди лексикӣ аз ҷумла бевосита бо мафҳуми соҳаи дониши махсус алоқаманд (дар ҷуғрофияи омӯзиши мо) ва ба дохилшавии он дар соҳаи истилоҳоти махсус, ки дар он ҳамаи соҳаи дониш дар бораи мафҳуми мавзӯи тартиб додашуда байни худ махсус алоқаманд аст. Дар робита бо мафҳуми илмӣ хусусияти асосиест, ки мӯҳтавои ҳамаи истилоҳотро аз дигар намуди истилоҳот ҷудо мекунад. Вазъи забон дар ин давра ба таъсири истилоҳот дучор шуда ба соҳаи дониш вобаста аст.

Истилоҳ - як калима ва ё ибораи асоси муносибатҳои тобеъкунанда, ки дорони вазифаи номгузорӣ мафҳум ва соҳаи илмро дар якҷоягӣ бо тартиби матни ахбороти нугӣ забони ошкор мекунад. Дар навбати худ истилоҳи ҷуғрофӣ-ин калимаи ҷуғрофӣ ё ибораест, ки бо консепсияи дахлдор муқоиса карда мешавад.

1. Атмосфера - қабати газмонанди сайёраи замин, ки таркиби он аз омехтаи газҳои гуногун, буғи об ва ҷангу ғубор иборат аст.

Атмосфера (аз юн. атмос-буҳор, сфера-кура) қабати ҳавои атрофи кураи замин. Атмосфераро вобаста ба тақсими ҳарорат дар қабатҳои гуногун ба тропосфера, стратосфера, мезосфера, термосфера, экзосфера, ки хосиятҳои гуногуни физики доранд, ҷудо мекунам.

2. Антипассатҳо — ҷараёни ғарбии ҳаво дар тропосфераи арзҳои тропикӣ, ки болотар аз қабати шамолҳои шарқӣ - пассатҳо воқеъ мегардад. Умуман, антипассатҳо

соҳаи канории чараёни у мумии ғарбии ҳаворо дар қисми болои тропосфера ва қисми поёни стратосфера ташкил медиҳад. Антипассатҳо дар баландии 2-3 км (дар канораҳои арзҳои тропикӣ) то 10 км ва зиёда аз он (дар наздикиҳои экватор) сар мешаванд. Антипассатҳо дар нимкураи шимолӣ асосан, аз ҷанубу ғарб ва дар нимкураи ҷанубӣ аз шимолу ғарб мевазанд.

3. **Баҳр**- қисми каму беш бо хушкӣ ва ё бо баландии релефи зерини *ҷудои* укёнуи олам, ки асосан бо режими гидрологӣ, метеорологӣ ва иқлими худ аз қисми кушоди укёнус фарқ мекунад. Баҳр нисбат ба укёнус мавқеи канорӣ дошта, ҳар чи қадар бо хушкӣ ихота бошад, аз укёнус ҳамон қадар ҷудо шуда меистад.

4. **Баҳри миёназамин** -минтақаи табиие мебошад, ки ҳавзаи Баҳри Миёназаминро бо ҳамроҳи ҷазираҳои ва қисматҳои қаламрави Аврупо, Осиё ва Африқоро инчунин минтақаҳои доманакуҳии Наздиосиёро дар бар мегирад. Қисмати бештари мавзеи Баҳри Миёназамин дар минтақаҳои ҷангалзорҳои хушкӣ ҳамешасабз ва буттазорҳои тропикӣ ва зерини таъсири иқлими Баҳри Миёназамин қарор дошта инчунин дар режими об, хок ва ғайра ҷойгир шудааст.

5. **Баҳрҳои капорӣ** - баҳрҳое, ки ба материкҳо ҳамшафат буда то андозае бо ҷазира ё нимҷазираҳо ҷудо шудаанд. Одатан дар тунукобаи материкӣ ва нишебаҳои материкӣ ҷойгир буда, баъзан ноҳияи чуқури укёнуи фаро мегиранд. Ҳам материк ва ҳам укёнус ба ҳамаи хусусиятҳои ин баҳрҳо (таҳнишастҳои қар, иқлим, режими гидрологӣ, ҳаёти органикӣ) таъсир мерасонад. Баҳрҳои Араб, Кара, Сибири Шарқӣ, Лаптевихҳо, Шимолӣ ва ғ. баҳрҳои канорианд.

6. **Глобус** - аз калимаи латинии *globus* (кура), модели кураи замин, ки дар он тамоми сатҳи замин тасвир ёфта, монандии геометрии тарҳ ва таносуби майдонҳо риоя карда шудааст.

7. **Гулӯгоҳ** - гузаргоҳи обии нисбатан камбарест, ки ду қитъаи хушкро аз ҳам ҷудо карда, укёнус, баҳр, кул ё қисмҳои онҳоро ба ҳам мепайвандад.

8. **Гирдоб**- гирдоби атмосферӣ, ки дар абрҳои раъду барқӣ ба вучуд омада, то ба сатҳи замин паҳн мегардад. Шакли сутунро дорад (кутри он аз даҳҳо то ба якчанд сатҳҳо метр иборат мебошад), ки сохти болоии он шакли гирдобро дорад. Ҳаво дар он бар муқобили акрабаки соат бо суръати 30 — 100 м/с ҳаракат намуда якбора дар шакли морпеч ба боло ҳаракат карда ҷангу ғубор ва дигар ашёҳоро ба осмон мебардорад. Одатан, дар шароитҳои ноустовори шадиди атмосферӣ ба вучуд омада бо суръати 10 -20 м/с масофаи 40 - 60 км ро тай менамояд. Гирдоб дар якҷоягӣ бо боришоти борон, раъду барқ, жола ба вучуд меояд. Пас аз худ вайронаҳоро дар сатҳи замин мегузорад. Дар ИМА онро - торнадо меноманд.

9. **Иқлим** - ҳолати (режими) ҷандинсолаи обу ҳаво (ҳодисаҳои атмосферӣ)-и маҳал. Ҳолати гуфта маҷмӯи шароит ва муттасилии тағйироти обу ҳаворо дар назар доранд. Афканиш ва сарфи энергияи нурҳои офтоб дар сатҳи замин ва гардиш (сиркулятсия)-и атмосферӣ (системаи чараёнҳои ҳаво, ки гармию намӣ меоваранд, инчунин ивазшавии амудии гармӣ ва намӣ дар атмосфера) чараёнҳои асосиро ташкил мекунанд, иқлим ба шумор мераванд. Иқлим аз шароитҳои ҷуғрофӣ арзҳои фӣ, баландӣ аз сатҳи баҳр, шакли релеф ва ғ. вобаста мебошад.

10. **Қабат** - зухуротест дар баҳр, ки хангоми чараёнҳои мадди об аз гулугоҳҳо ва димоғаҳо берун баромада ба воситаи бодҳо паҳн мегарданд ва ҳаракати заррачаҳо дар сатҳи оби ҷӯшзадаистода хатҳои хафиро ба вучуд меоварад. Қабатҳо инчунин дар мавзёҳои бар муқобили ҳамдигар шинокунии чараёнҳо дар ҳолати вазиши бод бар муқобили чараёнҳо ба вучуд меоянд, ки дар ин ҳолат шалпосзанӣ, гардиши обӣ ба вучуд меоянд. [С. 6-104].

Муодилаи ҷуғрофии калима ё ибораи ҷуғрофӣ бо консепсияи муносиби бахши ҷуғрофии илмӣ, ки дар муносибатҳои системавӣ калимаҳо ва ибораҳо дигар ва онҳо якҷоя бо системаи зеҳнии ҷуғрофӣ пайдо мешаванд. Инкишофи ҳар як шӯъбаи илмӣ ё

технология, фарҳанг ва санъат, ғавҷи касбӣ ва аз он ҷумла илмҳои ҷуғрофӣ қабатҳои худро аз матнҳои махсус иборат аст, ки аз уисмҳои дигар мустақил буда, дар он як падидаи универсалӣ мебошад. Калимаҳои хосҳои, ки хусусияти шӯъбаи махсуси илмӣ доранд ва бароти ифода кардани консепсияҳои мухталифи илмӣ истифода мешаванд, ки таърифи мушаххас дорад. Мутобиқати ин калимаҳо ки яке аз шӯъбаҳои мебошанд, ки ба истилоҳ номида мешавад ва соҳаи умумии лексикӣ, омӯзиши истилоҳ, функсия ва мафҳумҳо ва истилоҳнигориро риоя мекунад, назарияи умумии истилоҳнигорӣ номида мешавад. Ин нави тартиб ба наздики пайдо шуда, марҳилаи дарози ташаккули эҷодии он ба вуқӯъ пайваست, ки ба давраи бисёртарини Аврупо таъдир ёфт. Пеш аз ин давраи Лотин забони илмҳои аврупоӣ буд ва истилоҳоти дигари соҳаҳои алоҳидаи илм бетағйр мондаанд. Пас алақай, дар замони нав илм ба таври кофӣ ба истилоҳот машғул шуд ва аксарияти соҳаҳои илм ба забонҳои илм ва забонҳои миллӣ ва ба ин тарзи нави масъалаи истилоҳотшиносӣ ба вуҷуд омад.

АДАБИЁТ

1. Амонова Ф. Именное суффиксальное словообразование а современном персидском и таджикском языках: учебное пособие/ Ф. Амонова. – Душанбе, 1982. – 55с.
2. Бельчиков Ю.А. Интернациональная терминология в русском языке/
3. Аракин В.Д. Сравнительная типология английского и русского языков / В.Д. Аракин – Москва, 1972. – 370 с.
4. Аракин В.Д. Словообразование и фразеобразование // Всесоюзная конференция. – Москва, 1979. МГПИЯ им. М.Тореза. – С.34-36.
5. Байзоев А. Язык «Донишнома» Абуали ибн Сина (терминология и словообразования): авторев. дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук. (10.02.22) / Байзоев Азимджан. – Душанбе, 1992. – 31 с.
6. Бобохоҷаев С. Чанобилов М. Луғати тафсирии русӣ ва тоҷикии истилоҳоти геология. – Душанбе: «Маориф», 1992. – 104с
7. Головин Б. Д. Лингвистическое учение о терминах / Б. Д. Головин. – Москва, 1987. – 103с.
9. Джемшедов П.Д. Сопоставительный метод как средство овладения языком / П.Д. Джемшедов // Актуальные проблемы лингвистики. – Душанбе, 2005. – 96с.
10. Ғалатов Ҳабибулло. Тафсири истилоҳоти фӣ-экологӣ. Душанбе, 2017. – 124с.

МАФҲУМИ ИСТИЛОҲОТ ВА ОМӮЗИШИ ИСТИЛОҲИ ҶУҒРОФӢ ДАР ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА АНГЛИСӢ

Дар ин мақола сухан дар бораи мафҳуми истилоҳот ва омӯзиши истилоҳи ҷуғрофӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ меравад. Истилоҳот ва терминологияи ҳар як соҳаи забоншиносӣ таърихи пайдоиши худро дар раванди илм дар бораи забон шудан доранд. Муодилаи ҷуғрофии калима ё ибораи ҷуғрофӣ бо консепсияи муносиби бахши ҷуғрофии илмӣ, ки дар муносибатҳои системавӣ калимаҳо ва ибораҳо дигар ва онҳо яқоя бо системаи зеҳнии ҷуғрофӣ пайдо мешаванд. Инкишофи ҳар як шӯъбаи илмӣ ё технология, фарҳанг ва санъат, ғавҷи касбӣ ва аз он ҷумла илмҳои ҷуғрофӣ қабатҳои худро аз матнҳои махсус иборат аст, ки аз уисмҳои дигар мустақил буда, дар он як падидаи универсалӣ мебошад.

Калидвожаҳо: истилоҳоти ҷуғрофӣ, забоншиносӣ, забон, гурӯҳи забонҳо, истилоҳсозӣ, кӯх, фарҳангӣ, забон, терминология, укёнусҳо, дарёҳо, кӯлҳо, форсии миёна, ҳиндуаврупоӣ, форсӣ.

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ТЕРМИНОВ И ИЗУЧЕНИЕ ГЕОГРАФИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ НА ТАДЖИКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Данная статья посвящена понятию терминологии и изучению географических

терминов в таджикском и английском языках. Термины и терминология каждой области языкознания имеют историю своего происхождения в процессе становления науки о языке. Географическое уравнивание географического слова или словосочетания с соответствующим понятием научного географического сектора, в котором другие слова и словосочетания выступают в систематических отношениях и появляются вместе с географической интеллектуальной системой. Развитие каждой научной отрасли или техники, культуры и искусства, профессиональной деятельности, в том числе географических наук, состоит из своих пластов специальных текстов, независимых от других феноменов, и является универсальным явлением.

Ключевые слова: географическая терминология, лингвистика, язык, языковая группа, терминология, горный, культурный, язык, терминология, океаны, реки, озера, среднеперсидский, индоевропейский, персидский.

DEFINITION OF TERMS AND STUDY OF GEOGRAPHICAL TERMS IN TAJIK AND ENGLISH LANGUAGES

This article is devoted to concepts and terminology and the study of geographical terms in Tajik and English languages. The terms and terminology of each area of linguistics have the history of their origin in the process of establishing the science of language. Geographical equating of a geographical word or word combination with the corresponding concept of a scientific geographical sector, in which other words and word combinations appear in systematic relationships and appear together with the geographical intellectual system. The development of each scientific or technical branch, culture and art, professional activity, including geographical sciences, consists of layers of special texts, independent of other phenomena, and is a universal phenomenon.

Keywords: geographical terminology, linguistics, language, language group, terminology, mountain, cultural, language, terminology, oceans, rivers, lakes, Middle Persian, Indo-European, Persian.

Маълумот дар бораи муаллиф: Бобокулова Тахмина, магистранти соли якуми факултети забонҳои англисӣ ва забонҳои Шарқ ДДОТ ба номи С. Айни, телефон: (+992)000705463,

Роҳбари илмӣ: Хаитбоева Х.О

Сведение об автор: Бобокулова Тахмина, магистр первого курса факультета английского языка и восточных языков. ТГПУ им С.Айни, телефон: (+992)000-70-54-63

Научные руководитель: Хаитбоева Х. О

About the author: Bobokulova Tahmina, 1-st year master degree English language and eastern languages faculty TSPU named after S. Ayni, Tel: (+992) 000-70-54-63

Scientific supervisor: Khaitboeva KH.O.

ГУЛШАНИ АДАБ

Бӯриев Аъзамҷон,
магистри курси 1-уми факултети филологияи тоҷик

МУБОРИЗАҲОИ МАФКУРАВИИ ЗАМОН
(Вуруде ба зиндагиномаи Х. Мирзозода)

Нимаи дуҷуми солҳои панҷоҳуми садаи гузашта дар фазои сиёсат баъд аз вафоти Сталин то андозае озодии суҳан ба миён омад. Умумигӯӣ ва шиорпартоиҳои бемавқеъ, бар сари мардум мачбуран таҳмил намудани барномаю даъватҳои ҳизбу давлат, андешаҳои яктарафаю мучаррад ба интиқоди шадид дучор гардид. Мардум, ба вежа аҳли зиё гӯе чунин айёмо интизор буданд. Барои баёни ҳақиқату воқеият, андешаҳои бикр ва фикри солим имконияту шароити мусоид фароҳам омад.

Барои ба вучуд овардани чунин имконияту шароити муҳим анҷумани ХХ ҳизби коммунистии Иттиҳоди Шӯравӣ, ки соли 1956 доир гардид, нақши бориз гузошт. Анҷумани мазкур завлона ва садҳои бузурги дар байн гузоштаро пора намуд ва суҳанро бо таъбири Абушакури Балхӣ «Суҳан к-андар ӯ суд на ҷуз зиён, Набояд, ки ронда шавад бар забон» [1, с.8] аз қолабҳои идеолоҷӣ раҳонид ва имконият фароҳам овард, ки аҳли илму адаб дар навиштаҳои худ як навъ озодии суҳанро дарк намуда, андешаву мулоҳизоти хешро ба баён намудан шурӯъ кунанд [2; 3; 4; 5].

Чунин муносибат ва имконият боиси он гардид, ки аҳли илму адаб аз он қолабҳои гузошта берун шуда, ҳар яке роҳу равиши хосаи таҳқиқи хешро дошта бошанд. Дар ин раванд муносибат ба адабиёту санъати солҳои қаблӣ тағйир ёфта, эҳтиром ба арзишҳои миллӣ дучанд гардид ва зарурати ниёз ба консепсияи нави пажӯҳиш ба миён омад. Ба мазмунҳои сиёсиву иҷтимоии солҳои сиёму чилум ва панҷоҳум, ки бештар авқот бо супориши зимомдорону ҳизбиён сурат гирифта буд аз нигоҳи танқидӣ назар дӯхтан ва онҳоро ошкоро ифшо кардан ва баҳои ҳаққонӣ додан ба он арзишҳо рӯи қор омад. Бинобар ин ба раванди инкишоф ва таҳаввули ҷомеа назари тоза дӯхтан ва дар ин замина ба қуллӣ тағйир додани фаҳмиши воқеии зиндагӣ ва инъикос намудани он аз вазифаҳои муҳиму муҳрам ва рӯзмарраи адабиётшиносӣ маҳсуб меёбад.

Бо шарофати бозсозии горбачёвӣ (1985) ва таҳаввулотҳои ҷомеаи охири солҳои 80 – уми садаи ХХ падидаҳои ошқорбаёнӣ, ҳақиқатгӯӣ ва мубориза ба догматизму сохтакориҳо авҷ гирифта, мардум рӯ ба принципҳои дурусти омӯзиши таърих, фалсафа ва адабиёт рӯ оварданд, ки ин маъниро адабиётшиносони демократи инқилобии рус ҳатто дар охири асри XIX низ таъкид карда буданд: «Шиор ва суҳани охирини дунёи имрӯза – ҳақиқат аст. Ҳақиқат дар фактҳо, дар дониш, дар боварии ҳиссиёт, дар ҳулосаҳои ақл – дар ҳама чиз ва дар ҳама ҷо ҳақиқат суҳани охирин ва аввалини асри мост». Ин гуфтаҳои В.Г. Белинский ба асри мо низ пурра дахл дорад. Масалан, як гурӯҳ таърихшиносон, файласуфон ва адабиётшиносони мо дар ибтидои солҳои 50 – ум, дар айнаи авҷ доштани шахспарастӣ ва қарахтӣ дар баҳо додан ба афкори иҷтимоию сиёсӣ ва фалсафии адабии ибтидои асри ХХ – и халқҳои Тоҷикистону Ёзбекистон ва Озарбойҷону Тотористон бо роҳи нигилизм, догматизм, сотсиализми вулгар ва зидди таърих рафта, ҳақиқатро бо ёрии афкори қачравонаи худ дар оинаи қач дар шакли буқаламун нишон дода, дар муддати зиёда аз 70 сол афкори умумро ба роҳи ғалат равона карда, ба омӯхтани он монеъ шуданд. Бар замми ин қилсилаи таърихи афкори сиёсӣ ва адабро вайрон намуданд, ки ин ба илм зарари қиддӣ расонид, нисбати ин масоил дар мавридаш суҳан хоҳем ронд.

Солҳои сиёму садаи ХХ як гурӯҳ ҷавононе ба арсаи илму адабиёти тоҷик қадам гузоштанд, ки воқеан илми адабиётшиносии тоҷики минбаъда ба ному қори онҳо саҳт пайвандӣ дошт. Зеро эшон тавассути мақолаву рисола ва асарҳои илмӣ бунёдии хеш тавонистанд, байни хонандагони мактабҳои таҳсилоти ҳамагонӣ, омӯзишгоҳу донишқада ва донишгоҳҳои ҷумҳурӣ ҷойгоҳу эътибори ба худ хосеро пайдо кунанд. Аз зумраи онҳо муаллими хизматнишондодаи ҷумҳурӣ, узви иттиҳоди нависандагони

СССР, доктори илмҳои суханшиносӣ, профессор Холиқ Мирзозода мебошад. Устод Х. Мирзозода дар чунин як замони сарнавиштсозе ба майдони адабиёт ворид гардид, ки завлонаҳои замон неруи рушди тавоно пайдо карда, дар ҳама ҷабҳаҳои ҷомеаи онрӯза реша давонда истода буданд.

Ба пажӯҳиш, зиндагинома ва осори илмиву адабии чанд тан аз адабиётшиносони номвари тоҷик, ки дар доираҳои илмиву фарҳангии солҳои сиёму шастуми асри гузашта тавассути рисола, китобҳои тадрисиву дастурҳо барои толибилмони макотиби оливу миёна хизматҳои шоистаеро анҷом додаанд, адабиётшиносии тоҷик кам тавачҷӯх зоҳир кардааст. Дар солҳои 80 – 90 садаи гузашта ҳарчанд оид ба қору бори баъзе аз онҳо рисолаву мақолаҳо рӯи ҷопро дида бошад ҳам, вале сарчашмаву маводи марбути ҷоп нисбати қору пайкори эшон зеро назорати ҷиддии ҳизбиён ва нерӯҳои қудратӣ қарор доштанд ё бо сухани дигар, ҷӯянда ва ё худ пажӯҳанда аз ин ҷаҳорҷӯбаи замон имкони берун шудан надошт.

Ба шарофати бозсозӣ имкон фароҳам омад, ки мардум, бавижа аҳли зиё андешаву афкори чандин даҳсола ниҳондоштаи худро иброз дошта [6, с.125-134], мушоҳидаву андешаҳои хешро оид ба авзони сиёсӣ иҷтимоӣ ва илмиву фарҳангӣ баён созанд. Шароити созгор ба амал омад, ки оид ба раванду равияҳои охири садаи XIX ва ибтидои асри XX, монанди маорифпарварӣ, ҷараёни ҷадида ва баъзе тамоюлҳои дигар, ки солҳои бистуму панҷоҳум тавассути баъзе шахсони таърихбеҳабар ба маҳкумӣ ва пажӯҳандагонаш ба ноқомии саҳт гирифта гардида буданд, қазияву андешаҳои судманду саҳеҳ дар асоси асноди қотей манзури аҳли умум гарданд. Дар рисолаву мақолаҳои М. Шакурӣ, Х. Шарифов, А. Сатторзода, Х. Асозода, А. Насриддин, В. Самад, А. Абдусаттор, М. Раҷабӣ, А. Набавӣ, А. Давронов, А. Раҳмонов, А. Маҳмадаминов, Ш. Раҳмонов, М. Имомов, Н. Салимов ва зумраи дигари донишмандони тоҷик тарзи пажӯҳиши ҷадиду тоза мавриди истифода қарор гирифта, ба консепсияи нави илмӣ дар адабиётшиносии тоҷик рӯ оварданд. Баъд аз соҳиб гардидан ба Истиқлолияти миллӣ усул ва тарзи пажӯҳишу муносибат ба эҷодиёти шахсиятҳои чун С. Айни, А. Фитрат, Садри Зиё, Мунзим, Бектош, Т. Зеҳнӣ, Пайрав Сулаймонӣ, Раҳим Ҳоши, Ш. Ҳусейнзода, А. Мирзоев, Х. Мирзозода ва дигарон ба қулӣ дигаргун гардида, аз навиштаҳои гуфтаҳои эшон бо бардошт ва назардошти хуввиёт, маром ва худшиносии миллӣ маънию мазмунҳои тоза ҷустуҷӯ бояд кард. Зеро донишмандони заррабин қаблан ба он андеша, мушоҳида ва мулоҳизаҳо ё сарфаҳм нарафтаанд ё рафта бошанд ҳам бинобар назму низомии замона муҳри хомӯшӣ ба забон задаанд. Аз ҳамин мавқеъ нигоҳи тозаву ҷадиди муҳакқиқони тоҷик ба тадқиқи масоили паҳлуҳои гуногуни адабиёти классикӣ муосир, пеш аз ҳама назару мушоҳидаҳои Х. Мирзозода оид ба муайян кардани ғояҳои адабиёти тоинқилобии тоҷик, баррасӣ ва пешниҳод кардани ҷеҳраҳои адабӣ ва эҷодиёти онҳо, тадқиқи равияву ҷараёнҳо, ба хусус ҷараёнҳои қарматия, исмоилия, риндӣ, тасаввуф ва адабиёти ҷадида, инчунин нақди адабии тоҷик ва масоили марбути он, ки аз вазифаҳои аввалиндараҷаи рисолаи мазкур маҳсуб меёбад, судманд буда, ҷойи ҳолии адабиётшиносии тоҷикро пурра хоҳад кард. Тазаққур бояд дод, ки дар бораи Х. Мирзозода ва фаъолияти илмиву омӯзгорӣ ӯ аз нимаи дууми солҳои 30 –ум мақолаҳои интиқодиву тавсифии зиёде манзур хонанда гардидааст. Вале, мутаассифона, тадқиқотҳои эшон оид ба адабиёти классикӣ муосир ва ҷараёнҳои он, назарияи адабиёту масоили нақди адабӣ, ки шабеҳи мисли як баҳри бузург аст, ба таври илмӣ ҳамаҷониба пажӯҳиш наёфтаанд.

Доир ба фаъолияти илмиву адабии як зумра адибони охири асри XIX ва ибтидои асри XX амсоли Садри Зиё, Сиддиқи Аҷзӣ, А.Шакурӣ, С. Айни, А. Фитрат, Мунзим, Бехбудӣ, Н. Бектош, Р. Ҳошим, Т. Зеҳнӣ, М. Ҷ. Юсуфзода, Ш.Ҳусейнзода, А. Мирзоев, Х. Мирзозода, Н. Маъсумӣ, С. Табаров ва дигарон дар адабиётшиносии тоҷик мақолаву рисолаҳо нашр шуда бошад ҳам, вале назари тозаву диди нав дар қисмати қами онҳо ба назар мерасад. Дар бораи Х. Мирзозода ва фаъолияти илмиву омӯзгорӣ эшон аз нимаи дууми солҳои 30-юми садаи XX шурӯъ шуда мақолаҳои зиёде манзури

хонанда гардидааст, ки онҳоро ба ду гурӯҳ чудо кардан мумкин аст:

- мақолаҳои интиқодие, ки дар рӯзномаву маҷаллаҳо ва рисолаҳои алоҳида оид ба рафтору кирдор, шахсият ва қазияҳои адабиётшиносии эшон маълумот медиҳад;

- мақолаҳо ва рисолаҳои тавсифие, ки дар ҷашну маросимҳо, ҷопи рисолаву асарҳои алоҳида ва китобҳои тадрисии муҳаққиқ, инчунин андешаҳои солим ва қазияҳои адабиётшиносии муаллиф баён ёфтаанд.

Холиқ Мирзозода аз зумраи зиёиёне буд, ки нимаи дуҷуми солҳои сиюми садаи ХХ тавассути чанд мақолаи илмӣ худ «Забони шеърӣ ва камбудии нависандагонӣ ҷавони мо», «Миръоти ибрат» ва эҷодиёти Аҷзӣ», «Аҳмад Махдуми Дониш мулаққаб ба «Аҳмади калла» ба олами адабиётшиносии тоҷик ворид шудааст, ки аз истеъдоди пажӯҳандагии ӯ дарак дода, баъдтар рисолаву китобҳои дарсӣ ва дастурҳои эшон дар тарбияи чанд насли зиёиёни тоҷик хизмати шоистаеро анҷом додааст. Ин аст, ки зиндагинома, фаъолияти илмӣ ва адабиётшиносӣ ва паҳлуҳои дигари ҷустурҳои илмӣ Холиқ Мирзозода аз ҳамнаслону адабиётшиносон ва адибони солҳои 20- 80 садаи ХХ-и тоҷик бо баъзе вижагиҳои худ ба кулли фарқ дорад. Яке аз фарқиятҳои асосӣ ва арзишманде, ки дар эҷодиёти дигарон дида намешуд ё худ дида шавад ҳам хеле кам ба зухур омада буд, ин иншои саргузашт ё худ ёддоштҳо аст. Устод Х. Мирзозода хотира ва ёддоштҳои хешро бо унвонҳои «Парвози дил» (Хотираҳо – баччагӣ, 1916-1929), «Тағйироти кулӣ» (1929-1939) иншо намудаанд, ки ба мо маводи фаровони тарҷумаиҳолӣ, илмӣ ва адабӣ медиҳанд. Сабаби дигари фарқияти ӯ аз дигар ҳамнаслони худ дар он аст, ки «Х. Мирзозода аз дигарон дида нотаърифу устувортар буд, ниёзҳои илмро муқаддас меҳисобид, вичдону имони поктаре дошт» [7, с.115].

Муаллиф дар рисолаи мазкур ба сарнавишт ва фаъолияти илмӣ адабиётшиносӣ, ба вижа саҳми эшон дар тадқиқи масоили таърихи адабиёт, нақди адабӣ ва назарияи адабиёт таваҷҷӯҳи хоса зоҳир намуда, кушиш ба ҳарч додааст, ки мақоми ӯро дар таҳаввул, ташаккул ва рушди илму адаб ва мактабу маорифи тоҷик нишон диҳад.

Аввалин мақолае, ки дар бораи Х. Мирзозода ва навиштаи эшон баҳогузорӣ шудааст, тақризи Домулло Садриддин Айнӣ ба рисолаи дипломи ӯ дар мавзӯи «Миръоти ибрат» ва эҷодиёти Аҷзӣ» мебошад.

Ду мақолаи Абдурахмон Бухоризода бо номҳои «Як ҳалқаи «мустаҳкамӣ» душманони халқ дар институти педагогӣ» [8] ва «Эҷодиёти адабӣ»-и Х. Мирзозода ё ин ки «назарияҳои» миллатчиӣ буржуазии Бектош» [9], ки дар айнӣ авҷи шахспарастӣ ва муборизаҳои мафкуравӣ нашр гардида, боиси ҳабс шудани Х. Мирзозода гардидааст. Сабаби асосии иншо шудани мақолаҳои Бухоризодаро шояд аз муносибати эшон, ки дар ҳобгоҳи донишқадаи омӯзгорӣ зиндагонӣ мекарданд ва инчунин аз мақолаи Х. Мирзозода ва аспирантон Мухторов ва Рауфов, ки боиси аз аспирантураи донишқадаи омӯзгорӣ хориҷ шудани ӯ гардидааст, ҷустуҷӯ бояд намуд. Хушбахтона, Х. Мирзозода дар ёддоштҳои хеш нисбати масъалаи муносибати худ бо А. Бухоризода дар чанд ҷой ёдовар шудааст... «Соли аввали ифтиҳои аспирантура аз адабиёти тоҷик ман (яъне Х. Мирзозода-А.Х) ва аз забон А. Бухоризода,- навиштааст Х. Мирзозода,- ба аспирантура қабул шудем... Аспиранти забон А. Бухоризода аз сабаби набудани номзади мувофиқ қабул шуда буд, зеро маълумоти олӣ надошт, вай дорулмуаллимӣ тоҷикии Тошкандро, ки ба дараҷаи техникуми педагогӣ буди онро тамои кардааст, «институт» меномид. Вай одами бисёр... худписанд буда, «хушам медонам» гӯён ба лексияҳо намеомад... Ин рафтори ношоистаи ӯро аспирантҳо – ман, Мухторов ва Рауфов ба газетаи «Тоҷикистон сурх» навиштем, ӯро аз аспирантура хориҷ карданд. Ба ҷои он ки ҳамчун одами бовичдон... хулоса барорам, ба моҳо ҳашм гирифт» [10, с.145].

Аз муҳтавои мақолаҳои мазкур, ки одоби ахлоқӣ мақоланависӣ берун аст, дар асоси даъвоҳои беасосу тӯҳматомези нишон медиҳад, ки Абдулло Раҳимбоев, Шотемур ҷосусони империализм ва миллатчиёни буржуазӣ маҳсуб меёбанд. Даъвоҳои беасоси муаллифи мақола боиси бечуну чаро ба ҳабс гирифтани Х. Мирзозода мегардид.

Фаъолияти илмӣ Х. Мирзозода баъд аз маҳбусии як солу ҳаштмоҳа (1937-1938) дар ибтидои солҳои чилуми садаи гузашта хеле боло рафта, дар баробари яке аз

мураттибтон ва муаллифони асосӣ ва фаъоли тазкираи «Намунаҳои адабиёти тоҷик» маҳсуб ёфтанд (муаллифи мақолаҳои «Низомии Арӯзии Самарқандӣ», «Низомиддин Убайди Зоконӣ», Сайидои Насафӣ», «Фитрати Зардӯзи Самарқандӣ», «Абдулқодирхоҷаи Савдо», «Шамсиддин Махдуми Шоҳин», «Тошхоҷаи Асирӣ») дар радифи як силсила асарҳои адабиётшиносӣ мақолаҳои пурмухтаво оид ба чехра, симо ва мақому мавқеи Убайди Зоконӣ, Носири Хусрав дар таърихи адабиёти тоҷик бо асоми «Сатиранависи бузург Убайди Зоконӣ» (Рӯз. «Газетаи муаллимон», 1939, 30 июл, 12 август), «Носири Хисрави Кубодиёнӣ» (Рӯз. «Газетаи муаллимон», 1939, 1, 2 сентябр), «Абумӯиниддин Носири Хисрав» («Шарқи Сурх», 1940, №1, саҳ. 15-19), «Дар бораи мазмуни хониши адабӣ» («Мактаби Советӣ», 1940, №6, саҳ. 22-29) ва «Баъзе фикрҳо дар бораи поэзияи имрӯзаи тоҷик» (рӯз. «Тоҷикистони Сурх», 1940, 8 октябр)-ро иншо намуда, манзури хонанда намуд, ки нақши онҳо дар адабиётшиносии тоҷики солҳои сиёму чилум муассир аст. Махсусан, мақолаи охир (рӯз. «Тоҷикистони Сурх», 1940, 8 октябр) бо як часоратмандии ба худ хос навишта шуда, шеърҳои М. Миршакар, М. Аминзода, Р. Ҷалил, Т. Пӯлодӣ, Обидӣ, Сухайлӣ ва навшоирони рӯзро, ки шеърхояшон аз ибораҳои тавсифии «мо пеш рафтем, тараққӣ кардем, хондем, мулло шудем, хушбахт шудем, озод шудем, ватан дорем, онро посбонӣ мекунем, ҳеҷ ғам нест, саҳтӣ нест, ҳама хор гул шуд, мо зафар ёфтем» моллом аст, саҳт интиқод намуда, часуруна, бо кинояву истехзо навиштааст, ки «ҳатто шеър ба дарҷае расидааст, ки қарорҳои ҳаррӯзаи ҳукумати, Указҳои Совети олий ва қариб хабарҳои ТАСС-ро бо вазну қофия медалағӣ шудаанд. Хабарҳои ҳаррӯзаи газетаҳо бе ҳеҷ обу ранги бадеӣ ба шеър дароварда мешуданд». Ва ба мисли ин муҳаккиқ ба натиҷае расидааст, ки чунин шеърҳо аз дабдабоники хушқу ҳолӣ, тасвирҳои обшуста сохта шуда, дар бештари онҳо «шеърӣ» ва «хиссиёти лирикӣ» мавҷуд нест. Донишманди фақид М. Раҷабӣ ба мақолаи мазкури Х. Мирзозода баҳои арзанда дода, навиштааст, ки «арзиши бузургии ин асари (мақолаи –А.Б.) Х. Мирзозода он аст, ки ба иҷтимоигарии маҳз мубориза эълон кардааст ва кӯшидааст, ки ҷанбаи бадеии назм устувор шавад. Исроҳову даъватҳои пайвастаи ӯ барои аз қайди воқеаҳои ҳислати қаҳрамонҳо ба тасвири онҳо рӯ овардани адабиёт имрӯз ҳам судманданд» [11, с.103]. Вале ҳаминро бояд таъкид кард, ки баъзе андеша ва мулоҳизаҳои Х. Мирзозода на ҳама вақт қобили қабули аҳли илму адабиёт гардидаанд. Ин буд, ки шоири боистеъдоди ҷавонмарги тоҷик Ҷабиб Юсуфӣ ба баъзе пешниҳоду қазияҳои мақолаи мазкури Х. Мирзозода изҳори норизой намуда, бо номи «Боз якҷанд калима дар бораи поэзияи имрӯзаи мо» [12] мақолае иншо мекунад, ки он дар рӯзномаи «Тоҷикистони Сурх» 15 октябри соли 1940 ба ҷоп расидааст. Ҷ. Юсуфӣ дар ибтидо аз чунин иқдоми «мунаққиди ҷавон» изҳори қаноатмандӣ намуда, умедвор шудааст, ки эшон минбаъд барои тараққиёти адабиёти тоҷик дар соҳаи танқиду адабиётшиносӣ хизматҳои зиёд хоҳад намуд. Баробари зикри дурусти андешаҳои муаллиф оид ба шеъри рӯз, камбудиву нуқсонҳои мақолаи мазкурро чун нуқиди асили суҳан бо овардани мисолҳои мушаххас зикр менамояд, ки «камбудии асосии мақолаи вай дар ҳакин ҷост, ки дар танқиди худ танҳо ба асарҳои баъзе шоироне, ки танқиди онҳо қори умумӣ шуда мондааст, таъя мекунад». Ҷамчунин ӯ бар он ақида аст, ки камбудӣ, ки Х. Мирзозода дар эҷодиёти Аминзода, Сухайлӣ ва дигарон нишон додааст, дар «эҷодиёти пешқадамтарин шоирони ҷавони мо – рафиқон Дехотӣ, Турсунзода, М. Раҳимӣ низ мавҷуданд». Ба ҳакин минвол Ҷ. Юсуфӣ дар асоси мақолаи мазкури Х. Мирзозода дар бораи шеъри (поэзияи) он рӯза, мавқеи танқиди адабӣ чун «оинаи беғубор ва соф», масъалаҳои мубрами шеър, умумигӯӣ ва схематизм дар ашъори шоирон, доираи фарогирии мавзӯҳои шеър, дар бораи сюжет, шакл ва мундариҷаи он ва амсоли инро ба таври мушаххас таҳлилу баррасӣ намудааст. Ин аст, ки М. Раҷабӣ ҳусусият ва вижагиҳои нақди мазкури Х. Мирзозода ва мақолаҳои Ҷ. Юсуфиро ҳулоса намуда, ба натиҷаи муҳиме расидааст, ки дар натиҷаи дар охири солҳои 30-юм аз души нақд бардоштани ин вазифаи нагин-ҷустуҷӯи гурӯҳҳо ва тарҷумаи ҳол ва аз осори бадеӣ, нақд дар мисоли мақолаҳои проблемии Х.

Мирзозода ва хусусан Ҳ. Юсуфӣ, яъне асосан дар як жанри нақд, аммо хеле бештар аз он, ки идеология рухсат дод, ба рисолати хеш рӯй овард.

АДАБИЁТ

1. Насиҳат ба фарзанд. - Душанбе: Ирфон, 1971.- 26 с.
2. Асозода, Х. Адабиёти форсӣ ва се шоҳи он / Х. Асозода.- Душанбе: Маориф, 1991.- 128 с.
3. Шакурӣ, М. Нигоҳе ба адабиёти тоҷикии садаи бист / М. Ша-курӣ.- Душанбе: Пайванд, 2006.- 456 с.
4. Шарифов, Х. Мушкилоти ҷодаи танқид / Х. Шарифов //Садои шарқ.- 1989.- №5.- С. 97-105.
5. Шукуров, М. Аз пайи дарёифти фаҳмиши нав / М. Шукуров // Садои шарқ.- 1990.- №7.- С. 105-113.
6. Масов, Р. Таджики: история национальной трагедии/ Р. Масов.- Душанбе: Ирфон, 2008.- 536 с.
7. Раҷабӣ, Маъруф. Ислом: Ҷадидия ва инқилоб (Маҷмӯаи мақолаҳо) / М. Раҷабӣ.- Душанбе: Дониш, 1997. -244 с.
8. Бухоризода, А. Як ҳалқаи «мустаҳками» душмано-ни халқ дар Институти педагогӣ /А. Бухоризода // Тоҷикистони Сурх.- 1937. - 26 сентябр
- 9.Бухоризода, А. «Эҷодиёти адабӣ»-и Мирзозода ё инки «назарияҳои» миллатчиғии буржуазии Бектош/ А. Бухоризода // Тоҷикистони Сурх.- 1937.- 29 сентябр
10. Мирзозода Х. Тағйироти кулӣ. Хотираҳо. Ҷавонӣ ва пояи камолот- 1929-1939. Мусаввада. 314 с.
11. Раҷабӣ Маъруф. Ислом: Ҷадидия ва инқилоб (Маҷмӯаи мақолаҳо).-Душанбе: Дониш, 1997 -244 с.
12. Юсуфӣ Ҳабиб. Боз як чанд калима дар бораи поэзияи имрӯзаи мо / Тоҷикистони Сурх, 1940, 15 октябр

МУБОРИЗАҲОИ МАҲКУРАВИИ ЗАМОН

(Вуруде ба зиндагиномаи Х. Мирзозода)

Дар мақолаи мазкур муаллиф дар баробари муайян ва мушаххас намудани зиндагинома ва паҳлуҳои гуногуни таҳқиқотҳои яке аз шахсунҳои илми адабиётшиносии тоҷик Холиқ Мирзозода ба муборизаҳои мафкуравии замон, ки солҳои 1937-1938 ба авҷи аълои худ расида буд, маводҳои ҷолиб ғирдоварӣ намуда, онҳоро ба пажӯҳиш гирифтааст. Воқеан, дар муборизаҳои мафкуравии нимаи дуюми солҳои сиюм як зумра қаламкашони тоҷик аз қабили С. Айнӣ, Ҷ. Иқромӣ, Раҳим Ҳошим, Х.Мирзозода, Ғанӣ ва Рашид Абдулло, Ҳаким Карим ва соири дигар азобу шиканчаҳои зиёдеро аз сар гузаронидаанд. Профессор Х. Мирзозода низ аз ин доира берун намондааст. Дар мақола кӯшиш рафтааст, ки масъалаҳои иртибот ба ин масоил ҳаллу фасли худро пайдо кунад.

Калидвожаҳо: Мерос, адабиёт, ислом, миллатчӣ, директор, империализм, тўҳмат, мақола, назария, эҷодиёт, мавод, зиёӣ.

ИДЕОЛОГИЧЕСКИЕ БОРЬБЫ ВРЕМЕНИ

(Взглд на жизнеописание Х. Мирзозода)

В данной статье автор на ряду с определением в жизнеописание и научной исследование Х. Мирзозода глубоко затрагивает история возникновения и распространенные идеологической борьбой в период второй половине тридцатых годов. В идеологическом борьбе конце тридцатых годов многие учёные, поэты, писатели, в том числе: С. Айнӣ, Ҷ. Иқромӣ, Раҳим Ҳошим, Х.Мирзозода, Ғанӣ ва Рашид Абдулло, Ҳаким Карим и другие пострадали в этой борьбе необоснованными. Пострадал в этой борьбы времени и Х. Мирзозода. В статье автор постарался анализировать этих

проблем.

Ключевые слова: наследие, литература, ислам, нацист, директор, империализм, клевета, статья, теория, наследие, материал, интеллигент

IDEOLOGICAL STRUGGLES OF THE TIME: A LOOK AT THE LIFE OF KH. MIRZUZODA

In this article, the author delves into the life and academic research of Kh. Mirzozoda, providing a profound exploration of the ideological struggles that characterized the latter half of the 1930s. The piece examines the genesis and widespread nature of these ideological conflicts, during which numerous scholars, poets, and writers including S. Ayni, J. Ikromi, Rahim Hashim, Kh. Mirzozoda, Ghani and Rashid Abdullo, and Hakim Karim were unjustly persecuted. Kh. Mirzozoda, among others, was a victim of these tumultuous times. The author offers a detailed analysis of these events and their implications.

Keywords: legacy, literature, Islam, Nazi, director, imperialism, slander, article, theory, heritage, material, intellectual.

Маълумот дар бораи муаллиф: Бӯриев Аъзамҷон Тешаевич- магистри кафедраи назария ва таърихи адабиёти ДДОТ ба номи С. Айни. Телефон: 907273627

Сведение о авторе: Буриев Аъзамҷон Тешаевич- магистр первого курса кафедры теории и истории литературы ТГПУ им. С. Айни. Телефон: 907273627

About the author: Buriev A'zamjon Teshaevich, first year MA student at the Department of Theory and History of Literature at Tajik State Pedagogical University named after S. Ayni.

Tel.: +992 907273627

Гулбойзода Мақсуд,
магистри курси 1-уми факултети филологияи тоҷик

ЗИНДАГИНОМАИ ВАҲШИИ БОҒҚИ

Дар майдони фарохи адабиёти классикии форсии тоҷикӣ шоирону адибони зиёд зиндагиву эҷод кардаанд, ки офаридаҳои онон бидуни шак аз шоҳкорҳои на танҳо адабиёти мо, балки адабиёти олам маҳсуб мешаванд. Яке аз чунин шоирони боному соҳибистеъдод Шамсиддин Муҳаммад Ваҳшии Боғқӣ (1532-1584) мебошад, ки дар умри кӯтоҳи худ тавонистааст осоре дилнишин биёфарад ва дар марзи адабиёт мавқеи сазовор пайдо кунад. Роҷеъ ба зиндагиномаи Ваҳшии Боғқӣ дар силсилаи осори адабии замонаш ва баъд аз ӯ, инчунин дар соири тазкираҳо маводи зиёд оварда шудааст ва осори офаридааш то замони мо бегазанд расидааст. Ваҳшии Боғқӣ дар деҳаи Боғқи наздикии шаҳрҳои Язд (Ҷумҳурии Ислонии Эрон) ва Қирмон дар соли 1532-33-и мелодӣ ба дунё омадааст. Хонадони падараш рӯзгори миёнаҳол доштанд. Ваҳшӣ маълумоти ибтидоиро дар зодгоҳаш гирифтааст ва бо ёрии бародари шоираш Муродии Боғқӣ таҳсилашро дар назди яке аз донишмандони замонаш Шарафуддин Алии Боғқӣ идома додааст. Бародараш Муродии Боғқӣ аз шоирони рӯзгори худ буд ва дар тарбияи Ваҳшӣ ва ошно намудан бо маҳфилҳои адабӣ саҳми зиёд дошт, вале пеш аз он ки Ваҳшӣ дар шоирӣ ба шуҳрат расад, аз дунё гузаштааст ва Ваҳшӣ аз ӯ дар ашъори худ чанд бор ёд кардааст ва таҳаллуси адабии бародарашро муносиб дида, ба худ гирифтааст. Чун валодаташ дар сари роҳи шаҳрҳои Язд ва Қирмон иттифоқ афтодааст, ба ҳамин сабаб Ваҳширо гоҳ Яздӣ ва гоҳ Қирмонӣ гуфта ва навиштаанд. Тафсилоти дақиқи рӯзгори Ваҳшии Боғқӣ кам маълум аст, вале бар асоси ахбори манбаъҳои мавҷуда, ӯ дар

муҳити сода ба дунё омада, илми адабиётро аз устодони давр омӯхтааст. Ваҳшӣ зиндагии хоксоронае доштааст ва бо вучуди бемеҳрии замон то вопасин рузгор ба шеър ва эҷод машғул будааст. Бештари даврони зиндагияш дар ғаму шодии ишқ сипарӣ шудааст, ки ин эҳсосот дар ашъораш равшан намудор аст.

Баъд аз касби камол кардан чанд муддат дар шаҳрҳои Язд ва Кирмон мактабдорӣ кардааст. Аз маводи тазкираҳо ва эҷодиёти шоир ба назар мерасад, ки бо вучди истеъдоди баланди суханварӣ аксари давраи рӯзгори худро дар ранҷу машаққат ва бенавоӣ гузаронидааст ва аз мушкilotи зиндагияш ба зиммдорони вақт шикоятҳо намуда, эшонро мазаммат кардааст. Дар замони зиндагияш якчанд шоирони ҳамрӯзгораш ўро дар шеърхояшон ҳаҷв кардаанд, ки Ваҳшӣ низ дар ҷавоб ононро ҳаҷв намудааст. Аз шоирони муваффақи замонаш Зухурии Туршезӣ, Қосимбеки Қисмӣ ва дигарон аз шогирдони Ваҳшии Бофқӣ буданд, ки ин нукта далели шоири пешқадами замон ва доноӣ асрору румузи шоирӣ будани ўро нишон медиҳад. Ваҳшӣ қисми зиёди умрашро дар Язд гузаронида, машғули шоирӣ ва ситоиши фармонравоёни он шаҳр буда, соли 991-и ҳиҷрӣ, баробари 1584-и мелодӣ, дар синни 52 солагӣ аз дунё гузаштааст.

Дар бораи вафоти Ваҳшӣ дар манбаъҳо ду нукта вучуд дорад: 1. Аз ифрот дар майзадагӣ фавтидааст. 2. Ў бар дасти маъшуқи бемуруввати худ кушта шудааст. Ба ҳар ҳол, Ваҳшӣ дар Язд даргузаштааст ва ҳамон ҷо дар кӯйи Сарбурҷ ба хок супурда шудааст. Ваҳшӣ марди ғимматбаланд, ҳассос, покбоз, хушсухбат, маҳфилоро ва ғўшагир буд. Ў бар хилофи шоирони дигар аз ҳудуди Эрон берун нарафта, танҳо рӯзгорашро дар Язду Кошон сипарӣ кардааст. Мақсади ў аз шоирӣ дар ҳақиқат иштиғол ба ҳунару адаб ва баёни андешаҳову эҳсосоти худ дар ин роҳ буд. Мамдуҳ ва ҳомии Ваҳшии Бофқӣ Мири Мирон – аз наводагони духтари Шох Неъматуллоҳи Валий ва ҳокими Язд будаанд. Ў дар марғи шох Таҳмосби Сафавӣ моддаи таърихе навиштааст.

Ваҳшии Бофқӣ аз худ мероси адабии ҷолибе боқӣ гузоштааст, ки аз ҳар саҳифаи он лаҳзаҳои умраш ва ҳунари шоирияш бармало намудор мегардад. Куллии Ваҳшӣ фарогири нух ҳазор байт ва баъзеҳо ҳафт ҳазор байт ҳисобидаанд, ки аз қасида, таркиббанд, тарҷеъбанд, ғазал, қитъа, рубой ва маснавӣ иборат аст. Мероси адабии шоирро бори аввал таҳкиранигори муосири ў Тақиуддини Авҳадӣ ҷамъоварӣ карда, ба шакли кулӣ (дар ҳудуди 9 ҳазор байт) мураттаб сохтааст. Аммо дар нусхаҳои дастнависи ба дастмадаи девони шоир ин миқдор абёт мавҷуд нест. Донишманди эронӣ Ҳусайни Наҳавӣ матни интиқодии девони Ваҳшии Бофқиро таҳия намуда, соли 1965 дар Техрон ба таърифи расонидааст.

Қасидаҳои шоир асосан дар ситоиши ҳамзамонаш суруда шудаанд. Аксари донишмандон ва арбоби тазкира ғазалу таркиббанду тарҷеъбандҳо ва мураббаъу мусаддасҳояшро аз намунаҳои беҳтарин ва дилпазири назми аҳди Сафавӣ ҳисобидаанд. Соқиномаи тўлонии ў, ки дар шакли тарҷеъбанд эҷод шудааст, дар мисоли худ камназир аст ва ҳамин арзишро мусаддасу таркиббандҳо ва мураббаъҳои Ваҳшӣ дар шеъри ғиноии форсии тоҷикӣ доранд. Ғазалҳои Ваҳшӣ дар адабиёти аҳди Сафавӣ аз беҳтарин ғазалҳои сафи авваланд.

Ваҳшии Бофқӣ ду маснавие бо номҳои «Нозир Манзур» ва «Фарҳоду Ширин» дорад, ки аз истиқболи маснавии «Хусраву Ширин»-и Низомӣ суруда шудаанд. Маснавии «Нозир Манзур» аз 1569 байт иборат буда, маснавии комил аст. Аммо маснавии «Фарҳоду Ширин»-и Ваҳшӣ аз маснавии машҳури ўст, ки онро шоир дар ҳудуди 1050 байт навишта, бо сабаби марғаш нотамо мондааст. Ин маснавиро аввал Висолии Шерозӣ дар соли 1262-и ҳиҷрӣ бо афзудани 1251 ба поён расонидааст ва баъд аз Висоӣ шоири дигаре бо номи Собирӣ Шерозӣ маснавии Ваҳширо бо иловаи 304 байт мукамал гардонидааст. Маснавии савуми Ваҳшии Бофқӣ «Хулди барин» унвон дошта, дар пайравӣ аз «Махзан-ул-асрор»-и Низомии Ғанҷавӣ ва дар ҳамон вазн

навишта шудааст, вале маснавии Низомӣ аз бист мақола иборат буда, маснавии «Хулди барин»-и Ваҳшӣ аз ҳашт равза иборат аст.

Ваҳшии Бофқӣ дар қатори шоироне қарор дорад, ки барои ривочи сабки ҳиндӣ саҳми арзанда гузоштаанд. Олимону муҳакқиқон Ваҳширо аз бониёни тарзи, “восӯхт,” ҳисобидаанд. **“Восӯхт”** - яке аз намудҳои шеърӣ лирикии пурсӯзу гудоз аст, ки дар он шоири ошиқ аз бевафоии ёр шикоят карда, бо ғазаб изҳори тарки ишқи ӯ мекунад. Ашъори Ваҳширо метавон аз беҳтарин намунаҳои ашъори ошиқона дар шеърӣ форсӣ ном бурд. Зеро ниҳояти кудрати шоир дар баёни дилбохтагӣ ва ҳолатҳои дилдодагии худ ва низ тавзеҳи мочарое, ки миёни ӯ ва маъшуқ буда, ба қор рафтааст. Инчунин, дар ашъори Ваҳшӣ таркиботи арабӣ ва вожаҳои душвор камтар ба назар мерасад. Бо вучуди ин як ғазал аз Ваҳшии Бофқиро барои намуна меорем:

Аз он тар шуд ба хуни дида домоне, ки ман дорам,

Ки бо тардоманон ёр аст ҷононе, ки ман дорам.

Агар бо ман чунин монад парешониҳтилооти ман,

Аз ин бадтар шавад ҳоли парешоне, ки ман дорам.

Зи мардум гарчи мепӯшам ҳароши синаи худро,

Вале пайдост аз ҷоки гиребоне, ки ман дорам.

Кашам то қай ғами ҳичрон, аҷал, гӯ, қасди ҷонам кун,

Намеарзад ба чандин дарди сар ҷоне, ки ман дорам.

Мапурс аз ман, ки вайрон аз чӣ шуд ғамхонаат, Ваҳшӣ,

Ҷаҳон вайрон кунад ин чашми гирёне, ки ман дорам.

Ин ғазали Ваҳшӣ монанди соири ғазалиёти ӯ ошиқона, сода ва пурсӯзу гудоз аст. Сӯхтан аз махсусиятҳои ишқи Ваҳшӣ аст ва дар ин ғазал ба шиква аз маъшуқи заминӣ пардохтааст ва сифоте чун ҳамнишинӣ бо тардоманон, парешониҳтилову бевафоиро ба маъшуқи худ нисбат додааст. Ӯ дар аксар ғазалиёти худ аз бевафоиву бетаваҷҷуҳии маъшуқ менолад ва вайро аз ҳамсухбатӣ бо рақибон барҳазар медонад. Аз нишонаҳои восӯхт дар ин ғазал **“тардоман хондани ҳамсухбатони маъшуқ”** ва **“ба танг омадан аз ғами ҳичрони ӯст”** то ҷое, ки маргро бар **“дарди сари ишқ”** тарҷеҳ медиҳад.

Ғазалҳои Ваҳшии Бофқӣ шуҳрати махсус доранд. Вай мавзӯҳои ишқ, ҷудой, ҳусну ҷамол, табиат ва зиндагии инсонро бо тарзи зебо ва шево тасвир мекунад. Ғазалҳои ӯ ҳоси сабки ҳиндӣ мебошанд ва бо истифода аз ташбеҳот, истиораҳо ва рамзҳо эҳсосоти ошиқонаро ба қалби хонанда мерасонанд. Мисоли дигар, ки ғазали равону сода ва хеле зебоест, ки ба забони равони форсии тоҷикӣ суруда шудааст ва каломӣ шоир дур аз тақаллуфот аст:

Тарки мо қардӣ, бирав ҳамсухбати ағёр бош,

Ёри мо чун нестӣ бо ҳар ки хоҳӣ ёр бош,

Масти ҳуснӣ бо рақибон майли май хӯрдан макун,

Бад ҳарифонанд онҳо гуфтамат, ҳушёр бош,

Он ки моро ҳеҷ бархурдорӣ аз васлаш набуд,

Аз ниҳоли васли ӯ гӯ ғайр бархурдор бош,

Гарчи медонам, ки душвор аст сабр аз рӯйи дӯст,

Чанд рӯзе сабр хоҳам қард, гӯ душвор бош.

Сабр хоҳам қард Ваҳшӣ, дар ғами нодиданаш,

Ман, ки хоҳам мурд, гӯ аз ҳасрати дидор бош.

Ваҳшии Бофқӣ бо вучуди умри кӯтоҳ, ҷойгоҳи муҳим дар адабиёти форсии тоҷикӣ пайдо қард. Осори ӯ имрӯз ҳам ба ҳайси ганҷинаи адабӣ пазируфта мешавад. Шеърҳои ӯро дар мактабҳои адабии Эронӣ Осӣӣ Марказӣ омӯхта, дар маҷлисҳо қироат мекунанд. Номҳои ошиқона, ғазалҳои нозук ва маснавии нотамоми ӯ нишон медиҳанд, ки Ваҳшӣ ҳунармандест, ки бо суҳанони худ ҷовидон гаштааст:

Агарчи рафт ҷавонӣ, ханӯз дар сина

Ба ёди ёри ҷавон, ҳаст оташи кина.

Ваҳшии Бофқӣ бо шеърӣ худ ҷаҳони маънавии хонандагонро ғанӣ гардондааст. Тасвирҳои ӯ аз муҳаббат, табиат ва ҳаёти инсонӣ ҳанӯз ҳам наслҳои навро мафтун мекунанд.

АДАБИЁТ:

1. “Куллии девони Ваҳшии Бофқӣ”
2. “Таърихи адабиёт дар Эрон. Ҷилди дуюм саҳифаи 290, интишори Фирдавс. 1391 Тироз. Таълифи дуктур Забехуллоҳ Сафо”.
3. “Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик, ҷилди 1 Абай- Калим”.

ЗИНДАГИНОМАИ ВАҲШИИ БОФҚӢ

Дар мақола зиндагиномаи шоири асри ХУ111 Ваҳшии Бофқӣ дар асоси маводи сарчашмаҳо, тазкираҳо ва осори ҳудӣ шоир баррасӣ гардида, ҳама лаҳзаҳои ҳаёти шоир таҳлил ва арзёбӣ шудааст. Муаллифи мақола дар қори худ зиндагиномаи шоирро бо таҳлили муқоисавӣ гирифта, ба натиҷа мерасад, ки шоир умри кӯтоҳ дида, аз худ осори ҳубу барҷаста ба мерос гузоштааст, ки аз ғазал, рубоӣ, қасида ва маснавиҳо иборат аст.

Калидвожаҳо: Ваҳшии Бофқӣ, шоир, мавод, сарчашмаҳо, тазкираҳо, осор, таҳлил, муаллиф, мақола, омӯзиш, муқоисавӣ, мерос, ғазал, рубоӣ, қасида, маснавӣ.

ЖИЗНЬ ВАХШИ БОФКИ

В статье подробно проанализирован жизнеописание поэта ХУ111-го века Вахши Бофки на основе сведениями литературных источников, антологии и материала произведениями самого поэта. Автор статьи в своей работе на основе сопоставительного анализа пришел к выводу, что поэт в своей короткой жизнью написал прекрасные стихи, и оставил хорошие наследие, в том числе газели, рубаи, касид (ода) и поэм, которые дошли до наших дней.

Ключевые слова: Вахши Бофки, поэт, материалы, источники, антологии, анализ, автор, статья, изучение, сопоставительной, наследие, газель, рубаи, касида (ода), поэм.

Маълумот дар бораи муаллиф: Гулбойзода Максуд, магистри курси якуми факултети филологияи тоҷики ДДОТ ба номи Садриддин Айнӣ, тел: 935836660

Сведение об авторе: Гулбойзода Максуд, магистр первого курса факультет таджикской филологии ТГПУ им.Садриддина Аини, тел: 935836660

Information about the author: Gulboyzoda Maksud, master of the first year of the faculty of Tajik philology of DDOT named after Sadriddin Ayni, Ph:935836660

Маълумот дар бораи муаллиф: Маҷидова Зухро Нёматуллоевна, магистранти соли дувуми факултети филологияи тоҷики ДДОТ ба номи С. Айнӣ.

Роҳбари илмӣ: Раҳмонов Бахтиёр Нурмаҳмадович, номзади илми филология, дотсенти кафедраи назария ва амалияи забоншиносии ДДОТ ба номи С. Айнӣ. Телефон: 919550408; zobit@list.ru

Сведения об автор: Маҷидова Зухро Нёматуллоевна, магистрантка второго курса факультета таджикской филологии ТГПУ па имени С. Аини.

Научный руководитель: Раҳмонов Бахтиёр Нурмаҳмадович, кандидат филологических наук, доцент кафедрой теории и практики языкознания ТГПУ па имени С. Аини. Телефон: 919550408 zobit@list.ru

About the author: Majidova Zukhro Nematulloevna, is a second-year student at the tajik philology faculty of Tajik State Pedagogical University by named after S. Aini.

Supervisor: Rahmonov Bakhtiyor Nurmahmadovich, candidate of philology, docent of the Departament of theory and Practice of Linguistics of Tajik State Pedagogical University by named after S. Aini. Phone: 919550408, zobit@list.ru

**БАЪЗЕ ХУСУСИЯТҲОИ КОРБҮРДИИ ФЕЪЛҲО ДАР “ТАЪРИХИ
БУҲОРО” ВА “ШОҲНОМА”**

Баъди ғалабаи арабҳо ва муслимин бар давлати абаркудрати Сосониён ва махлутшавии фарҳангу маданияти маҳаллӣ бо исломӣ забони арабӣ чун забони дин ба забони расмӣ давлатӣ ва адабии халқҳои бисёри эронӣ табдил ёфт. Давраи нави ташаккули забони муосири форсӣ-тоҷикӣ дар шакли имрӯзиаш маҳз аз ҳамин марҳала шуруъ мегардад ва то ба ҳол рушду такомул ёфта истодааст.

Вазъияти забони форси (тоҷики)-ро бар пояи феъл нишон додан мувофиқтар мебошад. Таҳқиқ ва баррасии феъл дар забони форсии тоҷикӣ дорои аҳаммияти назаррас аст, зеро он муҳимтарин ҳиссаи нутқ буда, дар таърихи ташаккули худ дар робита ба муносибати сохтори луғавӣ-грамматикӣ тағйирот ва таҳаввулоти зиёдеро аз сар гузаронидааст, аксар вақт таҳаввули низоми феъл боиси таҳаввул ва навсозии шакли забон ва ҳамчунин, хусусияти хабаррасонии феъл низ шудааст. Аз ин рӯ, барои таҳқиқи равандҳои таҳаввули грамматикӣ забони асрҳои I-X-XX, ки низ фарогири даврҳои мухталиф аст, таҳқиқи осори хаттии арзишманди даврони навини инкишофи забони тоҷикӣ, ки тарҷумаи форсии “Таърихи Бухоро”-и Наршаҳӣ дар радифи онҳо қарор дорад, аҳаммияти хоссаеро касб мекунад.

Доир ба таҳқиқи феъл то имрӯз як силсила осори илмӣ бунёдӣ анҷом дода шудаанд, ки аксарашон ба сурати монография, мақолаҳои илмӣ ё бахшҳои ҷудогонаи қорҳои илмӣ, ки ба баррасии масоили асосии феъл ва хусусияти дастурии онҳо бахшида шудаанд, интишор ёфтаанд.

Аз таҳқиқотҳои бунёдии муҳаққиқони тоҷик доир ба феъл ва хусусияти грамматикӣ он метавон аз таълифоти Л. Бузургзода, Б. Ниёзмӯҳаммадов [4], М. Давлатов [8], Р. Чураева [11], М. Н. Қосимова [14], С. Ҳалимов [24], Р. Х. Додихудоев, Л. Г. Гертсенберг [5], Г. Камолов [13], Б. Сиёев [22], П. Ҷамшедов [9; 10], Т. Бердиева [3], Б. Алиев [1], Р.А. Усмонов [23], Р. Шодиев [25], А. Мирбобоев [16], Ж. Гулназарзода [7] ва дигарон ёдовар шуд.

Аз муҳаққиқони рус дар иртибот ба мавзуи мазкур Белгородский Н. А. [2], Мешанинов И. И. [15], Розенфелд А. З. [21], В. С. Расторгуева [20], Оранский И. М. [18], Островский Б. Я. [19] ва дигар донишмандон изҳори назар намудаанд.

Дар забоншиносии Эрон ба баррасии мавзуи мазкур муҳаққиқоне назири М. Шариъат [27], М. Ашӯрӣ [29], Табибзода [28], Ғуломҳусейн Юсуфӣ [32], Ҳ. А. Гевӣ [30; 31] ва дигарон дахл кардаанд, ки тавассути огоҳӣ бо осори онҳо бисёре аз уқдаҳои рушди таърихӣ ташаккули забонҳои эрониро, аз ҷумла, феълро метавон бозкушоӣ намуд. Афзун бар ин, муаллифон, пажухандагон ва устодони бисёре аз ҳиндуҳо, туркҳо, арабҳо, аврупоиёну амрикоиёни аз қабилҳои З. Вендлера ва ғайра низ дар мавридҳои гуногун доир ба феълҳо назарҳои кардаанд.

Бар пояи мисолҳои, ки аз матни нусхаи тарҷумаи форсии китоби «Таърихи Бухоро»-и Наршаҳӣ, ки дар захираи дастхатҳои Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳти № 513/2 маҳфуз аст, ҳамчунин, нусхаҳои дар Эрон ва Тоҷикистон нашршудаи асар мураттаб намудааст, иттиқо дорад. Гумони ғолиб он аст, ки нусхаи мазкур яке аз қадимтарин нусхаҳои хаттии ин асари гаронбаҳои маҳаллӣ дар ҷаҳон мебошад, мавриди истифода қарор додем, аз ин ҷиҳат, манбаъи ҳар як ҷумлаи иқтибос

оварда ба саҳифаҳо нусхаи дар шакли китоби мусаххаф даровардаи он дар идомаи матни интиқодии бар асоси нусахи гуногуни қадимтари он таҳянамудаи мураттибон Ғолиб Ғоибов, Кароматулло Олимов, Нурмуҳаммади Амиршоҳӣ мувофиқат менамояд. Мутаассифона, матни асли ин китоб ва тарҷумаи асли он дар пайи ҳаводиси замон аз миён рафтааст.

“Шоҳнома”, ки шоҳкори забони форсӣ аст, дар муҳити адабии Тӯс таълиф гардид. Аз азамати Фирдавсӣ ва “Шоҳнома”-и ӯст, ки бисёре аз абёти ин шоҳкор вирди забони хоссу омми забони роиҷ гардида, умумихалқӣ шудаанд ва ба ин васила, мондагорӣ ва устувории забонро тақвият кардаанд. Аз ин ҷиҳат аст, ки ҳазору чанд сад сол аст, ин забон барои тоҷикони имрӯзӣ ва ҳама форсизабонон қобили фаҳм ва муштарак будааст. Бояд қайд кард, ки на ҳама забонҳои зиндаи дунё тавонистаанд, асолат ва қидмати худро ба андозаи форсӣ (тоҷикӣ), юнонӣ, санскритӣ ва латинӣ ҳифз кунанд. Ҳамон тавр ки забонҳои англисӣ, олмонӣ ва фаронсавӣ дар чанд асри ахир ба андозае тағйир кардаанд, ки забони адабиёти се то чаҳор садсола қабли онҳо барои имрӯзиён, ба истиснои муҳаққиқони забоншиносии онҳо қобили дарк нест.

Ҳифозати забони тоҷикӣ (форсӣ) тавассути “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ, ки бузургтарин санади таърихӣ аст, фароҳам шудааст. Дар он рӯзгоре, ки бегонагон барои хафа кардани забони ширини тоҷикӣ (форсӣ) камар баста буданд, Фирдавсӣ “Шоҳнома”-и ҷовидонаи худро эҷод кард ва дар шаст ҳазор байт ба ҷуз чанд вожаи маъдуди арабӣ танҳо аз вожаҳои ноб истифода кард.

Бояд ёдовар шуд, ки забони адабии тоҷикӣ – форсӣ, ки ба он аз офаридаҳои бешумори адабиёти классикӣ ошноӣ дорем, бар пояи шеваҳои гуфтори Хуросон, Сиистон ва Вароруд ташаккул ёфтааст. Чунонки забоншиносии бузурги шуравӣ И. М. Оранский навиштааст: «Зодаи Тӯси Хуросон, Фирдавсӣ ба он забоне гуфугӯ мекарду асар меофарид, ки Рӯдакӣ - таваллудшудаи Панҷаканд ва бошандаи Бухоро бо ҳамон забон сухан меронду сухансаройӣ мекард. Агар дар забони зиндаи тоҷикии (форсии) Бухоро ва Нишопур, Кубодиён ва Балх, Тӯс ва Шероз, Ҳирот ва Ғазна тафовутҳои каму беш ба ҷашм ҳам бихӯранд, дар забони адабӣ дигаргуниҳо хеле ночизанд» [18, 280].

Новобаста ба ночиз будани тафовутҳо дар забони адабии тоҷикӣ – форсӣ, бархе вожаҳои дар забони адабӣ аз истифода баромадаро метавон дар яке аз шеваҳои гуфтори мардум пайдо кард ва ҷолиб он аст, ки бахше аз он вожаҳои аз ёд рафта, дар шоҳкори адабӣ форсизабонони олам - «Шоҳнома» ба ҷашм мерасанд.

Аз таҳлили забоншиносӣ ва ошкор намудани хусусиятҳои грамматикӣ ва луғавии феълҳои забони адабии давраи классикӣ дар мисоли матни «Таърихи Бухоро» ва “Шоҳнома” чунин натиҷагирӣ метавон намуд:

1. Марзи маъноии феълҳои назари **боистан, шоистан, будан, хостан**, ки дар гузашта ба касрат истеъмол мегардиданд, дар забони муосир маҳдуд ва феълҳои, ки бо пешванди **андар-** сохта мешаванд, аз қабili **андаромадан, андаррафтан, андарфиристодан, андаровардан, андаррасидан** ва амсоли он аз истеъмол баромадаанд;

2. Иқтибосоти арабӣ, ки бар пояи он феълҳои тоҷикӣ сохта шудаанд, асосан дар байни феълҳои таркибӣ мушоҳида мешаванд;

3. Баъзе таъбирҳои феълӣ, ки дар асар зикр гардидаанд, мисли **ба узр омадан (узрҳои кардан), ба ғалаба гирифтан (ба ҷанг гирифтан)**, ҳоло дар шакли дигаргире истифода мешаванд;

4. Баъзе аҷзои грамматикӣ (мисли “йо”-и ҳикоят, “алиф”-и дуо, пешванди **ҳаме-**), ки дар асар ба назар мерасанд ба сабаби сервазифа гардидан ва падид омадани заъф дар адои вазифаашон тадриҷан аз истеъмол баромадаанд;

5. Марзи истеъмолии пешванди **би-/бу-** дар замони муосир маҳдуд гардидааст;

6. Агар дар гузашта (марҳалаи аввали давраи нав) шакли аористи феъл беш аз ҳама замони ҳозира-ояндаи феълро дар сиғаи хабарӣ ифода мекард, пас ҳоло он дар ифодаи сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ бештар нақш дорад;

7. Ҳоло дар забон аз сиғаи дуой чуз баъзе нишонаҳо дигар чизе боқӣ намондааст, ҳол он ки дар гузашта намунаҳои онро метавон ба назар гирифт;

8. Бандаки феълии шахси севуми чамъ дар асар дар бисёре аз мавридҳо ба вазифаи воситаи грамматикӣ мафъулсоз зикр гардидааст, ки то ҳол низ ин вазифаро дар забон иҷро менамояд, аммо дар сатҳи маҳдуд, ҳоло беш аз ҳама феъли **шудан** маъноӣ тарзи мафъулиро дар забон ифода менамояд.

Баъзе намунаҳо:

Ва чун вақти рукуъ шудӣ, марде будӣ, ки дар паси эшон бонг задӣ: бикунето, накунет ва чун сачда хостандӣ кардан, бонг кардӣ: нагуниё нагунӣ [17, 97]. Язид бинни Ғӯрак малики Суғд ончо буд, гуфт: бақои амири Хуросон бод [17, 65]! Худованд сер кунод туро! Ҳалок шудай, хабар нест [17, 82]!? Худой бар вай раҳмат кунод, ки дар айёми вай Бухоро дорулмулк шуд [17, 166].

“Таърихи Бухоро” ва “Шоҳнома” дар ду минтақаи ҷуғрофӣ мухталиф аз паҳнаи сарзамини Эрони таърихӣ, ки фарогири лаҳҷаҳои мухталиф ва ақвоми мухталифи эронитаборанд, таълиф шуда бошанд ҳам, дорои хусиятҳои бунёдии муштарак буда, забони онҳо баро ҳама форсизабонони олам фаҳмо ва тарзи баёни сухан дар “Таърихи Бухоро” дар мисоли матни мавриди назари мо ва “Шоҳнома”-ро метавон ба унвони намунаи забони адабии марҳалаи аввали ташаккули забони форсӣ-тоҷикӣ ҳисобид. Аз ҷумлаи хусусиятҳои луғавӣ ин ду асар инҳо мебошанд:

1. Феълҳои содда (решагӣ) ва сохта дар муқоиса ба феълҳои таркибӣ истеъмоли бештар доранд;

2. Таркиби луғавӣ дар мисоли феъл аз ҳисоби иқтибосҳо, калимасозӣ, кӯчидани маъноӣ аслӣ (маҷоз), ворид шудани калимаҳои лаҳҷавӣ бою ғанӣ гардидааст, ки аз назари семантикӣ (маъноӣ) ба гурӯҳҳои хеле зиёд ҷудо намудан имкон дорад;

3. Иқтибоси калимаҳои арабӣ ҳамчун исми амал ва дар ин замина тавассути феълҳои ёвар дар забони тоҷикӣ сохта шудани феълҳо дар шакли таркибӣ оғоз мегардад, ки ба таркиби луғавӣ забони тоҷикӣ дар бойшавии категорияи луғавӣ (муродиф, мустазод, сермаъноӣ, омоним) низ ёрӣ мерасонад ва гоҳо аз сифати феълии арабӣ исми амал сохта шудааст, дар ҳоле ки дар замони муосир исми амал аз ҳисоби иқтибосот фақат аз масдари феълҳои арабӣ сохта мешавад;

4. Як миқдори муайяни феълҳо дар гузашта сермаъно будаанд, вале дар забони муосир дар доираи маҳдуди маъноӣ истеъмол мегарданд, мисли: хондан, хестан ва амсоли он;

5. Як гурӯҳ унсурҳои луғавӣ-феълии дар забони адабии ин асрҳо мустаъмал ҳоло танҳо дар шеваҳо боқӣ мондаанд, мисли: тафтонидан, мурдан ва амсоли он.;

6. Муқоисаи мухтасари феъли забони ин давра дар мисоли маводи матни “Таърихи Бухоро” ва “Шоҳнома” нисбат ба забони муосир нишон медиҳад, ки забони тоҷикӣ дар ин муддат, яъне дар асрҳои X то имрӯз ба тағйироти кулӣ дучор нагаштааст. Дар ин давра фақат баъзе шаклҳои

грамматикӣ ва воситаҳои луғавӣ, ки дар иҷрои вазифаи забони худ суст буданд, аз миён рафтанд ва шаклу воситаҳои дигар ба вучуд омадаанд. Вале фонди луғавӣ ва сохтори грамматикӣ забони тоҷикӣ чун асоси он асрҳо боз хидмат карда, ба тағйирот дучор нашудааст;

7. Шакли аористи феъл, ки аз асоси замони ҳозира бо ёрии бандакҳои феълӣ сохта мешавад, маъноӣ грамматикӣ бештаре доштааст. Ин шакл барои ифодаи маъноӣ амали замони ҳозира ва оянда ва амали доимӣ ва амале, ки иҷрои он ба шарте вобаста аст, истеъмоли гардидааст. Дар забони муосир шакли аорист истеъмоли маҳдуд дорад;

Мувофиқати мубтадо ба хабарӣ ҷумла дар гузашта кам воқеъ мегардидааст, ки ҳоло нисбатан дар бештари мавридҳо мувофиқат менамояд. Аҳли таҳқиқ сабаби мувофиқати бештари мубтадо ба хабарро дар таъсири забони тарҷума, бахусус тарҷумаи китобҳо аз забонҳои ғарбӣ арзёбӣ кардаанд.

Феҳристи адабиёт

1. Алиев Б. Т. Глагольная лексика в «Гаршасбнаме» Асади Туси: АКД / Б. Р. Алиев. – Душанбе, 1999. – 24 с.
2. Белгородский Н. А. Современная персидская лексика / Н.А. Белгородский. – Москва: Изд. АН СССР, 1936. – 112 с.
3. Бердиева Т. Феълҳои таркибии номӣ бо исмҳои арабӣ / Т. Бердиева. – Душанбе: Сино, 1995. – 292 с.
4. Бузургзода Л., Ниёзмухаммадов Б. Грамматикаи забони тоҷикӣ: фонетика, морфология. Қисми 1 / Л. Бузургзода, Б. Ниёзмухаммадов. – Сталинобод, 1941. – 270 с.
5. Герценберг Л. Г., Додихудоев Р. Х. Таърихи забони тоҷикӣ / Л. Г. Герценберг, Р. Х. Додихудоев. – Душанбе, 1983. – 168с.
6. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷилди 1 / Ҳ. Каримов, А. Маниёзов, А. Мирзоев и др. – Душанбе: Ирфон, 1985. – 356 с.
7. Гулназарова Ж. Таснифоти маъноӣ феъл дар “Баҳористон”-и Абдурахмони Ҷомӣ / Ж. Гулназарова. – Душанбе: Шӯҷоиён, 2011. – 168с.
8. Давлатова М. Глагольная лексика и глагольное словообразование в “Зайн-ал-ахбор” Гардези (X1): АКД / М. Давлатова. – Душанбе, 1969. – 25 с.
9. Джамshedов П. Проблемы глагольной типологии (время и вид) / П. Джамshedов. – Душанбе: Дониш, 1984. – 158 с.
10. Джамshedов П. Семантика видов в таджикском, русском, английском языках / П. Джамshedов. – Душанбе, 1989. – 173 с.
11. Джураев Р. Очерки по истории грамматики таджикского и персидского языков (на материале памятника XI века “Асроруттавхид”) / Р. Джураев. – Душанбе, 1972. – 171 с.
12. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Лексикология, фонетика ва морфология. Қисми 1 / Б. Ниёзмухаммадов, С. Дж. Арзуманов, Х. Рауфов, В. А. Капранов и др. – Душанбе: Ирфон, 1973. – 447 с.
13. Камолова Г. Хусусиятҳои морфологии забони “Маҷмаъ-ут-таворих” (насири асри XVI) / Г. Камолова. – Душанбе: Дониш, 1984. – 91 с.
14. Қосимова М. Н. Таърихи забони адабии тоҷик (асрҳои IX-X). Ҷилди 1 / М. Н. Қосимова. – Душанбе, 2012. – 566 с.
15. Мещанинов И. И. Глагол / И. И. Мещанинов. – Ленинград, 1949. – 270с.
16. Мирбобоев А. Муқаддимаи филологияи эронӣ / А. Мирбобоев. – Душанбе, 2015. – 342с.

17. Наршаҳӣ Абубакр. Таърихи Бухоро / Абубакри Наршаҳӣ. – Душанбе: Пажӯҳишгоҳи фарҳанги форсӣ-тоҷикии Сафорати Ҷумҳурии Ислонии Эрон дар Тоҷикистон, 2012. – 179с.
18. Оранский И. М. «Введение в иранскую филологию» / И. М. Оранский. – Москва, 1988.
19. Островский Б. Я. Модальные глаголы языка дари / Б. Я. Островский. – Москва: Ключ, 2008. -196с.
20. Расторгуева В. С., Керимова А.А. Система таджикского глагола / В. С. Расторгуева, А.А. Керимова. – Москва: Наука, 1964. – 291с.
21. Розенфельд А. З. Система глагола в юго-восточных говорах таджикского языка: АДД / А.З. Розенфельд. – Сталинабад, 1954. – 78 с.
22. Сиёев Б. Очерк доир ба таърихи феъли забони адабии тоҷик / Б. Сиёев. – Душанбе: Дониш, 1986. – 165с.
23. Усмонов Р.А. Лексикаи феъл дар “Маснавии маънавӣ”-и Ҷалолиддини Румӣ / Р.А. Усмонов. – Душанбе, 2003. – 195 с.
24. Ҳалимиён С. Феъл (куниш) / С. Ҳалимиён. – Душанбе, 2013. – 126с.
25. Шодиев Р. Феъл дар “Шоҳнома”-и Абулқосим Фирдавӣ / Р. Шодиев. – Душанбе, 2010. – 152 с.
26. Vendler Z. Verbs and times / Z. Vendler // Linguistics in philosophy. Ithaca – N. Y., 1967.
27. شریعت محمد جواد. دستور زبان فارسی / محمد جواد شریعت. – تهران: انتشارات اساطیر، 1371. – 464 ص.
28. طیبزاده امید. ظرفیت فعل و ساخت های بنیادین جمله در فارسی امروز / امید طیبزاده. – تهران: نشر مرکز، 1385.
29. عشوری محمد. نگرشی نو به فعل فارسی / محمد عشوری. – تهران، 1384.
30. گیوی حسن احمدی. دستور تاریخی فعل، جلد اول / حسن احمدی گیوی. – تهران: قطره، 1380. – 1116ص.
31. گیوی حسن احمدی. دستور تاریخی فعل، جلد دوم / حسن احمدی گیوی. – تهران: قطره، 1380. – 853ص.
32. یوسفی غلامحسین. فعل معلوم بجای فعل مجهول / غلامحسین یوسفی // در باره زبان فارسی (برگزیده مقاله های نشر دانش). – تهران: مرکز نشر دانشگاهی، 1365.

БАЪЗЕ ХУСУСИЯТҲОИ КОРБУРДИИ ФЕЪЛҲО ДАР “ТАЪРИХИ БУХОРО” ВА “ШОҲНОМА”

“Таърихи Бухоро” ва “Шоҳнома” дар ду минтакаи ҷуғрофии мухталиф аз паҳнаи сарзамини Эрони таърихӣ, ки фарогири лаҳҷаҳои мухталиф ва ақвоми мухталифи эронитаборанд, таълиф шуда бошанд ҳам, дорои хусиятҳои бунёдии муштарақ буда, забони онҳо баро ҳама форсизабонони олам фаҳмо ва тарзи баёни сухан дар “Таърихи Бухоро” дар мисоли матни мавриди назари мо ва “Шоҳнома”-ро метавон ба унвони намунаи забони адабии марҳалаи аввали ташаккули забони форсӣ-тоҷикӣ ҳисобид. Аз ҷумлаи хусусиятҳои луғавии ин ду асар инҳо мебошанд. Вазъияти забони форсӣ (тоҷикӣ)-ро бар пояи феъл нишон додан мувофиқтар мебошад. Таҳқиқ ва баррасии феъл дар забони форсии тоҷикӣ дорои аҳамияти назаррас аст, зеро дар робита ба муносибати сохтори луғавӣ-грамматикӣ тағйирот ва таҳаввулотӣ зиёдеро аз саргузаронидааст, аксар вақт таҳаввули низоми феъл боиси таҳаввул ва навсозии шакли забон ва ҳамчунин, хусусияти хабаррасонии феъл низ шудааст.

Калидвожаҳо: *феъл, забон, лаҳҷа, грамматика, забони форсӣ, низом, забони адабӣ, маъно, таъбир.*

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ УПОТРЕБЛЕНИЯ ГЛАГОЛОВ В «ИСТОРИИ БУХАРЫ» И «ШАХНОМА»

Хотя «История Бухары» и «Шахнома» написаны в двух разных географических регионах земли исторического Ирана, включающих в себя разные диалекты и разные народы иранского происхождения, они имеют

общие фундаментальные черты, их язык понятен всем носителям персидского языка и способ речи в «Истории Бухары» как пример рассматриваемого нами текста, а «Шахнама» можно рассматривать как образец литературного языка первый этап формирования персидско-таджикского языка. К лексическим особенностям этих двух произведений можно отнести следующие уместнее показать статус персидского (таджикского) языка по глаголу. Изучение и обзор глагола таджикско-персидского языка имеет большое значение, поскольку он претерпел множество изменений и разработок по отношению к лексико-грамматической структуре.

Ключевые слова: глагол, язык, диалект, грамматика, персидский язык, система, литературный язык, значение, фразеология.

SOME FEATURES OF THE USE OF VERBS IN THE HISTORY OF BUKHARA AND SHAHNOMA

Although the History of Bukhara and Shahnoma were written in two different geographical regions of the land of historical Iran, including different dialects and different peoples of Iranian origin, they have common fundamental features, their language is understandable to all native Persian speakers. world and way of speech in the History of Bukhara as an example of the text we are considering, and Shahnoma can be considered as an example of literary language. the first stage of the formation of the Persian-Tajik language. The lexical features of these two works include the following. It is more appropriate to show the status of the Persian (Tajik) language by the verb. The study and review of the verb of the Tajik-Persian language is of great importance, since it has undergone many changes and developments in relation to the lexical and grammatical structure.

Keywords: verb, language, dialect, grammar, Persian language, system, literary language, meaning, phraseology.

Маълумот дар бораи муаллиф: Мачидова Зухро Нёматуллоевна, магистранти соли дувуми факултети филологияи тоҷики ДДОТ ба номи С. Айни.

Роҳбари илмӣ: Раҳмонов Бахтиёр Нурмаҳмадович, номзади илми филология, дотсенти кафедраи назария ва амалияи забоншиносии ДДОТ ба номи С. Айни. Телефон: 919550408; zobit@list.ru

Сведения об автор: Мачидова Зухро Нёматуллоевна, магистрантка второго курса факультета таджикской филологии ТГПУ па имени С. Айни.

Научный руководитель: Раҳмонов Бахтиёр Нурмаҳмадович, кандидат филологических наук, доцент кафедрой теории и практики языкознания ТГПУ па имени С. Айни. Телефон: 919550408 zobit@list.ru

About the author: Majidova Zukhro Nematulloevna, is a second-year student at the tajik philology faculty of Tajik State Pedagogical University by named after S. Aini.

Supervisor: Rahmonov Bakhtiyor Nurmahmadovich, candidate of philology, docent of the Departament of theory and Practice of Linguistics of Tajik State Pedagogical University by named after S. Aini. Phone: 919550408, zobit@list.ru

ТАЪРИХ, ФАЛСАФА, СИЁСАТ ВА ҲУҚУҚ

Бобоева Дилаврӯз,

магистри курси 1-уми факултети таърих ва ҳуқуқ

**БАРРАСИИ МАСЪАЛАҲОИ ҲАЁТИ ИҶТИМОИЮ ИҚТИСОДӢ ВА
ФАРҲАНГӢ ДАР ЗАМОНИ МУОСИР**

Дар мақолаи мазкур муаллиф қайд кардааст, ки ташаккули шахсият бо ҳаҷми истеъмоли хизматрасониҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ, фарҳангӣ муайян карда мешавад. Яъне бо он, ки аз ҷониби истеъмолкунанда хизматрасонӣ чӣ гуна ба амал бароварда шудааст ва чӣ тавр аз ҷониби шахс истифода гардидааст.

Инчунин дар мақолаи мазкур гуфта мешавад, ки ташаккули шахсият бе механизми ба таври зарурӣ ва самаранок баамал баровардани хизматрасонии иҷтимоӣ-фарҳангӣ имконнопазир аст. Зеро хизматрасониҳои иҷтимоӣ - фарҳангӣ воситаи ташаккули шахс буда, ба шахс барои дарки фарҳанг, ҳаёти ҳуқуқӣ, қабули арзишҳои умумии инсонӣ таъсир мерасонад, шароит, тарз ва сифати ҳаётро ба вучуд оварда, ташаккул медиҳад.

Калидвожаҳо: хизматрасонӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ, таърихӣ, самаранок, механизм, инсон, сармоя, ҷомеа, тиб, суғурта, шахс, муносибат, раванд, давлат, инкишоф ва ғайраҳо.

Соҳаи хизматрасонии иҷтимоӣ, фарҳангӣ, иқтисодӣ ҳамчун омили устувори тавлидкунанда ва амалисозии талаботҳои инсонии тамоми сатҳ баромад мекунад, аҳамияти он барои шахс бошад дар якҷоякунии самти иҷтимоӣ ва гуманитарии хизматрасонӣ ҷиҳати самаранокӣ иҷтимоисозии шахсият аст. Таҷрибаи инкишофи давлатҳои зиёд исбот мекунад, ки инкишоф наёфтани соҳаи хизматрасонии иҷтимоӣ, иқтисодӣ, фарҳангӣ чараёни инкишофи имрӯзаи одамро ҳамчун корманд, шахсият, шахрванд ва оиладор боз медорад. Иқтисодиёти баланд ба хизматрасонӣ, ба талафи бузург дар ҳуди истеҳсолоти моддӣ оварда мерасонад ва амалисозии омили инсониро аз нуқтаи назари намунаи «сармояи инсонӣ» мушкул месозад, ки дар майзадагӣ, нашъамандӣ, паст шудани фарҳанг ва рӯҳияи ҷамъият аз соат додани вақти корӣ бо сабаби беморӣ, ҳастагӣ, таҷассум мегардад. Ҳамаи ин ба паст шудани имконияти амалисозии қобилияти эҷодӣ, зеҳнии инсон ҳамчун қувваи истеҳсолкунандаи асосии ҷамъияти имрӯза таъсир мерасонад. Маҳз, барои ҳамин диққати ҷомеа бояд ба аҳамият ва сифати хизматрасонии иҷтимоӣ, иқтисодӣ, фарҳангӣ равона гардида бошад. Аз ҷониби инсон дар чараёни хизматрасонии иҷтимоӣ, иқтисодӣ, фарҳангӣ дарки фарҳанги дарси қувваи инсондӯстиро фаро гирифта, қабулкунии арзишҳои умумии инсониро имконпазир мегардонад, ки бо он шароит ва тарзи ҳаёти инсонӣ таъсис меёбад ва рушд мегардад.

Ислоҳоти системаи ҳифзи иҷтимоии аҳолии Тоҷикистон имкон медиҳад, ки маҷмӯи ҷорабиниҳои иҷтимоию иқтисодӣ, ки ба ҳифзи аҳоли аз бекорӣ, баландравии нарх, беқурбшавии даромадҳои меҳнатӣ нигаронида шудаанд, татбиқ гардад. Бо дарназардошти ҳамин самтҳои афзалиятноки соҳаи ҳифзи иҷтимоӣ он самтҳое ба ҳисоб мераванд, ки мустақиман ба сатҳи зиндагии аҳоли таъсир мерасонад: шуғл, суғуртаи иҷтимоӣ, таъминот бо нафақа, кӯмаки суғуртаи иҷтимоӣ. Бахши ҳифзи иҷтимоии аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз системаи суғуртаи давлатии иҷтимоӣ, таъминот бо нафақа, шуғл, муҳоҷирати меҳнатӣ, ҳифзи ҳуқуқи оила, кӯдак, расонидани кӯмаки суғуртавии иҷтимоӣ ба гурӯҳҳои осебпазир ва камбизоат иборат мебошад. Таҳлили вазъи системаи ҳифзи иҷтимоӣ нишон медиҳад, ки проблемаҳои асосии бахш аз инҳо иборатанд: дар сиёсати иҷтимоӣ нигоҳ доштани методология, усул ва муносибатҳое, ки то давраи гузариш ба иқтисоди бозаргонӣ истифода мегардиданд; ноустувории

молиявии системаи ҳифзи иҷтимоӣ, суғуртаидавлати иҷтимоӣ ва таъминот бо нафақа; паст гардидани ҳиссаи хароҷоти бучети давлатӣ, ки ба хизматрасонии кӯмаки иҷтимоӣ равона карда мешаванд; мавҷуд набудани шаффофияти ҳаракати воситаҳои молиявии система; хароҷоти баланди маъмурӣ барои идоракунии система; мушкилии механизми расонидани кӯмаки суроғавии иҷтимоӣ; мавҷуд набудани сиёсати мақсадноки демографӣ; ҳифзи нокифояи иҷтимоию ҳукукии гурӯҳҳои алоҳидаи шахрвандон; маҳдуд будани таъминоти иттилоотии системаи ҳифзи иҷтимоӣ (омори иҷтимоӣ); номутобикати ташкили таъминоти маъҷубон, пиронсолон, кӯдакони дорои имконияти маҳдуд бастандартҳои умумӣ қабулгардида; мавҷуд будани теъдоди зиёди бахшҳои «ниҳонӣ»; сифати пасти нерӯи меҳнати кишвар ва рақобатпазирии он.

Инсон табиатан аз ибтидои офарид то кунун баҳри қонеъ гардонидани талабу ниёзҳои худ эҳтиёҷ ба ҳӯрдан, пӯшидан, кор кардан, сохтан, хондан, истироҳат, маишат ва ғайра дорад. Ҳаёти инсон мисли ҳаёти ҷомеа, бисёрҷабҳаву гуногуншакл ва нисбатан мураккаб мебошад. Он ҳамчун низоми муташаккил ва муайяни ғайриқонуният дар ҳавза ва бахшҳои гуногун (сиёсат, идеология, илм, маориф, фарҳанг, маданият, иқтисодиёт, иҷтимоиёт ва ғайра) зухур мегардад. Бузургон ва донишмандони аҳли адаб эътироф кардаанд, ки моёи ҳастиву рушди ҷомеаи инсониро соҳаи иқтисод муайян мекунад. То кунун, байни донишмандон ва мутафаккирон оиди тасвири мавқеъ ва нақшу равандҳои ҳодисаҳои иқтисодӣ андешаву ақидаҳои гуногун ба назар мерасанд. Охирон, ҳамчун кулли тафаккур ё худ назариёти мушаххаси иқтисодӣ, таҳти таъсири шароитҳои муҳталифи таърихӣ, ҷуғрофиёт, маданият, иҷтимоиёт, сиёсат, хусусиятҳои табиӣ муҳити зист ва ғайра ҳархела сурат мегирад. Иқтисод ва муносибатҳои иқтисодӣ баробари ташаккул ва таҳаввули низомҳои иқтисодӣ густариш ёфта, дар маҳзанҳои таърихӣ дастонҳои афсонавӣ ҳамчун падидаҳои пароканда ва гусаста тасниф шудаанд. Аз ҷумлаи он метавон китоби Зардушт «Авесто», китоби «Архашастра» дар Ҳинди бостон ва садҳо дигаронро номбар кард. Чӣ тавре аз «таърихи афкори иқтисод» зухур мегардад, вожаи иқтисод ҳамчун ваҳдати мафҳумҳои юнонии «ойкос» — хоҷагӣ ва «номос» — қонун, яъне «ойкономия» ба вуқӯъ пайваستاаст. Он сароғоз аз ҷониби Ксенофонт ҳамчун фаҳмиш тибқи меъёр, қоида ва қонунҳои пеш бурдани хоҷагӣ истифода карда шудааст. Азбаски дар он замонҳо иқтисод ҳамчун хоҷагӣҳои натуралӣ ва ҳонавода ба тавсиб мерасид ва робитаҳои иқтисодӣ шакли молӣ дошта, бидуни мубодила сурат мегирифтанд, «ойкономия» на ҳамчун ҳавзаи ҷудогонаи хоҷагии халқ, балки чун соҳаи нисбатан маҳдуди ҳонадорӣ¹ тасаввур карда мешуд. Аз ин сабаб вожаи «ойкономия» дар маҳзанҳои таърихӣ вожаҳои иқтисодӣ перомунӣ «санъати пешбурдани (хоҷагӣҳои) ҳонавода» номбар ва шарҳ дода мешавад. Тули ҳазорсолаҳо инсоният аз зинаи сукунат то ба зинаи фавқулкишоф рушду камол ёфт. Таносубан, шакл ва намуди ҳонаводаю хоҷагидорӣ, давлатдорию ҳахондорӣ низ куллан дигар шуд. Дар ин асно, мазмуну мундариҷа, нақш ва мақоми «ойкономия» вобаста ба гузаштани замонҳоро маконҳо, бешубҳа тағйир ёфт.

Иқтисод ва густариши доираи мафҳумҳои иқтисодӣ, маҳз пас аз заволи низоми ғуломдорӣ, ҷуқур гаштани таксими ҷамъиятии меҳнат (кор) ва ҷамъиятигардонии истеҳсолот дар шароити капитализм амиқ мегардад. Аз ин рӯ, таҳти иқтисод нафақат муносибатҳои байни шах-сонӣ алоҳида, оила, гурӯҳҳо, синфҳо, корхона, соҳа, давлат оиди тарз ва услуби ҳонаводаю хоҷагидорӣ ва давлатдорӣ, балки муносибатҳои умумибашарӣ перомунӣ ташаккули равандҳои байналмиллалӣ истеҳсолот, илму техника, асёр, молия, муҳочирати қувваи коргарӣ, ҳамкорӣ доир ба қоинот, экология, сарфаю сариштакорӣ ва ғайра дар назар дошта мешаванд. Ботадриҷ, донишҳои (афкори) иқтисодӣ ба пажӯҳишгоҳи ақоиду андеша оиди идораю танзими давлат, истикрори ҳаёти иқтисодиву иҷтимоӣ, меъёри қонунҳо, ташкили хоҷагӣ, соҳибқорию бизнес, маркетингу менеҷмент ва ғайра табдил меёбанд.

Айни замон, мутобиқи ақидаи аксарияти муҳаққиқон, ҷомеаи шаҳрвандӣ ҳамчун тарзи иҷтимоии ҳаёти одамон, ки дар худ маҷмӯи воситаҳои қонун намудани талаботи онҳо (ба монанди талаботи меҳнатӣ, иҷтимоӣ-иқтисодӣ, ҳуқуқӣ, фарҳангӣ ва ғайраҳо), инчунин низоми ташкилотҳо, институтҳои иҷтимоӣ ва вазифаҳоеро муттаҳид намудааст, ки талаботҳои дар боло зикр гардидаҳо таъмин менамоянд.

Зиёда аз ин, ҷомеаи шаҳрвандӣ – ҷомеаи дар сатҳи баланд худ ташаккулёфта дар асоси ихтиёран сохтор додани иттиҳодияҳои гуногун, ба монанди - иттиҳодияҳои илмӣ, динӣ, фаҳангӣ, варзишӣ, иттифоқи касаба ва ғайраҳо мебошад. Чунин иттиҳодияҳо робитаи муназзами тарафайнро байни мардум ва ҳар як шаҳрвандро бо сохторҳои давлатӣ таъмин менамояд.

Масъалаҳои гуногуни иҷтимоӣ сиёсӣ мавҷуданд, ки барои ҳалли онҳо на танҳо проблемаҳои иқтисодӣ, балки дарки нақши истиқлолияти сиёсӣ дар ташаккулёбии ҷомеаи шаҳрвандӣ лозим меояд. Махсусан масъалаи мақоми миллати номдор дар ин раванд, ки яке аз душвортарин проблемаҳо ба шумор меравад, бояд мавқеи ҳудро муайян намояд. Барои он, ки одамон озодона бо ҳам муносибат намоянд ё манфиату ҳуқуқҳои ҳудро ҳимоя карда тавонанд, бояд меъёрҳои ҳуқуқиро донанд. Маданияти ҳуқуқӣ бошад мафҳуми васеътар ва пурмазмунтар мебошад. Зери мафҳуми «маданияти ҳуқуқӣ» пеш аз ҳама маҷмӯи донишҳо, арзишҳо ва рафтори ҳуқуқии шахс фаҳмида мешавад. Шуур ва маданияти ҳуқуқии ҷомеаро шахс тавассути иҷтимоишавии ҳуқуқӣ аз худ менамояд. Худшиносии миллат иборат аст аз шинохти мавқеи таърихӣ худ, мавқеи имрӯза ва ояндаи миллати худ ҳамчун узви ҷудонашавандаи ҷомеаи ҷаҳонӣ.

Дар ин раванд муҳимтарин масъала бояд худшиносӣ ва ҳувияти милли барои яқпорчагии Тоҷикистон бошад. Миллати номдор, ё ин ки таҳҷой, дар ҳар сурат бояд дар гирду атрофии ҳеш дигар аққалиятҳои қавмӣ ва бошандагони Тоҷикистонро муттаҳид намуда, ҳувияте барпо намояд, ки боиси рушду ифтихор гардад. Дар ин сурат, ҳар гуна даҳолати дохилию хориҷӣ, мазҳабӣю ифродгарой наметавонад мақсадҳои ғаразнокеро дар кишвари мо амалӣ гардонанд. Тоҷикистон давлати сермиллат аст. Дар ин сарзамин баробари миллати тоҷик боз намояндагони дигар халқу миллатҳо, мисли ўзбекҳо, қирғизҳо, қазоқҳо, туркманҳо, русҳо ва дигарон зиндагӣ мекунанд. Аксарияти мамлакатҳои олам гуногунмиллатанд. Дар мамлакатҳои алоҳида намояндагони даҳҳо ва ҳатто, садҳо халқҳо зиндагӣ менамоянд. Аз ин хотир, масъалаи муносибатҳои байни умумиятҳои миллию этникӣ дар ҳар макону замон аҳамияти муҳим пайдо менамояд. Дар шууру рафтори умумияти этникӣ миллатгарой ва шовинизм ташаккул ёфтаниш мумкин аст, ки дар натиҷа муносибати байни халқу миллатҳои дар дохили як давлат зиндагидоштаро то дараҷае вайрон месозад. Дар натиҷа эгоизми этникӣ ба миён омада, як миллат меҳодад нисбат ба халқу миллатҳои дигари дохили як давлат бартарияти ҳудро нишон диҳад. Авҷи падидаҳои миллатчигӣ, кӯшишҳои барои халқи худ муҳаё кардани интиёзҳо аз ҳисоби халқҳои дигаре, ки дар ин ҳудуд зиндагӣ мекарданд, ботадрич меафзояд. Захираҳои моддӣ ва маънавии ҳудуди муайян байни халқу миллатҳои дохили он нобаробар тақсим мешавад, ки ҳамчун манбаъ ва сабаби низоъҳои этникӣ баромад менамоянд.

Дар воқеъ, тоҷикон аз қадимулайём мардуми озодипараст буда, барояшон истиқлолияти сиёсӣ бузургтарин арзишест, ки ба он ифтихору арҷгузорӣ доранд. Истиқлолияти сиёсӣ – асоси давлатдорист, ки солиёни дароз миллати тоҷик онро интизорӣ мекашид. Бинобар ин, дигар ҳеҷ як қувваи носолим ё пастию баландии ҳаёти иҷтимоӣю иқтисодӣ наметавонад, ки ин арзиши бузург ва дастоварди миллии тоҷиконро ҳалалдор намояд. Истиқлоли сиёсӣ – дурнамои рушду инкишофи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар роҳи созмони ҷомеаи шаҳрвандӣ ва ояндаи дурахшони миллат аст.

АДАБИЁТ:

1. Асанова Э.С., Крынина О.Ю. Социально-культурный сервис современной России: генезис и тенденции развития. Вестник Адыгейского государственного университета.
2. Сангинов Д.Ш. Предпринимательское право Республики Таджикистан. Учебное пособие. Второе издание с изменениями и дополнениями. Душанбе: «ЭР-граф», 2013. С. 83.
3. Беляев И.А. Ограничение и компенсация способностей и потребностей целостного человеческого существа // Вестник Оренбургского государственного университета. 2009. № 2 (96), февраль. С. 24-30.
4. Потребность. Материал из Википедии – свободной энциклопедии.// Манбаи электронӣ: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Потребность>. (санаи мурочиат: 06.02.2014г.).
5. Человек и его потребности. Курс лекций для специальности 100103 Социально-культурный сервис и туризм. Воронеж 2009. С.4-5.
6. Егорова А. М. Духовные потребности человека // Молодой ученый. М., 2012. №2. С. 224.
7. Здравомыслов А.Г. Потребности. Интересы. Ценности. М.: Политиздат, 1986. С. 23.
8. Шаров Ю.В. Вопросы психологии духовных потребностей //Проблемы формирования духовных потребностей личности: науч. тр. ПГПИ. Вып. 47. – Новосибирск, 1970. С. 176-177.
9. Ноздрина Н.А. Определение интеллектуальных потребностей. манбаи электронӣ: (санаи мурочиат: 06.02.2014г.).

БАРРАСИИ МАСЪАЛАҲОИ ҲАЁТИ ИҚТИМОИЮ ИҚТИСОДӢ ВА ФАРҲАНГӢ ДАР ЗАМОНИ МУОСИР

Дар мақолаи мазкур муаллиф қайд кардааст, ки ташаккули шахсият бо ҳаҷми истеъмоли хизматрасониҳои иқтимоӣ, иқтисодӣ, фарҳангӣ муайян карда мешавад. Яъне бо он, ки аз ҷониби истеъмолкунанда хизматрасонӣ чӣ гуна ба амал бароварда шудааст ва чӣ тавр аз ҷониби шахс истифода гардидааст.

Инчунин дар мақолаи мазкур гуфта мешавад, ки ташаккули шахсият бе механизми ба таври зарурӣ ва самаранок баамал баровардани хизматрасонии иқтимоӣ-фарҳангӣ имконнопазир аст. Зеро хизматрасониҳои иқтимоӣ - фарҳангӣ воситаи ташаккули шахс буда, ба шахс барои дарки фарҳанг, ҳаёти ҳуқуқӣ, қабули арзишҳои умуминсонӣ таъсир мерасонад, шароит, тарз ва сифати ҳаётро ба вучуд оварда, ташаккул медиҳад.

Калидвожаҳо: хизматрасонӣ, иқтисодӣ, иқтимоӣ, фарҳангӣ, таърихӣ, самаранок, механизм, инсон, сармоя, ҷомеа, тиб, суғурта, шахс, муносибат, раванд, давлат, инкишоф ва ғайраҳо.

ОБЗОР ВОПРОСОВ СОЦИАЛЬНОЙ, ЭКОНОМИЧЕСКОЙ И КУЛЬТУРНОЙ ЖИЗНИ В СОВРЕМЕННОЕ ВРЕМЯ БОБОВА ДИЛАФРУЗ ЮНУСОВНА

В данной статье автор отметил, что развитие личности определяется потреблением социальных, экономических и культурных услуг. То есть с тем, как услуга была реализована потребителем и как ею воспользовался человек.

Также в данной статье утверждается, что формирование личности невозможно без необходимого и эффективного механизма социокультурного обслуживания. Поскольку социокультурные услуги являются средством формирования личности, они влияют на понимание человеком культуры, правовой жизни, принятия общечеловеческих ценностей, создают и формируют условия, образ жизни и качество жизни.

Ключевые слова: услуга, экономическая, социальная, культурная, историческая, эффективная, механизм, человек, капитал, общество, медицина, страхование, личность, отношения, процесс, состояние, развитие и др.

DISCUSSION OF SOCIO-ECONOMIC AND CULTURAL ISSUES IN MODERN TIMES

In this article, the author notes that the formation of personality is determined by the volume of consumption of social, economic, and cultural services. That is, by how the service is implemented by the consumer and how it is used by the person.

This article also states that the formation of personality is impossible without a mechanism for the necessary and effective implementation of socio-cultural services. Because socio-cultural services are a means of forming a person, influencing the person to perceive culture, legal life, and accept universal human values, creating and shaping the conditions, style, and quality of life.

Keywords: service, economic, social, cultural, historical, effective, mechanism, human, capital, society, medicine, insurance, person, relationship, process, state, development, etc.

Сведения об авторе: Бобоева Дилафроз, магистр 1 курса историко-правового факультета, Таджикский государственный педагогический университет имени С. Айни, 734003, г. Душанбе, проспект Рудаки, 121, Тел.: (+992) 985869424

About the author: Boboeva Dilafroz Yunusovna, Master of the 1st course, Faculty of History and Law, State Pedagogical University of Tajikistan named after S. Ainyi, 734003, Dushanbe city, 121 Rudaki Ave, Telephone: (+992) 985869424

*Суфиев Шохрух Сиҷоатович,
магистранти соли якуми факултети таърих ва ҳуқуқ*

НАЗАРЕ БА ТАЪРИХИ ВАШГИРД

Миллати тамаддунсозу тамаддунофари тоҷик аз қадимуллаёӣ бо фарҳанги шаҳрсозиву шаҳрдорӣ шуҳрати калон дорад. Шаҳру вилоятҳои бузурги тоҷикон дорои намунаҳои беҳтарини санъати меъморӣ ҳисоб ёфта, таваҷҷуҳи ҷаҳониёнро ба худ ҷалб намудааст. Тоҷикон аз азал на танҳо дар тамаддуни шаҳрофариву шаҳрдорӣ олам, балки дар маданияту фарҳанги заминсозиву истифодаи босамари он, боғдориву кишоварзӣ ва ободкориву хайру саҳо дар ақсои ҷаҳон ному мақом пайдо кардаанд. Вашгирди қадим яке аз шаҳрҳои бонуфузи бостонист, ки дар тамаддун ва таърихи миллат нақш ва мақоми хосса дорад.

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллий - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон зимни сафари қорӣ ба ноҳияи Файзобод ва воҳурӣ бо ҷаъолони ноҳия, ки 10 апрели соли 2014 баргузор гардид, қайд намуданд: «Ноҳияи Файзобод таърихи бою рангин, табиати зебо, касбу ҳунароҳои мардумӣ ва ёдгориҳои таърихӣ он дар бисёр сарчашмаҳои илмӣ аз ҷониби сайёҳону таърихшиносон ба некӣ ёд шудаанд. Дар доманаи ин куҳандӣ манзараҳои зебову камназир зиёд буда, захираҳои сайёҳӣ ҳудуди ноҳия ба тарғибу ташвиқ ва сохтмони зерсохтори зарури сайёҳӣ ниёз доранд. Чуноне, ки аз сарчашмаҳои таърихи ба мо маълум аст, дар наздикии маркази ноҳия мақбараи Ҳотами Асомӣ ҷойгир аст. Доир ба шахсият ва мақоми ирфонӣ ин шахсияти шинохта Фаридаддини Ақтор, Абдурахмони Қомӣ ва Мавлавӣ Ғулом Сарвари Лохурӣ маълумоти ҷолибе додаанд. Мақбараи мазкур ба асри XV тааллуқ дошта, аз ҷониби олимони маъруфи ватанӣ хориҷӣ мавриди таҳқиқ ва омӯзиши ҷамаҷониба қарор гирифтааст.

Ғайр аз ин, дар қаламрави ноҳия шаҳри бостонӣ Вашгирд, ки таърихи беш аз

сеҳазорсола дорад, мавҷуд буда, то ҳол дар сатҳи зарурӣ омӯхта нашудааст. Ободсозии мақбара ва омӯзиши амиқи шаҳри куҳани Вашгирд боз як саҳифаи таърихи ватанамонро равшан намуда, метавонад ба мавзеи ҷолиби сайёҳон ва ҳаводорони таърих табдил ёбад» [9, с.2].

Вақте ки Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон дар ҳайати Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии Ўзбекистон таъсис ёфт (с. 1924) тумани Файзобод ба вилояти Ҳисор дохил карда шуд. Минбаъд калимаи туман аз байн рафта, ба ҷои он район қабул гардид [4, с.317].

Ноҳияи Файзобод яке аз ғушаҳои бостонии кишварамон буда тибқи маълумоти муаррихон, таърихи беш аз сеҳазорсола дорад. Дар китоби «Тоҷикон» - и аллома Бобоҷон Ғафуров омадааст, ки шаҳри Вашгирд, яъне Файзободи имрӯза, дар байни рӯдҳои Кофарниҳону Вахш ҷой дошта, дар баробари Ҷағониён, Аҳорун, Шумон ва Кумод як мулки ободи минтақа ба ҳисоб мерафтааст. Манбаъҳои таърихӣ гувоҳӣ медиҳанд, ки Вашгирд дар аввали асри I- и милодӣ ба вучуд омада, дар асрҳои IX – XI яке аз марказҳои калонтарини маданӣ, илмӣ, ҳунарий ва тичорати Бохтари Шимолӣ ба шумор мерафт. Шаҳр дорои қалъа, шаҳристон ва рабоб будааст, ки бозмондаҳои он то ҳол бо номи Қалъаи Сангин мавҷудааст [8, с.1].

Ҷамонгуна, ки дар китоби “Мулки фозилон” ёд мешавад, Вашгирд дар пойгоҳи Қалъаи Сангин бузургтарин ёдгории қабл аз милоди ин сарзамини таърихӣ воқеъ гардида, аз ҷануб ба дарёи Элок, аз шимолу ғарб ба Дашти Майдон ва аз шарқ ба рӯди Оби Лояк ҳамсарҳад аст. Қалъаи Сангин шаҳри ободкардаи Фаридун аст, ки баъдтар бо номи Вашгирдшаҳр ёд мешавад. Номи Вашгирди куҳан аз ҳамин ҷо пайдо шудааст. Аз ин рӯ макони шоҳ Фаридунро Қалъаи Сангини Файзободи куҳанбунёд меҳисобанд. Қалъаи Сангин, ки замоне маркази вилояти Вашгирд буд, ки он аз ҳоку санг биноёфта масоҳати он 100 га –ро ишғол мекард [5, с.9].

Мардуми Файзобод бо таъриху фарҳанги худ ифтихор менамоянд. Оромгоҳи имрӯзаи деҳаи Саричашма дар қатори 27 мавзеҳои таърихиву фарҳангии Тоҷикистон ҳамчун мамнӯъгоҳи таъриху фарҳанг ба қайд гирифта шудааст [8, с.1].

Чӣ тавре, аз сарчашмаҳо ва рисолаҳои таърихӣ бармеояд, соли 1946 бори нахуст ҳайати бостоншиносони Шуравӣ бо сарвари А. М. Беленитский барои омӯзиш ва бақайдгирии ёдгориҳои қадимӣ ба ноҳияи Файзобод меоянд. Онҳо димнаи Вашгирдро мавриди таҳқиқ ва омӯзиш қарор дода, нақшаи топографии онро тартиб дода, ҳудуд, ҳаҷм, қалъа, шаҳристон ва мавзеи ҷойгиршавии онро дақиқ намуда, ҳафриётҳои озмоишӣ дар шаҳристон ва рабоб гузаронида, ба хулосае меоянд, ки димнаи мазкур маркази шаҳри Вашгирди қадим мебошад [6, с.43].

Дар Файзобод ёдгориҳои таърихӣ – бостонӣ хеле зиёданд, ки омӯзишу таҳқиқи онҳо таърихи халқамонро бо санаду далелҳои тозаву муҳим ғанӣ хоҳад намуд. Яке аз ин ёдгориҳо мақбараи орифи маъруф Абдурахмон Ҷотам ибни Юсуфи Балхӣ, Ҷотам Ҷотам, (с. 763 – 851) мебошад. Ҷотам Ҷотам солҳои 810 ба Вашгирд омада, ин маконро манзили иқомат ихтиёр мекунад. Бори нахуст ин мақбараро соли 1946 бостоншиноси машҳури Шуравӣ А. М. Беленитский дидан намуд, ки дар ҳолати харобшавӣ қарор дошт. Бори дувум ин мақбара аз тарафи Ю. Ёқубов соли 1982 мавриди таҳқиқ ва омӯзиш қарор гирифт, ки ҳанӯз ҳам дар ҳолати пешин қарор дошт. Маҳз дар асоси пешниҳоди устод Ю. Ёқубов, бо назардошти моҳият ва аҳамияти таърихӣ ин ёдгории нодир, аз тарафи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон солҳои 1986 - 1992 он таъмиру азнавсозӣ карда шуд [7, с.87].

Қалъаи Вашгирд ҳамчун як маркази мудоғия ва маъмурӣ шинохта мешуд. Ин қалъа дар давраҳои гуногун нақши муҳим дар ҳифзи амният ва идораи минтақа бозидааст. Аз сабаби ҷойгир шудан дар баландӣ ва мустаҳкам будани деворҳо, он ҳамчун як паноҳгоҳи беҳатар барои сокинони маҳаллӣ хизмат мекард.

Ҷуғрофияшиносони асрҳои миёна дар бораи подшоҳии Вашгирд навиштаанд, ки

шаҳри номбурда дар масофаи як рӯза роҳ аз Андигон воқеъ. Шоҳии Вашгирд водии рӯди Элок ва атрофи Норахро дар бар мегирифт. Пули Сангин сарҳади Хатлон ва Вашгирд ба шумор мерафт. Бостоншиносон соли 1947 харобаи Вашгирдро дар ҷануби Файзободи ҳозира кашф карда буданд. Харобаи Вашгирд зиёда аз 80 гектар заминро фаро мегирад. Қисми зиёди деҳаи ҳозираи Саримазор дар болои Вашгирди қадим воқеъ гардидааст. Хонандағони деҳаи Ҷанварсӯз аз харобаи диз олиҳаи гилини худозан – Онохид (Анахито) -ро пайдо намуданд, ки ба давраи Кушониёни бузург тааллуқ дорад [2, с.3].

Аммо дар сарчашмаҳо нисбат ба мавқеи ҷуғрофии Вашгирди атиқа фикри дигаре низ ҷой дорад. Мегӯянд, ки Саримазор ва Қалъаи Сангин, ки бо унвонии “Таливозчур” машҳур аст, боқимондаи шаҳри Вашгирд мебошад. Ҳамин фикр дар осори Абдурахмони Ҷомӣ “ Нафаҳот-ул-унс”, ки нисбат ба Хоҷа Ҳотами Асомӣ оварда шудааст, ки Ҳотам ибни Унво-ал-Асам аз доираи авлиҳоест, ки бо кунияи Абӯабдулрахмон машҳур аст. Ў яке аз машоихи Хуросон, ки аз Балх аст, дар Вашгирд вафот кардааст [1, с.217].

Мутаассифона, баъди соли 1946 бо сабабҳои гуногун ҷустуҷӯҳои бостоншиносӣ то муддати 36 сол дар Вашгирд гузаронида нашуданд. Соли 1982 ҳайати бостоншиносони тоҷик бо сарвари олими шинохтаи тоҷик Юсуфшоҳ Яъқубов ёдгориҳои бостонии ноҳияи Файзободро мавриди омӯзишу тадқиқ қарор доданд. Устод Яъқубов хулосаҳояшро оид ба Вашгирди қадим чунин менависад: “Возеҳ гардид, ки ин шаҳр дар аввали асри I-и мелодӣ ба вучуд омада, дар асрҳои IX – XII яке аз марказҳои калонтарини маданӣ, илмӣ, ҳунарий ва савдо дар Бохтари Шимолӣ ба шумор мерафт. Шаҳр аз се қисм иборат буд. Диз- қалъа, шаҳристон ва работ. Дизи шаҳр ҳоло бо номи “ Қалъаи сангин” машҳур мебошад” [6, с.43].

Соли 1984 ҳайати бостоншиносони Шуравӣ бо сарвари В. А. Ранов дар наздикии деҳаи Қарамайдони ноҳияи Файзобод кофтӯкови бостоншиносӣ гузаронида, бошишгоҳи асри сангро пайдо намуд, ки аз он олоти сангин пайдо гардида, ба хулосае омаданд, ки 200 ҳазор сол пеш одамони ибтидоӣ ин макон онҳоро сохта истифода бурдаанд. Маълум гардид, ки инкишофи тамаддун ва пайдоиши рустову шаҳр дар ин макон аз давраҳои хеле қадим сарчашма гирифта будааст [6, с.43].

Вашгирд шаҳри ободу зебо буда, дар он саноати бофандагӣ, тичорат, оҳангарӣ, хаттотӣ, кулолгарӣ, технологияи шишасозӣ, истехсоли тилло, нукра, фулузоти қимматбаҳо ва истехсоли хишти пухта ривож дошт. Аксари бозёфтҳои ба даст омада ба он далолат мекунанд, ки Вашгирди бостон дар замони салтанати Сомониёни бузург ба авҷи тараққиёти худ расида, рӯзи сешанбе – рӯзи бозор ва нарху наво дар ин ҷо хеле арзон будааст [6, с.44].

Шоҳроҳи бузурги Абрешим аз ҳудуди Вашгирд мегузашт ва ин роҳ барои ривочу раванг ёфтани тичорат, муомилоти пулӣ - молӣ, чорводорӣ ва боғдорӣ басо муҳим буд. Мардумони касбу кори гуногун дорои забон ва фарҳанги мухталиф аз ин роҳ мегузаштанд, аз маданият ва фарҳанги халқи мо баҳра мебурданд.

Ноҳияи Файзобод аз ҷумлаи қадимтарин минтақаи Тоҷикистон ба шумор меравад. Тавре, ки маълумотҳои таърихӣ дарак медиҳанд, дар ин мавзӯ одамон ханӯз аз гузаштаҳои хеле дур маскан гирифта барои ободияш пайваста кушишҳо ба харҷ додаанд.

Шаҳраки начандон калону сараҳои Вашгирд, ки ҳиссаи зиёдашро тоҷикони муқими ташкил меод, бо хусусиятҳои ҷудогонаи худ миёни дигар марзу кишварҳо ёдрас мешуд. Ҳарчанд он аз марказҳои маъмурӣ-сиёсӣ дар масофаи дур воқеъ гардида бошад ҳам, вале на ҳамеша ором ва аз кашмакашиҳои сиёсӣ берун мемонд [3, с.1].

Хонандағони муассисаи таҳсилоти миёнаи умумии № 2, ҷамоати деҳоти Меҳробод бо роҳбарии омӯзгори фанни таърих Зариф Собиров аз деҳаи Такназарӣ аз ҷуқурии 14-15 метр миҷмори асрҳои V-VIII ва кӯзаи сафолии асри X, аз работи

Вашгирди қадим кӯзаи асри VI, аз зери хоктеппаи деҳаи Шерамон табари сангии асрҳои II-III то мелод ва борсангҳои асрҳои X-XI пораҳои зарфҳои шишагии асрҳои IV-X, дастгоҳи бофандагии асри X, тангаҳои асрҳои VIII-IX ва як ҳайкалчаи биринҷии 25 сантиметра пайдо карданд. Махфилии бостоншиносии мактаб табари сангиرو ба Осорхонаи миллии ва ҳайкалчаю сиккаҳоро ба осорхонаи Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи Аҳмади Дониш тақдим карданд [10, с.3].

Таҳқиқотҳо собит намуданд, ки заргарӣ низ аз ҷумлаи ҳунари мардумии Вашгирдшаҳр будааст. Бостоншиносон аз харобаҳои шаҳристон дастпонаи биринҷӣ, муҳраи нақшини мисию шишагӣ, тугмаю чалаи нуқрагии гулдор ва бисёр маснуоти заргарӣ ёфтанд. Дарёфти корду исканаю меҳу наъли асп далели он аст, ки дар Вашгирд оҳангарӣ низ ривоч ёфтааст [10, с.3].

Омӯзиши таърихи мулкдорӣ Ҳисор, ки Файзобод дар ин тобеият буд, моро ба чунин ҳулоса овард, ки дар он замон ҳукумравоён нисбат ба заҳматкашон зиётар будаанд. Аз рӯи китобҳои таърихӣ мулкдорӣ Ҳисор 15 зинаи табақаи ҳукумрон маълум будааст: баҳодур (аламон), ҷуҳрабосӣ, мирзобосӣ, оқбосӣ, бий, иноқ, парвонаҷӣ, чибосӣ, қаракулбегӣ, мирохӯр, туқсабо, девонабегӣ, қушбегӣ ва атолиқ. Ба табақаи дуюм фақирон ва ҳунардорон дохил мешуданд. Аз рӯи сохти иҷтимоӣ замона табақаи якум, яъне ҳукумравоён аз ҳисоби табақаи поёнӣ, аҳли фуқаро зиндагӣ мекард [12, с.33].

Соли 2004 ҳаёти бостоншиносии Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон бо сарвари Давлатхуҷа Довудӣ, аз 16 август то 15 сентябр ва соли 2007 аз 27 июл то 27 август дар Вашгирди бостон кофтукови бостоншиносӣ гузаронида, қабатҳои маданияи шаҳро мавриди таҳқиқ қарор додаанд. Устод Давлатхуҷа Довудӣ ҳулосаҳояшро чунин ба қалам додааст: “Вашгирд яке аз қадимтарин ва калонтарин шаҳрҳои Осиёи Марказӣ буда, дар таърих ва тамаддуни ин минтақа, алаҳхусус таъриху фарҳанги миллати тоҷик нақши барҷаста гузоштааст. Дар асрҳои миёна дар Бохтари қадим се вилояти бузургу бонуфуз буд - Хуталон, Чағониён ва Вашгирд. Аммо дар замонҳои қадим аз ҳама бонуфузтарин вилояти ин минтақа маҳз Висагирд (Вашгирд) будааст. Ба ҳаёти вилояти Вашгирди қадим на танҳо ноҳияи имрӯза Файзобод, балки балки ноҳияҳои гирду атроф – аз Кабудҷар то Душанбеу Ҳисор дохил мешуданд” [6, с.43-44].

Зимни таҳқиқоти соли 2007 бостоншиносии Академияи улуми Тоҷикистон аз “Қалъаи сангин” се ҳуҷраи зист бо фарши сангӣ ёфтанд. Рӯи фарши ҳуҷраҳо дегдонча, танӯр, ташноб, сиккаи мисини темирӣ ва сафолу ашёи дигар пайдо шуд. Муайян гардид, ки шаш қабати зист ба асрҳои XI-XV, IX- X тааллуқ доранд. Мувофиқи ин ҳафриёт қалъаи “Фотима – Заҳро” дар асрҳои IX- X бунёд гардидааст. Аз хоки зерӣ ҳамин қалъа сафолҳои даврони Қушониён ёфт шуданд. Деги аз оҳан сохташуда, ки ба асрҳои XI- XIII мутааллиқ аст, барои илми бостоншиносӣ муъҷизаи нодир мебошад. Ба далели бостоншиносон, “ин гуна дегҳо дар Осиёи Миёна бори аввал ёфта шудданд”. Сиккаҳои хитой ва ҳиндӣ аз он далолат мекунанд, ки ҳушмандони Вашгирд бо роҳи тиҷорат ба Ҳинду Чин мерафтаанд [11, с.13].

Дар замони истиқлолият қалъаи Вашгирд ҳамчун як ёдгории таърихи кӯҳан дошта Ҳифз мешавад. Ҳарчанд қисми зиёди қалъа хароб шудааст, вале он барои омӯзиши таърихи маҳаллӣ ва ҷалби сайёҳон аҳамияти калон дорад.

Ҳулоса. Вашгирд имрӯз ҳамчун як хотираи таърихӣ ва оинаи гузаштаи пуршарафи миллати тоҷик боқӣ мондааст. Таърихи он на танҳо ифтихори мардуми Файзобод, балки тамоми тоҷикон мебошад. Бо омӯзиш ва эҳёи ин осор, мо метавонем бештар дар бораи решаҳои аслии худ огоҳ шавем ва ба наслҳои оянда ифтихори таърихи миллии худро мерос гузорем.

Адабиёт:

1. Девонакулов А. Асрори номҳои кишвар. Душанбе “ Ирфон ” 1989 С. 224.
2. Ёқубов Ю. Кумед // Газетаи муаллимон, №30 (10074) 12- уми апрели 1983.С. 3
3. Ёров А. Файзобод (Дирӯз ва имрӯзи он) ш. Орҷоникидзеобод 1991 С. 18.
4. Караматуллои Қ. Ашқҳои Ғашиён. Душанбе, “ Афсона ” 2007. С. 477.
5. Муҳаммад М. Аз Вашгирди бостон то диёри Ростон // Самак, №11 (332) 14-уми март 2018. С. 9-10.
6. Начмиддиниён Ф. Вашгирд бозгуи таърихи қадими тоҷикон аст // Мероси ниёгон 2021 №23. С.42-44.
7. Начмиддиниён Ф. Хоҷаи Ҳотам зиёратгоҳи Файзободи ман // Мероси ниёгон 2022 №24. С.86-87.
8. Пешвои миллат: “ Файзобод аз ғушаҳои бостони Тоҷикистон аст ” // Чумҳурият, № 181 (23 748) 23 юми сентябри 2019. С. 1.
9. Суханронии Президенти Чумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон дар мулоқот бо роҳбарону фаъолони ноҳияи Файзобод // Садои Мардум, № 36 (3182), 11-уми апрели соли 2014. С. 2.
10. Ҷӯрабек М. Вашгирд омӯхта нашудааст // Чумҳурият, №110 (22 415). С.3.
11. Ҷӯрабек М. Файзобод оед, аз Вашгирд огоҳ мешавад // Омӯзгор, №26 (2407) 30.06.2023. С.13.
12. Ҷӯрабек М. Файзобод, Таърихи қадим ва имрӯзи он. Ба шарафи 70-солагии таъсисёбии ноҳияи Файзобод. 224с.

НАЗАРЕ БА ТАЪРИХИ ВАШГИРД

Вашгирд як шаҳри қадим ва маркази муҳими таърихӣ аст, ки дар давраҳои гуногун, аз ҷумла дар замони Сосониён ва Сомониён, аҳамияти калон дошт. Таҳқиқотҳои бостоншиносон ва ёдгориҳои пайдо гардидаи ин минтақа нишон медиҳанд, ки Вашгирд маркази тичоратӣ, фарҳангӣ ва сиёсӣ дар таърихи халқҳои Осиёи Марказӣ аҳамияти калон дошт.

Калидвожаҳо: бостоншиносӣ, Вашгирд, қалъа, бофандагӣ, оҳангарӣ, мақбара, савдо, хиндӣ, Элок, боғдорӣ, тамаддун.

ВЗГЛЯД НА ИСТОРИЮ ВАШГИРД

Автор в своей статье пишет об истории Вашгирд. Он на основе отечественной литературы, архивных данных и других достоверных материалов исследуя данную тему, делает выводы, что Вашгирд считался одним из древнейших городов и важный историческим центром, который в разные периоды истории, в том числе во времена Саманидов и Сасанидов, имело большое значение. Исследования археологов и раскопки которых обнаружили в этой местности показывает, что Вашгирд был торговым, культурным и политическим центром в истории народов Центральной Азии имело большое значение.

Ключевые слова: археология, Вашгирд, крепость, ткачество, кузнечное дело, гробница, торговля, индийский, Элок, садоводство, цивилизация.

A LOOK AT THE HISTORY OF VASHGIRD

The author writes about the history of Vashgird in his article. He, on the basis of domestic literature, archival data and other reliable materials, studying this topic, concludes that Vashgird was considered one of the most ancient cities and an important historical center, which in different periods of history, including the times of the Samanids and Sassanids, was of great importance. Research by archaeologists and excavations which were discovered in this area shows that Vashgird was a trade, cultural and political center in the history of the peoples of Central Asia was of great importance.

Keywords: archeology, Vashgird, fortress, weaving, blacksmithing, tomb, trade, Indian,

Elok, gardening, civilization.

Маълумот дар бораи муаллиф: Суфиев Шохрух Сичоатович, магистранти соли якуми факултети таърих ва ҳуқуқ, ихтисоси таърих, ДДОТ ба номи С. Айни. ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 121, тел: (+992) 901426426, E-mail: sohruhsufiev952@gmail.com

Роҳбари илмӣ: номзади илмҳои таърих, дотсент Гадоев Ғозибек

Сведения об авторе: Суфиев Шохрух Сиджоатович, магистрант первого курса факультет истории и права, специальность история, ТГПУ имени С. Айни. г. Душанбе, проспект Рудаки 121, тел: (+992) 901426426, E-mail: sohruhsufiev952@gmail.com

Научный руководитель: кандидат исторических наук, дотцент Гадоев Ғозибек

About the author: Sufiev Shohrukh Sijoatovich, first - year course master's student, of the faculty of History and Law, specializing in History, TSPU named after of S. Aini. Dushanbe city, Rudaki avenue 121. Phone: (+992) 901426426, E-mail: sohruhsufiev952@gmail.com

Scientific director: Gadoev Gozibek

Ятимова Мадина,

– магистранти курси 1-уми факултети таърих ва ҳуқуқ

МАҲҶУМИ МҲҶЛАТИ МУРОҒИЯ ВА АҲАМИЯТИ ОН

Дар зери маҳҷуми мӯҳлати муроғиавӣ давомияти вақти аз тарафи қонунгузории муроғиавии граждани ва ё ба таври судӣ муқаррар карда шудае фаҳмида мешавад, ки барои содир карда шудани ҳаракатҳои муайяни муроғиавӣ - омода намудани парванда ба муроғиавии судӣ, баррасӣ карда шудани парвандаи граждани, оварда шудани шикоят аз болои ҳалномаи судӣ, таъмин намудани иҷроиши санадҳои судӣ ва амсоли инҳо равона карда шудааст.

Мӯҳлатҳои муроғиавиро аз рӯи мазмун ва моҳияташон, аз рӯи субъектоне, ки нисбати онҳо мӯҳлатҳои муроғиавӣ муқаррар карда шудааст, ба намудҳои зерин ҷудо намудан мумкин аст:

а) мӯҳлатҳое, ки аз тарафи қонунгузории муроғиавии граждани барои судҳо ва барои шахсони дар парванда (кор) иштирок кунанда муқаррар карда мешаванд;

б) мӯҳлатҳое, ки аз тарафи судя барои шахсони дар парванда (кор) иштирок кунанда ва барои шахсони дар парванда (кор) иштирок накунанда муқаррар карда мешаванд.

Аз тарафи қонунгузории муроғиавии граждани нисбати судяҳо пеш аз ҳама барои ба муроғиавии судӣ омода намудани парвандаи граждани ва баррасӣ карда шудани онҳо мӯҳлат муқаррар карда мешавад, ки чунин мӯҳлатҳоро одатан ҳамчун *мӯҳлати таъкилӣ* ном мебаранд.

Мутобиқи муқаррароти моддаи 157 КМГ мӯҳлати умумии дар суд баррасӣ ва муҳокима карда шудани парвандаҳои граждани се моҳ аз рӯзи қабули ариза аз ҷониби судя муқаррар карда шудааст. Чунин мӯҳлат ҳангоми дар судҳои ҳакамӣ баррасӣ карда шудани парвандаи граждани (баҳси граждани) мутобиқи муқаррароти қисми 2, моддаи 6 қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи судҳои ҳакамӣ» [1] дар созишномаи ҳакамӣ муайян карда мешавад.

Мӯҳлати аз тарафи судяҳо баррасӣ карда шудани парвандаҳое, ки бо баҳсҳои барқарор намудан ба кор, ситонидани алимент алоқаманд мебошанд, нисбати мӯҳлати

умумии баррасӣ карда шудани парвандаҳои граждани кӯтоҳтар буда, мутобиқи муқаррароти қисми 2, моддаи 157 КМГ на дертар аз як моҳро (аз рӯзи қабул карда шудани аризаи даъвагӣ аз тарафи судя) ташкил медиҳад.

Мӯҳлати умумии семоҳа (барои парвандаҳои граждани) ва мӯҳлати якмоҳа (барои парвандаҳои бо баҳсҳои меҳнатии ба қор барқарор намудан, ситонидани алимент алоқаманд буда) ҳадди охири мӯҳлатҳои мурофиавӣ набуда, тибқи қисми 3, моддаи 157 КМГ қонун метавонад мӯҳлатҳои кӯтоҳи баррасӣ ва ҳалли категорияҳои алоҳидаи парвандаҳои гражданиро муқаррар намояд.

Ҳангоми мавриди баҳс қарор дода шудани қарор, амали (беамалии) мақомоти ҳокимияти давлатӣ, мақомоти худидоракунии маҳаллӣ, шахсони мансабдор ва хизматчиёни давлатӣ суд ӯҳдадор аст аризаро дар мӯҳлати як моҳ бо иштироки шаҳрванд, роҳбар ё намояндаи мақомоти ҳокимияти давлатӣ, мақомоти худидоракунии маҳаллӣ, шахси мансабдор ва хизматчиӣ давлатӣ, ки қарор, амали (беамалии) онҳо мавриди баҳс қарор гирифтааст, баррасӣ намояд. Дар чунин маврид суд роҳбар ё намояндаи мақомоти ҳокимияти давлатӣ, мақомоти худидоракунии маҳаллӣ, шахси мансабдор ва хизматчиӣ давлатиро, ки қарор, амали (беамалии) онҳо мавриди баҳс қарор дода шудааст, мутобиқи муқарра-роти қонунгузории мурофиавии граждани оид ба вақт, маҳал ва рӯзи баргузории маҷлиси судӣ ба таври дахлдор огоҳ менамояд. Ҳангоми ба маҷлиси судӣ ҳозир нашудани чунин шахсон, ки аз тарафи суд бар хусуси вақт, маҳал ва рӯзи баргузории суд ба таври дахлдор огоҳ карда шуда буданд, суд метавонад аризаро, ки аз тарафи шаҳрванд оварда шудааст, бе иштироки онҳо мавриди баррасӣ қарор диҳад. Зеро ҳозир нашудани роҳбар ё намояндаи мақомоти ҳокимияти давлатӣ, мақомоти худидоракунии маҳаллӣ, шахси мансабдор ва хизматчиӣ давлатӣ, ки қарор, амали (беамалии) онҳо мавриди баҳс қарор гирифтааст, барои баррасии ариза монеа шуда наметавонад.

Мутобиқи муқаррароти қисми 4, моддаи 260 КМГ суд ӯҳдадор аст ҳангоми ворид гардидани ариза оид ба ҳуқуқи интиҳоботӣ ва ҳуқуқи иштирок дар раъйпурсӣ онро дар мӯҳлати то се рӯз аз рӯзи ворид гардидани, ва агар то рӯзи интиҳобот камтар аз шаш рӯз боқӣ монда бошад, феврал баррасӣ намояд.

Қонунгузории мурофиавии граждани гарчанде ба ҳуқуқи интиҳоботӣ ва ҳуқуқи иштирок дар раъйпурсӣ боби алоҳида - боби 25-ро бахшидааст, лекин вай фарогири тамоми масъалаҳои бо ҳуқуқи интиҳоботӣ ва ҳуқуқи иштирок дар раъйпурсӣ алоқаманд буда набуда, ислоҳ карда шудани худро талаб менамояд. Масалан, муқаррароти боби 25 КМГ асосан ҳамон масъалаҳоро ба танзим медароранд, ки онҳо то рӯзи интиҳобот ба миён меоянд. Он масъалаҳое, ки баъди баргузории интиҳобот ва раъйпурсӣ ба миён меоянд, танзими ҳуқуқи худро дар қонунгузории мурофиавӣ наёфтанд. Масалан, тибқи муқаррароти қисми 1, моддаи 260 КМГ ариза ба суд метавонад дар мӯҳлати чил рӯз пеш аз интиҳобот, ки ба аризадиханда вайрон гардидани қонунгузории интиҳобот маълум гардидааст ё бояд маълум мегардид, пешниҳод карда шавад. Агар чунин ариза бо қарорҳои комиссияҳои интиҳобот алоқаманд бошад, вай дар давоми даҳ рӯзи пас аз қабул гардидани қарорҳои пешниҳод карда мешавад. Дар мавриде, ки агар аризаҳои шикоятӣ бо қарорҳои Комиссияи марказии интиҳобот ва раъйпурсии Ҷумҳурии Тоҷикистон марбут бошанд, пас онҳо мумкин аст ба Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар мӯҳлати даҳ рӯзи баъд аз қабул шудани қарор пешниҳод гардад.

Аризаҳои дар боло номбаргардида мутобиқи муқаррароти қисми 4, моддаи 260 КМГ дар мӯҳлати се рӯз ва агар то рӯзи интиҳобот камтар аз шаш рӯз монда бошад, феврал баррасӣ карда мешавад. Дар ин ҳолат ба миён меояд: агар чунин шикоят аз болои қарори Комиссияи марказии интиҳобот ва раъйпурсии Ҷумҳурии Тоҷикистон баъди ҷамъбаст гардидани интиҳобот, вобаста ба натиҷагирӣ намудани он оварда шавад, пас он дар кадом мӯҳлат ва бо кадом тартиб бояд баррасӣ карда шавад? Муқаррар карда шудани чунин тартибот ва бартараф карда шудани фазои ҳолигии

мазкур қонунгузории мурофиавии граждани метавонад кафолати ҳукуку озодиҳои сиёсии шаҳрвандонро дар сатҳи дахлдор, ки бевосита аз Конститутсияи (Сарқонуни) Ҷумҳурии Тоҷикистон сарчашма мегирад, таъмин намояд[2]. Чунин ҳолат дар қонунгузории мурофиавии граждани мамлакатҳои хориҷии дуру наздик, аз ҷумла, дар қонунгузори мурофиавии граждани Федератсияи Россия ба таври пурра ба танзим дароварда шудааст.

Тибқи моддаи 265 КМГ ариза дар бораи мавриди баҳс қарор додани қарорҳои мақомот ва шахсони мансабдоре, ки ваколатдоранд парванда-хоро оид ба ҳуқуқвайронкунии маъмури баррасӣ намоянд, аз ҷониби суд дар мӯҳлати даҳ рӯз баррасӣ карда мешавад. Барои ин шахси пешниҳод намудаи ариза, инчунин мақомот ё шахси мансабдорро, ки нисбати амали он ариза пешниҳод гардидааст, суд оид ба вақт ва маҳалли баргузори мачлиси судӣ ба таври дахлдор огоҳ менамояд. Аммо ҳозир нашудани онҳо ба баррасӣ ва ҳалли парванда монеа шуда наметавонад.

Дар баробари ин риояи мӯҳлат ва аҳамияти он барои ҳалли дурусти парванда, сарфи назар аз мӯҳтавои ариза, аз ҷониби суд санҷида мешавад, ки аз рӯи он ӯҳдадори исботи қонунӣ будани ба ҷавобгари маъмури кашидани шаҳрванд бошад ба зиммаи мақомоте ё шахси мансабдоре вогузор карда мешавад, ки онҳо ваколатдоранд парвандаро оид ба ҳуқуқвайронкунии маъмури баррасӣ намояд.

Қонунгузории мурофиавии граждани дар баробари мӯҳлатҳои дар боло номбаргардида, ҳамчунин мӯҳлатҳоро муқаррар кардааст, ки аз рӯи он шаҳрвандон ва дигар шахсони ба суд муроҷиат намуда метавонанд аз болои санадҳои мақомоти судии зинаи поёнӣ ба мақомоти суди зинаи болоӣ шикоят намоянд. Дар илми ҳукуки мурофиавии граждани чунин мӯҳлатҳоро одатан ҳамчун мӯҳлати бо тартиби кассатсионӣ ва назоратӣ баррасӣ карда шудани санадҳои судӣ ном мебаранд[3].

Шикояти кассатсионӣ аз болои санадҳои судии мақомоти судии зинаи поёнӣ тибқи муқаррароти моддаи 325 КМГ аз ҷониби шахсони иштирокчии парванда ва прокурори дар парванда иштирок дошта пешниҳод карда мешавад.

Суди Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон, судҳои вилоят, суди шаҳри Душанбе мутобиқи муқаррароти қисми 1, моддаи 337 КМГ ӯҳдадоранд парвандаи тибқи шикоят ва эътирози кассатсионӣ аз болои санадҳои судии мақомоти судии зинаи поёнӣ (марҳилаи якум) пешниҳод шударо бояд дар мӯҳлати на дертар аз як моҳи воридшавии он баррасӣ намоянд.

Дар ҳолате, ки агар чунин шикоят, яъне шикоят ва эътирози кассатсионӣ аз болои санадҳои мақомоти судии ноҳияҳои тобеъи марказ ба Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ворид гардад, он гоҳ чунин парвандаҳо аз тарафи Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон бояд дар мӯҳлати на дертар аз ду моҳи воридшавии чунин шикоят ва эътирози кассатсионӣ баррасӣ карда шаванд (қ.2, м. 337 КМГ).

Қонунгузории мурофиавии граждани ҳамчунин мӯҳлати ба таври назоратӣ баррасӣ карда шудани парвандаҳоро муқаррар кардааст, ки аз рӯи он судя парвандаи талаб карда гирифтаре (ба истиснои судяи Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон) дар мӯҳлати на бештар аз як моҳ, судяи Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон бошад, дар мӯҳлати на бештар аз ду моҳ баррасӣ менамояд (қ.1, м.371 КМГ). Мӯҳлати мазкури муқаррар намудаи қонунгузории мурофиавии граждани мумкин аст аз тарафи раиси суд ё муовини ӯ ҳангоми ба миён омадани зарурат мутаносибан то ба як моҳи дигар дароз карда шавад.

Ҳангоми ба таври назоратӣ баррасӣ карда шудани парванда оид ба натиҷаи баррасӣ, ки ба суди марҳилаи назоратӣ талаб карда гирифта шудааст, судя таъиноти зеринро қабул менамояд:

- оид ба рад намудани ирсоли парванда ҷиҳати моҳиятан баррасӣ намудани он ба суди марҳилаи назоратӣ;
- оид ба ирсол намудани парванда ба суди марҳилаи назоратӣ барои моҳиятан баррасӣ намудани шикоят ё эътирози назоратӣ.

Тибқи муқаррароти қисми 3, моддаи 371 КМГ мӯҳлати ниҳии баррасӣ карда

шудани парвандае, ки ба баррасии суди марҳилаи назоратӣ супурда шудааст, на дертар аз ду моҳро ташкил медиҳад. Аз нуктаи назари мо, муқаррароти мазкур ба муқаррароти қисми 1, моддаи 371 КМГ ҳилоф буда, мӯҳлати духелаи ба таври назоратӣ баррасӣ карда шудани парвандаро муқаррар менамояд. Аз рӯи муқаррароти қисми 1, моддаи 371 КМГ мӯҳлати умумии ба таври назоратӣ баррасӣ карда шудани парванда аз тарафи судя (ба истиснои судяи Суди Олии Ҷумҳури Тоҷикистон) аз ду моҳ (бо дарназардошти дароз карда шудани мӯҳлати он аз тарафи раис ва ё муовини он), ва аз се моҳ барои судяи Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон (бо дарназардошти дароз карда шудани он) зиёд буда наметавонад. Қисми 3, моддаи 371 КМГ бошад чунин мӯҳлатро ба андозаи ду моҳ муқаррар намудааст.

Мӯҳлати ба таври кассатсионӣ ва назоратӣ баррасӣ карда шудани парванда мӯҳлати охирон набуда, нисбати судя аз тарафи қонунгузории мурофиавии граждани хамчунин мӯҳлатҳои дигар низ муқаррар карда шудааст, ки чунин мӯҳлатҳо барои содир намудани ҳаракатҳои муайяни тафтишотӣ равона карда шудаанд. Масалан, фармони судӣ оид ба моҳияти талаботи пешниҳодшуда дар мӯҳлати се рӯз аз рӯзи воридшавии ариза ба суд бе муҳокимаи судӣ ва бе даъвати тарафҳо барои шунидани баёноти онҳо қабул карда мешавад (м. 129 КМГ).

Суде, ки парвандаро баррасӣ мекунад, хангоми зарурати гирифтани далели дар дигар шахр ё ноҳия мавҷуд буда ба суди дахлдор оиди иҷро намудани амали дахлдори мурофиавӣ супориши судӣ медиҳад, ки дар таъинот оид ба супориши судӣ мӯҳтавои мухтасари парвандаи баррасишаванда ва маълумот оид ба тарафҳо, маҳалли истиқомат ё маҳалли ҷойгиршавии онҳо, ҳолатҳое, ки бояд муайян карда шаванд, далелҳое, ки суди иҷрокунандаи супориши судӣ онҳоро бояд ҷамъ намояд, нишон дода мешаванд. Ин таъинот барои суде, ки ба унвони он ирсол шудааст, ҳислаи ҳатмиро доро буда, барои таъмини иҷроиши он тибқи муқаррароти моддаи 65 КМГ мӯҳлати як моҳа (аниқтараш то як моҳ) аз рӯзи гирифта шудани чунин таъинот муқаррар карда шудааст.

Қонунгузории мурофиавии граждани дар баробари судяҳо хамчу-нин нисбати шахсони дар парванда (кор) иштирок кунанда низ мӯҳлатҳои муайянеро муқаррар намудааст, ки чунин мӯҳлатҳо шахсони дар парванда (кор) иштирок кунандаро водор менамоянд дар доираи мӯҳлати муқаррар гардида ҳаракатҳои муайяни мурофиавиро иҷро намоянд[4]. Масалан, тибқи муқаррароти моддаи 131 КМГ судя нусхаи фармони судиро оиди ситониш ба қарздор мефиристад, ки ӯ ҳуқуқ дорад дар мӯҳлати даҳ рӯз аз рӯзи гирифтани фармон оид ба иҷрои он норозигии худро ба суд пешниҳод кунад.

Агар шахси қарздор дар мӯҳлати даҳрӯзаи муқаррар гардида норозигии худро оид ба иҷрои фармон баён намояд, судя фармонро бо қабули таъинот бекор мекунад, ки дар таъиноти бекор кардани фармон ба ситонанда дар хусуси тибқи тартиби мурофиавӣ даъвоӣ пешниҳод карда шудани талабот тавзеҳот медиҳад. Нусхаи таъинот оид ба бекор кардани фармон бошад дар мӯҳлати на дертар аз се рӯзи баъди қабули он ба тарафҳо фиристода мешавад.

Мӯҳлати мазкур ҳадди охирон набуда, қонунгузории мурофиавии граждани хамчунин барои бартараф намудани камбудҳои дар ариза ҷой дошта, барои овардани шикоят ва эътирози кассатсионӣ, назоратӣ ва монанди инҳо мӯҳлатҳои муайянеро муқаррар менамояд.

Чи хеле ки дар боло қайд карда гузаштем, мӯҳлатҳо барои содир карда шудани ҳаракатҳои муайяни мурофиавӣ барои шахсони дар парванда (кор) иштирок кунанда мумкин аст аз тарафи суд муқаррар карда шавад. Дар чунин маврид судя мӯҳлатро бо дарназардошти қобили қабул будани онҳо, мақсаднокии мӯҳлатҳо ва дигар ҳолатҳое, ки барои дар ин мӯҳлат содир карда шудани ҳаракатҳои муайяни мурофиавӣ имкон медиҳад, муқаррар карда мешавад[5].

Вобаста ба оне, ки мӯҳлатҳои мурофиавӣ аз тарафи кӣ ва ё чӣ муқаррар карда мешавад, ду намуди дигари мӯҳлатҳои мурофиавиро фарқ кардан мумкин аст:

а) мӯҳлатҳои мурофиавие, ки аз тарафи қонунгузории мурофиавии граждани

муқаррар карда мешаванд;

б) мӯхлатҳое, ки аз тарафи суд муқаррар карда мешаванд.

Аксари мӯхлатҳои муурофиавие, ки арзи ҳастӣ менамоянд, аз тарафи қонунгузории муурофиавии граждани мукррар карда мешаванд. Масалан, тарафҳо (шахсони манфиатдор) метавонанд бо протоколи маҷлиси судӣ дар мӯхлати то се рӯз шинос шуда, нисбати он барои ворид намудани тағйироту иловаҳо таклифоту пешниҳодоти худро ибраз намоянд[6].

Мӯхлатҳое, ки аз тарафи суд муқаррар карда мешаванд, мӯхлатҳо-еро дар назар доранд, ки онҳо аз тарафи суд нисбати иштирокчиёни муурофияи судӣ барои бартараф карда шудани камбудии мавҷуда муқаррар карда мешаванд.

Ҳамин тавр, мӯхлатҳои муурофиявӣ гуфта давомияти вақтеро дар назар доранд, ки онҳо барои аз тарафи иштирокчиёни муурофияи судӣ карда шудани ҳаракатҳои муайяни муурофиявӣ имкон дода, барои ба таври дахлдор ҳимоя карда шудани ҳуқуқи манфиатҳои қонунии онҳо равона карда шудааст.

АДАБИЁТ

1. АМО ҚТ, соли 2008, № 1 қисми 2, мод. 10
2. Имомов А.И. Ҳуқуқи конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон. - Д., 2004
3. Гурвич М.А. Право на предъявление иска в теории и судебной практике последних лет // Правоведение, № 2, 2002. - С. 30
4. Завадская Л.Н. Реализация судебных решений. - М., 1982. - С. 100
5. Гражданское процессуальное право России. - М.: «Былина», 1999. - С. 134

МАФҲУМИ МУҲЛАТҲОИ МУРОФИАВӢ НАМУД ВА АҲАМИЯТИ ОНҲО

Ҳадафи асоси мақолаи мазкур таҳлил ва таҳқиқ намудани мафҳуми мӯхлати муурофиявӣ намуд ва аҳмияти онҳо мебошад. Пеш аз он ба ҳар як масоил даст занем, мо бояд дар пеши худ як мақсади амиқ дошта бошем. Мақсади асосии муаллиф қонунгузории муурофиавии граждани дар баробари судяҳо ҳамчунин нисбати шахсони дар парванда (кор) иштирок кунанда низ мӯхлатҳои муайянеро муқаррар намудааст, ки чунин мӯхлатҳо шахсони дар парванда (кор) иштирок кунандаро водор менамоянд дар доираи мӯхлати муқаррар гардида ҳаракатҳои муайяни муурофиявиرو иҷро намоянд.

Суде, ки парвандаро баррасӣ мекунад, ҳангоми зарурати гирифтани далели дар дигар шахр ё ноҳия мавҷуд буда ба суди дахлдор оиди иҷро намудани амали дахлдори муурофиявӣ супориши судӣ медиҳад, ки дар таъинот оид ба супориши судӣ мӯхтавои мухтасари парвандаи баррасишаванда ва маълумот оид ба тарафҳо, маҳалли истиқомат ё маҳалли қойгиршавии онҳо, ҳолатҳое, ки бояд муайян карда шаванд, далелҳое, ки суди иҷрокунандаи супориши судӣ онҳоро бояд ҳамчун намоёнд, нишон дода мешаванд.

Калидвожаҳо: иншон, шахрванд, ҳуқуқ, суд, парванда муруҷиат, ҳуқуқ шахрванд, маҳали истиқомат, модда, супориш, тарафҳо, маҳали истиқомат, шикоятҳо, ҷиноят.

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ПРОЦЕССУАЛЬНЫХ СРОКОВ ИХ ВИД И ЗНАЧЕНИЕ

Целью данной статьи является анализ и исследование понятия процессуальных сроков их вида и значения. Прежде чем мы приступим к решению каждой проблемы, мы должны иметь перед собой одну глубокую цель. Основная цель автора гражданское процессуальное законодательство наряду с судьями также устанавливает в отношении лиц, участвующих в деле (работе), определенные сроки, которые обязывают лиц, участвующих в деле (работе), совершать определенные процессуальные действия в установленные сроки.

Суд, рассматривающий дело, в случае необходимости получения доказательств, имеющихся в другом городе или районе, дает соответствующему суду судебное предписание о совершении соответствующего процессуального действия, содержащее в определении по судебному предписанию краткое содержание рассматриваемого дела и сведения о сторонах, их местонахождении или местонахождении, обстоятельствах,

подлежащих определению, фактах, которые суд, исполняющий судебное предписание, может должны быть собраны, показаны.

Ключевые слова: гражданин, право, суд, дело апелляция, гражданское право, место жительства, статья, поручение, стороны, место жительства, жалобы, преступление.

DEFINITION OF PROCEDURAL TERMS, THEIR TYPE AND MEANING

The purpose of this article is to analyze and study the concept of procedural terms, their type and meaning. Before we begin to solve every problem, we must have one deep goal in mind. The main purpose of the author is that civil procedure legislation, along with judges, also sets certain deadlines for persons participating in the case (work), which oblige persons participating in the case (work) to perform certain procedural actions within the prescribed time frame.

If it is necessary to obtain evidence available in another city or district, the court considering the case shall issue to the relevant court a court order for the performance of the relevant procedural action, containing in the ruling on the court order a summary of the case under consideration and information about the parties, their location or location, the circumstances to be determined, the facts that the court executing A court order may need to be collected and shown.

Keywords: citizen, law, court, case, appeal, civil law, place of residence, article, assignment, parties, place of residence, complaints, crime

Маълумот оид ба муаллиф: Ятимова М - магистранти соли якуми факултети таърих ва ҳуқуқи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни, тел: +992.989.69.96.96

Сведение об авторе: Ятимова М - магистрантка первого курса факультета истории и права Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айна, телефон: +992.989.69.96.96

About the author: Ytimova M- first-year master's student at the Faculty of History and Law of the Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Aini, phone: +992.989.69.96.96

Холов Саъдӣ Маҳманазарович,
магистри курси 2-юми факултети таърих ва ҳуқуқ

РАВАНДИ ТАШАККУЛҲИИ ИМПЕРИЯИ ФРАНКҲО

Давлати Франко, ки аз харобиҳои империяи Рими Ғарбӣ ба вучуд омадааст, яке аз бузургтарин давлатҳои Аврупои аввали асримиёнагӣ мебошад. Франкҳо (ба забони итолӣ «озодон», «диловарон») дар аввал дар соҳили рости дарёи Рейн зиндагӣ мекарданд. Номҳои онҳо дар миёнаи асри III пайдо шудааст, ки дар зери ин мафҳум якҷанд қабилҳои германӣ муттаҳид мегардиданд. Аҷдодони фракхоро Татсит ҳамавҳо, сугамбрҳо ва батавҳо номидааст. Дар асри V франкҳо ба ду ғурӯҳи калон тақсим шуданд: ба франкҳои наздибахрӣ ё саликӣ ва франкҳои соҳилӣ ё рипуарӣ. Франкҳои саликӣ дар поёноби Рейн, дар соҳилҳои баҳр ва франкҳои рипуарӣ бошанд дар харду соҳили миёнаи Рейн зиндагӣ менамуданд. "Аз ғуруҳҳои франкҳои саликӣ бо часорату қордонӣ фарқ мекарданду бартарӣ доштанд. Соли 481 яке аз авлодони ин ғурӯҳ – аҷдоди Меровей, аз байни худ Хлодвиг ном шахсеро шоҳ пешниҳод намуданд ва ӯ аввалин шоҳи франкҳо интихоб шуда, асосгузори сулолаи ҳукмрони Меровингҳо гардид"[3, с. 62].

Франкҳо бо сарвари Хлодвиг (481–511) ба Галлия ҳуҷум карда, соли 486 тамоми қисми шимолии он ва марказаш шаҳри Парижро забт карданд. Дар солҳои ҳукмронии Хлодвиг франкҳо торафт ба ҷануб ҳаракат карда, қариб тамоми Галлияро ба даст

дароварданд. Дар Галлия Хлодвиг франкҳои худро ба заминҳои хуб таъмин намуда, қисми ҷанубии замини кам дар дасти вестготҳо боқӣ монда, мавқеи онҳо торафт маҳдуд мешуд. Муносибатҳои иқтисодӣ – иҷтимоии франкҳо аз рӯи маълумоти «Ҳақиқати саликӣ». Чуноне, ки қайд гардидааст, «Ҳақиқати саликӣ» яке аз маъхазҳои бештар муҳиму машхури қабилаҳои барбарии германӣ мебошад. Дар он урфу одатҳои судии франкҳои саликӣ қайд гардида, тахмин мекунанд, ки дар аввали асри VI, дар давраи ҳукмронии Хлодвиг, тартиб дода шудааст. Тавре, ки аз маълумоти «Ҳақиқати саликӣ» бармеояд, дараҷаи тараққиёти хоҷагӣ дар франкҳо нисбат ба дараҷаи хоҷагии германҳои қадим, ки Татсит тасвир кардааст, баланд будааст. Деҳқонӣ дар асри VI машғулияти асосии франкҳо маҳсуб мегардид, эҳтимол, аллакай хоҷагии дуқитъагӣ ҳукмрон буд. Дар ҳама ҷо омочи оҳанин истифода мешуд, ки он заминро нағз шудгор мекард. Кишту кори дукаратаю секарата, сихмолаю хишовакунӣ, ба ҷойи осӣҳои дастӣ истифодаи осӣҳои обӣ барои франкҳо корҳои муқаррарӣ шуда буданд. Ғайр аз кишти ғалла – ҷавдор, гандум, дар хоҷагии франкҳо кишти лубиёӣ ва зағир низ ҷой дошт. Корҳои обҷорӣ, боғдорӣ, тоқпарварӣ низ ривож ёфта буданд. Дар хоҷагии франкҳо чорводорӣ ҳам мавқеи асосиро ишғол мекард. Франкҳо ҳайвонҳои калони шохдор ва майда: гов, гӯсфанд, буз, ҳук ва паррандагонӣ ҳархелаи ҳонагӣ парвариш мекарданд. Ғайр аз машғулиятҳои асосии муқаррарӣ франкҳо шикор, моҳидорӣ ва занбӯри асал парвариш мекарданд. Лекин дар «Ҳақиқати саликӣ» дар бораи мавҷудияти мулки хусусӣ ба замин дар байни франкҳо маълумоти саҳеҳ дида намешавад, агарчӣ дар он дар бораи қитъаҳои наздихавлигӣ сухан меравад. Соҳибони фонди асосии замини ҳар як деҳа коллективи аҳолии он – деҳқонони озоди майда ба ҳисоб мерафтанд, ки обшинаро ташкил мекарданд, оиди он «Ҳақиқати саликӣ» маълумот додааст. Заминҳое, ки ба хоҷагии наздихавлигӣ ва қитъаҳои замини қора му марғзор дохил намешуданд (бешазор, марғзори тақсимнашуда, замини нообод, роҳҳо, ботлоқзорҳо), дар истифодаи умум мемонданд ва ҳар як аъзои обшина дар истифодаи онҳо ҳиссаи баробар дошт. То фатҳи Галлия мулкдори замини франкҳо авлод ҳисоб мешуд, ки он аз оилаҳои калони алоҳида иборат буд. Пас аз ишғолгариҳо ҳам аксарияти ҷамъаҳо ҳешу пайвандон ташкил медоданд. Дар ҳаёти франкҳои озод ҳешу ақраба ҳанӯз ҳам нақши калон мебозиданд. Лекин дар айни замон «Ҳақиқати саликӣ» раванди вайроншавӣ ва таназзули муносибатҳои авлодиро инъикос кардааст. Дар байни аъзоёни ташкилоти қавмӣ фарқияти молумулкӣ торафт баръало намоён мегардад. Дар боби IX-уми «Ҳақиқати саликӣ», масалан, чунин навишта шудааст: шахсе, ки пайванди ҳеширо инкор мекунад, бояд дар пеши омма, дар маҷлиси судӣ, изҳор намояд, ки аз иштирок, дар додан ва гирифтани вергелд, аз мерос ва дигар муносибатҳо бо ҳешон даст мекашад. Баъди вафоти чунин шахс мероси ӯ ба ҳешовандон нагузашта, балки ба ҳазинаи шоҳ ворид мешуд. Сушттавии алоқаи қавмӣ байни ҳешовандон тадриҷан боиси тақсимтавии оилаҳои калон ба оилаҳои ҷудогонаи хурд мегардад. Дар охири асри VI қитъаи замини меросии франкҳои озод ба замини қомилан шахсии озоду аз даст ба даст гузарандаи оилаҳои алоҳидаи хурд – авлод табдил меёбад. Қитъаи замин акнун объекти васият, тӯҳфа ва сонитар мавриди хариду фурӯш қарор мегирифт. Баробари ба вучуд омадани авлод раванди ба ҷамъияти ҳамсоғӣ ё марзӣ, ки одатан онро обшина – марка меноманд, мубаддалтавии обшинаи деҳқонӣ ба охир мерасад. Ҷамъияти марка акнун на аз ҳешу табор, балки аз ҳамсоғгон иборат мешавад. Ҳар яке онҳо сардори оилаи хурди шахсӣ ва соҳиби порчаи замини шахсӣ – авлод мегарданд. То охири асри VI бештари қитъаҳои марғзори бешазорҳо ҳам ба мулки авлодии обшинаҳои алоҳида мегузаранд. Обшина – марка, ки дар франкҳо то интиҳои асри VI ба вучуд омада буд, шакли охири заминдорӣ обшинагӣ буд» [5, с. 97].

Дар доираи он ғосидтавии сохти ҷамъияти ибтидоӣ ба охир мерасад. Дар охири асри VI қитъаи замини деҳқонони обшина пурра ба мулки хусусии онҳо мубаддал мегардад, ки онро мулки авлодӣ меномиданд. Акнун замини авлодиро на фақат мерос гузоштан, балки хариду фурӯш ҳам қардан мумкин буд. Баробари ба вучуд омадани мулки хусусӣ ба замин қисми зиёди аъзоёни обшина бо сабаби афзудани аҳли оилашон ва

нарасидани маҳсулоти деҳқонӣ, хушксолӣ ва офатҳои табиӣ маҷбур мешуданд, ки қитъаи замини худро фурӯшанд ё ки онро ба деҳқонони аллакай сарватманд супурда, баъд аз онҳо бештар замин иҷора гиранд. Лекин ин иҷорагирон минбаъд аз озодии худ маҳрум шуда, ба деҳқонони крепостной (пойбанд) табдил меёфтанд. Ин ва дигар деҳқонони камбағал аз деҳқонони сарватманд ғайр аз замин инчунин ҳайвоноти қорӣ ва тухмӣ қарз гирифта, сипас онҳоро пардохт карда натавониста, маҷбур мешуданд, қарздиҳандагонро сенор (хоҷа) шинохта, худро вассал (мутеъ) –и онҳо ҳисобанд ва ваъда диҳанд, ки минбаъд барои онҳо қор мекунанд. Деҳқонони крепостной дар оянда аз назди хӯчаинони хеш ба ҷойи дигар рафта наметавонистанд, онҳо гӯё ба заминҳои хӯчаинони худ абадӣ «вобаста» шуда бошанд. Номи «крепостной» гирифтани онҳо ҳам шояд аз ҳамин сабаб бошад. Аз ҳисоби қитъаҳои заминҳои деҳқонони хонахаробшуда, заминҳои қисми дигари деҳқонон торафт афзуда, ҳуди онҳо ба ҳайати ашрофони франкҳо дохил мешуданд. Яке аз ашрофони аввалин ва бойтарини франкҳо ҳуди Хлодвиг ба шумор мерафт. Ӯ хусусан дар Галлия аз ҳисоби собиқ мулкҳои императории Рим соҳиби заминҳои зиёд гардида, ҳамзамон тамоми заминҳои ишғолнашудаи бекорхобидаро низ аз худ кард. Аз ҳисоби ин заминҳо Хлодвиг аъзоёни дружина ва дарбориёнашро бо замин таъмин намуд, ки онҳо минбаъд заминдорони қалон гардида, ба сафи ашрофони франкҳо шомил мешаванд. Намояндагони ашрофон дар назди шоҳ, Шурои шоҳиро ташкил мекарданд. Бе розигии ин Шуро шоҳ ягон масъалаи муҳимро ҳал карда наметавонист. Лекин шоҳ идораи ноҳия ва вилоятҳои давлатӣ ташкил карда, онҳоро ба намояндагони авлодаш ва одамони бонуфуз месупорид. “Хлодвиг ва ворисони ӯ барои қалисою рӯҳониён замин ва гуломону қалонҳоро дарег наредоштанд, чунки онҳо барои мустақкам қардани ҳокимияти шоҳӣ ёрӣ мерасониданд”[4, с. 179].

Қалисо низ дар байни халқ итоатқорӣ ва фармонбардориро таълиф мекард, ки ин ҳам барои ҳокимияти шоҳӣ ва ҳам барои ҳокимияти динӣ басо зарур буд. Афзудани нобаробарии иҷтимоӣ ва ба қисмҳо тақсимшавии давлати Меровингҳо. Афзоиши заминдорӣ хусусӣ ва сустшавии ҳокимияти шоҳӣ дар давраи ворисони Хлодвиг. Чунон ки дар боло қайд кардем, заминдорони хусусӣ пеш аз ҳама дар натиҷаи ба мулкҳои хусусии деҳқонони ҷамоа табдил ёфтани замини ҷамоа ба вучуд меомад. Минбаъд як қисми ин деҳқонон бенаво гардида, нисфи дигарашон заминдори қалон мешаванд. Заминдорони қалони хусусӣ инчунин аз ҳисоби заминҳои тӯхфагӣ, ки онҳоро шоҳ ба аъзоёни дружина ва дарбориёни худ ҳадя мекарду ин гуна заминҳоро заминҳои бенефитсиягӣ меномиданд, ба вучуд меомаданд. Шоҳ сарват ва таъсири ин заминдорон – ашрофонро зиёд карда, аз камбағалон қилан итоат қарданро талаб менамуд. Заминдорони қалон торафт ба қувваи бузург мубаддал мегардиданд. Акнун онҳоро сенор меномиданд, ки маънояш «қалон – бузургон» мебошад. Сенорҳо монанди шоҳ дружина доштанд, ки аъзоёни онро вассал меномиданд. Барои он ки бойигарӣ ва тавоноии худро зиёд намоянд, сенорҳо заминҳои деҳқононро забт карда, онҳоро маҷбур менамуданд, ки дар замини хӯчаин қор кунанд. Барои боз ҳам зиёдтар ва васеътар намудани замини худ сенорҳо ба ҳамдигар ҷанг мекарданд. Ин набардҳо на фақат барои ҳуди сенорҳо, балки барои деҳқонон ҳам ҳалокатовр буд. Дар натиҷа боз замини деҳқонон қашаи гирифта, моли амволи онҳо мусодира карда мешуданд. Ин раванди ғоратшавӣ, аз озодӣ маҳрум, ба крепостнойҳо табдилшавии деҳқонон, аз як тараф ва аз ҷониби дигар, ба дасти заминдорони қалон – феодалон гузаштани заминҳои ҷамъиятӣ франкҳоро торафт ба ду синфи ба ҳам зид чудо мекард: феодалон ва деҳқонони крепостной. Беш аз пеш вазниншавии маҷбуриятҳои феодалӣ шӯришҳои деҳқононро ба вучуд меовард, лекин ҳамаи онҳо номутаҷаббилон ва ба таври пароканда ба амал меомаданд, бинобар ин аз тарафи қувваи ҳарбии феодалону шоҳ ба осонӣ паҳш карда мешуданд. Ҳамин тавр афзоиши заминдорони қалон, торафт қамшавии деҳқонони озод ва дар байни авлодони Хлодвиг авҷгирии мубориза барои ҳокимият ҳукумати Меровингҳо хеле сусту заиф намуданд. “Дар байни набераю аберагони Хлодвиг зиёда аз 40 сол мубориза давом кард. Дар солҳои 639–751 онҳо ба идораи давлат қариб

машгул нашуданд, аз ин рӯ дар байни ҳамзамонони худ лақаби «шоҳҳои лаванд»-ро гирифта буданд[1, с. 83].

Дар асрҳои VII–VIII ҳамаи қорҳои маъмурӣ, судӣ ва ҳарбӣ ба дасти магнатҳо (заминдорони қалон)-и маҳаллӣ гузашт. Дар музофотҳои Австразия, Бургундия ва Нейстрия майордомҳои ҳукумати (мансабдорони олии ҳукумати) тамоми ҳокимиятро ба дасти худ гирифта, барои ҳукумати шохӣ байни ҳамдигар мубориза мебуданд. “Дар охир, соли 687 майордоми Австразия герсог Пипини II Геристалский ҳамаи рақибонашро мағлуб карда, ҳокимиятро ба даст гирифт ва саравлоди сулолаи нави давлати франкҳо – сулолаи Каролингҳо гардид”[1, с. 87].

Барҳамхӯрии сулолаи Меровингҳо ва саршавии ҳукмронии хонадони Каролингҳо. Карл Мартелл ва қанғҳои ӯ бо арабҳо. Ислоҳоти ҳарбӣ. Аз парокандагии сиёсии давлати франкҳо истифода бурда, солҳои 20 ва 30-юми асри VIII арабҳо ба муқобили онҳо ҳуҷум карданд. Арабҳо дар аввали асри VIII Испанияро забт намуда, аз он ҷо ба давлати франкҳо ҳамла намуданд. “Писари Пипини II Геристалский – Карл Мартелл бо дружинаи худ арабҳоро дар назди шаҳри Пуате (наздики шаҳри Париж) пешвоз гирифта, моҳи октябри соли 732 ба онҳо шикасти сахт расонид”[3, с. 207].

Аз тахти шохӣ маҳрум карда шудани Меровингҳо ва ба сари ҳокимият омадани Каролингҳо. Вориси Карл Мартелл, Пипини III Пакана (741–768) солҳои аввал мисли падараш фақат унвони майордом дошт. Шоҳҳои меровейҳо бошанд, паси ҳам ба сари ҳукумат меомаданду лекин ба қорҳои давлатӣ қариб машғул намешуданд. “Бинобар ин Пипини III бо мадади папаи Рим табадуллотии давлатӣ гузаронида, сулолаи меровингҳоро аз тахт сарнагун сохт. Соли 751 дар шаҳри Суассон маҷлиси аъёну ашрофи франкҳо ҷамъ омада, Пипинро шохӣ расмии франкҳо интиҳоб намуданд”[2, с. 123]. Пас аз ин папаи Рим дар бораи шох интиҳобшавии Пипин расму русуми динӣ гузаронида, ба сари давлати франкҳо омадани сулолаи нав – каролингҳоро қонунӣ гардонид. Охири намояндаи хонадони меровингҳо Хилдерики III ба даёр фиристода шуд, ки ӯ дар ҳамон то охири умр зиндагӣ кард. “Барои изҳори миннатдорӣ ба папа Пипин солҳои 755–756 ду маротиба ба Италия бар зидди лангобардҳо, ки онҳо меҳостанд вилояти папагӣ – вилояти Римро ишғол намоянд, лашкар кашида, ба лангобардҳо зарба зад”[5, с. 91]. Ин барои дар Италияи Миёна, дар вилояти Рим, ҳокими мустақил мондани папа, ёрии хеле қалон ба шумор мерафт. Пас аз ин алоқаи папа ва ҳукумати франкҳо боз ҳам мустаҳкамтар мешавад.

Ҳамин тавр, дар давраи Пипини III Пакана аҳволи дохилӣ ва хориҷии давлати франкҳо хеле беҳтар гардида, барои минбаъд ба империя табдил ёфтани он шароити муайяне ба вуҷуд омад.

АДАБИЁТ:

1. Фаворский В.Т. Карл Великий и его эпоха.- 1981, Ленинград, "Наука". –С. 80-100
2. Клейн Л.С. Рожденные Европы. Франкская империя. – 2001, Москва. АСТ.- С. 120 – 140
3. Брачевский Н.Ю. История раннего средневековья- 1985, Киев "Высшая школа", -С. 200- 220"
4. Скрынников Р.Г. Средневековая Европа; политика и общество.- Москва "Просвещение", 1990.-С. 170- 190
5. Дьяконов М.А. История Франции. Ленинград, Академия наук СССР, 1938.- С.90-110
6. Носиров А.А. Таърихи давлатдорӣ дар асрҳои миёна.- Душанбе, "Ирфон", 2010.-С. 70-90
7. Раҳимов М.А. Давлатҳои Аврупо дар асрҳои миёна – Душанбе, "Маориф ва фарҳанг", 2015- С. 45-60

РАВАНДИ ТАШАККУЛҒИИ ИМПЕРИЯИ ФРАНҚҲО

Муаллиф дар мақолаи худ, “Раванди ташаккулғии империяи Франкҳо”, раванди ташаккулғии давлати Франкҳо ва забткориҳои франкҳо аз рӯи маълумоти нав омӯхта таҳлил намудааст. Инчунин, аз тарафи Пипини III Пакана шароити зиндагии мардум ва сиёсати дохилӣ ва хориҷии давлати франкҳо хеле беҳтар гардида, барои минбаъд ба империя табдил ёфтани он шароит муҳаё оварда шудааст, ки аз тарафи муаллиф таҳқиқ гардидааст.

Калидвожа: франкҳо, Пипини Пакана, империя, давлат, Рим, Италия, Испания, шох, идоракунии.

ПРОЦЕСС СОЗДАНИЯ ИМПЕРИИ ФРАНКОВ

В данной статье «Процесс образования Франкской империи» автор, на основе вновь полученных сведений, анализирует процесс формирования Франкского государства и завоевания франков. Также, при Пипине III Коротком, были значительно улучшены условия жизни народа, внутренняя и внешняя политика Франкского государства, а также созданы условия для его дальнейшего превращения в империю, что исследуется в статье.

Ключевые слова: франки, Пиппини, Пакана, империя, государство, Рим, Италия, Испания, король, управление.

THE PROCESS OF CREATION OF THE FRANK EMPIRE

"In his article 'The Process of Formation of the Frankish Empire,' the author analyzes the formation of the Frankish state and the conquests of the Franks based on newly obtained information. Additionally, under Pepin III (Pippin the Short), the living conditions of the people, as well as the internal and external policies of the Frankish state, were significantly improved. These changes created the conditions necessary for the further transformation of the state into an empire, which the author also examines."

Keywords: Franks, Pippini, Pacan, empire, state, Rome, Italy, Spain, king, governance.

Маълумот дар бораи муаллиф: Холов Саъдӣ Маҳманазарович, магистри курси 2-юми кафедраи муносибатҳои байналхалқии факултети таърих ва ҳуқуқ

Информация об авторе: Холов Саади Махманазарович, магистр 2 курса кафедры международных отношений историко-правового факультета

Information about the author: Kholov Saadi Makhmanazarovich, 2nd year master of the Department of International Relations, Faculty of History and Law

Халифаева Қурбонгул Сафаралиевна,
магистанти курси 1-уми факултети таърих ва ҳуқуқ

ХУДШИНОСӢ ВА ХЕШТАНШИНОСИИ ҶАВОНОН ҲАМЧУН ОМИЛИ МУҚОВИМАТ БАР ЗИДДИ ИФРОТГАРОӢ ВА ТЕРРОРИЗМ

Дар шароити муосир ифротгароиву терроризм зухур намуда, ҷавонону наврасони ноогоҳу дур аз дониши диниву дунявӣ ва худшиносии миллиро қурбони аҳдофи нопоки гурӯҳҳои манфиатдор намудааст. Ин раванд монеи рушди босуботи ҷомеаи инсонӣ дар шароити имрӯза гардида, бар дӯши миллатҳо ва давлатҳо бадбахтиҳои зиёдеро таҳмил намудааст. Аз ин рӯ, ҳар инсони ҳадоғоҳу худшиносро лозим аст, ки бо ин вобаста аср муқовимат намуда, саодати худ ва ҷомеаро пойдор нигоҳ дорад.

Аксари қоршиносон ва олимони соҳа омилҳои асосии муқовимат ба терроризму

ифротгароиро дар шароити имрӯза чустуҷӯ намуда истодаанд. Дуруст аст, ки омилҳои зиёди муковимат бо ифротгароӣ ва терроризм дар шароити имрӯза мавҷуд мебошанд. Лекин ба андешаи мо муҳимтарин омилҳои муковимат бо ифротгароӣ ва терроризм дар ҳоли ҳозир барои ҷомеаи имрӯзаи тоҷикистонӣ инҳо мебошанд:

- ташаққули худшиносӣ ва ҳештаншиносии ҷавонон;
- баланд бардоштани ҳисси ватандӯстии ҷавонон;
- ташаққули шуури ҳуқуқии ҷавонон;
- гузаронидани ҷорабиниҳои фарҳангӣ фароғатии характери милливу арзишидошта;

- тарбияи дурусти оилавӣ дар асоси арзишҳои милли ва динии анъанавии бунёдӣ;
- омӯзиш ва дарки дунявият;
- ташаққули вазъи иқтисодӣ ва иҷтимоии аҳоли;
- бо ҷойи қор таъмин намудани ҷавонон;
- ба таълими пурсамар фаро гирифтани насли наврасу ҷавон;
- таъсиси ҷойҳои қорӣ ва соҳибқасб намудани ҷавонону наврасон.

Ба андешаи мо, дар сурати амалӣ гардидани омилҳои зикргардида, метавонем ба ҳадафҳои олии худ ҷиҳати муковимат бо терроризм ва ифротгароӣ бирасем. Аз омилҳои зикргардида аз ҳама бештар омилҳои таъсиргузор ҷиҳати муковимат бо ифротгароӣ ва терроризм дар шароити мурраккаб гардидани ҷомеаи инсонӣ омилҳои ташаққули худшиносӣ ва ҳештаншиносии ҷавонон, баланд бардоштани ҳисси ватандӯстии ҷавонон; ташаққули шуури ҳуқуқии ҷавонон, гузаронидани ҷорабиниҳои фарҳангӣ фароғатии характери милливу арзишидошта, тарбияи дурусти оилавӣ дар асоси арзишҳои милли ва динии анъанавии бунёдӣ, омӯзиш ва дарки дунявият мебошанд.

Ватандӯстӣ дар шароити имрӯзаи ҷаҳонишавӣ ва бархӯрди манфиатҳои сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии миллатҳо яке аз омилҳои асосии рушди давлатдорӣ навин ин ташаққули худшиносӣ ва ҳудогоҳии милли маҳсуб меёбад. Агар ба маънии ин мафҳум жарфтар назар афканем, шинохти худ, қадру қимати худро доништан, худбинӣ, худхоҳӣ ва ҳудогоҳӣ мебошад. Вале, дар ин ҷо суҳан на оид ба шинохти худ, балки шинохтани миллати худ меравад. Яъне шахс ҳеҷ гоҳ наметавонад бидуни омӯхтани таърих, фарҳанг, забон, расму русум ва оинҳои милли ба ҷое расад. Пас, ҳар фард таъриху фарҳанги миллати худро наомӯхта, аслу насаб ва маърифати бумиву зотиаширо пойдору бегазанд нигоҳ дошта наметавонад, аз решаи хеш дур ё қанда шуда, ба вартаи гумномӣ ё фано қадам мениҳад ва дур аз аслу насаби худ гардида, ҳастии худро ҳифозат намуда наметавонад. Яъне, инсон таърихи гузаштаи худро фаро нагирад, табиист, ки аз зоти худ, роҳи тайкарда, дастовардҳои сиёсӣ фарҳангӣ ва бурду боҳти мардум дар ғафлат монда, чун маҳлуки одамсурат, вале бепарво, бемаъсулият, бенишон умр ба сар мебарад [1, с. 7-8].

Боиси зикри хос аст, ки худшиносии милли ин сарчашмаи шинохти арзишҳои маънавӣ, моддӣ ва умумифарҳангии миллат, арҷгузорӣ ва эҳтиром ба таърих, забон, фарҳанг, адабиёт дин, расму оин, ҷашнвораҳо, анъанаҳо ва тамаддуни он аст. Худшиносӣ эҳсоси масъулияти инсонӣ ва вичдонии шахс дар роҳи худ, пос доштани шараф ва номус мебошад. Худшиносӣ манбаи асосии ташаққул ва рушди ҷавҳари инсонии шахсият, қамолоти маънавии он ва бунёди сохтмони шахсият ва синтези шинохти ҷараёни ҳаёти милли, дараҷаи инкишофёфта ва элементҳои маҳсули шуури милли мебошад [2, с. 9].

Таърих гувоҳ аст, ки аз рӯйи чунин беэҳтиной ва воқиф набудан аз гузаштаи хеш қисме аз давлатҳо дар натиҷаи таъсири омилҳои дохиливу берунӣ ба арзишҳои милли пора-пора шуда, аз харитаи олам нопадид гардиданд. Дар таърихи ташаққули ҷомеаи инсонӣ чунин мисолҳо фаровонанд.

Сарнавишти миллати тоҷик дар тӯли асрҳо баробари дигар мардуми эрониҷод

басо печида ва пуршебу фароз аст. Тоҷик бо қору пайкор барои ноил шудан ба озоӣ, бо созандагӣ ва бунёдкорӣ, бо ақлу заковати фарзандони нобиғааш дар арсаи илму адаб, бо расидан ба давраи эҳёи давлатдорӣ ва чашидани захри шикаст, бо талошҳо баҳри худшиносӣ ва огоҳии миллат таърихи худро ғаниву рангин сохтааст.

Роҳи тӯлонии тайкардаи саршор аз комёбиҳо ва ҷаҳду талош барои ташаккули тафаккури милливу рушди давлатдорӣ, илму фарҳанг буд, ки ин миллати соҳибтамаддун баъди ба яғмо бурдани бехтарин дастовардҳои милли аз ҷониби аҷнабиён, боз дубора эҳё шуда, роҳи бунёди давлатдории миллиро пешаи худ қарор додааст.

Худшиносии милли дар бунёди ҷомеаи мутамаддин омили муҳими бунёди давлатдории миллии навин ба ҳисоб меравад. Танҳо ҷомеаи худшиносу ҳудогоҳ метавонад давлати худ, миллати худ ва фарҳанги худро пойдор нигоҳ дошта, барои инкишофи ҳамаҷонибаи он талош варзад. Барои расидан ба сатҳи баланди худшиносии милли ба омилҳои зерин таъия қардан зарур аст:

- омӯзиши ҳамаҷонибаи таърихи миллати худ;
- дар руҳияи ҳештаншиносӣ тарбия намудани наврасону ҷавонон;
- эҳёи ҳамаҷонибаи арзишҳои милли;
- густариши асолатгароии милли дар зехнияти насли наврасу ҷавон;
- ташаккул ва инкишофи фарҳанги милли дар асоси арзишҳои фарҳангӣ;
- омӯхтани оини давлатдории милли ва рушди давлатдории милли дар асоси ормон ва арзишҳои милли;
- сабақҳои таърихӣ, омӯхтани он ҳатоҳое, ки дар таърих аз ҷониби аҷдодони мо ба вучуд омадаанд ва омили аз байн рафтани давлатдорӣ гардидаанд;
- эҳёи анъана, урфу одат ва маросими милли ва дар зехни мардум ташаккул додани онҳо;
- ҷустуҷӯи роҳҳои ташаккули андешаи милли дар шароити имрӯза барои расидан ба ҳадафҳои созанда ва ташаккулдиҳандаи давлатдории навини милли.

Дар солҳои истиқлолияти давлатӣ дар кишвар шароит фароҳам шудааст, ки ҳубтару васеътар арзишҳои умумибашарии фарҳанги ҳешро эҳё ва ба ҷаҳониён муаррифӣ намоем. Ба андешаи Пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмон: «Истиқлолият дари худшиносию ба рӯи мо кушод, эҳтироми ҳамаи суннату оинҳои муқаддаси аҷдодӣ, пос доштани қадру қиммати давлати милли ва ваҳдати миллиро ба ҳар фарди бедордил биомӯзем» [3, с. 81].

Соҳибистиқлолӣ барои миллати тоҷик баъди ҳазор соли фурӯпошии давлати миллии тоҷикон Сомониён ба даст омадааст, зарур аст, ки ин арзиши волои давлатдориро муҳофизат ва ҳифз намоем. Аҷдодони миллати тоҷик бунёди давлати миллиро, ки дар он тавонем руҳияи тоҷиконаро дар он эҳё ва густариш диҳем доимо орзу мекарданд ва дар эҷодиёти худ давлати идеалии миллиро тарҳрезӣ ва бунёди онро махсус таъкид мекардаанд, аммо:

*Дар қафи шери нари хунҳорае,
Ғайри таслиму ризо ку чорае?*

Дигар ба ҷузъ аз васфи болои авроқ дигар қоре аз дасташон намеомад ва наметавонистаанд, ки дар мавриди худшиносӣ ва ҳудогоҳии милли ҳарф зананд. Фирдавсии бузург барои ба вучуд овардани нуфузи дубораи миллат нисфи умри бобаракати худро сарф намуда, барои ташаккули худшиносӣ ва ҳештаншиносӣ асари безавол «Шоҳнома»-ро эҷод кард, ки ҳуди ӯ ин ҳолатро бо тафохур ба риштаи назм қашидааст:

*Басе ранҷ бурдам дар ин сол сӣ,
Аҷам зинда қардам бад-ин порсӣ.*

Аммо туркҳои ғазнавӣ «Шоҳнома»-и ӯро қадр накард, зеро медонистанд, ки омӯзиши «Шоҳнома» барои истиққори давлатдории Ғазнавиён ҳатар дораду, мардум аз

гузаштаи худ огоҳ шуда, ҳамчун миллати озода, ки дар таърих дастовардҳои бузурги давлатдориву давлатсозӣ доранд, аз гузаштаи худ ифтихор намуда, боз баҳри озодии хеш зери шиори зерин мубориза мебаранд:

*Ҳама сар ба сар тан ба куштан диҳем,
Аз он беҳ, ки кишвар ба душман диҳем.*

Ҳукумати Шӯравӣ низ ин ҳолатро эҳсос карда, он мутафаккироне, ки тараннумкунандаи арзишҳои миллӣ ва давлатдорӣ миллӣ буданд дар барномаҳои таълимӣ ҷой наметоданд. Аммо як зумра мутафаккирон, ки таълимоташон аз худшиносиву худогоҳӣ оро буд ва ё хусусиятҳои ахлоқиву ирфонӣ доштанд дар барномаҳои таълимӣ ҷой додаанд. Зеро, ин ҳолат наметавонист ба руҳияи мардум таъсири мусбӣ расонад. Вале то расидан ба истиқлолияти давлатӣ ин раванд идома кард.

Дар таърихи давлатдорӣ навини кишвар роҳҳо ва воситаҳои рушди истиқлолияти давлатиро бо чанд ҷиҳат маънидод менамоянд: рушди соҳаҳои иқтисодӣ, таъмини амнияти озуқаворӣ, таъсиси ҷойҳои нави корӣ, маориф, ташаккули фарҳанги миллӣ, иқтидори мудовиавии давлат ва ғайра. Дар пасманзари ин чанбаҳо ба масъалаи худшиносии миллӣ низ афзалият дода мешавад. Аммо мо бояд ба худшиносии миллӣ бештар аз ҳамаи дигар омилҳо диққати ҷиддӣ диҳем ва ба роҳҳои расидан ба худшиносии миллӣ дар шароити рушди давлатдорӣ миллӣ аҳамияти хосса диҳем ва роҳҳо ва воситаҳои баланд бардоштани ҳисси ватандӯстӣ ва худшиносии миллиро дар мадди аввал гузорем.

Пеш аз ҳама барои ташаккули худшиносӣ ва худогоҳии миллӣ дар шароити мураккаб гардидани вазъи сиёсии ҷомеа, зухур намудани гурӯҳҳои зиёди ифротгарой зарур аст, ки бештару беҳтар ба масъалаи худшиносиву худогоҳии миллӣ диққат диҳем ва насли наврасу ҷавонро дар асоси пояҳои арзишҳои миллӣ ва фарҳанги миллӣ тарбия ва ба камол расонем. Ин омил метавонад, барои муқовимат бо ифротгарой ва терроризм кумак намояд.

Зеро, гурӯҳҳои ифротгароиву террористӣ бештар ҷавонону наврасонро ба бегонапарастӣ ташвиқу тарғиб намуда, дар мафкураи ҷавонон тухми кинаву адоват ва бадбиниро ҷой мекунанд. Ҳамзамон онҳоро дур аз аслу насаби хеш гардониди, мисли миллатҳое, ки имрӯз бадбахтии зиёдеро ба сарашон таҳмил кардаанд, мувоҷеҳ месозанд.

Имрӯзҳо насли наврасу ҷавон, ки дар пояи арзишҳои миллӣ тарбия ёфта ба камол мерасад метавонад ҳама гуна арзишҳои бегонаро инкор намуда, давлату миллат ва кишвари худро аз хавфу хатар эмин нигоҳ дорад.

АДАБИЁТ

1. Саидҷаъфаров Озод, Ғаффаров Шохрух, Забони тоҷикӣ (дастури таълимӣ), – Душанбе, 2011, – С. 7-8.
2. М.Элназаров, Ш.Амирхонов, П.Давлатов. Фалсафаи худшиносии миллӣ. – Душанбе: «Сино», 2019. – С. 6.
3. Суханҳои ҳикматомӯзи Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон. – Душанбе: ҶДММ «Контраст», 2017. 464 с. – С.81.
4. Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон 2009 сол

ХУДШИНОСӢ ВА ХЕШТАНШИНОСИИ ҶАВОНОН ҲАМЧУН ОМИЛИ МУҚОВИМАТ БАР ЗИДДИ ИФРОТГАРОӢ ВА ТЕРРОРИЗМ

Дар шароити муосир ифротгароиву терроризм зухур намуда, ҷавонону наврасони ноогоҳу дур аз дониши диниву дунявӣ ва худшиносии миллиро қурбони аҳдофи нопоки гурӯҳҳои манфиатдор намудааст. Ин раванд монеи рушди босуботи ҷомеаи инсонӣ дар шароити имрӯза гардида, бар дӯши миллатҳо ва давлатҳо бадбахтиҳои зиёдеро таҳмил

намудааст. Аз ин рӯ, ҳар инсони худогоҳу худшиносо лозим аст, ки бо ин вабои аср муқовимат намуда, саодати худ ва ҷомеаро пойдор нигоҳ дорад.

Бегонапарастӣ ташвику тарғиб намуда, дар мафкураи ҷавонон тухми кинаву адоват ва бадбиниро ҷой мекунад. Ҳамзамон онҳоро дур аз аслу насаби хеш гардонид, мисли миллатҳое, ки имрӯз бадбахтии зиёдеро ба сарашон таҳмил кардаанд, мувоҷеҳ месозанд.

Калидвожаҳо: терроризм, ифротгарой, давлат, ҳуқуқ, озодӣ, инсон, бегонапарастӣ, ташвиқ, тарғиб, худшинос, ватандуст, муқовимат, ҷавонон, сулҳ, оромӣ.

САМОПОЗНАНИЕ И САМОПОЗНАНИЕ МОЛОДЫХ ЛЮДЕЙ ТАКЖЕ ФАКТОР УСТОЙЧИВОСТИ ПРОТИВ ЭКСТРЕМИЗМА И ТЕРРОРИЗМА

В современных условиях проявились экстремизм и терроризм, а жертвами нечистых целей групп интересов стали молодые люди, невежественные и далекие от религиозно-светских знаний и национального самосознания. Этот процесс затруднил стабильное развитие человеческого общества в современных условиях и возложил на плечи народов и государств множество несчастий. Поэтому необходимо каждому самосознательному и сознающему себя человеку противостоять этой чуме века и сохранить свое счастье и общество.

Они поощряют и пропагандируют ксенофобию и сеют семена ненависти, вражды и ненависти в сознании молодежи. В то же время они отчуждены от своих истоков, как и народы, которые сегодня навлекли на них много несчастий.

Ключевые слова: терроризм, экстремизм, государство, права, свобода, человек, ксенофобия, поощрение, пропаганда, самосознание, патриотизм, сопротивление, молодежь, мир, спокойствие.

SELF-KNOWLEDGE AND SELF-KNOWLEDGE OF YOUNG PEOPLE IS ALSO A FACTOR OF RESILIENCE AGAINST EXTREMISM AND TERRORISM

In modern conditions, extremism and terrorism have manifested themselves, and young people, ignorant and far from religious-secular knowledge and national identity, have become victims of the unclean goals of interest groups. Therefore, it is necessary for every self-conscious and self-aware person to resist this plague of the age and preserve his happiness and society.

They encourage and propagate xenophobia and sow the seeds of hatred, enmity and hate in the minds of the youth. At the same time, they are alienated from their origins, like the peoples who today have brought upon them many misfortunes.

Key words: terrorism, extremism, state, rights, freedom, man, xenophobia, encouragement, propaganda, self-awareness, patriotism, resistance, youth, peace, tranquility.

Маълумот дар бораи муаллиф: Халифаева Қ.С. магистранти курси 1-уми ихтисоси ҳуқуқ-омӯзгор дар назди кафедраи ҳуқуқи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. Телефон: + 992-948-41-48-88

Роҳбари илмӣ: профессор, Қозиён Ш.Қ.

Информация об авторе: Халифаева К.С. Магистрант 1-го курса специальности «Педагог права» юридического факультета Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айны. Телефон 992-948-41-48-88

Научный руководитель: профессор Казийон Ш.К

Information about the author: Khalifaeva K.S. 1st year master's student of the specialty "Pedagogical Law" of the Faculty of Law of the Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Aina. Phone: +992-948-41-48-88

Scientific supervisor: Professor Kaziyon Sh.K

Фармонов Азизулло Махдӣеви,
магистранти курси 1 – уми факултети таърих ва ҳуқуқ

ТАЪРИХИ ОМЎЗИШИ ЁДГОРИҲОИ БОСТОНШИНОСИИ БОЛООБИ ЗАРАФШОН ДАР ЗАМОНИ ИСТИҚЛОЛ

Дар замони соҳибистиклолӣ таваҷҷуҳи Ҳукумати мамлакат ба омӯзишу ҳифз ва нигохдошти мероси таърихӣ фарҳангӣ зиёд гардид. Бо дастгириву роҳнамоиҳои бевоситаи сарвари давлат ҳама сола дар ҳудуди Ҷумҳурии ёдгориҳои таърихӣ фарҳаги мавриди таҳқиқу омӯзиш қарор мегиранд. Дар ин замина, ёдгориҳои қисмати шимолии мамлакат, алаҳхусус, ёдгориҳои бостони балооби водии Зарафшон дар доираи омӯзиши ҳамаатарафӣ олимони соҳа қарор дорад.

Балооби водии Зарафшон дорои ёдгориҳои беназир мебошад, ки баъзе аз онҳо мақоми байналмилалӣ доранд. Марҳилаҳои омӯзиши ёдгориҳои балооби водии Зарафшон чанд даврано дар бар мегирад, ки мо инҷо танҳо омӯзишҳои замони Истиқлолиятро мавриди муҳокима қарор додем. Марҳилаи мавриди назар аз соли 1997 то пас аз ҷанги таҳмилии шаҳрвандӣ дар Тоҷикистонро фарогирифта то соли 2016-ро дар бар мегирад.

Омӯзиши бостоншиносии ҳудуди ҷумҳурӣ, ки бо кашфиёти нодири ҳуччатҳои суғдӣ қалъаи Кӯҳи Муғ соли 1932 оғоз ёфта буд, аз соли 1946 сар карда, то инҷониб шакли мунтазамро гирифтааст.

Соли 1997 пас аз вафоти роҳбари пойгоҳи бостоншиносии Панҷакент А.И. Исоқов, шогирди ӯ А.Р. Раззоқов роҳбар таъйин карда шуд. Соли 1997 дар шаҳраки Панҷакент корҳои бостоншиносӣ идома ёфт, ки дар бораи пухтани зарфҳои биринҷӣ маводи бениҳоят муҳим пешниҳод карданд. Аз ҷумла, чор оташдони дорои тарроҳии ду қабата, ки ба асри VIII мансубанд кашф карда шуданд. Оташдонҳо барои пухтани зарфҳои биринҷӣ истифода мешуданд. Намунаи (пораҳо) онҳо ҳангоми кушодани қабатҳои оташдон пайдо шуданд [14, с. 203]. Инчунин, экспедитсияи Байналмилалӣ ҳамчун қисми таркибии гурӯҳи Олмону Тоҷикистон кор мекард, ки таҳқиқоти ташкилотҳои гуногуни илмиро таҳти роҳбарии Департаменти Аврусиёи Институти бостоншиносии Олмон, кафедраи Археометаллургияи Институти бостоншиносии Академияи кӯҳӣ (ш.Фрайберг), Пажӯҳишгоҳи бостоншиносии Осорхонаи кӯҳии Олмон (ш. Бохум) бо ҳамкориҳои Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии Академияи илмҳои Тоҷикистон (ш. Душанбе), Институти бостоншиносии Академияи илмҳои Ёзбекистон (ш. Самарқанд) дар доираи лоиҳа "ҷустуҷӯи қалъаҳои пеш аз исломӣ дар Осиёи Миёна" омӯзиши қалъаҳои қадимаи Мушистон ва Такфон гузаронида шудаанд (асрҳои V - VIII) [2, с. 71].

Солҳои 1998-1999 сарвари экспедитсияи муштаракӣ бостоншиносии Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониш, Донишгоҳи давлатии гуманитарии Русия (РГГУ) ва Институти давлатии таҳқиқоти барқарорсозӣ (ИДТБ), ки назорати илмӣ онро академики Академияи илмҳои табиӣ Русия Б.Я. Ставиский, Ю. Яъкубов ба уҳда доштанд, шаҳраки Ҳисоракро дар ноҳияи Кӯҳистони Мастҷоҳ ва шаҳраки Наврӯзшоҳи III ва IV-и минтақаи Панҷакентро таҳқиқ кардаанд. Дар шаҳраки Панҷакент барои ин соли таҳқиқоти бостоншиносӣ, кашфи пораҳои сершумори тасвирҳо бо манзараҳои ҷангӣ, образҳои ҳудоён ва тасвири беназири сайру гашти раққосон, уднавозон ва ҳунарпешагон ҷолиби диққат аст [14, с. 204].

Аз рӯи натиҷаҳои кори солҳои 1978-2000, Г.Р. Каримова омӯзиши биноҳои парастиишгоҳи Саразмро анҷом дод. Дар 12% масоҳати кофташудаи шаҳрак, дар ҷил ҳучра 24 қурбонгоҳи мудаввар дар 16 квадратӣ ҷойгиранд, ки аз чор қурбонгоҳи оилавӣ, ду қурбонгоҳи ҷамъиятии ва се ибодатхона, ду бинои қасри ибодатхона, ду ибодатгоҳи маъбади оташ иборатанд. Бо дарназардошти намуди ҳафриётҳо уҳдадори

сохтани ибодатгоҳҳо (биноҳо бо қурбонгоҳҳо) ва майдони ғайолият бо ҳузури чанд нафаре, ки хидмат мерасонанд яъне, коҳинон буданд [5, с. 269]. Дар соли 2002 аз ҷониби гурӯҳи бостоншиносии Саразм дар қисми ҷанубии соҳаи IX ҳафтриёти калон анҷом дода шуд. Дар қабати қадимтарини ҳафтриёт як хумдони сафолӣ кашф карда шуд, ки ғояи сатҳи истехсоли кулолгариро дар маҳалли аҳолинишини Саразми давраи энеолит ба кулӣ тағйир дод. Ин шашумин хумдони кулолӣ дар маҳалли истиқомат аст, аммо, панҷ адади қаблӣ дар қабатҳои асри биринҷӣ ёфт шуданд, ки имкон доданд санаи раванди маҳсусгардонии истехсоли сафолӣ ба амал ояд, ки ин боиси пайдоиши марказҳои кулолӣ дар давраи энеолит гардид [16, с. 80].

Соли 2003 нахустин кофтуковҳои бостонӣ дар шаҳраки Санҷаршоҳ таҳти роҳбарии Ш.Ф. Қурбонов ва Г. Гропп экспедитсияи Суғдӣ-Шарқӣ оғоз гардид, ки самти ҷанубу шарқӣ ва қисми миёнаи девори ҷанубии он таҳқиқ карда шуданд. Ҳамчунин, хангоми ҳафтриёт харобаҳои маъбади зардуштӣ, боқимондаҳои шаш хонаи истиқоматӣ ва кӯраи сафолӣ кашф карда шуданд. Таҳқиқоти чуқурӣ байни қалъа ва Шаҳристон барои муайян кардани ҳудуди хандаҳои қадимӣ мусоидат кард [20, с. 110].

Дар соли 2005 экспедитсияи бостоншиносии Саразм ба кофтуков дар соҳаи нав, яъне соҳаи 12 шурӯъ намуд. Боз як мамнӯъгоҳи аввали асри биринҷӣ ёфт шуд. Бозёфти беназири тасодуфӣ корди биринҷӣ бо нишонаҳои коркарди такрорӣ, яъне тағйир додани шамшер пас аз шикастан ба корд мебошад. Ин бори аввал аст, ки чунин бозёфт пайдо мешавад [18, с. 50].

Моҳи августи соли 2007 дар водии дарёи Яғноб таҳти роҳбарии профессор А.Панайно (Донишгоҳи Болония) таҳқиқоти этнолингвистӣ ва археологӣ гузаронида шуд. Дар натиҷа, дар дараи Танги Даҳана расмҳо дар рӯи сангӣ пайдо шуданд, ки зиёда аз 45 тасвири бузу гӯсфандони кӯҳӣ, гургон, сағҳо, рӯбоҳҳо, шағолҳо, пайкарҳои одам ва рамзҳои гуногун ёфт шуданд. Каме дуртар аз макони номбаршудаи петроглифҳо боз 31 тасвири ҳайвонот бузҳои кӯҳӣ, кӯчқорҳо, гургон, сағҳо, рӯбоҳҳо, шағолҳо, пайкарҳои инсон ошкор карда шуданд. Илова ба тасвирҳои маҷозӣ, боз шаш аломатҳои шаклҳои гуногуни геометрӣ мавҷуданд. Чунин рамзҳоро дар адабиёти петроглиф (тамға) меноманд. Ин рамзҳои маҳсус, ки барои мақсадҳои истисноӣ пешбинӣ шудаанд, эътиқод ва урфу одатҳои аҳолии Суғди кӯхистонро ифода мекарданд. Тибқи натиҷаҳои пешакӣ, петроглифҳо ба асрҳои VI то IX тааллуқ доранд [4, с. 43]. Кори экспедитсияи бостоншиносии Панҷакент дар соли 2008 бо экспедитсияи муштараки филиали Санкт-Петербурги Институти таърихи фарҳанги моддии Академияи илмҳои Русия, Пойгоҳи бостоншиносии Панҷакент, Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониш, Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тотористон, Осорхонаи давлатӣ ва Институти эроншиносии Академияи илмҳои Австрия идома ёфт. Кор дар чор самт анҷом дода шуд:

1. Барқарорсозӣ ва ҳифзи ёдгориҳои харобашуда;
2. Таъсиси бойгонии рақамии экспедитсия аз соли 1982 то 1997;
3. Таҳқиқот дар водии дарёи Яғноб;
4. Омӯзиши ёдгориҳои болооби Зарафшон [11, с. 315].

Дар соли 2008 пойгоҳи бостоншиносии Панҷакент ва шӯъбаи бостоншиносии Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониш таҳқиқоти муштараки планиграфӣ ва стратиграфӣ соҳаҳои 11 ва 12 -и шаҳраки Саразмро барқарор карданд, то баъзе аз маълумотҳои дар натиҷаи оташсӯзӣ гумшуда айён гардад [19, с. 80]. Тамоми ҳудуди шаҳрак ба шабакаҳо тақсим карда шудааст, ки мураббаъҳои 100x100м мебошанд, ки буриши он бо нишондодҳо бо системаи ягонаи аломатҳои мутлақӣ баландӣ қайд карда мешавад. Ҳафтриёти соҳаи 11 аз ҷониби А.И. Исоқов дар соли 1994 оғоз гардида буд, аммо, бинобар сӯхтор дар пойгоҳи бостоншиносӣ дар ҳамон сол, ки дар он ҳисобот ва натиҷаҳои ченакҳои меъморӣ нобуд шуда буданд, нашр

нагардид. Хафриёт соли 2003 аз сар гирифта шуд ва солҳои 2004-2005 идома ёфт [17, с. 174]. Дар соли 2008 корҳои бостоншиносӣ асосан ба соҳаи 12 нигаронида шуда буданд, ки солҳои 2005-2007 кофта шудаанд [18, с. 50]. Дар ғарби соҳаи 12 соҳаи 13 гузошта шуд, ки дар он басташавии давраи охирин кашф карда шуд. Барои муайян кардани нақшакашӣ ва стратиграфии қабатҳои мухталифи қабатҳои фарҳангӣ дар соҳаи 12 ва соҳаи 11 ки дар шарқи он ҷойгиранд, таҳқиқоти иловагӣ гузаронида шуданд, қисматҳои стратиграфӣ ва баландии иншоот ба ҳисоб гирифта шуд. Дар ҳарду соҳа таҳлили нақшагирӣ гузаронида шудаанд [19, с. 74].

Дар солҳои 2008-2010 Экспедитсияи Суғди Шарқӣ бо роҳбарии Ш.Ф. Қурбонов ва бо дастгирии Ҷамъияти Кашфиёти Авруосиё (Ҷамъияти Таҳқиқоти Евразия - Швейтсария) бори аввал дар қалъа дар қисмати шимолу ғарбии ин маҳал таҳқиқот гузаронид. Дар натиҷа манораи мудаввари кофта шуд, ки аз ду қисмат иборат аст. Қисми аввалро маҳфузгоҳ ва қисми дуюмро дидбонгоҳ ташкил медиҳад [7, с. 285].

Худи ҳамон сол бо дастгирии Ҷамъияти Авруосиё (Швейтсария) оид ба омӯзиши экспедитсияи Суғди Шарқӣ бо Ш.Ф. Қурбонов (Пойгоҳи бостоншиносии Панҷакент), А.В. Савченко (Ҷамъияти омӯзиши Авруосиё), Г.П. Иванова (топограф - Осорхонаи вилоятии кишваршиносии Фарғона) дар шаҳраки бостонии Санҷаршоҳ таҳқиқот ва ҳафриётро идома доданд. Дар раванди ҳафриёт сохтори меъмории иншооти мураккаб, ки таъиноти номаълум дорад, ки дар асрҳои V-VIII амал кардааст, кашф карда шуд. Дар ҳафриёт 5 хучра, як қисми девори берунӣ бо сӯрохиҳо, бурҷро аз назар гузарониданд. Дар яке аз утокҳо ҳангоми тоза кардани фарш пораҳои дастнависи арабӣ дар рӯи қоғаз пайдо шуданд. Экспедитсия ба минтақаҳои кӯҳии Мастҷоҳ ва Айнӣ дар соли 2009 бо роҳбарии Б.С.Бобомуллоев (муҳаққиқи Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониш) ёдгориҳои аллакай маълум ва шинохтаи асри сангро омӯхт. Таҳқиқот расмҳои сангро, ки дар мавзеи Сойи Сабоҳ дар минтақаи Мастҷоҳи кӯҳӣ ҷойгиранд, фаро гирифтанд, ки беш аз 1000 тасвир дар масоҳати 0,5 гектар ҳисоб карда шуданд [4, с. 54].

Ш.Ф. Қурбонов соли 2009 лоиҳаи барқарорсозии манораи шаҳраки Санҷаршоҳро ба Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон пешниҳод кард ва ин пешниҳод аз ҷониби Вазорати фарҳанг бо яққоягӣ бо Ҷамъияти Авруосиё (Швейтсария) дастгирӣ ёфт. Корҳои барқарорсозӣ аз ҷониби Ҷамъияти Авруосиё (Швейтсария) дастгирӣ карда шуданд. Дар давоми моҳи июн - октябри соли 2010 марҳилаи якуми корҳои барқарорсозӣ таҳти роҳбарии Ш.Ф. Қурбонов бо иштироки муҳандиси сохтмонӣ ва устои меъмории А. Ҷабборов, устои хиштрез А. Тимуров ва бо як гурӯҳи иборат аз 15 нафар коргарони сохтмон, ки дар шаҳри Панҷакент кор мекарданд, бомуваффақият амалӣ карда шуд [9, с. 278; 10, с. 240]. Ғайр аз корҳои барқарорсозии Ш.Ф. Қурбонов ҳафриётро дар маҳалли поёни атрофи манора идома дод [9, с. 280].

Дар моҳҳои июн - июли соли 2010 экспедитсияи комплексӣ иборат аз Ю. Яъкубов (мушовири шуъбаи бостоншиносии Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониш), П.Б. Луре - сардори экспедитсияи бостоншиносии Панҷакент (ПАЭ), бостоншиносон - Н.В. Семёнов, С. Н. Макеев, топографҳо - А.Г. Акулов, Э.А. Гуриев, барқароркунанда Н.А. Василева, рассом А.Ю. Фрунза, этнограф ба кори худ дар Ҳисорак шуруъ карданд. Мақсади корҳо дар Ҳисорак ин гирифтани нақшаи пурраи шаҳрак ва кушодану бозсозии намудан, инчунин ҷамъовари мавод барои омӯзиш мебошад [12, с. 181].

Кофтуковҳо дар шаҳраки бостонии Панҷакент дар соли 2010 дар се мавзё гузаронида шуданд: яқум - майдони соҳаи XXVI (роҳбарон Ш.Ф. Қурбонов ва Н.В. Семенов), дуом - маҳалли ҳафриёти XXVI - С (роҳбар С.Н. Макеев), сеюм - Қайнар (нозир П.Б.Б. Луре) (МРАЕ, 2011). Дар моҳҳои август-сентябри соли 2011 корҳои барқарорсозӣ дар бурҷи Донжон дар ёдгории Санҷаршоҳ аз сар гирифта шуданд. Нусхаҳои барқароршуда дар тасвири онҳо дар қисми ҷанубу шарқии манора сохта

шудаанд. Дар шаҳраки Панҷакент дар соли 2011 кор дар се ҳафрии бостоншиносӣ анҷом дода шуд, ки солҳои охир омӯхта шудаанд. Дар ин давра дар соҳаи XXVI, ки дар девори охири қалъаи шарқии шаҳрак ҷойгир шудааст таҳқиқот анҷом дода шуд. Дар соҳаи XXVI-С. дар ғӯшаи шимолу шарқии шаҳрак низ чунин тадбирҳо андешида шуданд. Мақсади асосии ҳафриётҳои мавзеи Қайнар кашидан ва ҳифзи расмҳои деворӣ бо лолаҳо дар утоқи 13 буд, ки ба як иншооти монументалӣ аз афташ қасри бинои асрҳои V-VI мебошад тааллуқ дорад. Тобистони соли 2011 таъмиргарон деворҳоро аз аксари девори ғарбии биноҳо ва дар тирамоҳ (бо дастгирии Фонди ҳифзи мероси фарҳангии сафири ИМА дар Тоҷикистон) боқимондаи девори ғарбӣ ва тамоми девори шимолро таъмиру бозсозӣ намуданд [4, с. 59].

Дар Ҳисорак (Матрушкат тибки ҳуччатҳо аз кӯҳи Муғ), як шаҳраки мустаҳкамшуда дар Мастҷоҳи боло 230 км дуртар аз Панҷакент аъзои экспедитсия дар ҷаҳор мавзеъ кор карданд: Қуҳадиз I, Қуҳадиз II, манора дар Шаҳристон ва дар иншоотҳо дар наздикии шаҳрак [13, с. 229]. Дар канораҳои атрофи шаҳр низ кофтуковҳо бо сардории Ю.Я. Яъқубов гузаронида шуданд. Дар натиҷа сутунҳои хиштии кофта шуданд, ки эҳтимолан кубурро нигоҳ медоштанд, ки обро аз ҷашмае дар наздикии Падаски имрӯза берун аз хатти аввали мудофиавии шаҳр мебард [13, с. 232]. Бозёфти махсусан арзишманд аз Қуҳадизи II 7 санади пурра ва пораҳои он бо хати суғдӣ, ки дар ҷӯбҳои бед бурида шуда буданд дарёфт гардидан. Инҳо ҳуччатҳои тичорӣ (мактубҳо) мебошанд, ки махсусан барои таҳлили ҳаёти Матрушкати асрҳои миёна хеле арзишманданд [13, с. 233].

Тирамоҳи соли 2011 як табари мисини сурх дар 60-километрии шарқии шаҳри Панҷакент дар ҷое бо номи Дашти Усто Обид ёфт шуд, ки масоҳати умумии он тақрибан 2 гектарро ташкил медиҳад. Он дар тарафи муқобили деҳаҳо ҷойгир аст. Соҳили дарёи Урметан Зарафшон, дар ноҳияи Айнии вилояти Суғд Ш.Ф.Қурбонов макони бозёфтро муайян кард, то маҳалли ҷойгиршавии иншооти нодирро муайян кунад [6, с. 81].

Омӯзиши расмҳои санг дар Сойи Ҳавзак дар шимоли Панҷакент аз ҷониби Ш.Ф. Қурбонов яқоя бо гурӯҳи тадқиқотии Осорхонаи Эрмитаж дар соли 2011 ҷойгиршавии петроглифҳо тақрибан 11 композитсия дар амудӣ ва 5 композитсия дар сатҳи уфуқӣ ва инчунин, тасвирҳои инфиродиро дар бар мегирад сурат гирифт. Ҳангоми ташҳиси иловагии кандакории сангҳо аз ҷониби гурӯҳи тадқиқотии Русияву тоҷики экспедитсияи бостоншиносии Панҷакент, се макони ин мавзеъ - Ҳавзаки I, II, III таҳқиқ карда шуданд. Тамоми маҷмааи петроглифҳоро нақшҳоро тасвир мекунанд, ки бо услуби контурӣ, соя ва устухон сохта шудаанд. Дар байни онҳо тасвири нақшу нигори одамон, ниқобҳо, тасвири бузҳо ва дигар ҳайвонот, парандагон, тамғаҳо, навиштаҷот, рақамҳои геометрӣ мавҷуданд. Дар асоси маҷмӯи хусусиятҳои услубӣ, пешгӯии васеи пешакӣ дар давраи асри палеолит, аввали биринҷӣ ба давраҳои аввали асрҳои миёна ва замони муосир пешниҳод карда мешавад. Ҳангоми гузаштани хатсайр қад-қадӣ чараён, шаш ғор бо нишонаҳои манзил ва ҳисобу китоби санг дар сатҳи он ба қайд гирифта шуданд, ки ба кӯҳҳо ва иншооти барқӣ монанд буданд [6, с. 5].

Соҳаи нави таҳқиқот дар шаҳраки Санҷаршоҳ дар соли 2012 иншооти № 3 дар шимолу ғарби Донжон дар нишебии он буд, ки кор аз июн то августи соли 2012 гузаронида шуд. Ш.Ф. Қурбонов дар пояи қалъа ду хонаи истиқоматиро кашф кард, ки дар онҳо пораҳои зарфҳои сафолин аз асрҳои V-VI-ум кашф карда шуданд [10, с. 77].

Таҳқиқоти дарозмуддати қисми шарқии шаҳраки бостонии Панҷакент идома ёфт. Дар қисми ҷанубии соҳаи XXVI ҳафриёт гузаронида шуд. Дар ин минтақа ҳучраҳои 43 ва 44 пурра кофта шуданд ва қисман ҳучраҳои 45, 46 ва 47, инчунин, қисми хурди ошёнаи сеюми ҳучраи 48 низ кофта шудан. Ғайр аз ин, дар ҳучраи 39 дар деворҳои шимолӣ ва ҷанубӣ қитъаҳои дорои наққошӣ, бо масоҳати умумии тақрибан 3 кв. м. тоза

карда шуданд. Бо назардошти ба итмом расидани созишнома бо Ҷамъияти омӯзиши Авруосиё дар пойгоҳи бостоншиносии Панҷакент дар якҷоягӣ бо экспедитсияи бостоншиносии Панҷакент гурӯҳи бостоншиносии Панҷакент таъсис дода шуд (сардораш Ш.Ф. Қурбонов), ки ҳафриётро дар шаҳраки аввали асримиёнагии Санҷаршоҳ гузаронидааст. Ғайр аз он, меъмори экспедитсияи бостоншиносии Панҷакент А.В. Акулов ва А.В. Кассих, таҳқиқоти топографии маҳалли аҳолинишин гузарониданд [7, с. 285].

Бо тасодуф хушбахтона соли 2012 боз се бозёфтҳои тасодуфӣ ба шӯъбаи бостоншиносӣ ва ду челонгоҳ интиқол дода шуданд. Соли 2012 гурӯҳи бостоншиносии Саразм (сардораш А.Р. Раззоқов) дар якҷоягӣ бо гурӯҳи илмии Маркази миллии илмии Фаронса (сардораш доктор Анри - Пол Франкфорт) ҳафриётҳои статсионарию дар маҳаллаи Саразм аз сар гирифт. Ҳафриётҳои нави XIV ва XVI гузошта шуданд. Дар ин ҳафриётҳои статсионарию маҳалҳои аҳолинишини XIV ва XVI-и Саразм, қорҳои таҳқиқотӣ барои аниқтар кардани нақшагирӣ ва геофизикаи маҳалли аҳолинишин дар майдони тақрибан 12 гектар гузаронида шуданд [3, с. 20].

Дар мувофиқа бо шаҳрдории Панҷакент, таҳқиқот дар Панҷакенти асри Сомониён дар майдончаи поёнӣ гузаронида шуд. Экспедитсия дар як сол дар варзишгоҳи колхозӣ таҳқиқоти шаҳри замони аввали исломро анҷом дод (Ф.Ш. Аминов). Нишонҳои меъмории - деворҳои бомпӯш бо шакли ҳарфи Т кашф карда шудаанд ва қувваи ду хучра, ки ба онҳо нимҳиссаҳо аз замони Қарахониҳо ва як гурӯҳ сафолҳо мансубанд - аз асрҳои X то XI зарфҳои беназири дорои гулзори зард-сабз дар заминаи сафед (ба истилоҳ "тухм ва пиёзҳои печондашуда"), ки ҳоси давраи Сомониён аст; қосаҳои эпиграфӣ бо навиштаҷоти сиёҳи хуби орзу дар заминаи сафед, пораи табақ бо аждаҳо ёфт шуданд. Ин бозёфтҳо ибтидои омӯзиши муназзами Панҷакентро дар асрҳои X - XI замони Исмоили Сомонӣ ва Абӯабдуллоҳ Рӯдакӣ гузошт [1, с. 87].

Соли 2010 аввалин шуда, яке аз ёдгории ин минтақа "Саразм" бо таърихи беш аз 5500 сол ба феҳристи мероси таърихӣ фарҳангии ЮНЕСКО шомил шудааст. Пас аз он 17-уми сентябри соли 2023 боз 9 ёдгории таърихӣ фарҳангии долони "Зарафшон-Қароқум" аз қабилӣ "Панҷакенти қадим", "Шаҳраки Санҷаршоҳ", "Шаҳраки Ҳисорак", деҳқадаи "Гардани Ҳисор", "Қалъаи Муғ", "Қум", Қалъачаи "Тали Ҳамтуда", низомии обёрикунӣ "Токсанкорез" ва Мақбараи "Ҳоҷа Муҳаммади Башоро" ба феҳристи ёдгориҳои мероси ҷаҳонӣ ЮНЕСКО дохил карда шуданд. Аз ин рӯ баъзе аз ёдгориҳои болооби Зарафшон дорои мақоми байналмилалӣ мебошанд ва омӯзишу ҳифз ва нигоҳдории онҳо аз олимони соҳа малакаву маҳорати баландро талаб мекунад.

Таҳлили мавзӯ нишон дод, ки дар замони соҳибистиклолӣ ҳафриёти бостоншиносӣ бо иштироки олимони дохиливу хориҷӣ ба роҳ монда шуда, ёдгориҳои зиёде мавриди таҳқиқ қорор дода шудаанд. Таҳқиқотҳои анҷомдодашуда собит намуданд, ки Суғдиёни бостон дар болооби Зарафшон аз худ мероси гаронбаҳоеро боқӣ гузоштаанд. Бостоншиносон бо ба роҳ мондани ҳафриёти мунтазами бостоншиносӣ дар ёдгориҳои шаҳри Панҷакенти Қадим, ёдгории аввали асримиёнагии шаҳраки Санҷаршоҳ, шаҳраки Ҳисорак ва дигар ёдгориҳо ба дастовардаҳои бузург ноил гардиданд. Моро зарур аст, ки ба омӯзиши минбаъдаи ёдгориҳои бостонӣ болооби Зарафшон машғул гардида, барои боз ҳам бештар муаррифӣ намудани онҳо саҳмгузор бошем.

АДАБИЁТ

7. Абдуллоев Д., 2016. Краткий отчет о раскопках древнего Пенджикента в сезон 2012 г. // АРТ.- Душанбе, 2016.- Вып. 38.- С. 81-91
8. Бороффа Н, Бубнова М.А., Вайсгербер Г., Луц Й., Парцингер Г., Перницка Е., Старшинин Д., Циерны Я., Якубов Ю. 2000. Исследования в районе древних разработок олова в Северном Таджикистане (Мушистон и Такфон). // АРТ.- Душанбе, 2000.- Вып. 27.- С.71-120.

9. Бруне Ф., Франкфор А.-П., Раззоков А., Мутин Б. 2016. Результаты археологических исследований Саразма в 2012 году (Труды таджикско-французской совместной экспедиции МАФАК)// АРТ.- Душанбе, 2016.- Вып. 39.- С. 20-39
10. Исаков А. И, Якубов Ю.Я, Каримова Г. Р. Археологическая карта Таджикистана. Верховья долины Зарафшана (Горно - Матчинский, Айнинский и Пенджикентский районы). – Душанбе:, 2020.- 360 с.
11. Каримова Г.Р. 2009. Культовые сооружения Саразма (по материалам раскопок А.И. Исакова в 1978 - 1986, 1989, 2000 гг.) // АРТ.- Душанбе.- 2009.-Вып. 33.- С. 262 – 282.
12. Каримова. Г.Р., Курбанов Ш.Ф. 2014. Наскальные изображения в саяе Хавзак. // АРТ.- Душанбе, 2014- Вып. 37, с.78-99.
13. Курбанов Ш. Ф. 2010. Отчет о работах Восточно-Согдийской археологической экспедиции на городище Санджар-шах // АРТ.- Душанбе. - 2010.- Вып. 34.- С. 278-299.
14. Курбанов Ш.Ф. 2012. Археологические раскопки на городище Санджар-шах (Пенджикентский район) в 2009 г. // АРТ.- Душанбе.- 2012.- Вып. 35.- С. 274-303.
15. Курбанов Ш.Ф. 2013. Отчет о реставрационных работах на цитадели городища Санджар-шах в 2010 – 2011 гг. // АРТ.- Душанбе, 2013.- Вып. 36.- С. 239-248
16. Курбанов Ш.Ф., Аминов Ф. Ш., Пулотов А. Г. 2017. Раскопки Мустафотепа и Тали-хамтуда в Пенджикентском районе в 2014 г. (памятники кушанского времени) // Проблемы археологии и истории Таджикистана. К 80 летию со дня рождения академика Академии наук Республики Таджикистан Юсуфа Якубовича Якубова.- Сб. статей /Отв. редактор Г.Р. Каримова.- Душанбе: «Дониш». - 2017. - С.77-88
17. Курбанов Ш.Ф., Лурье П.Б., Малькиель И.К., Макеев С.Н., Омельченко А.В., Распопова В.И., Семенов Н.В. 2010. Работы Пенджикентской археологической экспедиции в 2008 г. // АРТ.- Душанбе.- 2010.- Вып. 34.- С. 314 – 320.
18. Лурье П. Б., Якубов Ю. Я. 2013. Краткий отчет о полевых работах на городище Хисоракв Горной Матче в 2010 г. // АРТ.- Душанбе, 2013.- Вып. 36.- С. 181 - 198.
19. Лурье П.Б., Якубов Ю.Я. 2014. Раскопки на городище Хисорак в Горной Матче. // АРТ.- Душанбе, 2014.- Вып. 37.- С. 229 – 240.
20. Маршак Б.И., Распопова В.И., Шкода В.Г. 2000. Краткий отчет о работах на городище древнего Пенджикента в 1996-1999 годах. // АРТ.- Душанбе.- 2000.- Вып. 27.- С. 188-208.
21. Раззоков А. 2005а. Бозёфти тур аз Саразм // Адабиёт ва санъат (Литература и искусство). № 26–27 (1270). 7 июля 2005. С. 4–5.
22. Раззоков А.Р. 2005. Работа Саразмского отряда в 2002 г. //АРТ.- Душанбе, 2005.- Вып. 30.- С. 77-85.
23. Раззоков А.Р., Курбанов Ш.Ф. 2004. Исследования Саразмского отряда в 2003 г.// АРТ.- Душанбе, 2004.- Вып.29.- С. 174-192.
24. Раззоков А.Р., Курбанов Ш.Ф., Каримова Г.Р. 2007. Отчет о работе Саразмской археологической экспедиции за 2005 г.// АРТ.- Душанбе, 2007.- Вып.31.- С. 48-55.
25. Раззоков А.Р., Худжагельдиев Т.У. 2010. Планиграфический и стратиграфический анализ слоев в раскопках 11 и 12 поселения Саразм (2008г.) // АРТ.- Душанбе, 2010.- Вып.34.- С. 74-104.
26. *Gropp G., Kurbanov Sh.* 2009. Erster Vorbericht über die Ausgrabungen in Sandžar Šah (Magian), Tadžikistan 2003 // Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan. Bd. 39. 2009. S. 91-126.

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ БОЛОАБ ЗАРАФШОН ВО ВРЕМЯ НЕЗАВИСИМОСТИ

Дар мақолаи мазкур муаллиф кӯшидааст, ки дар таърихи адабиётҳои илмӣ доир ба таҳқиқотҳои бостоншиносии болооби водии Зарафшон маълумот диҳад. Муаллиф асосан қавмҳои бостоншиносии болооби Зарафшон дар замони соҳибистиқлолиро мавриди таҳлилу баррасӣ қарор додааст. Болооби водии Зарафшон дорои ёдгориҳои беназир мебошад, ки баъзе аз онҳо мақоми байналмилалӣ доранд. Дар мақолаи мазкур доир ба омӯзиши ёдгориҳои бостоншиносии болооби Зарафшон аз соли 1997 то соли 2016 маълумот оварда шудааст. Ҳамчунин муаллиф дар бораи экспедисияҳои муштараки Тоҷикистон бо дигар давлатҳо маълумот дода, қайд менамояд, ки дар омӯзиши ёдгориҳои болооби Зарафшон саҳми олимони хориҷӣ аз ҷумла олимони рус хело зиёд аст.

Калидвожаҳо. Зарафшон, бостоншиносӣ, Экспедиция, Саразм, Панҷакент, Санҷаршоҳ, Ҳисорак.

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ БОЛОАБ ЗАРАФШОН ВО ВРЕМЯ НЕЗАВИСИМОСТИ

В данной статье автор постарался на основе научной литературы предоставить информацию об археологических исследованиях верховьев Зерафшанской долины. Автор в основном проанализировал и обсудил археологические раскопки верхнего течения Зеравшана в период независимости. Над Зерафшанской долиной расположены уникальные памятники, некоторые из которых имеют международный статус. В данной статье представлена информация по изучению археологических памятников верхнего течения Зеравшана с 1997 по 2016 годы. Также автор приводит информацию о совместных экспедициях Таджикистана с другими странами и отмечает, что вклад зарубежных учёных, в том числе российских, в изучении памятников верхнего течения Зеравшана очень высок.

Ключевые слова. Зарафшан, археология, Экспедиция, Саразм, Пенджикент, Санҷаршах, Ҳисорак.

HISTORY OF STUDYING ARCHAEOLOGICAL MONUMENTS OF BOLOAB ZARAFSHON DURING INDEPENDENCE

In this article, the author has tried to provide information on archaeological research in the upper reaches of the Zarafshan Valley, based on scientific literature. The author has mainly analyzed and discussed archaeological excavations in the upper reaches of the Zarafshan Valley during the period of independence. The upper reaches of the Zarafshan Valley contain unique sites, some of which have international status. This article provides information on the study of archaeological sites in the upper reaches of the Zarafshan Valley from 1997 to 2016. The author also provides information on joint expeditions of Tajikistan with other countries and notes that the contribution of foreign scientists, including Russian scientists, to the study of the sites in the upper reaches of the Zarafshan Valley is significant.

Keywords. Zarafshan, archaeology, Expedition, Sarazm, Panjakent, Sanjarshah, Hisorak.

Маълумотнома оиди муаллиф: Фармонов Азизулло Махдиеви, магистранти курси 1 – уми ихтисоси таърихи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ. тел: 008- 33 – 72 – 74

Информация об авторе: Фармонов Азизулло Махдиевич, магистрант 1 курса истории Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Аини. телефон: 008-33-72-74

Author information: Farmonov Azizullo Mahdiyoevich, 1st year master's student in history at the Tajik State Pedagogical University named after Sadridin Aini. tel: 008 33 72 74

Ҷомадова Фарзона Файзуллоевна,
магистри курси 2-юми факултети таърих ва ҳуқуқ

ҶАВОБГАРИИ ҲУҚУҚӢ: НИШОНАҲО ВА ПРИНСИПҲОИ ОН

Вакте, ки сухан оиди самтҳои гуногуни масъулияти иҷтимоӣ меравад, истилоҳи «ҷавобгарӣ» дар ҳама маврид истифода мешавад. Ҷавобгарии ҳуқуқӣ дар мубориза бо ҳуқуқвайронкуниҳо воситаи махсус ҳисоб меёбад. Вай бо меъёрҳои ҳуқуқ муносибати байни давлат (аз номи давлат мақомоти махсус баромад мекунад) ва ҳуқуқвайронкунандаро, ки ба зиммаи вай ӯҳдадории дучор шудан ба оқибати номатлуб гузошта мешавад, ба тартиб медарорад.

Ҷавобгарии ҳуқуқӣ ин чораи маҷбуркунии бо маҳкумкунии давлатии гунаҳкор алоқамандест, ки нисбати ҳуқуқвайронкунанда татбиқ шуда, аз зарурияти гирифтोर шудан ба маҳрумиятҳои характери шахсӣ (маҳруми аз озодӣ), молу мулкӣ (мусодираи молу мулк, ҷуброни зарар ва ғайра) ва ташкилӣ (маҳрумкунӣ аз ҳуқуқи ишғол кардани вазифаи муайян ва ғайра) дошта, иборат аст. Ба тӯфайли ҷавобгарӣ дар ҷамъият муташакилӣ ва тартибот таъмин карда мешаванд.

Аз як тараф, ҷавобгарӣ барои дарк кардани моҳияти амали худ нисбати ҷамъият, хоҳиши ҳарчи беҳтар иҷро кардани онро фаҳмонад, аз тарафи дигар, ҷавобгарӣ бо таъсиррасонии зоҳирии ҷамъият ва давлат алоқаманд аст. Дар ин маврид сухан дар хусуси ҷавобгарии маънавӣ, ҷамъиятию ҳуқуқӣ меравад.

Мақсади ҷавобгарии ҳуқуқӣ зухуроти мушаххаси мақсадҳои умумии ҳуқуқ мебошад, яъне мустаҳкам, танзим ва муҳофизат кардани муносибатҳои ҷамъиятӣ мебошад. Ин мақсадҳо дар рафти татбиқи вазифаҳои танзимкунанда ва муҳофизатии ҳуқуқ муяссар мегарданд. Мақсади мутлақо ҳуқуқии ҷавобгарии ҳуқуқӣ таъмин намудани амалиёти мӯътадили механизми танзими ҳуқуқӣ мебошад.

Мақсадҳои ҷавобгарии ҳуқуқиро функсияҳои он муайян мекунад, ки ба сифати онҳо функсияҳои ҷазодиханда, пешгирикунанда, тарбиявӣ ва ҷубронӣ баромад мекунад.

Функсияи ҷазодихӣ танбеҳ додани қонуншикан мебошад, яъне гунаҳкорро аз ҷиҳати маънавӣ, шахсӣ ва моддӣ маҳрум кардан аст. Чунин танбеҳ бо роҳи маҳдуд кардани ҳуқуқ ва озодии вайронкунандаи қонуну қоида ва ё ба зиммаи ӯ вогузоштани ӯҳдадориҳои иловагӣ муяссар мешавад. Ба вайронкор ҷазо додан бидуни мақсад намешавад. Танбеҳ ё ҷазо ин воситаи аз нав тарбия кардан ва пешгирӣ кардани қонуншиканиҳои нав мебошад.

Дар вақти аз байн дур сохтани ҳуқуқвайронкунӣ функсияи пешгирикунандаи ҷавобгарии ҳуқуқӣ ба миён меояд. Моҳияти пешгирикунандаи танбеҳ (ҷазо) дар ногузирии он аст.

Сари вақт ва ҳатман ҷазо додани гунаҳкорон, муборизаи бомуваффақият алайҳи вайронкорон дар тасаввуроти шахрвандон мустаҳкамии тартиботи ҳуқуқии мавҷударо ташаккул медиҳад, боварии онҳоро нисбат ба он ки ҳуқуқ ва манфиатҳои қонунии онҳо боэътимод ҳифз карда мешаванд, мустаҳкам менамояд. Ҳамаи ин воситаи тарбияи одамон, баланд бардоштани маърифати сиёсӣ ва ҳуқуқӣ, масъулият ва интизоми онҳо буда, моҳияти функсияи тарбиявии ҷавобгарии ҳуқуқиро ифода менамояд.

Чораҳои ҷавобгарии ҳуқуқӣ ба он нигаронида шудаанд, то ки муносибатҳои ҷамъиятии дар натиҷаи рафтору кирдори ғайриқонунӣ вайроншуда, аз нав барқарор карда шаванд, яъне ин чораҳо функсияи ҷуброниро иҷро мекунад.

Хулоса, мақсади ҷавобгарии ҳуқуқӣ дар функсияҳои он - функсияи ҷазодихӣ ва функсияи ҳуқуқбарқароркунӣ равшан зоҳир мегардад. Функсияи ҷазодихӣ аз он шаҳодат медиҳад, ки ҷавобгарии ҳуқуқӣ санади муносибати давлатӣ нисбати вайронкунандаи ҳуқуқ ва инчунин воситаи пешгирикунандаи ҳуқуқвайронкуниҳои нав мебошад. Функсияи ҳуқуқбарқароркунӣ ба ҷавобгарии молумулкӣ хос аст. Аз

вайронкунандаи ҳуқуқ рӯёнидани товони зарари расонидашуда, ҳуқуқҳои молумулкии шахси зарардидаро барқарор мекунад.

Ҷавобгарии ҳуқуқӣ аз назари таърих чун воситаи ҳифзи моликияти хусусӣ пайдо шудааст. Инкишофи усулҳои гуногуни ҳуқуқии барқароркунии ҳуқуқҳои поймолшудаи молумулкӣ тадриҷан ҳуқуқи хатмиро ба вучуд овард.

Ҷавобгарии ҳуқуқӣ бояд ногузир бошад. Ногузирияти ҷавобгарӣ маънои онро дорад, ки ҳеҷ як ҳуқуқвайронкунӣ набояд ошкор нашуда, аз таҳти назар ва маҳкумкунии давлату ҷамъият берун монад.

Ҷавобгарии ҳуқуқӣ бо нишонаҳои муайян тавсиф дода мешавад:

- алоқаи ҷудонашаванда бо маҷбуркунии давлатӣ;
- асоси ҳақиқии вай танҳо ҳуқуқвайронкунӣ, яъне чунин рафтор, ки ягонагии ҷиҳати дохилӣ (шуур ва иродаи шахс) ва берунӣ (амал)-ро дар бар мегирад, шуда метавонад. Ин маънои онро дорад, ки субъекти ҷавобгарии ҳуқуқӣ танҳо шахсе шуда метавонад, ки дар вайронкунии нишондодҳои ҳуқуқӣ айбдор аст;

- алоқа бо маҳкумкунии давлатӣ ва ҷамъиятии рафтори ҳуқуқвайронкунанда. Аломати зерин мазмуни ҷавобгарии ҳуқуқиро шарҳ дода, хусусияти вайро ҳамчун воситаи таъсиррасонӣ ба ҳуқуқвайронкунанда, нишон медиҳад.

- бо вогузоштани ўҳдадорҳои нав алоқаманд аст;
- шакли амалишавии санксияи меъёри ҳуқуқ дар ҳолати конкрети мебошад, ва ба шахси конкрети татбиқ карда мешавад, лекин бо санксия шабоҳат кардан нораво, чунки санксия ҳамчун қисми сохтори меъёри ҳуқуқ мебошад;

- ба маҷбурсозии давлатӣ таъя мекунад, эҷодкунандаи меъёр давлат ва мақомоти он мебошад ва ба воситаи дастгоҳҳои маҷбуркуни иҷроиши онро таъмин месозад.

Барои ҳуқуқвайронкунанда ҷавобгарии ҳуқуқӣ маънои дучоршавӣ ба оқибатҳои дар санксияҳои меъёрҳои ҳуқуқӣ пешбинишударо дорад. Ҳамин тавр, ронандаи қоидаи ҳаракатро вайронкарда ба ҷарима, ки дар санксияи меъёри ҳуқуқи маъмурий пешбинӣ шудааст, гирифта мешавад, ба маҳрумияти моддӣ дучор меояд. Корманде, ки қоидаи тартиботи меҳнатиро вайрон кардааст, ба оқибатҳои дучор мегардад, ки дар санксияи меъёрҳои ҳуқуқи меҳнатӣ пешбинӣ шудаанд, масалан, аз мукофот маҳрум карда мешавад.

Ҷавобгарии ҳуқуқӣ ҳамон вақт ба амал меояд, ки агар асосҳои зарурӣ мавҷуд бошанд. Ҳолатҳои, ки боиси зарурати ҷавобгарӣ мегарданд, асоси ҷавобгарӣ номида мешаванд. Асосҳои ҷавобгарии ҳуқуқӣ ин маҷмӯи он заминаҳои мебошанд, ки мувофиқи онҳо нисбати шахси дар содиркунии ҳуқуқвайронкунӣ гунаҳкор чораҳои маҷбуркунии давлатӣ татбиқ карда шуданашон мумкин аст. Асосҳои воқеии ҷавобгарии ҳуқуқӣ инҳо мебошанд:

- 1) меъёри ҳуқуқ, ки имконияти ба ҷавобгарӣ кашиданро пешбинӣ мекунад (масалан, моддаи қисми махсуси КҶ);

- 2) набудани асос барои озод кардан аз ҷавобгарӣ;

- 3) факти ҳуқуқвайронкунӣ (масалан, содиркунии ҷиноят), яъне мавҷуд будани таркиби ҳуқуқвайронкунӣ;

- 4) санади татбиқи ҳуқуқ (ҳукми суд);

- 5) мавҷудияти маҷбурияти давлатӣ (ҷавобгарии ҳуқуқӣ).

Тартиби вогузори ҷавобгарии ҳуқуқиро меъёрҳои ҳуқуқии мувофиқавӣ муқаррар мекунад ва меъёрҳои дақиқи ба тартибандозанда шарҳ медиҳанд. Ин тартибот имконият медиҳад, ки ҳамаи ҳолатҳои парванда дуруст муқаррар шуда ва дар як вақт соҳибҳуқуқии иштирокчиёни мувофиқа таъмин гардад.

Принсипҳои зухуроти устуворе мебошанд, ки самтҳои асосӣ ва хусусиятҳои муносибатҳои ҳуқуқиро муайян менамоянд. Принсипҳои ҷавобгарии ҳуқуқӣ ба қонунгузор нигаронида шуда, аз вай муқаррарсозии чораҳои ҷавобгарии ҳуқуқиро танҳо ба ҳри рафтору кирдорҳои аз рӯи хусусияти худ ба ҷамъият зараровар (хавфнок),

ба табиати ҳуқуқ ва арзишҳои ҷамъият муҳолиф талаб мекунад. Мазмуни принципҳои ҷавобгарии ҳуқуқӣ инчунин ба ғайриқонунии мақомоти татбиқкунандаи ҳуқуқ дахл мекунад.

Дар адабиёти ҳуқуқӣ одатан принципҳои зерини ҷавобгарии ҳуқуқӣ, ба монанди қонуният, мақсаднокӣ, адолатнокӣ, ногузирии ҷазо, фардӣ қунонидани ҷазо, ҷавобгарӣ барои гуноҳ, гуманизм, роҳ надодан барои ҷазои дукарата номбар карда мешаванд.

Қонуният - дар рафти қатъиян ва дақиқона татбиқ кардани санадҳои ҳуқуқӣ ифода мегардад. Дар соҳаи ҷавобгарии ҳуқуқӣ ин маънои онро дорад, ки танҳо мақомоти босалоҳият бо риояи қатъии тартиботи муқарраркардаи қонун ва дар асосҳои пешниҳодкардаи қонун ба ҷавобгарии ҳуқуқӣ кашида метавонанд.

Принсипи қонуният маънои онро дорад, ки ҷавобгарии ҳуқуқӣ:

- а) танҳо нисбати кирдоре татбиқ мешавад, ки бо қонун пешбинӣ шудааст;
- б) бо риояи қатъии талаботи қонунгузори мурофиавӣ татбиқ мешавад;
- в) татбиқшавии асоснокро дар назар дорад, яъне факти содиршавии ҳуқуқвайронкунии муайян бояд ҳамчун ҳақиқати объективӣ муқаррар шавад.

Барои ҷавобгарии ҳуқуқӣ таркиби ҳуқуқвайронкунӣ асос мешавад. Агар ягон таркиби ҳуқуқшиканӣ, ҳатто ҳамагӣ як ҷузъ кам бошад ҳам, барои ба ҷавобгарӣ кашидани шахс асоси қонунӣ ҷой надорад.

Принсипи мақсаднокӣ, маънои мувофиқати ҷораи таъсиррасонӣ ба мақсадҳои ҷавобгарии ҳуқуқиро дорад. Принсипи мазкур ҷиҳатҳои зеринро дар назар дорад:

- а) фардиқунонии ҷораҳои маҷбурсозии давлатӣ вобаста аз вазнинии ҳуқуқвайронкунии содиршуда ва шахсияти вайронкунандаи ҳуқуқ;
- б) имконияти сабуккунӣ ва ё тамоман дасткашӣ аз татбиқи ҷавобгарӣ дар ҳолате, ки бо дигар воситаҳо ба мақсади ҷавобгарӣ расидан мумкин бошад.

Ногузирии ҷазо ё фарорасии ҷавобгарӣ чунин маъно дорад, ки ҳеҷ кас аз ҷавобгарӣ барои ҳуқуқвайронкунӣ бе асосҳои қонунӣ, бо ин ё он баҳона (мақому мансаб дар ҷамъият, ҳешутаборӣ ва ғайра) озод карда шуда наметавонад.

Принсипи ногузирии ҷавобгарӣ чунин ҳолатҳоро дар назар дорад:

- а) ягон ҳуқуқвайронкунӣ набояд баҳри давлат пӯшида монад;
- б) бо тезӣ татбиқ намудани ҷораҳои ҷавобгарӣ барои содиркунии ҳуқуқвайронкунӣ.

Гуманизм ҳамчун принсипи ҷавобгарии ҳуқуқӣ манъ намудан ба ҳамагуна ҷораҳои маҷбуркуни, ки ба паст намудани шану шарафи инсон нигаронида шуда бошад.

Адолатнокӣ - принсипи ҳуқуқ, асоси адолати судӣ, адлу инсоф буда, ба ҷавобгарии ҳуқуқӣ низ пурра тааллуқ дорад. Принсипи адолатнокӣ талаботи заринро дар бар мегирад:

- танҳо ҳамон шахсе, ки қонуншиканӣ кардааст, ҷавобгар мебошад;
- ҷораҳои ҷазо ва рӯёнишҳои ба шаъну эътибори инсон нолоиқро татбиқ кардан мумкин нест;
- андозаи ҷазо бояд ба вазнинии ҷинояти содиршуда (ҳуқуқвайронкунӣ) мувофиқ бошад;
- қонуне, ки ҷавобгариро муқаррар ва ё онро вазнинтар, пурзӯртар мекунад, қувваи бозгашт надорад;
- барои як ҳуқуқвайронкунӣ танҳо як ҷазои ҳуқуқиро татбиқ намудан мумкин аст;
- ҷавобгарии ҳуқуқӣ бояд ҷаброни зарарро барорад, ба шарте, ки зарари расонидаи вайронкорӣ хусусияти барқароршавӣ дошта бошад;
- барои рафтори ношоям ҷазои ҷиноӣ муқаррар кардан мумкин нест;
- ҷораи ҷазоро аз ҳадди меъёри муқарраркардаи санксия кам кардан ва ё умуман аз ҷазо озод кардан мумкин аст.

Фардияти ҷазодиҳӣ вобаста ба вазнинии вайронкорӣ, хусусияти шахси вайронкор, вазъи содир гардидани ҳуқуқвайронкунӣ ва ҳоказо қатъиян фардӣ (индивидуалӣ)

кунонидани чораҳои чазоро дар назар дорад. Агар андозаи ҷавобгарӣ ба чазо сазовор набошад, конун ба кафолат супурдани гунаҳкор ё дар суди рафикона муҳокима кардани ӯро раво мешуморад. Лекин хотиррасон бояд кард, ки баробари ин талаби қонунро дар бобати номатлуб доништан вайрон кардан лозим нест.

Инчунин ҷавобгарии гунаҳкорро ба субъекти дигар гузаронидан мумкин нест. Ҷавобгарӣ барои гуноҳ танҳо дар сурати мавҷудияти гуноҳ, яъне муносибати рӯҳии шахс нисбати рафтораш ва натиҷаи он ба вучуд меояд. Масъалаи гунаҳкор будан дар соҳаҳои мухталифи ҳуқуқ ҳар хел ҳаллу фасл мешавад. Дар сурати ба ҷавобгарии ҷиноӣ кашидан эҳтимолияти бегуноҳӣ амал мекунад. Шахс то он даме, ки гуноҳаш аз тарафи мақомоти давлатӣ исбот нашуда бошад, гунаҳкор ҳисоб намешавад, ҳуди шахси гумонбаршуда барои исботи бегуноҳиаш вазифадор нест. Норавоии дучандшавии ҷавобгарӣ. Айбдор барои як вайронкорӣ як маротиба чазо дода шуданаш мумкин аст. Аммо ин маънои онро надорад, ки барои ҷиноят чазои асосӣ ва иловагӣ дода намешуда бошад (масалан, маҳрум кардан аз озодӣ ва мусодираи молу мулк).

АДАБИЁТ

1. Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. (бо тағйироту иловаҳо 1999 ва 2003) Душанбе 2003.
2. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомали Раҳмон ба Маҷлиси Олӣ, Душанбе, 23 январӣ соли 2015 // Ҳақиқати Суғд №07 аз 24.01.2015с.
3. Эмомалӣ Раҳмон, Ҷумҳурии Тоҷикистон дар останаи асри XXI // Жумъурият № 104, аз 16 декабри соли 2000.
4. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомали Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, 30 апрели соли 2007 // Ҳақиқати Ленинобод., 02.05.2007с. № 35.

САНАДҲОИ МЕЪЁРИИ ҲУҚУҚӢ

1. Кодекси ҷиноятӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон. www.mmk.tj
2. Кодекси ҳуқуқвайронкуни маъмурии Ҷумҳурии Тоҷикистон. www.mmk.tj
3. Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон. www.mmk.tj

КИТОБҲОИ ДАРСӢ

1. Сотиволдиев Р.Ш Назарияи давлат ва ҳуқуқ (китоби дарсӣ барои муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ). – Душанбе: «ИмпериялГрупп» 2014с. 720с.
2. Ҳуқуқ. Маҳмудов М.А., Сотиволдиев Р.Ш., Шонасрудинов Н., Шарипов Т.Ш., Ғаюров Ш.Н. ва диг. Китоби дарсӣ. Душанбе, 2011, 388 сах.
3. Ҳасанов С.Ҳ., Ҳасанов М.С. Назарияи давлат ва ҳуқуқ. Китоби дарсӣ, нашри дуюм, матбааи Шах. Хучанд 2009с. 424с.
4. Тафсир ба Кодекси ҷиноятӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон // Мухаррири масъул Ҳ.Ҳ. Шарипов. Душанбе, 2006.-880с.

ҶАВОБГАРИИ ҲУҚУҚӢ: НИШОНАҲО ВА ПРИНЦИПҲОИ ОН

Дар мақолаи мазкур роҷеъ ба ҷавобгарӣ барои гуноҳ танҳо дар сурати мавҷудияти гуноҳ, яъне муносибати рӯҳии шахс нисбати рафтораш ва натиҷаи он ба вучуд меояд. Масъалаи гунаҳкор будан дар соҳаҳои мухталифи ҳуқуқ ҳар хел ҳаллу фасл мешавад. Дар сурати ба ҷавобгарии ҷиноӣ кашидан эҳтимолияти бегуноҳӣ амал мекунад. Шахс то он даме, ки гуноҳаш аз тарафи мақомоти давлатӣ исбот нашуда бошад, гунаҳкор ҳисоб намешавад, ҳуди шахси гумонбаршуда барои исботи бегуноҳиаш вазифадор нест.

Калидвожаҳо: чазо, шахс, фасл, гумонбар, ҷавобгарӣ, бегуноҳӣ, исбот.

ЮРИДИЧЕСКАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ: ЕЕ ПРИЗНАКИ И ПРИНЦИПЫ

В данной статье ответственность за грех возникает только при наличии греха, то есть психического отношения человека к своему поведению и его результату. Вопрос о виновности решается в разных отраслях права. В случае уголовных обвинений действует презумпция невиновности. Лицо не считается виновным до тех пор, пока его

вина не будет доказана государственными органами, сам подозреваемый не обязан доказывать свою невиновность.

Ключевые слова: наказание, лицо, время года, подозреваемый, ответственность, невиновность, доказательство.

LEGAL RESPONSIBILITY: ITS SIGNS AND PRINCIPLES

In this article, responsibility for sin arises only in the presence of sin, that is, a person's mental attitude to his behavior and its result. The issue of guilt is resolved in different branches of law. In the case of criminal charges, the presumption of innocence applies. A person is not considered guilty until his guilt is proven by government authorities; the suspect himself is not required to prove his innocence.

Key words: punishment, person, season, suspect, responsibility, innocence, evidence.

Маълумот дар бораи муаллиф: Ҷомадова Фарзона Файзуллоевна, магистри курси 2-юми факултети таърих ва ҳуқуқ

Информация об авторе: Джомадова Фарзона Файзуллоевна, магистр 2 курса историко-правового факультета

Information about the author: Jomadova Farzona Faizulloevna, 2nd year master of the Faculty of History and Law

ИЛМ ВА ФАНОВАРӢ

Қурбонбеков Рауф,
магистри курси 1-уми факултети биология

**КОРКАРД ВА ОМУӢЗИШИ ТАРКИБИ ХИМИЯВИИ АФШУРАИ БАРГИ ЗУЛФ
ВА ПУДИНАИ ЛАЛМӢ**

Бо сабаби баланд шудани фишори омилҳои экологӣ ва иҷтимоӣ камшавии муқовимати организми одам, солҳои охир баръало ошкор шуда истодааст, ки ин аз натиҷаи кам шудани як қатор функсияҳои организм ба монанди дитоксикатсионӣ, масъунӣ, мутобиқшавӣ он шаҳодат медиҳад.

Биобар ин истифодаи доруҳои ниғодорандаи устувори организм танзимкунандаҳои масъунӣ ва тароватбахшии он аз иловаҳои модаҳои ғайрибиологӣ, ки қобилияти мутобиқшавӣ ва зиёдкунандаи муқовимати организмро ба омилҳои ғайри муҳити атроф таъмин мекунад, роҳи ягонаи ҳали ин мушкилот ба ҳисоб меравад.

Биобар ин яке аз масъалаҳои ҳалталабе, ки дар омода намудани маводҳои дорухӣ, ки аз ҷумла аз моддаҳои ғайрибиологӣ, растаниҳои дорувориги омода карда мешаванд ва онҳо ба таври системавӣ ба ҷараёнҳои патологӣ таъсир мерасонанд. Истифодабарии давомноки онҳо ба ҳамагуна синну-сол таъсири манфӣ нашошта беҳатаранд ба ҳисоб меравад.

Назоратчиёни босалоҳияти ташкилотҳои умумичахонии тандурустӣ чунин меҳисобанд, ки дар табobati аз се як ҳисаи беморон бояд маводҳои дорухӣ истифода шаванд, ки онҳо дар асоси растаниҳои дорухӣ омода шуда бошанд (Гарник.Т.П.2004). Бояд равиши табobati ин маводҳои растаниӣ тавре бошад, ки таркиби он қобилияти зидди микробӣ, зиддиаллергиявӣ ва танзимкунандаи масъунӣ дошта бошад. Аз рӯи нишондодҳои сарчашмавӣ моддаҳои ғайрибиологӣ таркиби барги зулф ва пудинаи лалӣ қобилияти ба танзим даровардани мубодилаҳои моддаҳо дар организм дошта масъунӣ организмро баланд мекунад.

Дар умум моддаҳои ғайрибиологӣ, ки дар таркиби ин растаниҳои дорухӣ дида мешаванд, ҳосияти зиддимикробӣ, зиддиаллергиявӣ, зиддиаллергиявӣ ва ба танзим даровандаи масъунӣ мебошад. Ҳамаи ин ҳосиятҳои растаниҳо ба назар гирифта дар асоси онҳо бояд дорухе омода карда шавад, ки талаботи ҳарӯзаи истифодаи онҳо бо дигар моддаҳо, хусусан пептидҳои масъунӣташон ғайрибиологӣ ва иловаҳои биологӣ ғайрибиологӣ таъмин намоянд.

Дар вақти омода намудани чунин дорухҳои диққати асосиро ба мавқеи парвариши растани, тарзи хушк ниғодории он, ва тарзи истифодаи ин дорухҳои дар тибби халқӣ ба назар гирифта лозим аст;

Системаи масъунӣ гуфта маънои асосиаш ин муборизаи организм бо элементҳои ғайр (бактерия, вирусҳо, ҳуҷайраҳои омосӣ) ба ҳисоб меравад. Агар организм қобилияти зиди ин мубориза бурданро нашошта бошад, онҳо ин ҳолатро норасоии масъунӣ меноманд. Агар ин ҳолат бардавом идома ёбад онро ҳолати норасоии масъунӣ бадан меноманд, (Н.М.Б). Ин ҳолат аз сабаби суст шудани ғайрибиологӣ функсионалӣ, қисмҳои таркиби системаи масъунӣ ба амал меоянд, ки дар натиҷа ин гурӯҳҳои функсионалӣ ба таври зарури ғайрибиологӣ намекунад ё заиф гашта организмро аз бактерия, вирусҳо ва касалиҳои сироятӣ муҳофизат карда наметавонад ва организм қобилияти азнавсозӣ ва худбарқароршавиашро гум мекунад.

Норасоии масъунӣ ду намуд мешавад;

---Модарзодӣ;

--- дар давоми ҳаёт ба амал омада.

Системаи масъуният гуфта, системаи муҳофизатиеро меноманд, ки аз ҳароммағз, испурч, системаи лимфотикиро, ки намудҳои гуногунии ҳучайраҳои масъунӣ ба монанди лимфосидҳо, фагоситҳо, макрофагҳо ҳосил мекунад дохил мешавад.

Ба инкишоф ва пайдошави ҳолати норасоии масъунӣ омилҳои зерин таъсир мерасонанд. Нурҳои рентгенӣ, нурҳои радиотсионӣ, истифодабарии микдори зиёди антибиотикҳо, стероидҳои кортикӣ, маҷруҳшавии ҷароҳиҳои хирургӣ, тарс ва азҳад зиёд мондашавии асаб. Дар ҳолати гирифтӣ шудан ба касалии диабетӣ қанд, гурдаҳо, ҷигар, омосҳои хатарнок дуҷумбора вайроншави масъуният мушоҳида мешавад. Одаме, ки системаи масъунияташ вайрон шудааст ҳамаҷо ҳатто аз сироятҳои одитарин муҳофизат қарда наметавонад (зуҷом ва дизинтерия).

Барои устувории масъуният витамини С моҳияти ниҳоят зиёд дорад, ва он ҷараёни дурусти мубодилаи модаро дар организм таъмин менамояд. Организми одам ҳам аз берун (пӯст, пардаҳои луобӣ) ва ҳам аз дарун (пардаҳои, ки ҳучайраҳо аз рағҳои хунгард) сохтори муҳофизатӣ дорад. Ин маънои онро дорад, ки масъуният дар ҷараёни фаъолияти функционалиаш аввал ҳучайраҳои гузарандаро мешиносад, баъд ба хотир меорад ва сипас ҳучайраҳои берунаро аз ҳучайраҳои ҳуди организм фарқ мекунад. Вазифаи аз ҳар гуна маводи ғайр муҳофизат қардани организм мебошад, маълум аст, ки ғизо ба фаъолияти системаи масъуният алоқаи зич дорад ва модарҳои ғизоӣ барои организм лозимаро аз бактерия ва дигар модарҳои номатлуб ҷудо намуда, организмро муҳофизат мекунад.

Дар қӯдакон ҷунин системаи муҳофизатӣ шири модар аст, ки механизми муҳофизатӣ дар ғизо ҳоло дар онҳо инкишоф наёфтааст. Ғизои солим бояд дорои витаминҳои С, Е, ғӯрӯҳи В, бета каротин, провитами А, аминакислотаҳо, рағҳои сер ва носер, рух, оҳан, селен, ки дар қисмати ферментативии маводи ғизоӣ дида мешавад, доро мебошад. Агар ин маводҳо дар ғизо дида нашаванд, системаи масъуният организм суст мегардад. Барои устувории масъуният боз пептидҳои фаъол низ нақши асосӣ доранд, пептид гуфта ин бо ҳам васлшави аминакислотаҳо ба воситаи банди амидӣ ё пептидӣ меноманд. Пептидҳои хурдмолекулаи фаъол ба мубодилаи модарҳо, системаи эндокринӣ дулу рағҳои хунгард ва системаи масъунияти асаб таъсири хуб дороанд. Ва солҳои охир пептидҳо танзимкунандаи давраи нав меноманд.

Растаниҳои доругие, ки ба сифати танзимкунандагонии масъуният истифода мешавад.

Асрҳои аср инҷониб дар байни мардум таҷрибаи истифодаи растаниҳо дар тибби халқӣ маълум аст. Одамон аз афшура, нӯшоба, нӯшобаҳои спиртӣ, барои муолиҷаи як қатор бемориҳо, аз ҷумла бемориҳои асабиву-рӯҳи, вайроншавии функсияи ҷигар, гурдаҳо ва дулу рағҳои хунгард истифода менамуданд. Истифодаи растаниҳои табобатӣ дар тибби муосир ва халки ҳоло ҳам истифода мешаванд, ба ин гуна растаниҳо дохил мешаванд заринғиёҳ, ҷилимғиёҳ, пудина, барги зуф, раҳдавак, хори ҳасак, гули бобуна, ревоҷ ва ғайраҳо. Ин растаниҳо дар таркибашон полисахаридҳо, лактинҳо, фенолҳо, ментол ва дигар алкалоидҳо доранд, ки ҳангоми дуруст истифодабарии муковимати организмро нисбати ҳучайраҳои омоси, зиёд намудани т-тромбосидҳо ва устувории масъуниятро баланд менамоянд.

Он растаниҳое, ки таркибашон фенолҳо доранд, ба монанди – флавоноидҳо, дублинҳо, нафтоҳинонҳо, ки ба тарзи дигар онҳо пайвастаҳои фенолӣ меноманд, ҳосияти зиддиоксидшавӣ, нигоҳдории устувори молекулаи КДН, ҳосияти зидди оксидшави липидҳои ҳучайраҳои омосӣ бо тарзи дигар фаъолияти ҳаётии ҳучайраҳои омосиро қам мекунад. Гликозидҳо ва флавоноидҳо ҳамчун модди пешоброн ба ҳисоб рафта фишори организмро мӯътадил ва аз организм заҳр ва тақшонҳо меронад. Ба ин гуна растаниҳои шифобахш барги зулф, раҳдавак, пудинаи лалмӣ, кокутӣ дохил мешаванд, ки дар таркибашон полисахаридҳо, флавоноидҳо, нафтоҳинон дохил мешаванд.

Бинобар ин мо тасмим гирифтем, ки таркиби химиявии барги зулф ва пудинаи лалмиро бо усулҳои ҳозиразамони таҳхису таҳлил намуда композитсияи пайвастишавии онро бо дипептидҳои фаъоли масъуниташон баланд ба даст оварда ва дар оянда ҳосилаҳои биологии ин пайвастиагҳоро дар ҳайвонотҳои таҷрибавӣ омӯзем. Барои расидан ба ин натиҷаҳо мо бояд вазифаҳои зеринро иҷро намоем.

- Парвариш ва ҷамъовариҳои барг, тана, ва гули барги зулф ва пудинаи лалмӣ.

- Ба даст овардани афшура ё маҳлули спиртиву обии ин растаниҳо. - Омӯзиши таркиби ин растани бо усулҳои ҳозиразамони таҳхис

- Синтези дипептидҳои фаъолӣ масъуниташон баланди H-GLU- Trp- oh, H-Ile- Trp-oh, H-val-glu-oh бо усулҳои азидӣ ва эфирҳои фаъол.

- Омода намудани композитсияи ин дипептидҳо бо маҳлулҳои спиртӣ, обӣ ва афшураи барги зулфу пудинаи лалмӣ.

Методикаи омӯзиши таркиби сифати экстраксия барги зулф ва пудинаи лалмӣ.

Аз сарчашмаҳо маълум аст, ки таркиби ин растаниҳо, полисахаридҳо, глюкозидҳо, витамини С, флавоноидҳо ва 14– аминакислотаҳо иборат аст, бинобар ин мо пеш аз ҳама ба омӯзиши таркиби сифати ин растаниҳо бо усулҳои физико-химиявӣ шурӯъ намудем.

Ба сифати маводи омӯзиши барг ва танай барги зулф (*Plantago major* L.), ва пудинаи лалмӣ (*Plantago major*, L.) ки моҳи августи соли 2022 дар водии Ҳисор ҷамъоварӣ шудаанд истифода намудем.

Қорҳои таифиро дар тайфи СФ-46, омӯзиши хроматографи бошад, дар пластинкаҳои; (Silufol UV- 254”) (Chemparov. Chexia), барои системаҳои ҳалкунандаҳо элюэнтҳои; А) хлороформ: метанол: кислотаи сирко (60:40:20) ва Б) пиридин: кислотаи сирко: об: Н- бутанол (20:6:24:30).

Ба сифати маҳлулҳои таҳлилшаванда бошад, нӯшобаи обӣ ва обиву – спиртии (70%) ин растаниҳоро истифода намудем. Чуноне ки дар боло қайд намудем флавоноидҳо ҳосияти хело зиёди зидди оксидшавӣ доранд ва ҳар лаҳза метавонанд радикалҳои озоди оксигенро ба худ пайваस्त намоянд. Ҳамин тавр липидҳоро аз оксидшавӣ дар мембранаи ҳуҷайра ва сохтори байнихуҷайравии қабатҳо нигоҳ дорад, ки ин яке аз сифатҳои хуби қобилияти зидди оксидшавии растаниҳоро нишон медиҳад. Яке аз мақсадҳои асосии мо низ омӯختани ҳосияти зидиоксидкунандагии нӯшобаи ин растаниҳо ва бо таври сифативу миқдори муайян кардани ин флавоноидҳо мебошад.

Барои муайнқунӣ ва ошкор намудани ин пайваст, маҳлули спиртии ин растаниҳо дар якҷоягӣ бо хлориди алюминий гузаронидем ва бо назардошти он, ки ҳангоми ҳосил намудани комплекс бо флавоноидҳо ҳамвории фурубари онҳо дар тайф аз 330- 350 нн. то 390-410нн гузариш мекунад. Мушоҳидаҳо нишон дод, ки зичии оптикӣ тайфи УБ - и маҳлули таҳлилшаванда ба маҳлули муқоисавӣ ҳамрадиф мебошад ва то 395нн гузариш мекунад, ки ба талаботҳои стандарти ҷавобгӯ аст. Муайян карда шуд, ки речаи оптималии нӯшобаи растани яъне флавоноидҳо чунин аст:

- ба сифати маҳлул маҳлули спиртии 70% дар таносубҳои муайян бо экстракт 1:20 аст;

- муддати экстартишавӣ 30- дақиқа дар ҳамочаи оби гарм кардан;

- ҳосилшавии пайвастиагии комплекси флавоноид бо хлориди алюминий дар давоми 30 дақиқа мегузарад;

- устувории ин пайвастҳо то як соат нигоҳ дошта мешавад.

Зинаи дигари омӯзиши мо ин зидди қобилияти оксунандагии ин комплекс бо витамини С бо методӣ титронидани йодометрӣ мебошад. 6- таҷрибаи титронидан гузаронида шуд ва дар ҷамъбаст бо ҳисобкунӣ муайян намудем, ки миқдори кислотаи аскарбин дар ин маҳлул тақрибан ба 0,038/100гр баробар аст, ки тақрибан ба растани кравшак баробар аст.

Дигар нишондодҳое, ки барои мо ниҳоят зарур аст мавҷудияти аминокислотаҳо

дар таркиби ин растаниҳо мебошад. Мавҷудияти аминокислотаҳо ба он равона шудааст, ки онҳо дар организм барои ҳосил шудани сафедаҳо, ферментҳо, витаминҳои нав лозиманд. Чуноне, ки дар боло қайд намудем дар маҳлули ин растаниҳо 14 аминокислота дида мешавад. Дар байни онҳо аминокислотаҳои ивазнашавандаи лейтсин, лизин ва дигарон, ки барои организм лозиманд мавҷуданд.

Барои муайян намудани ҷамъи ин аминокислотаҳо дар маҳлули таҳқиқшаванда аз тиронидани формолӣ истифода намудем. Дар натиҷаи таҳқиқи 6-воя муайян намудем, ки суммаи миёнаи аминокислотаҳои озод дар маҳлул ба 1,84% дар нисбати 100г ҳар як вояи таҳқиқшаванда баробар аст ин нишон медиҳад, ки дар маҳлул намунаи гуногуни аминокислотаҳо вобаст ба таркибашон дида мешавад.

Хулоса, дар таркиби афшураи барги зулф ва пудинаи лалмӣ микдори муайяни флавоноидҳо, витамини С ва аминокислотаҳо дида мешаванд, ки барои баланд намудани масъулияти организм ниҳоят лозиманд.

АДАБИЁТ

1. Хаджиматов М. Дикорастущие лекарственные растения Таджикистана. Душанбе, «Маориф», 1989. – С.288-290;
2. Ҷ. Азизов, С. Абдулло, М. Хоҷа. Сад гиёҳи шифобахш, - Душанбе, «Ориёно». 1992. 152 с.
3. Печерская, Л.Г. Разработка методики количественного определения суммы флавоноидов в листьях подорожника большого / Л.Г. Печерская, С.А. Соснина, А.И. Возжаева // Фармация и здоровье : материалы межвуз. науч.-практ. конф. (9 - 12 ноября 2005 г.) / под ред. В.В. Юшкова, Г.И. Олешко, М.Д. Решетниковой - Пермь, -2005. - С.144 - 145.
4. Количественное определение полисахаридов в листьях подорожника большого, подорожника среднего и подорожника ланцетного / С.А Соснина [и др.] // Вест. Перм. гос. фармацевт. акад. - Пермь. 2007. - № 2. - С. 285 - 288.
5. Полисахариды листьев подорожника большого, подорожника среднего и подорожника ланцетного / С.А. Соснина [и др.] // Достижения и перспективы в области создания новых лекарственных средств : материалы Рос. науч.-практ. конф., посвящ. 70-летию ПГФА (27 - 28 нояб. 2007 г.). - Пермь, 2007. - № 2 - С.460 - 465.
6. Виды подорожника: содержание действующих веществ / С.А. Соснина [и др.] - Фармация. - 2008. - № 8. - С. 21 - 24.

КОРКАРД ВА ОМУЗИШИ ТАРКИБИ ХИМИЯВИИ АФШУРАИ БАРГИ ЗУЛФ ВА ПУДИНАИ ЛАЛМӢ

Дар ин мақола оиди маводҳои табиӣ, ки қобилияти танзим намудани масунияти организмро дошта дар тибби халқӣ истифода мешаванд ва дар асоси онҳо омода намудани пайвастиҳои комплекси дипептидҳои хурдмалекула бо иони рух. Омӯзиши таркиби химиявии барги зулф, таҳаҷ ва пудинаи лалмӣ, ки таркибашон аз флавогидҳо, витамини С ва аминокислотаҳо иборатанд маълумот дода шудааст.

Калидвожа: Аминокислотаҳо, флавогидҳо, алколоидҳо, нафтохинонҳо, гликозидҳо, фенолҳо, хинон, гидрохинон, нафтохинон, полисахаридҳо, барги зулф, кокутӣ, пудинаи лалмӣ, дипептидҳо, зиддиоксидшавӣ, йодометрӣ, экстрактшавӣ, ферментативӣ.

ПЕРЕРАБОТКА И ИЗУЧЕНИЕ ХИМИЧЕСКОГО СОСТАВА СОКОВ ЛИСТЬЕВ ЛЕТНЕВСКОЙ И СУХОЙ МЯТЫ

В данной статье речь пойдет о природных материалах, обладающих способностью регулировать иммунитет организма, используемых в народной медицине и на их основе

для приготовления низкомолекулярных дипептидных комплексов с ионами цинка. Сообщается об исследовании химического состава листьев шафрана, тахаджа и мяты, содержащих флавоноиды, витамин С и аминокислоты

PROCESSING AND STUDY OF THE CHEMICAL COMPOSITION OF THE JUICE OF THE LEAVES OF SUMMER LEAF AND DRY MINT

This article is about natural materials that have the ability to regulate the body's immunity, used in folk medicine, and based on them, the preparation of small-molecule dipeptide complexes with zinc ions. The study of the chemical composition of saffron, tahaj and mint leaves, which contain flavonoids, vitamin C and amino acids, is reported.

Маълумот дар бораи муаллиф: Курбонбеков Рауф, магистри кафедраи химияи органикӣ ва биологии ДДОТ ба номи С. Айнӣ, телефон 501252506

Information about the author: Kurbanbekov Rauf, head of the department of organic and biological chemistry of the State Department of State, named after S. Aini, phone number: 501252506

Холдорзода Натиҷа,
магистранти курси 1- уми факултети география

АСОСҲОИ НАЗАРИЯВИИ ТАШКИЛИ МИНТАҚАҲОИ ОЗОДИ ИҚТИСОДИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар айни замон бисёр мамлакатҳо бо тарзҳои гуногун иштироки худро дар тақсимои байналхалқии меҳнат иштирок карда иқтисодиёти худро пеш мебаранд. Иқтисоснокии содиротӣ умуман дар стратегияи иқтисодиёт натавонанд дар мамлакатҳои тараққиқардаи саноатии ҷаҳон, балки дар тамоми давлатҳои индустриалӣ ва мамлакатҳои алоҳида бо гузариш ба иқтисодиёти бозори дида мешавад. Минтақаи озоди иқтисодиро дар асрҳои XV-XVI чун шакли ҳамгироии иқтисодии мамлакатҳои гуногун, бо худ яке аз намудҳои муносибатҳои иқтисодии байналхалқӣ истифода мекарданд.

Пайдоиши МОИ аз оддитарин ташкилотҳои намуди функционалӣ дошта, ки асосан бо савдои маҳсулот машғул буданд, вобастагӣ дорад. Пеш аз ҳама пайдоиши МОИ бо истифодаи дастовардҳои илмӣ ва техникаӣ, тақдир бузург дар иқтисодиёти мамлакатҳои тараққиқардаи саноатӣ алоқамандӣ дорад. Дар натиҷаи ин роҳҳои нави сармоягузорӣ, ки дар дохили мамлакатҳои тараққиқарда ва инчунин дар мамлакатҳое, ки ба сиёсати нави индустриалӣ мегузаранд, кушода шуд. Бинобар ин тамоми шакли нави сармоягузорӣ: ташкили соҳаҳои саноат бо истифода аз технологияҳои наватарин, беҳтар намудани истифодаи захираҳои воридотиву дохилӣ, тараққиёти тези инфраструктураи замонавӣ талаб карда мешуд [2, с.110]. Бо ҳама гуна фаъолияти бисёрҷабҳаи имрӯзаи МОИ дар ҷаҳон баъзе критерияҳои муайян намудан мумкин аст, ки ба ҳама тааллуқ дорад. Дар аввал ин марзҳои локалӣ мебошад, ки дар онҳо ташкил кардани МОИ мутобиқат менамояд. Дуюм ин ки фаъолият дар ҳама марз бисёртар речаҳо ва имтиёзҳои ҳуқуқӣ ва молиявӣ иқтисодӣ нисбати шарту шароити мавҷудбудаи мамлакат оиди иқтисодиву ҳуқуқӣ пешбинӣ менамояд. Сеюм, мавҷуд будани таҳассуснокии муайяни фаъолияти иқтисодӣ талаб карда мешавад.

Барқарор ва тараққиёти иқтисодиёти бозоргониро беҳамгироӣ дар ҳамкорӣҳои иқтисодии байналхалқӣ ва як қатор чорабиниҳо, ки дар таҷрибаи ҷаҳонӣ бо фаҳмиши “сиёсати иқтисодӣ” муайян карда мешавад, бояд дар навбати аввал таъмини идора

намудани навоарӣ ва тараққиёти муносибатҳои бозорӣ дар сатҳи федералӣ ва регионалӣ қарор дошта бошад. Сиёсати иқтисодӣ ба худ хислатҳои гуногуни молиявӣ қарзӣ ва ташкиливу сармоявиро дорад, ки бояд ҷойҳои якдигариро гирифта бошанд [3, с.85].

Яке аз ҷузъҳои асосии сиёсати иқтисодӣ натавонад дар сатҳи дохили давлат, балки дар сатҳи ҷаҳонӣ, МОИ мавқеи худро пайдо намудааст, ки хусусан даҳсолаҳои охир ташаккул ва инкишофи пурсамар ба ҷашм мерасад. Моҳияти дигари МОИ чун шакли эффективии хоҷагии халқ дар ҳамгироии иқтисоди байналхалқӣ ва тараққиёти сохтори нави фаъолияти сармоявӣ мувофиқат менамояд. Дар навбати ташкили МОИ ду роҳи гуногун истифода бурда мешавад: марзӣ ва соҳавӣ, ки дар як ягон соҳаи махсус равона шудааст. Дар навбати аввал ҳамчун минтақаи махсус кадоме, ки ҳамагуна ширкатҳои резидентӣ ва ғайрирезидентӣ аз фаъолияти имтиёзнок ва речаҳои гуногуни хоҷагии халқ истифода мебаранд. Дигар ин ки минтақа ҳамчун речаи имтиёзӣ новобаста аз намуди фаъолияти ширкат ва ҷои ҷойгиршавиаш дар дохили мамлакат мебошад. Дар маҷмӯъ мақсади ташкили МОИ барои ба даст овардани чунин мақсадҳо равона карда шудааст:

- ҷалби технологияҳои замонавӣ дар сатҳи байналхалқӣ;
- ташаккули иқтисодиёт бо роҳҳои ҷалби сармояҳои хориҷӣ;
- воридоти активҳои молиявӣ ва бо ҳамин роҳ зиёд намудани захираҳои онҳо;
- таъмини талаботи бозори дохила;
- таъмини таҳассуснокӣ ва муҳайё намудани ҷойҳои нави корӣ;
- ташкили инфрасохтори замонавӣ дар бозорҳои дохила;
- тараққиёти босуръати ноҳияҳои қафмонда ва ҳоказои дигар.

Дар мамлакатҳое, ки ба ҷалби сармояҳои хориҷӣ бо тариқи ҳавасмандии сармоягузор мақсадгузорӣ карда мешавад, ташкили минтақаҳои озои иқтисодӣ истифода бурда мешавад. Байни сохтори ҳамкориҳои иқтисоди байналхалқӣ кадоме, ки барои рушди минтақаҳо дар мамлакатҳои алоҳида, яке аз ҷойҳои намоёнро минтақаҳои озои иқтисодӣ ишғол менамояд [5, с.93].

Давраи замонавии тараққиёти иқтисодиёти байналхалқӣ дар ҷамъ, савдои байналхалқӣ, ҳолати ҳамгирӣ, вусъат додани зинаҳои иқтисодиёти миллиро ба роҳ мондааст [6]. Дар ҷараёни ташкили МОИ аз давлатҳои тараққиқарда сар карда, то давлатҳои рӯ ба инкишоф ва инчунин давлатҳои бо гузариши иқтисодӣ ҳамроҳ гаштанд. МОИ дар тараққиёти иқтисодии ин мамлакатҳо ҳиссаи худро дорад, ки ин аз кушод гаштани иқтисодиёт барои сармояи хориҷӣ, зиёд гаштани потенциали содиротии минтақаҳо, ҷойҳои нави корӣ ва ғайраҳо гувоҳӣ медиҳад. Айни замон муносибатҳои иқтисодӣ байни минтақаҳо, кадоме давлатҳои алоҳида барои шарту шароити нав қафонамонӣ аз лидерони иқтисодӣ ва ташкили имтиёзҳо дар иқтисодиёти байналхалқӣ ҷидду ҷаҳд доранд. Барои боз ҳам ҷалб намудани сармояҳои хориҷӣ ва фаъолияти хуби иқтисодӣ, бисёр давлатҳо ҷойҳои муайян ва алоҳидаро бо имтиёзҳои бочу хирочи паст нишон медиҳад [4, с.40].

Дар таҷрибаи ҷаҳонӣ ин гуна минтақаҳо ба худ номи минтақаи озои иқтисодиро гирифтааст. Махсусан соли 1973 Конвенсияи байналхалқии Киото ба ингуна минтақаҳо бо чунин хусусиятҳои зерин (бочу хирочи паст, имтиёзҳои андозӣ ва баъзеи дигар хизматрасониҳо), МОИ-ро номгузорӣ кардааст. Имрӯзҳо дар адабиётҳои илмӣ то 30 адад бо намудҳои гуногуни МОИ-ро дидан мумкин аст.

Дар навбати худ идора намудани давлат, иштироки иқтисодиёти миллӣ, дар алоқамандӣ бо хоҷагии халқ душвор гашт. Вале ин ҳама наметавонист ба баъзе тарафҳои МОИ таъсири худро расонида бошад. Уҳдадорҳои васеи хоҷагии халқ аз мустаҳкам намудани механизми онҳо талаб менамуд, ки дар натиҷа речаҳои алоҳидаи гумрукӣ ба идора намудани олотҳои андозавӣ молиявӣ ҳамроҳ карда шавад. Тараққиёти каммуникатсионӣ, ташкили чунин минтақаҳоро натавонад дар назди

бандарҳо, балки бо гузариши замон «минтақаи озод» дар он ноҳияҳое, ки ин ё он системаи молиявӣ ё ягон имтиёз дар муносибат бо соҳибкорӣ дорад, ташкил карда мешавад. Минтақаи озоди иқтисодӣ ба худ хислатҳои махсус дорад, кадоме дар ҳавасмандӣ ва қабули имтиёзҳои гуногун асоснок карда шудааст:

- - савдои байналхалқӣ (паст кардан ва ё тамоман барҳам додани бочу хирочи содироту воридот, тартиби оддии амалиётҳои савдои беруна);
- - даромадҳои давлатӣ, алоқамандии андоз бо ҳавасмандгардонии аниқӣ намуди фаъолият. Имтиёзҳо метавонад ба баъзеи андоз даҳлат карда бошад (фоида ё даромад, арзиши амвол ва ғайраҳо);
- - молиявӣ, намудҳои гуногуни ёрдампулӣ аз ҳисоби бучет ва сабукиҳо дар қарзҳои давлатӣ, нархҳои паст дар истифодабарии хизматрасониҳои каммуналӣ, паст кардани нархи иҷорапулӣ дар истифодабарии заминҳо ва ғайраҳо. Мақсади ташкили МОИ дар ҳар як давлат вобаста аз сатҳи тараққиёти иҷтимоию иқтисодӣ, барномаҳои стратегӣ гуногун мебошад.

Барои ҳисоби таҳлил ва зиёд шудани таъсирнокии МОИ пеш аз ҳама таснифоти илман асоснок зарур аст. Бо ҳама гуна мақсаду мароми МОИ қоидаҳои ба ҳам монанд, лекин уҳдадорҳои гуногун дорад. Дар адабиётҳои илмӣ то 30-адад намудҳои гуногуни МОИ ба назар мерасад. Фарқияти гуногуни МОИ ҳақиқат дар вақти пайдоиш ва тараққиёти онҳо ба назар мерасад. Агарчи минтақаҳо қайҳо пайдо шудаанд, лекин то ҳол типологияи умумии он вучуд надорад. Дар иқтисодиёти ҷаҳонӣ ва савдои байналхалқӣ дар зери таъсири тағйиротҳо, давраи эҳё, намудҳои ташкилӣ-функционалии МОИ асосан алоқамандӣ дар савдои молу маҳсулот, роҳҳои пешгирифта дар истеҳсолоти молҳои нав, пешкаши намудҳои гуногуни хизматрасонӣ ва ҳоказо нишон дода мешавад. Ҳама гуна МОИ дар тараққиёт вучуд дорад ва як намуд метавонад дар мурури замон бо талаботи бозор тағйир ёбад (минтақаҳои гумрукӣ, минтақаҳои савдои бебӯчи гумрукӣ, минтақаҳои савдои хоричӣ, минтақаи озоди содиротӣ, минтақаҳои озоди истеҳсолӣ, минтақаҳои саноатӣ, минтақаҳои ҳамкорихои дучониба, минтақаҳои тараққиёти иқтисодию техникӣ, минтақаҳои озоди бонкӣ, марказҳои сайёҳӣ) [1, с.65].

Яке аз аломатҳои таснифи МОИ ин ба гурӯҳҳо ҷудо кардани МОИ аз рӯи ҳамгирӣ дар иқтисодиёти милли ва хоричии он мебошад. Аз рӯи ин гуфтаҳо МОИ-ро метавон ба ду шакл ҷудо кард:

1. Шакли экстравертивӣ - кадоме, ки хислати анклавӣ дорад ва ба бозори беруна равона карда шудааст. Ташкилотҳои дар ингуна минтақа ҷойгиршуда аз 75 то 95%-и маҳсулоти истеҳсол кардашударо мекашонанд.
2. Тахассусгардонии он ташкилотҳое, ки дар ин гуна минтақаҳо ҷойгир шудаанд, хислати истеҳсоли васлкунии маҳсулоти нимтайёр ва гуногунро доранд.

Ҷадвали 1.

Намудҳои гуногуни МОИ мутобиқи тахассусгардонии хоҷагии халқ

	Хизматгуз орӣ	Комплексӣ	Байналхалқӣ
1	Офшорӣ	Минтақаи озоди соҳибкорӣ (Аврупо, Канада)	МОИ Туманган
2	Бонкӣ	Минтақаҳои озоди иқтисодӣ (Ҷумҳурии Кореяи Ҷанубӣ)	Наздисарҳадӣ
3	Кафолатӣ	Минтақаи режими алоҳида (Бразилия)	Минтақаи Аврупоӣ
4		Минтақаи махсуси иқтисодӣ (Россия)	

Шакли инвентаритивӣ - ҳамгироӣ дар иқтисодиёти милли кадоме, ки ҳалкунандаи масъалаҳои сатҳи техникӣ дар саноати минтақавӣ мебошад. Яке аз минтақаҳои тараққиқарда дар ин гуна минтақаҳо ин минтақаи истеҳсоли содироти «Манаус» (дар Бразилия) мебошад. Аз рӯи ҳислат ва сохт МОИ-ро ба намудҳои давлатӣ, хусусӣ ва омехта тақсим кардан мумкин аст. Бояд қайд кард, ки намуди васеъ паҳншудаи МОИ ин намуди умумӣ мебошад. Лекин дар навбати худ вобаста аз вазифаю мақсад ба намудҳои дигар ҷудо кардан мумкин аст:

- минтақаҳои комплекси хусусияти истеҳсолидошта;
- савдои хориҷӣ (минтақаҳои озоди ғумрукӣ, инчунин минтақаи содироти истеҳсолию транзитӣ);
- соҳавӣ ё ин ки махсусгардонидашуда (технологӣ, бонкӣ, сайёҳӣ ва ҳоказо);

Тахассусгардонии соҳавии минтақа баъзе душвориҳо ба миён меорад, чунки дар навбати ташкили минтақа, ҳама гуна намуди ташкилотҳои истеҳсоли вучуд доштаниш мумкин аст. Чуноне, ки таҷрибаи ҷаҳонӣ нишон медиҳад, тахассусгардонии муайян вучуд дорад, масалан минтақаҳои истеҳсолию содиротӣ, ки дар зерӣ таъсири якҷанд ташкилотҳои соҳавӣ вучуд дорад (дар Кореяи ҷанубӣ минтақаҳои саноатӣ дар ш.Қуми кадоме, ки дар истеҳсоли маҳсулоти электрикӣ ва электротехникӣ, ш.Чханвон бошад дар истеҳсоли маҳсулоти мошинсозӣ, дар ш.Ежхон бошад дар истеҳсоли маҳсулоти нафтиву кимиёвӣ равона карда шудааст).

Яке аз меъёрҳои тахассусгардонии МОИ ин тақсимо аз рӯи ҳислати фаъолият ва ё мақсадҳои равонакарда шуда мебошад. Ҳамин гуна мақсадҳо панҷ намуди асосиро ҷудо мекунанд, ки: минтақаҳои озоди савдо; минтақаҳои содироти истеҳсоли; паркҳои илмӣ - саноатӣ; марказҳои офшорӣ хусусиятҳои асосии онро таҳлил кардан мумкин аст. Минтақаи озоди савдо (МОС) ба ғурӯҳи якуми МОИ дохил мешавад, кадоме ки хусусиятҳои асосӣ дар воридод, нигоҳдории маҳсулот, ба ҳелҳо ҷудо кардан, молпечонӣ ва кашонидани маҳсулот ба ягон тағйироти иловагиро дорад.

АДАБИЁТ

1. Барномаи давлатии сармоягузорӣ: Грантҳо ва сохтмони асосӣ барои солҳои 2012 - 2014. 241 с.
2. В.К.Ломакин. Мировая экономика. М.: - 2010. 341 с.
3. Каримова М.Т. Роли свободных экономических зон в развитии промышленности в Таджикистане. (маводҳо аз II конфронси илмии байналхалқӣ дар шаҳри Москва, октябри соли 2013). 287 с.
4. Минтақаҳои озоди иқтисодӣ: китоби дарсӣ барои донишҷӯёни муассисаҳои таълимии таҳсилоти олии касбии самти иқтисод А.Ҳакимзода, К.К. Раҷабов. -Д: Ирфон, 2010. 211 с.
5. Макроиқтисоди кушод ва инвестицияҳои мустақими хориҷӣ» Шуъбаи ҚТ бо ҳамкорӣ бо шуъбаи Ҷумҳурии Гана М.Сузуки, Л.Х. Саидмуродов, А.А. Содиев; -Д: Деваштич, 2007. 41 с.
6. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олӣ. 24.01.2015 с.

АСОСҲОИ НАЗАРИЯВИИ ТАШКИЛИ МИНТАҚАҲОИ ОЗОДИ ИҚТИСОДИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Омузиши масъалаҳои назариявӣ ва методологии ташкили минтақаҳои озоди иқтисодӣ ҷанбаҳои гуногуни мушкilotи иқтисодӣ ва экологиро муайян намуда, дар ҳалли масъалаҳои муҳими муносибатҳои байни табиат ва ҷомеа фаъолона иштирок мекунанд.

Муалиф дар доираи васеи омузиши ташкили минтақаҳои озоди иқтисодӣ чунин мушкilotҳоро асосӣ ва аҳамиятнок шуморидааст: азхудкунӣ ва истифодаи оқилонаи

комплексии сарватҳои табиӣ дар истехсолоти минтақа; баланд бардоштани сатҳи зиндагии аҳолии минтақаҳои гуногуни кишвар, аз ҳисоби рушд додани соҳаҳои саноат хусусан саноати кӯҳӣ; рушди иқтисодии минтақавӣ бо истифодаи самараноки сарватҳои табиӣ дар кишвар; ба назар гирифтани ҷанбаҳои экологӣ ва рушд додани соноати коркарди сарватҳои табиӣ, ҷалби сармояи хориҷӣ ва ватани барои бунёд ва ташкили минтақаҳои озоди иқтисодӣ дар кишвар.

Ҳамчунин муаллиф қайд менамояд, ки масъалаҳои методологии баҳодиҳии иқтисодии ҳамаи навъҳои ташкили минтақаҳои озоди иқтисодӣ ба нафи кишвар мебошанд.

Калидвожаҳо: афзоиши табиӣ, аҳоли, шумораи аҳоли, аҳолии шаҳр, аҳолии деҳот, сиёсати макроиқтисодӣ, молиявӣ бучавӣ, пулию қарзӣ, сиёсати бозорӣ ва нарх, сиёсати савдо, сиёсати инфрасохторӣ, сиёсати иҷтимоӣ, сиёсат тандурустӣ ва маориф, сиёсати демографӣ, амнияти озукаворӣ.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОРГАНИЗАЦИИ СВОБОДНЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ЗОН РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Исследование теоретических и методологических вопросов организации свободных экономических зон выявляет различные аспекты экономических и экологических проблем и активно участвует в решении важных вопросов взаимоотношений природы и общества.

Основными и важными в широком масштабе изучения организации свободных экономических зон автор считает следующие проблемы: освоение и рациональное комплексное использование природных ресурсов в производстве региона; повышение уровня жизни населения различных регионов страны, за счет развития отраслей промышленности, особенно горнодобывающей; развитие региональной экономики с эффективным использованием природных ресурсов страны; учет экологических аспектов и развитие отрасли переработки природных ресурсов, привлечение иностранного и отечественного капитала для создания и организации свободных экономических зон в стране.

Автор также отмечает, что методические вопросы экономической оценки одних и тех же видов создания свободных экономических зон считается в пользу страны.

Ключевые слова: естественный прирост, народонаселение, народонаселение, городское население, сельское население, макроэкономическая, финансово-бюджетная политика, деньги и кредит, рыночная и ценовая политика, торговая политика, инфраструктурная политика, социальная политика, политика здравоохранения и образования, демографическая политика, продовольственная безопасность.

THEORETICAL BASIS FOR THE ORGANIZATION OF FREE ECONOMIC ZONES IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The study of theoretical and methodological issues of organizing free economic zones reveals various aspects of economic and environmental problems and actively participates in solving important issues of the relationship between nature and society.

The author considers the following problems to be the main and important ones in a large-scale study of the organization of free economic zones: development and rational complex use of natural resources in the production of the region; improving the standard of living of the population of various regions of the country, due to the development of industries, especially mining; development of the regional economy with the efficient use of the country's natural resources; taking into account environmental aspects and developing the natural resource processing industry, attracting foreign and domestic capital for the creation and organization of free economic zones in the country.

The author also notes that the methodological issues of economic evaluation of the same types of creation of free economic zones are considered in favor of the country.

Keywords: natural increase, population, population, urban population, rural population, macroeconomic, fiscal policy, money and credit, market and price policy, trade policy,

infrastructure policy, social policy, health and education policy, demographic policy, food security.

Дар бори муаллиф: Холдорзода Натиҷа, магистранти курси 1- уми шӯъбаи рӯзонаи ихтисоси географияи кафедраи географияи иқтисодӣ ва иҷтимоии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. 734003. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, х. Рӯдакӣ 121.

Об авторе: Холдорзода Натиҷа – магистрант 1 курса очного отделения географии кафедры экономической и социальной географии Государственного педагогического университета Таджикистана имени Садриддина Аини. 734003. Республика Таджикистан, г. Душанбе. п. Рудаки 121.

About the author: Holdorzoda Natich is a first-year full-time master's student in the Geography Department of the Department of Economic and Social Geography of the State Pedagogical University of Tajikistan named after Sadriddin Aini. 734003. Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki 121.

Худойбердиев Чавохир Исмоилдинович,
магистри курси 2-юми факултети математика ва информатика

ЁФТАНИ МУОДИЛАИ ИНТЕГРАЛӢ БАРОИ СУММАИ ЗАРБИ ФУНКСИЯҲОИ МУЛТИПЛИКАТИВӢ

Бигузор $f_v(n), (v = \overline{1, k})$ – функсияҳои мултипликативӣ ва $n = n_1 n_2 \dots n_k$ – ҳамаҷониби адади n ба зарбшавандаҳои махсус, ки дар ин ҷо $p/n_v \rightarrow X^{t_v-2} < p \leq X^{t_v}, f(n) = f_1(n_1) \dots f_k(n_k), 1 = t_k < t_{k-1} < \dots < t_1 < t_0 = \infty, p$ – адади сода. $\Lambda_f(n)$ – умумикардашудаи функсияи Манголдт буда, аз баробарии $f(n) \ln n = \sum_{d|n} f(d) \Lambda_f\left(\frac{n}{d}\right)$

муайян карда мешавад.

Агар $f(1) \neq 0$ бошад, он гоҳ $\Lambda_f(n)$ яққимата муайян карда мешавад, агар $f(n)$ – функсияи мултипликативӣ ва $n \neq p^r$ бошад, он гоҳ $\Lambda_f(n) = 0$. Агар

$$\varepsilon(n) = \begin{cases} 1, & \text{ҳангоми } n = 1, \\ 0, & \text{ҳангоми } n \neq 1 \end{cases}$$

бошад, он гоҳ $\Lambda_\varepsilon(n) = 0$.

Таъриф. Функсияи мултипликативии $f_v(n), (v = \overline{1, k})$ – ро тааллуқи синфи W меноманд, агар ҳамин ҳел ададҳои комплекси τ_v, B_v, A_v вучуд дошта бошад, ки барои ҳаргуна X ва Y баробариҳои

$$\sum_{\substack{p^r \leq X \\ p \leq Y}} \frac{\Lambda_{f_v}(p^r)}{p^r} = \tau_v \ln \min(X, Y) + B_v + O(\rho_v(\min(X, Y))), \quad (1)$$

ва

$$\prod_{v < p \leq X} \left(1 + \sum_{r=1}^{\infty} \frac{|f_v(p^r)|}{p^r} \right) = O\left(\left(\frac{\ln X}{\ln Y} \right)^{A_v} \right). \quad (2)$$

иҷро шавад, ки дар ин ҷо $A_v > 0, \rho_v(X) \rightarrow 0$ ҳангоми $X \rightarrow \infty$.

Суммаи зеринро дида мебароем:

$$m_f\left(X, X^{\frac{1}{t_1}}, \dots, X^{\frac{1}{t_{k-1}}}\right) = \sum_{\substack{n=n_1 \dots n_k \leq X \\ \frac{1}{p/n_v} \rightarrow X^{\frac{1}{t_v}} < p \leq X^{\frac{1}{t_{v-1}}}, v=\overline{1, k}}} \frac{f_1(n_1) \dots f_k(n_k)}{n_1 \dots n_k}.$$

Аз корҳои [1] – [3] истифода бурда теоремаи зеринро исбот мекунем.

Теорема. Бигузор $f_v(n), (v = \overline{1, k})$ – функцияҳои мультипликативӣ ба синфи $\mathcal{W}$ тааллуқ дошта

$$\varepsilon(n) = \begin{cases} 1, & \text{ҳангоми } n = 1, \\ 0, & \text{ҳангоми } n \neq 0, \end{cases}$$

бошад. Он гоҳ барои суммаи $m_f\left(X, X^{\frac{1}{t_1}}, \dots, X^{\frac{1}{t_{k-1}}}\right)$ муодилаи интегралӣ

$$\begin{aligned} t_1 m_f\left(X, X^{\frac{1}{t_1}}, \dots, X^{\frac{1}{t_{k-1}}}\right) - \int_0^{t_1} m_f\left(X^{\frac{u}{t_1}}, X^{\frac{1}{t_1}}, \dots, X^{\frac{1}{t_{k-1}}}\right) du - \\ - \sum_{v=2}^k \tau_v \int_{t_1(1-\frac{1}{t_v})}^{t_1(1-\frac{1}{t_{v-1}})} m_f\left(X^{\frac{u}{t_1}}, X^{\frac{1}{t_1}}, \dots, X^{\frac{1}{t_{k-1}}}\right) du = \\ = O\left(\frac{\rho\left(X^{\frac{1}{t_1}}\right)}{\ln X^{\frac{1}{t_1}}} \cdot t_1^{A_2} \cdot t_2^{A_3-A_2} \dots t_{k-1}^{A_k-A_{k-1}}\right) \end{aligned} \quad (3)$$

чой дорад.

Исбот. Суммаи

$$\sum_{n \leq X} \frac{f(n)}{n} \ln n$$

–ро бо ду тарз ҳисоб мекунем.

1) Нишон медиҳем, ки

$$\begin{aligned} \sum_{n \leq X} \frac{f(n)}{n} \ln n = \\ = \ln X m_f\left(X, X^{\frac{1}{t_1}}, \dots, X^{\frac{1}{t_{k-1}}}\right) - \int_1^X m_f\left(u, X^{\frac{1}{t_1}}, \dots, X^{\frac{1}{t_{k-1}}}\right) \frac{du}{u}. \end{aligned}$$

Дарҳақиқат,

$$\begin{aligned} \sum_{n \leq X} \frac{f(n)}{n} \ln n &= \sum_{n \leq X} \frac{f(n)}{n} (\ln n - \ln X + \ln X) = \\ &= \ln X \sum_{n \leq X} \frac{f(n)}{n} - \sum_{1 \leq n \leq X} \frac{f(n)}{n} (\ln X - \ln n) = \ln X \sum_{n \leq X} \frac{f(n)}{n} - \sum_{1 \leq n \leq X} \frac{f(n)}{n} \int_n^X \frac{du}{u} = \\ &= \ln X \sum_{n \leq X} \frac{f(n)}{n} - \int_1^X \sum_{n \leq u} \frac{f(n)}{n} \cdot \frac{du}{u} = \\ &= \ln X m_f\left(X, X^{\frac{1}{t_1}}, \dots, X^{\frac{1}{t_{k-1}}}\right) - \int_1^X m_f\left(u, X^{\frac{1}{t_1}}, \dots, X^{\frac{1}{t_{k-1}}}\right) \frac{du}{u}. \end{aligned}$$

2) Аз тарафи дигар, азбаски $f_1(n) = \varepsilon(n)$ ва аз таърифи $\Lambda_{f_v}(n)$ меёбем:

$$\sum_{n \leq X} \frac{f(n) \ln n}{n} = \sum_{n \leq X} \frac{f(n)}{n} \sum_{X^{\frac{1}{t_1}} < m \leq \frac{X}{n}} \frac{\Lambda_f(m)}{m} = \sum_{n \leq X^{\frac{1}{1-t_1}}} \frac{f(n)}{n} \sum_{X^{\frac{1}{t_1}} < m \leq \frac{X}{n}} \frac{\Lambda_f(m)}{m}.$$

Дар ин чо

$$\sum_{X^{\frac{1}{t_1}} < m \leq \frac{X}{n}} \frac{\Lambda_f(m)}{m} = \sum_{v=2}^k \sum_{\substack{\frac{1}{X^{t_{v-1}}} < p^r \leq \frac{X}{n} \\ \frac{1}{X^{t_{v-1}}} < p < X^{\frac{1}{t_1}}}} \frac{\Lambda_{f_v}(p^r)}{p^r} =$$

$$\begin{aligned}
 &= \sum_{v=2}^k \left\{ \sum_{\substack{p^r \leq \frac{X}{n} \\ X^{\frac{1}{t_{v-1}}} < p < X^{\frac{1}{t_v}}}} \frac{\Lambda_{f_v}(p^r)}{p^r} - \sum_{\substack{p^r \leq X^{\frac{1}{t_{v-1}}} \\ X^{\frac{1}{t_{v-1}}} < p < X^{\frac{1}{t_v}}}} \frac{\Lambda_{f_v}(p^r)}{p^r} \right\} = \\
 &= \sum_{v=2}^k \left\{ \tau_v \ln \min\left(\frac{X}{n}, X^{\frac{1}{t_v}}\right) + B_f + O\left(\rho\left(\min\left(\frac{X}{n}, X^{\frac{1}{t_v}}\right)\right)\right) - \right. \\
 &\quad \left. - \tau_v \ln \min\left(X^{\frac{1}{t_{v-1}}}, X^{\frac{1}{t_v}}\right) - B_{f_v} + O\left(\rho\left(\min\left(X^{\frac{1}{t_{v-1}}}, X^{\frac{1}{t_v}}\right)\right)\right) \right\} = \\
 &= \sum_{v=2}^k \left\{ \tau_v \ln \frac{\min\left(\frac{X}{n}, X^{\frac{1}{t_v}}\right)}{X^{\frac{1}{t_{v-1}}}} + O\left(\rho\left(\min\left(\frac{X}{n}, X^{\frac{1}{t_v}}\right)\right) \rho\left(X^{\frac{1}{t_{v-1}}}\right)\right) \right\} = \\
 &= \sum_{v=2}^k \tau_v \ln \min\left(\frac{X^{1-\frac{1}{t_{v-1}}}}{n}, X^{\frac{1}{t_v}-\frac{1}{t_{v-1}}}\right) + O\left(\sum_{v=1}^k \rho\left(X^{\frac{1}{t_{v-1}}}\right)\right).
 \end{aligned}$$

Барои ҳамин ҳам

$$\begin{aligned}
 \sum_{n \leq X} \frac{f(n) \ln n}{n} &= \sum_{n \leq X} \frac{f(n)}{n} \sum_{\substack{X^{\frac{1}{t_1}} < m \leq \frac{X}{n} \\ X^{\frac{1}{t_{v-1}}} < p < X^{\frac{1}{t_v}}}} \frac{\Lambda_f(m)}{m} = \sum_{n \leq X} \frac{f(n)}{n} \sum_{v=2}^k \sum_{\substack{X^{\frac{1}{t_{v-1}}} < p^r \leq \frac{X}{n} \\ X^{\frac{1}{t_{v-1}}} < p < X^{\frac{1}{t_v}}}} \frac{\Lambda_{f_v}(p^r)}{p^r} = \\
 &= \sum_{v=2}^k \sum_{n \leq X^{1-\frac{1}{t_{v-1}}}} \frac{f(n)}{n} \sum_{\substack{X^{\frac{1}{t_{v-1}}} < p^r \leq \frac{X}{n} \\ X^{\frac{1}{t_{v-1}}} < p < X^{\frac{1}{t_v}}}} \frac{\Lambda_{f_v}(p^r)}{p^r} = \\
 &= \sum_{v=2}^k \sum_{n \leq X^{1-\frac{1}{t_{v-1}}}} \frac{f(n)}{n} \ln \min\left(\frac{X^{1-\frac{1}{t_{v-1}}}}{n}, X^{\frac{1}{t_v}-\frac{1}{t_{v-1}}}\right) + O\left(\rho\left(X^{\frac{1}{t_1}}\right) \sum_{n \leq X} \frac{|f(n)|}{n}\right) = \\
 &= \sum_{v=2}^k \tau_v \sum_{X^{1-\frac{1}{t_v}} < n < X^{1-\frac{1}{t_{v-1}}}} \frac{f(n)}{n} \cdot \ln \frac{X^{1-\frac{1}{t_{v-1}}}}{n} + \\
 &+ \sum_{v=2}^k \tau_v \sum_{n \leq X^{1-\frac{1}{t_{v-1}}}} \frac{f(n)}{n} \cdot \ln X^{1-\frac{1}{t_{v-1}}} + O\left(\prod_{\rho \leq X} \left(1 + \sum_{r=1}^{\infty} \frac{|f(p^r)|}{p^r}\right) \rho\left(X^{\frac{1}{t_1}}\right)\right) = \\
 &+ \sum_{v=2}^k \tau_v \left\{ \int_{X^{1-\frac{1}{t_v}}}^{X^{1-\frac{1}{t_{v-1}}}} \left(\sum_{n \leq u} \frac{f(n)}{n} - \sum_{n \leq X^{1-\frac{1}{t_v}}} \frac{f(n)}{n} \right) \frac{du}{u} + \sum_{n \leq X^{1-\frac{1}{t_v}}} \frac{f(n)}{n} \ln X^{\frac{1}{t_v}-\frac{1}{t_{v-1}}} \right\} + \\
 &+ O\left(\rho\left(X^{\frac{1}{t_1}}\right) \prod_{v=2}^k \prod_{\substack{X^{\frac{1}{t_{v-1}}} < p \leq X^{\frac{1}{t_v}}}} \left(1 + \sum_{r=1}^{\infty} \frac{|f(p^r)|}{p^r}\right)\right) = \\
 &= \sum_{v=2}^k \tau_v \int_{X^{1-\frac{1}{t_v}}}^{X^{1-\frac{1}{t_{v-1}}}} m_f\left(u, X^{\frac{1}{t_1}}, \dots, X^{\frac{1}{t_{k-1}}}\right) \frac{du}{u} + \\
 &+ O\left(\rho\left(X^{\frac{1}{t_1}}\right) \cdot t_1^{A_2} \cdot t_2^{A_3-A_2} \dots t_{k-2}^{A_{k-1}-A_{k-2}} \cdot t_{k-1}^{A_k-A_{k-1}}\right).
 \end{aligned}$$

Ифодаҳои 1) ва 2) – ро муқоиса намуда, ҳосил мекунем:

$$\begin{aligned}
& m_f\left(X, X^{\frac{1}{t_1}}, \dots, X^{\frac{1}{t_{k-1}}}\right) \ln X - \int_1^X m_f\left(U, X^{\frac{1}{t_1}}, \dots, X^{\frac{1}{t_{k-1}}}\right) \frac{du}{u} - \\
& - \sum_{v=2}^k \tau_v \int_{X^{\frac{1}{t_v}} - \frac{1}{t_v}}^{X^{\frac{1}{t_{v-1}}} - \frac{1}{t_{v-1}}} m_f\left(U, X^{\frac{1}{t_1}}, \dots, X^{\frac{1}{t_{k-1}}}\right) \frac{du}{u} = \\
& = O\left(\rho\left(X^{\frac{1}{t_1}}\right) \cdot t_1^{A_2} \cdot t_2^{A_3-A_2} \dots t_{k-1}^{A_k-A_{k-1}}\right).
\end{aligned}$$

Баъди иваз намудани тағйирёбандаҳо ва тақсим кардани ҳар ду тарафи баробарӣ ба $\ln X$, пайдо мекунем:

$$\begin{aligned}
& t_1 m_f\left(X, X^{\frac{1}{t_1}}, \dots, X^{\frac{1}{t_{k-1}}}\right) - \int_0^{t_1} m_f\left(X^{\frac{u}{t_1}}, X^{\frac{1}{t_1}}, \dots, X^{\frac{1}{t_{k-1}}}\right) du - \\
& - \sum_{v=2}^k \tau_v \int_{t_1\left(1-\frac{1}{t_v}\right)}^{t_1\left(1-\frac{1}{t_{v-1}}\right)} m_f\left(X^{\frac{u}{t_1}}, X^{\frac{1}{t_1}}, \dots, X^{\frac{1}{t_{k-1}}}\right) \frac{du}{u} = \\
& = O\left(\frac{\rho\left(X^{\frac{1}{t_1}}\right)}{\ln X^{\frac{1}{t_1}}} \cdot t_1^{A_2} \cdot t_2^{A_3-A_2} \dots t_{k-1}^{A_k-A_{k-1}}\right).
\end{aligned}$$

Бо ҳамин теорема исбот шуд.

АДАБИЁТ

1. Левин Б.В., Файнлейб А.С. Применение некоторых интегральных уравнений к вопросам теории чисел // УМН. – 1967, т.22, вып.3(135), С.119-199.
2. Левин Б.В. Оценка специальных сумм и произведений, связанных с методом решета // Тр. ТашГУ, вып. 228 – 1963, с.69 – 89.
3. Постников А.Г. Введение в аналитическую теорию чисел // Москва: Наука. – 1971. — 416 с.

ЁҒТАНИ МУОДИЛАИ ИНТЕГРАЛӢ БАРОИ СУММАИ ЗАРБИ ФУНКСИЯҲОИ МУЛТИПЛИКАТИВӢ

Дар кори мазкур барои суммаи

$$m_f\left(X, X^{\frac{1}{t_1}}, \dots, X^{\frac{1}{t_{k-1}}}\right) = \sum_{\substack{n=n_1 \dots n_k \leq X \\ p/n_v \rightarrow X^{\frac{1}{t_v}} < p \leq X^{\frac{1}{t_{v-1}}}, v=\overline{1, k}}} \frac{f_1(n_1) \dots f_k(n_k)}{n_1 \dots n_k}$$

муодилаи интегралӣ – фарқӣ ёфта шудааст, ки дар ин ҷо $f_1(n_1), f_2(n_2), \dots, f_k(n_k)$ – функсияҳои мултипликативӣ буда, шартҳои муайянеро қаноат мекунад.

Калидвожаҳо: муодилаи интегралӣ, сумма, формула, баробарӣ, ҷамъкуниҳо, функсияҳои мултипликативӣ, бефосила, шартҳои ибтидоӣ.

НАХОЖДЕДИЕ ИНТЕГРАЛЬНОЕ УРАВНЕНИЕ ДЛЯ СУММ ПРОИЗВЕДЕНИЯ МУЛЬТИПЛИКАТИВНЫХ ФУНКЦИЙ

В настоящей работе для суммы

$$m_f\left(X, X^{\frac{1}{t_1}}, \dots, X^{\frac{1}{t_{k-1}}}\right) = \sum_{\substack{n=n_1 \dots n_k \leq X \\ p/n_v \rightarrow X^{\frac{1}{t_v}} < p \leq X^{\frac{1}{t_{v-1}}}, v=\overline{1, k}}} \frac{f_1(n_1) \dots f_k(n_k)}{n_1 \dots n_k}$$

найден интегральное уравнение, где $f_1(n_1), f_2(n_2), \dots, f_k(n_k)$ – мультипликативные

функции удовлетворяющие некоторым условиям.

Ключевые слова: интегральное уравнение, сумма, формула, равенство, суммирование, мультипликативные функции, непрерывности, начальные условия.

FINDING AN INTEGRAL EQUATION FOR THE SUMS OF PRODUCTS OF MULTIPLICATIVE FUNCTIONS

In this work, for the sum

$$m_f\left(X, X^{\frac{1}{t_1}}, \dots, X^{\frac{1}{t_{k-1}}}\right) = \sum_{\substack{n=n_1 \dots n_k \leq X \\ p/n_v \rightarrow X^{\frac{1}{t_v}} < p \leq X^{\frac{1}{t_v-1}}, v=1, \dots, k}} \frac{f_1(n_1) \dots f_k(n_k)}{n_1 \dots n_k}$$

an integral equation has been found, where $f_1(n_1), f_2(n_2), \dots, f_k(n_k)$ — are multiplicative functions that satisfy certain conditions.

Keywords: the integral equation, amount, formula, equality, summation, multiplicative to functions, unceasing, initial conditiong.

Маълумот дар бораи муаллиф: Худойбердиев Чавохир Исломиiddинович, магистри курси дуьومي кафедраи алгебра ва назарияи ададҳои факултети математика ва информатикаи ДДОТ ба номи Садриддин Айний, тел. 93 399 25 45, ш.Душанбе, кӯч. Мухаммадиев, хонаи 44, квартираи 134.

Худойбердиев Джавохир Исломиiddинович – магистр второго курса кафедры алгебры и теории чисел факультета математика и информатикаи ТГПУ им. Садриддина Айний, тел. 93 399 25 45,

г.Душанбе, ул. Мухаммадиева, дом 44, квартира 134.

Khudoiberdiev Javohir Islomiddinovich – second year master of the Departament of Algebra and number Theory of the Tajik state Pedagogical University named after Sadriddin Ayni, city of Dushanbe, tel. 93 399 25 45,

Dushanbe, st. Muhammadieva, house 44, apartment 134.

Қориева Наргис Бекназаровна,
магистранти курси2-юми факултети технология

ТАРМИМИ ҶУЗЪИЁТИ СИСТЕМАИ ОЗУҚАДИҲИИ МУҲАРРИКҲОИ КАРБЮРАТОРӢ

Раванди кори пурмахсули муҳаррикҳои карбюраторӣ аз кори бонизоми системаи озуқадиҳии он алоқамандии зиёд дорад. Ҳангоми кори тӯлонӣ ва ё саривақт нагузаронидани хизматрасониҳои техникӣ, дар ҷузъиёти ин система як қатор носозиҳо ба амал омада, раванди кори бонизоми муҳаррикҳо халалдор менамояд.

Барои системаро саривақт бо сӯзишварӣ таъмин намудан насоси сӯзишворикаш истифода мешавад. Дар раванди кори насоси сузишворикаши диафрагмагӣ эҳтимолияти ба амал омадани нозосиҳои зерин имконпазир мебошад: даридани диафрагма; зичу ҳамвор ҷойгир нашудани клапанҳо дар мавқеи асосияшон; суҷташавӣ ё шикастани пружинаи диафрагма; хӯрдашавии фишанг дар ҷойи расишаш бо меҳвар ва ломарказ; осеб дидани тана, сарпӯш ва ғайраҳо.

Диафрагмаеро, ки дар он даридагиҳо ва дигар нуқсонҳо мавҷуданд, инчунин клапанҳои корношоамгаштаро асосан иваз менамоянд. Дар баъзе ҳолатҳо дуруст

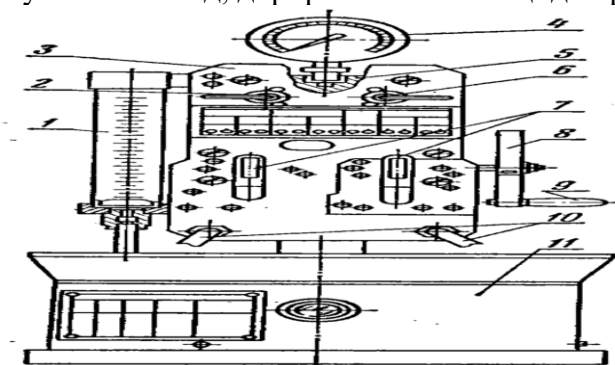
кардани клапанҳо бо роҳи соиш додан ба ягон лавҳа ё бо танаи онҳо молидани хамираҳо иҷозат дода мешавад. Тармим намудани ҷойҳои исти клапанҳо ба барқароркунии клапанҳои насоси кашанда монанд мебошад.

Бо ёрии таҷҳизоти махсус дарозии озод ва чандирии пуржинаи диафрагмаро месанҷанд. Масалан дар насоси муҳаррики дарунсӯзи карбюратории ЗИЛ-130 дарозии пуржина таҳти таъсири сарбории 40Н ба 17-19 мм баробар мебошад. Дарозии озоди ин пуржинаҳо мувофиқи нишондодҳои стандартӣ бояд ба 48-50 мм мувофиқат намояд [1.с 165].

Ҳангоми хӯрдашавии сӯроҳӣ дар фишанг пас зарурате пеш меояд, ки сӯроҳии ҷойи тирро бо парма калон карда, баъдан дар он гузоранд. Сатҳи хурдашудаи бо ҳам расандаи ломарказро бо роҳи андудан барқарор намуда, сипас аз рӯи нусха онро коркард менамоянд. Тана ва сарпӯши насосро, ки дар онҳо ноҳамвории андозаҳояшон 0,08 мм ба вучуд омадааст, бо роҳи тарошидан ва ё соиш доданд ба лавҳа, ҳамчунин молидани хамира барқарор менамоянд. Тана ва сарпӯши насосро, ки дар онҳо кафидагӣ ба амал омадааст, аз эътибор соқит менамоянд.

Ҳангоми ба танаи насос гузоштани сарпӯш тавсия карда мешавад, ки меҳи печдори пайваस्तкунандаро ба поён пахш карда баъдан саҳт намоянд.

Ҳолати насосро то тармим, инчунин сифати тармим ва ҷо ба ҷогузоштани қисмҳои онро бо роҳи озмоиш дар стенди ГАРО тамғаи 374 ё тамғаи 577 муқаррар менамоянд. Намунаи ин стенд, дар расми 1 пешниҳод карда шудааст.

Расми 1. Таҷҳизот барои санҷидани қобилияти кашандагии насосҳои сӯзишворикаш.

1- цилиндри ченакӣ; 2-ҷӯмаки ивазнамоии лӯлаи баромад ба чалак ё ба муҳити атроф; 3- панел; 4-манометр; 5- блок барои ҷӯмакҳои манометр; 6-ҷӯмаки бакордарории манометр; 7-ломарказ; 10-лӯлаҳои бензингузар; 11- чалак барои бензин.

Насоси санҷидашавандаро дар майдончаи махсус гузошта, онро дар ҷойи муайяншуда барои тамғаи насоси мазкур панели 3-юми стенд маҳкам карда лӯлаи сӯзишворигузари 10-ро ба чалаки 11 ва цилиндри ченакии 1 пайваस्त мекунанд. Бо роҳи тоб додани дастаки 9 наварди ломарказ 7 бензинро аз чалак бо цилиндр мекашад. Ҳангоми санҷиш маҳсулнокии насосро вобаста ба адади муайяни гашти насос ва фишори дар системаи озӯкадихии муҳаррикҳои карбюраторӣ ба вучудомадаро муайян менамоянд..

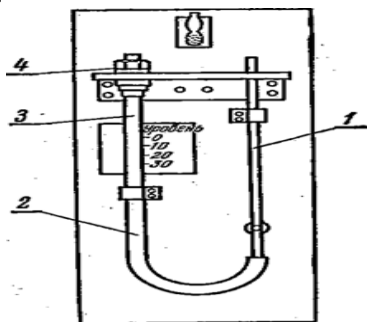
Яке аз ҷузъиёти асосӣ дар системаи озӯкадихии муҳаррикҳои карбюраторӣ ин карбюратор мебошад. Ҳангоми кор дар карбюратор як қатор носозиҳо ба вучуд омаданашон имконпазир мебошад: аз ҷумла осеббинии гупсар, тана, сарпӯш, тағйир ёфтани қобилияти гузаронандагии жиклёрҳо, чандирияи ҷузъҳои пуржино ва ғайраҳо.

Карбюраторро ба қисмҳо ҷудо намуда, тамоми ҷузъиёти онро хуб мешӯянд ва бо ёрии ҷуткаи мӯякдор тоза мекунанд. Дар ҷузъиёте, ки қатронҳо пайдо шудаанд, аз ҷумла дар жиклёр ва пошандаҳо, онҳоро дар ваннаҳои пӯшида бо ёрии атсетон ё скипидар мешӯянд. Пас аз шӯстан ин ҷузъиётро ҳатман хушк кардан зарур аст. Жиклёр, ва пошдиҳандаҳоро бо ёрии ҳавои фишораи баланд хушк менамоянд. Тоza кардани жиклёрҳо ва пошдиҳандаҳо бо ёрии сим иҷозат дода намешавад.

Носозиҳои механизми гупсари карбюратор ин зич ҷойгирнашудани гупсар аз ҳисоби дар он пайдошавии тарқишҳо ва ҷойҳои пачакшуда, инчунин зич

чойгирнашудани клапани сӯзанмонанд мебошад. Барои муайян намудани чойҳое, ки дар гупсар зич чойгир нашудаанд, онро дар оби то ҳарорати $80-90^{\circ}\text{C}$ гармкардашуда чойгир менамоянд. Агар дар тӯли 30 сония пайдошавии хубобчаҳо дар об мушоҳида карда нашавад, камераи гупсар бе нуқсон мебошад. Агар дар камераи гупсар ягон нуқсон ошкор карда шавад, онро калон карда, аз камера бензинро рехта, онро мешӯянд ва баъдан сӯрохиро лаҳимкорӣ мекунанд. Дар гупсарҳое, ки чойҳои қадшуда мавҷуданд, дар маркази чойи қадшуда, як сихро лаҳим карда баъдан чойи қадшудаи онро бо ёрии сих мекашанд. Гупсарҳо бояд вазни муайян дошта бошанд [2.24].

Расми таҷҳизот барои санҷидани зич чойгиршавии клапани сӯзаниро пешниҳод менамоям. (ниг. ба расми 2). Ин таҷҳизот бо маҷмуи асбобҳои ГАРО тамғаи 528 барои санҷидани қобилияти гузаронандагии жиклёрҳо васл карда шудааст. Клапани санҷандашавандаи 4 якҷоя бо штутсер ва сӯзан дар қисми болои лӯла гузошта мешавад. Лӯлаи 1-ро тахминан ба баландии 250 мм мебардоранд ва бо он то нишонаи сифр об мерезанд (нишонаи сатҳӣ дар шкалаи лӯла) 3. Баъдан лӯлаи 1-ро паст мекунанд. Дар ин ҳолат сатҳи об дар лӯла 3 низ ба поён рафта дар он чой беҳавоӣ ба вуҷуд меояд. Ҳангоми зичии клапан қаноатбахш будан, сатҳи об бояд, ки на тезтар аз 24 мм/ дақ. паст шавад.

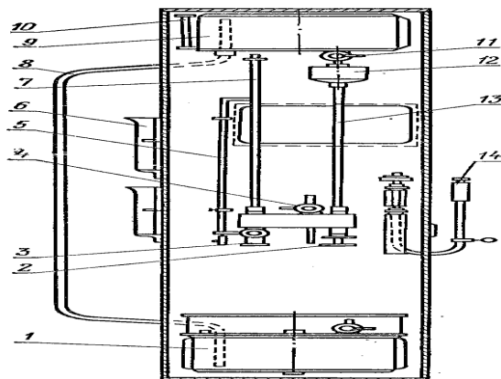
Расми 2. Таҷҳизот барои санҷидани зич чойгиршавии клапани сӯзанмонанди камераи гупсар. 1,3-лӯлаи шишагин; 2-лӯлаи резини; 4-клапан.

Ҳангоми қаноатбахш набудани зич чойгиршавии клапан қисми конусии онро (кунҷи конус 60°) дар дастгоҳ сайқал медиҳанд. Қисми хошияи онро дар штутсер бо ёрии пармаи дастӣ ё бо ёрии фрезии махсус чойгир менамоянд. Пас аз ин клапанро бо ёрии хамаи $M10-M14$ соиш медиҳанд. Бо чунин усул клапани экономайзерро, низ месанҷанд ва ё тармим менамоянд.

Ҳолати сӯрохиҳои калибровкакардашудаи жиклёрро барои сӯзишворӣ ва ҳаво вобаста аз миқдори гузаронандагӣҳои онҳо чен мекунанд.

Шароити техникий қобилияти гузаронидани жиклёрҳо муайян карда мешавад. Доир ба миқдори гузаронидани об (бо сантиметри кубӣ), ки аз жиклёр дар як дақиқа, ҳангоми фишори 10 КПа дар ҳарорати $20 \pm 10^{\circ}\text{C}$ мегузорад маълумот гирифта мешавад.

Бо ёрии асбоби махсус қобилияти гузаронандагии жиклёрҳо муайян карда мешавад. Нақшаи яке аз чунин таҷҳизотинамуди НИИАТ-528 дар расми 3-юм нишон дода шудааст.

Расми 3.Таҷҳизоти НИИАТ-528 барои тафтиши жиклёрҳо ва клапанҳои маҳкамшудаи карбюратор.

1-чалаки поёнӣ; 2- чӯмаки танзимнамӣ;3-штутсер барои гузоштани жиклёрӣ санҷидашаванда; 4-чӯмак барои баровардани ҳаво; 5- сихи нишондиҳанда; 6-мензуркаи ченкунанда; 7-лӯлаи фишорӣ; 8,13-лӯлаҳо ; 9- чалаки болоӣ; 10- лӯлай назоратӣ; 11-чӯмак; 12- камераи гупсар; 14-таҷҳизот санҷидани клапани сӯзанмонанд.

Баъдан тозакунӣ ва беравғаннамоии жиклёр гузaronида мешавад.

Дар чалаки 9-и асбоб об мерезанд. Бо тоб додани чӯмак ҷоришавии обро аз жиклёр таъмин менамоянд. Бо истифодаи вентили 2 кӯшиш менамоянд, ки ҳангоми аз жиклёр гузаштани об сатҳи он дар лӯлаи фишории 7 ба нишонаи 1000 мм баробар бошад. Пас аз ин, дар зерӣ жиклёр мензуркаи ченкунандаро гузошта ҳамзамон сониясанҷро ба кор мебароранд.

Бо гузаштани вақти муайян (одатан 1 дақиқа) мензуркаро мегиранду миқдори оби аз жиклёр баромадаро муайян менамоянд. Ҳамчунин қобилияти гузаронандагии онро бо $\text{см}^3/\text{дақиқа}$ ҳисоб мекунанд.

Жиклёрҳоеро, ки қобилияти гузаронандагӣшон ба талаботҳои техникӣ ҷавобгӯ нестанд, аз рӯи қоида онҳоро асосан бояд иваз намоянд. Дар баъзе ҳолатҳо қобилияти гузаронандагии онҳоро то меъёри муайяншуда барқарор намудан имконпазир аст.

Барои санҷидани маҳсулнокии насоси суръатфизо, камераи гупсаракро бо сӯзишворӣ пур мекунанд ва насосро 3-4 маротиба кашиш дода сӯзишвории онро ба мензурка рехта, ҳаҷмашро чен мекунанд ва аз рӯи он муайян менамоянд, ки ҳангоми даҳ маротиба кашиш додани насос, чӣ қадар сӯзишворӣ имконияти гузаштанро доро мебошад.

Тирҳои хурдашудаи дросел ва сарпӯши ҳаворо иваз менамоянд. Сӯроҳҳои тири карбюраторро васеъ намуда, дар онҳо гулҳои нав мегузоранд. Тири сарпӯш бояд, ки бе ягон хел андармошавӣ дар сӯроҳӣ тоб хӯрад. Фосилаи байни девори гулбачаҳои карбюратор ва пурра пӯшида шудани сарпӯш бояд яхела бошанд. Барои сарпӯши дроселӣ ин фосила ба 0,06 -0,1 мм баробар буда, барои сарпӯши ҳавоӣ он 0,15 -0,25 мм-ро ташкил медиҳад [6. с170.].

Пас аз тармим зичу боэтимод ҷойгиршавии ҷузъиёти карбюраторро санҷида, баъдан дар сатҳи лозима меъёри пошидани сӯзишвориро барои камераи гупсар танзим намудан лозим аст.

Чалак ва роҳҳои сӯзишвори гузари фишори паст. Чалаки сӯзишвориро пеш аз тармим бо маҳлули содаи каустикии 5%-а дар оби гарм мешӯянд. Баъдан онро бе сода се маротибаи дигар бо оби гарм ҳатман шустан лозим аст, то ин ки дар он ягон хел ғашҳо боқӣ намонанд. Агар ғашҳо боқӣ монанд, онҳо ба сӯзишворӣ ҳамроҳ шуда, полоҳи тозакунандаро маҳкам менамоянд, ки аз ин ҳисоб маҳкамшавии жиклёрҳо ба вучуд омада, раванди кори бонизоми муҳаррик халалдор мегардад.

Носозиҳои асосии чалак ин пайдошавии тарқишҳо ва сӯроҳҳо аз ҳисоби зангзанӣ, пачақшудагӣ, ҷудошавии сарак аз ҷойҳои лаҳимкардашуда ва ғайраҳо мебошанд. Носозиҳоро асосан бо роҳи мушоҳида кардан, инчунин санҷиш бо роҳи пур кардани чалак бо ҳаво ҷойгиркунии он дар ваннаи обдор таҳти фишори 0,02-0 0,03 МПа дар муддати 3 дақиқа муайян менамоянд [6. с.28]. Вобаста аз ҳаҷм ва хусусияти нуқсонҳои чалак онро, бо яке аз ин усулҳои маъмул тармим намудан имконпазир аст. Аз ҷумла, бо роҳи лаҳимкунӣ, лаҳимкунӣ бо роҳи дарбехнамоӣ, бо воситаи кафшери газӣ кафшер намудан, ширешкунӣ ё ширешкунӣ бо дарбех ё ин ки бо ёрии ширешҳои эпоксиидӣ ширеш намуданд. Ҷойҳои кам қадшударо тармим намудан зарурият надорад. Дар ҳолати зиёд будани қадшудагӣ аз сатҳи чалак ягон ҷояшро бурида ва аз он ғулачаи филизии бо ягон ресмон басташударо ворид намуда ресмонро кашида, ҷойҳои қадшударо рост мекунанд. Сипас ҷойи буридашударо аз нав кафшер менамоянд. Ҷойҳои тарқишдор ва сӯроҳҳоро дар лӯлаҳои сӯзишвори гузарон асосан бо роҳи лаҳимкорӣ барқарор менамоянд. Ҷойҳои қадшудаи лӯлаҳо мебуранд ва

лӯлаҳоро аз нав пайваст менамоянд.

Хуллас, ташкил намудани хизматрасониҳои техникии саривақтӣ ва тармими ҷузъиёти системаи озуқадиҳии муҳарриқи карбюраторӣ имкон медиҳад, ки қори бонизомии системаи ғизодиҳӣ таъмин карда шуда муҳаррик пурмахсул бо тамоми тавоноияш муддати тулонӣ ва боэътимод кор кунад.

АДАБИЁТ:

1. И.Е.Ульман Ремонт машин.-Москва: Колос. 1988,- 447 с.
2. Н.С.Олимов, М.Ч. Ширинов, ва дигарон. Тармими мошин.- Душанбе: ДДОТ ба номи С.Айнӣ, 2018. -86 с.
3. С.И., Румянцева Ремонт автомобилей.- М:”Транспорт”, 1988, -327 с.
- 4.С.Литвинов, Я.Е., Фаробин Автомобиль. М:” Машиностроение”, 1989,- 229 с.
- 5.В.А.Родичев, Автомобили сабукрав.Душанбе:2005,-103 с.
- 6.Т.М.Камолов, Тракторҳо ва автомобилҳо. Душанбе: ООО ”ИРАМ2017” ,2021,- 413 с.
- 7.А.В. Николаевко, В.С.Шкрабак, Энергетические машины и установки. Двигателей внутреннего сгорания.-СПб.:Изд-воСПбГАУ, 2004.-438 с.,

РЕМОНТ ДЕТАЛЕЙ СИСТЕМЫ ПИТАНИЯ КАРБЮРАТОРНЫХ ДВИГАТЕЛЕЙ

В статье рассматриваются способы ремонта и восстановления деталей системы питания карбюраторных двигателей. Основные неисправности бензонасоса диафрагменного типа следующие: разрывы диафрагмы, нарушения плотности прилегания клапанов к седлам, ослабление или поломка пружины диафрагмы, износ рычагов в сопряжении с осью и эксцентриком, повреждения корпуса и крышки. С помощью прибора или приспособления проверяют свободную длину и упругость пружины диафрагмы. Например у насоса двигателей ЗИЛ-130 равняется 17-19 мм под нагрузкой 40Н. Свободная длина этих пружин должна быть соответственно равна 48 и 50 мм. При износе отверстия в рычаге под ось его рассверливают и ставят втулку. Изношенную поверхность касания с эксцентриком можно восстановить наплавкой и обработкой по шаблону. Корпус и крышку насоса, имеющие трещины и обломы, выбраковывают.

Ключевые слова: поплавков, бак, пайка, питания, трубок, болванка, сварка, коррозия, отверстия, эксцентрик.

REPAIR OF CARBURETOR ENGINE FUEL SYSTEM COMPONENTS

The article discusses methods for repairing and restoring carburetor engine fuel system components. The main faults of a diaphragm-type fuel pump are as follows: diaphragm ruptures, poor valve seat fit, weakening or breakage of the diaphragm spring, wear of the levers in conjunction with the axle and eccentric, damage to the housing and roof. The free length and elasticity of the diaphragm spring are checked using a device or fixture. For example, the ZIL-130 engine pump is 17-19 mm under a load of 40 N. The free length of these springs should be 48 and 50 mm, respectively. If the hole in the lever under the axle is worn out, it is drilled out and a bushing is installed. The worn contact surface with the eccentric can be restored by surfacing and template processing. The housing and cover of the pump that have cracks and breaks are rejected.

Key words: float, tank, soldering, power supply, tubes, blank, welding, corrosion, holes, eccentric.

About the author: Korieva Nargis, second-year master's student at the Tajik State Pedagogical University named after Sadриддин Aini. Phone: +992987204153

Supervisor: Olimov Nasриддин Solinovich, PhD, Associate Professor of the Department

of General Technical Disciplines and Mechanical Engineering at the Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Aini. Phone: +992 935928690.

Маълумот дар бораи муаллиф: Қориева Наргис магистранти соли дуҷуми факултети технологияи Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ. Телефон: +992 987 204153

Рохбари илмӣ: Олимов Насриддин Солиҳович, номзади илмҳои химия, дотсенти кафедраи фанҳои умумитехникӣ ва мошиншиносии Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ. Телефон: +992 935928690.

Сведения об автор: Қориева Наргис магистрант второго курса Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айна. Телефон: +992 987 204153

Научный руководитель: Олимов Насриддин Солиҳович, к.х.н., доцент кафедры общитехнических дисциплины и машиноведения Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айна. Телефон: +992 935928690.

Собирова Зарина Қурбоналиевна,
магистри курси 1-уми факултети технология

ТАЪИНОТ ВА ТАВСИФИ ЧУЗЪҲОИ МАСНУОТ

Пешрафти илмӣ-техникии мошинасозӣ асосан тараққӣ ва такмил додани тамоми хоҷагии халқи мамлакатро муайян мекунад. Муҳимтарин шартҳои тезондани пешрафти илму техника баланд бардоштани ҳосилонокӣ меҳнат, зиёд кардани самарҳои истеҳсолоти ҷамъиятӣ ва беҳтар намудани сифати маҳсулот мебошад. Такмил додани усулҳои технологияи истеҳсоли мошинҳо аҳамияти якуминдараҷа дорад.

Сифати мошин, эътимодноӣ, дарозумрӣ ва самаранокӣ дар истифодабарӣ на танҳо ба мукаммалии конструксияи он, балки ба технологияи истеҳсолот низ вобаста аст.

Чузъи Таҷа «кронштейн», ки барои таҳқиқот интиҳоб карда шудааст, қисми интиқоли мобайнии пули миёнаи мошини «ПАЗ» ба ҳисоб меравад. Маводи чузъ аз пӯлоди 35 интиҳоб шуда, сахтии 207...255 НВ-ро доро мебошад. Таҷа «кронштейн» барои пайвасти кардани интиқоли мобайнӣ бо механизми дифференсиалии мости миёна ва интиқоли моменти тобдиханда пешбинӣ шудааст. Дар раванди кор, таҷа «кронштейн» ба шиддати тобхури дучор мегардад. Ба ду сӯроҳии 0,35 мм (сатҳи А) салиб (крестовина) гузошта мешавад ва ду подшипникҳои арғунҷакдор ба ҷое шинонда мешаванд, ки дар он салиб (крестовина) ҷойгир карда мешавад. Пас аз он салиб (крестовина) ба сӯроҳии таҷа (кронштейн), ки он ба кубури интиқоли мобайнӣ кафшер карда шудааст, гузошта мешавад.

Таҷа «кронштейн» бо механизми дифференсиалӣ аз рӯи сатҳи чуқур пайвасти мешавад ва ба он бо ёрии санҷоқак (шпилька) ба сӯроҳи марказии диаметри 20 мм гузошта шуда, маҳкам карда мешавад. Санҷоқак (шпилька) расиши кӯтоҳи қуввагии байни вилка ва ҳалқапайванди (фланеци) механизми дифференсиалиро таъмин мекунад. Сатҳи таҷа (кронштейн) - ро ба гурӯҳҳои зерин тақсим кардан мумкин аст:

Сатҳи асосии корӣ:

А — сатҳи дохилии цилиндрӣ мм — сӯроҳии подшипникҳои арғунҷакдор — аз руи квалитети 7-уми аниқӣ сохта шудааст, шахшӯлии сатҳи $R_a = 12,5$ -ро дорад. Иҷозаи (допуск) дар як ҳат ҷойгиршавии сӯроҳиҳо нисбат ба тири пойгоҳӣ дар ифодаи қутрии 0,030 мм.

Б - Сатҳи чуқурӣ ёнии цилиндрӣ барои ҳалқапайванди (фланеци) механизми

дифференсиалӣ аз рӯи квалитети 9- уми дақиқӣ сохта шудааст, шахшӯлии сатҳи Ra - 6,3-ро дорад. Иҷозаи (допуск) мутаносиби сатҳҳои ёнӣ нисбат ба ҳамвории пойгоҳии симметрия дар ифодаи радиусии 0,075 мм.

В- Сатҳи силиндрӣ ёни берунаи чуқурӣ

$\varnothing 71,5^{+0,02}_{-0,02}$ барои ҳалқапайванди (фланеци) механизми дифференсиалӣ – аз рӯи квалитети 9-уми аниқӣ иҷро карда шудааст, шахшӯлии сатҳи Ra - 6,3-ро дорад. Иҷозаи (допуск) мутаносиби сатҳҳои ёнӣ нисбат ба ҳамвории пойгоҳии симметрия дар ифодаи радиусии 0,075 мм.

Сатҳи пайвастиҳои ҷудошавандаи беҳаракат:

Г- Сатҳи силиндрӣ дохилии $\varnothing 20^{+0,02}_{-0,02}$ мм - сӯроҳӣ барои санчоқак (шпилька) – аз рӯи квалитети 9-уми аниқӣ иҷро карда шудааст, шахшӯлии сатҳи Ra = 6,3-ро дорад. Иҷоза (допуск) ба мавзёи тамоил доштани сӯроҳӣ дар ифодаи қутрии 0,4мм

Д - Сатҳи силиндрӣ дохилии 06 мм – сӯроҳӣ барои меҳҳои печдор (болтҳо) – аз рӯи квалитети 9-уми аниқӣ иҷро карда шудааст, шахшӯлии сатҳи Ra = 20-ро дорад.

Сатҳҳои боқимонда:

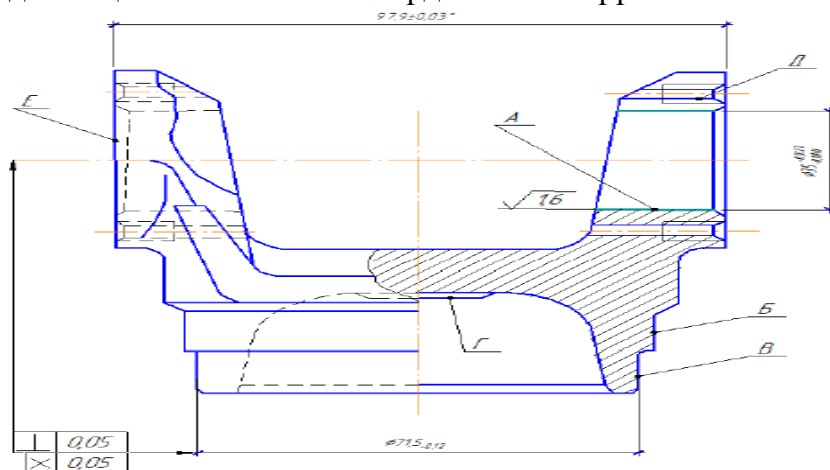
Е – Сатҳи ёнии чашмак (сӯроҳ, проушин) (андоза 60 мм) аз рӯи квалитети 9-уми аниқӣ иҷро карда шудааст, шахшӯлии сатҳи Ra = 40-ро дорад. Иҷозаи (допуск) перпендикулярнокии сатҳҳои ёнии чашмак (сӯроҳ, проушин) нисбати тири умумии сӯроҳии чашмак 0,1мм.

Гуруҳбандии ҷузъҳое, ки ба қитъаи истехсол кардан тааллуқ доранд.

Дар ин қитъа ҷузъҳои конфигуратсияҳои якхела коркард карда мешаванд ва чун қоида, аз ҳамдигар аз рӯи андозаҳои умумӣ фарқ мекунанд, бинобар ин, бо дарназардошти хусусиятҳои инфиродӣ дар як қитъа бо истифода аз як технология истехсол кардан мувофиқи мақсад аст [1, 2].

Дар ин қитъа таҷҳизоте ҷойгир кардан лозим аст, ки тамоми номгӯи ҷузъҳоро кор карда тавонад ва дар баробари ин дараҷаи баланди аз нав дурустшаванда барои паст кардани хароҷот ба аз нав дуруст кардани таҷҳизот дошта бошад ва инчунин яке аз омилҳои муҳимтарин пурра аз кор таъмин будани таҷҳизот ба ҳисоб меравад.

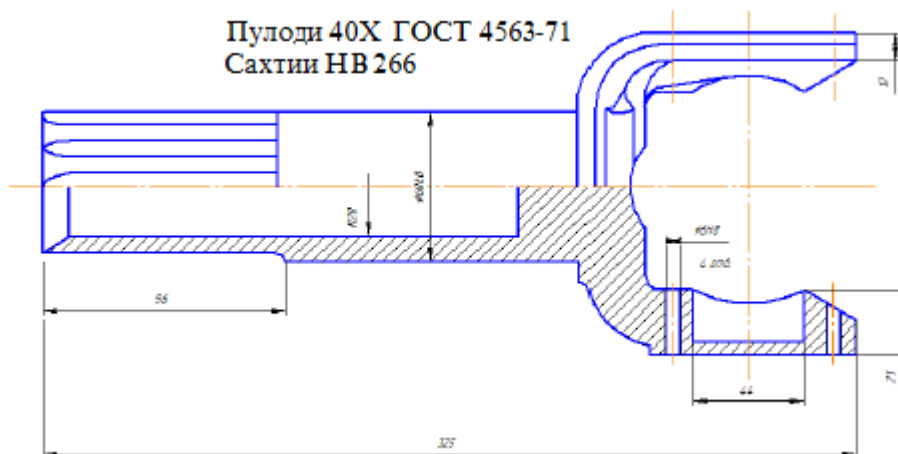
Ҳамаи ин талаботро дастгоҳи алмосӣ- харротӣ дар пойгоҳи модели 2706 ва дастгоҳи нимаавтоматии пардозииш – харротии 66.43.001 қонё мекунад.

Расми 1.1 – Элементҳои конструктивии ҷузъи таъя (кронштейн)

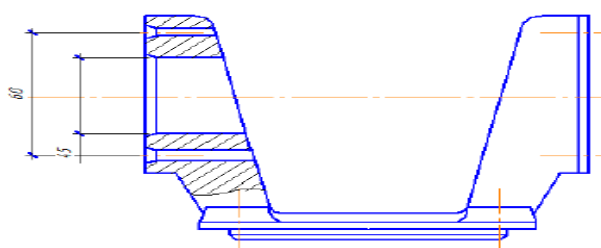
Ҷузъиётҳои намоёндагӣ инҳоянд:

1 Вилкаи лағжанда (расми 1.2)

Расми 1.2. Вилкаи лағжанда

2 Тақя (кронштейн)- ҳалқапайванд (фланец) (расми 1.3)

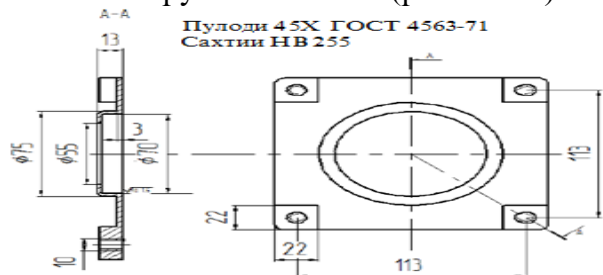
Расми 1.3 – Ҳалқапайванди (фланец) вилкаи лағжанда

Ҳалқапайванд (фланец) (рисунок 1.4)

Расми 1.4 – Ҳалқапайванд (фланец)

4 Танаи берунии зичшавӣ (расми 1.5)

Расми 1.5 – Танаи берунии зичшавӣ

Таъиноти хизмати чӯз ва талаботи техникӣ ба он

Дар тақя (кронштейн) талаботи техникӣ зерин татбиқ карда мешаванд:

1. Сахтии 207... 255НВ.
2. Синфи аниқии металлпораи Т4, гурӯҳи пӯлоди М2, дараҷаи мураккабӣ С4, индекси аслӣ 14 ГОСТ 7505-89.
3. Талаботи техникӣ ба металлпора аз рӯи гр. И ГОСТ 8479-70.
4. Нишебии қолабгирии нишондоданашуда 7°.
5. Радиуси қолабгирии нишондоданашуда 3 мм.

АДАБИЁТ

1. Горбачевич, А.Ф. Курсовое проектирование по технологии машиностроения: учебное пособие для вузов/ А.Ф. Горбачевич, В.А. Шкред. М: – ООО ИД

«Альянс.», 2007 – 256 с.

2. Ковшов, А. Н. Технология машиностроения : учеб. для вузов / А. Н. Ковшов. - Изд. 2-е, испр. ; Гриф УМО. - Санкт-Петербург [и др.] : Лань, 2008. - 319 с.

ТАҒИНОТ ВА ТАВСИФИ ЧУЗЪҲОИ МАСНУОТ

Пешрафти илмӣ-техникии мошинасозӣ асосан тараққӣ ва тақмил додани тамоми хоҷагии халқӣ мамлакатро муайян мекунад. Муҳимтарин шартҳои тезондани пешрафти илму техника баланд бардоштани ҳосилнокии меҳнат, зиёд кардани самараи истеҳсолоти ҷамъиятӣ ва беҳтар намудани сифати маҳсулот мебошад. Тақмил додани усулҳои технологияи истеҳсоли мошинҳо аҳамияти якуминдараҷа дорад. Чузӣ Тақия «кронштейн», ки барои таҳқиқот интиҳоб карда шудааст, қисми интиқоли мобайнии пули миёнаи мошини «ПАЗ» ба ҳисоб меравад. Маводи чуз аз пӯлоди 35 интиҳоб шуда, сахтии 207...255 НВ-ро доро мебошад. Тақия «кронштейн» барои пайвасти кардани интиқоли мобайнӣ бо механизми дифференсиалии мости миёна ва интиқоли моменти тобдиханда пешбинӣ шудааст. Дар раванди кор, тақия «кронштейн» ба шиддати тобхурӣ дучор мегардад. Ба ду сӯроҳии 0,35 мм (сатҳи А) салиб (крестовина) гузошта мешавад ва ду подшипникҳои арғунҷакдор ба ҷое шинонда мешаванд, ки дар он салиб (крестовина) ҷойгир карда мешавад. Пас аз он салиб (крестовина) ба сӯроҳии тақия (кронштейн), ки он ба кубури интиқоли мобайнӣ кафшер карда шудааст, гузошта мешавад.

Калимаҳои калидӣ: чуз, механизм, салиб, интиқоли, тақия, санҷоқак

НАЗНАЧЕНИЕ И ОПИСАНИЕ УЗЛА ИЗДЕЛИЯ

Научно-технический прогресс в машиностроении в значительной степени определяет развитие и совершенствование всего народного хозяйства страны. Важнейшими условиями ускорения научно-технического прогресса являются рост производительности труда, повышение эффективности общественного производства и улучшение качества продукции. Данная деталь «Кронштейн» является составным элементом промежуточной передачи среднего моста автомобиля «ПАЗ». Материалом детали служит сталь 35 твердостью 207...255 НВ.

Кронштейн предназначен для соединения промежуточной передачи с механизмом дифференциала среднего моста и передачи крутящего момента. В процессе работы кронштейн испытывает напряжения кручения. В два отверстия 0,35 мм (поверхность А) вставляется крестовина и запрессовываются два подшипника качения, в которых и базируется крестовина. Крестовина затем вставляется в отверстия кронштейна, привариваемой к трубе промежуточной передачи.

Ключевые слова: деталь, механизм, крестовина, передачи, кронштейн, шпилька

PURPOSE AND DESCRIPTION OF THE PRODUCT UNIT

Scientific and technological progress in mechanical engineering largely determines the development and improvement of the entire national economy of the country. The most important conditions for accelerating scientific and technological progress are increasing labor productivity, increasing the efficiency of social production and improving product quality.

This «Bracket» part is a component of the intermediate transmission of the middle axle of the «PAZ» vehicle. The material of the part is steel 35 with a hardness of 207...255 HB. The bracket is designed to connect the intermediate gear to the differential mechanism of the middle axle and transmit torque. During operation, the bracket experiences torsional stress. A crosspiece is inserted into two 0.35 mm holes (surface A) and two rolling bearings are pressed into place, in which the crosspiece is based. The crosspiece is then inserted into the holes of the bracket, which is welded to the intermediate gear pipe.

Key words: part, mechanism, crosspiece, gears, bracket, pin.

Маълумот оид ба муаллиф: Собирова Зарина Қурбоналиевна- магистранти соли

якуми факултети технология Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айни тел: +992883772929

Сведения об авторе: Собирова Зарина Курбаналиевна – магистр первого курса факультета технологии Государственного педагогического университета Таджикистана имени С. Айна тел: +992883772929

Information about the author: Sobirova Zarina Kurbanalievna – first-year master of the Faculty of Technology of the State Pedagogical University of Tajikistan named after S. Aini Phone: +992883772929

Маълумот дар бораи роҳбари илмӣ: Убайдов Салмоншо Одинаевич – дотсент мудири кафедраи технология нақшакашӣ ва дизайни факултети технологияи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айни тел: 559455559

Сведения о научном руководителе: Убайдов Салмоншо Одинаевич – доцент, заведующий кафедрой технологии, черчения и дизайна факультета технологии Государственного педагогического университета Таджикистана имени С. Айна, тел: 559455559.

Information about the scientific supervisor: Ubaidov Salmonsho Odinaevich – Associate Professor, Head of the Department of Technology, Drawing and Design, Faculty of Technology, State Pedagogical University of Tajikistan named after S. Aini, phone: 559455559.

Ҳакимзода Парвина Убайдулло,
магистри курси 1 факултети химия кафедраи химияи органики ва
биологӣ

ФУНКСИЯҲОИ АСОСИИ ИЗОЛЕЙТСИН ДАР ОРГАНИЗМИ ЗИНДА

Изолейцин – ин аминокислотаи занҷири шохадор аст, ки нақши калидӣ дар нигоҳ доштани табодулооти энергетикӣ ва таъмини саломатии организм мебозад. Он на танҳо дар равандҳои асосии метаболитикӣ ширкат мекунад, балки ба бисёр дигар паҳлӯҳои саломатӣ низ таъсир мерасонад. Изолейтсин инокислотаи ғайричуброншаванда аст, ки барои нигоҳ доштани функсияҳои мухталифи организм, аз ҷумла табодулооти энергия ва барқарор кардани мушакҳо зарур аст. Бо вучуди ин, истеъмоли он бояд мувозинат дошта бошад, то ки аз норасоии ӯ зиёдатии он пешгирӣ шавад, ки ҳарду метавонанд бо натиҷаҳои номатлуб оварда расонанд. Барои аксарияти одамоне, ки ғизои гуногун ва мувозинатшуда истеъмол меkunанд, ба монанди гушти гов, моҳӣ, маҳсулооти ширӣ ва лӯбиё, хатар аз норасоии изолейтсин кам аст.

Масалан, одамоне, ки диетаи гречиха(марчонак) мебошад, метавонанд мутмаин бошанд, ки миқдори кофии ин аминокислотаро мегиранд, зеро гречиха манбаи хуби сафедаи растанӣ, аз ҷумла изолейин аст(7).

Аммо, норасоии изолейтсин метавонад дар одамоне, ки протеинро аз ғизо қабул намеkunанд ё дар одамоне, ки диетаи ками сафедаги доранд, ба вучуд ояд. Дар чунин ҳолатҳо, метавон ба иловаҳои биологӣ, ки изолейтсин доранд, муроҷиат кард. Барои ба даст овардани натиҷаҳои

беҳтарин, тавсия дода мешавад, ки аминокислотаро бо лейтсин ва валин якҷо қабул кунанд, ки таъсири инергетикӣ барои беҳтар кардани ҷаббидани он ва таъсири он таъмин мекунад. Ҳамчун дигар аминокислотаҳои бо занҷири шохадор, изолейтсин як ҳамкориҳои муҳим бо дигар аминокислотҳо, ба монанди триптофан ва тирозин, дорад, зеро ҳамаи онҳо барои интиқол аз монети гематоэнтсефаликӣ рақобат мекунанд.

Ин ҳамкориҳо ба сатҳи серотонин ва дигар нейротрансмиттерҳо таъсир мерасонанд, ки ин метавонад барои ҳолати психоэмотсионалии инсон муҳим бошад. Ғайр аз ин, изолейтсин аминокислотаи гидрофобӣ аст, ки дар об ҳал намешавад. Аммо, он хуб бо сафедаҳо аз манбаъҳои растанӣ ва ҳайвонот, инчунин бо кислотаҳои ҷарбӣ носер, ки дар бодом, тухмӣ ва рағанҳои растанӣ мавҷуданд, алоқаманди хуб мекунад. Ин омезооптималиишҳо ба беҳтар кардани ҷаббидашавии изолейтсин ва функционалии он дар организм кӯмак мерасонанд. Шарҳи функсияҳои асосии изолейтсин. Изолейтсин – ин аминокислотаи занҷири шохадор аст, ки нақши калидӣ дар нигоҳ доштани табодулотҳои энергетикӣ ва таъмини саломатии организм мебозад.

Он на танҳо дар равандҳои асосии метаболитикӣ ширкат мекунад, балки ба бисёр дигар паҳлӯҳои саломатӣ низ таъсир мерасонад. Бинобар ин мо дар ин қор тасмим гирифтаем ки оиди функсияҳои асосии изолейтсин дар организм маълумот диҳем, ки дар намуди умумӣ онҳо чунинанд.

Нигоҳдорӣ ва баланси энергетикӣ - Изолейтсин, чун дигар аминокислотҳои бо шоха, нақши калидиро дар нигоҳ доштани мубодилаи энергетикӣ дар организм мебозад. Вай кӯмак мекунад, ки захираҳои гликоген дар мушакҳо нигоҳ дошта шаванд, ки метавонанд ба суръат ба энергия, ки барои фаъолияти физикӣ лозим аст, табдил ёбанд. Ин махсусан барои варзишгарон ва одамоне, ки ҳаёти фаъол доранд, муҳим аст, зеро ба онҳо имкон медиҳад, ки қобилияти физикии калонро нигоҳ доранд.

Назоратии таркиби сафедаҳои мушакӣ-Вақте ки мушакҳо ба борҳои шадид дучор мешаванд, онҳо таҳти фишор қарор мегиранд, ва дар ин раванде, эҳтимолан таҳриби сафедаҳо ба вучуд меояд. Изолейтсин кӯмак мекунад, ки ин раванди таҳрибиро пешгирӣ кунад, бо ин роҳ мушакҳоро аз вайроншавӣ муҳофизат мекунад ва ба барқароршавии онҳо пас аз борҳои шадид кӯмак мерасонад. Ин хусусият махсусан барои одамоне, ки бо машқҳои қувватӣ машғуланд ё барои барқароршавӣ пас аз осебҳо муҳим аст.

Ширкат дар синтези сафедаҳо-Изолейтсин як чӯзӣ муҳими синтези сафедаҳо мебошад, ки сафедаҳои сохтории нахҳои мушакӣ ва дигар молекулаҳои ҳаётан муҳимро дар бар мегирад. Аз ин рӯ, барои рушди мушакҳо ва

барқарорсозии бофтаҳо муҳим аст.

Нигоҳдорӣ аз сатҳи глюкозai хун -Ин аминокислота дар нигоҳ доштани сатҳи меери глюкоза дар таркиби хун иштирок мекунад, ва кӯмак мерасонад, то аз тағйироти шадиди сатҳи канд даро таркиби хун пешгирӣ карда шавад. Ин барои одамони диабет ё касонест, ки меҳоханд сатҳи кандии хунро солим нигоҳ доранд, махсусан муҳим аст.

Пӯшида кардани системаи иммунӣ - Изолейтсин ҳамчунин нақши муҳими худро дар нигоҳ доштани системаи иммунӣ мебозад, ки дар истехсоли антителҳо кӯмак мекунад, ки ба организм барои муҳофизат аз сироятҳо ва бемориҳо кӯмак мерасонад.

Талаботии рӯзона ва тарзии қабул кардан-Ниези рӯзона ба изолейцин аз сатҳи фаъолиятҳои ҷисмонӣ ва ҳолати умумии саломатии инсон вобаста аст. Ҳамагӣ як нафар калонсол ба тақрибан 20-30 мг изолейцин барои ҳар кило вазни бадан дар як рӯз эҳтиёҷ дорад. Барои варзишгарон ё одамоне, ки бо фаъолиятҳои ҷисмонӣ машғуланд, ин эҳтиёҷот метавонад хеле бештар бошад.

Изолейтсинро метавон аз хӯрокҳо, аз ҷумла маҳсулоти наботот ва ҳайвонот ба даст овард. Хусусан гӯшт, моҳӣ, тухм, инчунин лӯбиё ва бодом ба ин аминокислота бой мебошанд. Дар баъзе ҳолатҳо, масалан, барои вегетарианҳо ё одамоне, ки хӯроки маҳдуд доранд, эҳтиёҷ ба изолейтсин метавонад бо истифода аз иловаҳо таъмин гардад.

Норасоӣ ва зиёдии изолейтсин-Норасоии изолейтсин дар организм метавонад боиси вайрон шудани табодулотӣ моддӣ, коҳиш ёфтани массаи мушакҳо, пастшавии истодагариҳои ҷисмонӣ ва суст шудани барқароршавӣ пас аз кори ҷисмонӣ гардад. Он инчунин метавонад ба системаи масунияти таъсир расонида, боиси мушкilot дар маркази глюкоза дар хун шавад.

Зиёдии изолейцин, умуман, мушкilot эҷод намекунад, зеро организм қобилияти танзими сатҳи онро дорад. Аммо, истеъмоли аз ҳад зиёди аминокислотҳои занҷири шохдор дар миқдори калон метавонад ба гурдаҳо ва чигар фишор орад ва инчунин ба метаболизми дигар аминокислотҳо таъсир расонад.(3)

Таъсир бо дигар аминокислотаҳо-Изолейтсин бо дигар аминокислотҳо, ба монанди лейтсин ва валин, алоқаманд мебошад, ки таъсири умумии онҳоро дар барқарор кардани мушакҳо ва афзоиши энергия тақвият мебахшад. Ҳамчунин муҳим аст, ки аминокислотҳои занҷири шохдор бо витамини гурӯҳи В, ки дар метаболизми онҳо кӯмак мерасонад, ба ҳамдигар таъсир мерасонанд.

Функсияҳои

асосии

изолейцин

Нигоҳ доштани барқароршавии мушакҳо ва бофтаҳо- Изолейтсин барои барқарорсозӣ ва табобати бофтаи мушакҳои зарардида зарур аст. Вай кӯмак мекунад, ки вайроншавии мушакҳо пешгирӣ шавад ва инчунин барои барқароршавӣ пас аз ҷароҳатҳо ва амалиётҳо истифода мешавад. Як функсияи муҳим дар нигоҳ доштани сатҳи сафедаи мушакӣ мебошад,

ки кӯмак мекунад, ки барқароршавӣ ва афзоиши мушакӣ сурат мегирад.(4)

Иштирок дар синтези глюкоза ва кетонҳои бадан- Бо вучуди он, ки изолейтсин худаш ба синтези гликоген кӯмак намекунад, вай дар равандҳои метаболизми глюкоза иштирок мекунад. Организм метавонад изолейтсинро барои синтези глюкоза истифода барад, ки дар шароити норасоии карбогидратҳо, масалан, ҳангоми фаъолиятҳои ҷисмонӣ дарозмуддат ё дар давоми диетиаи кам истеъмоли ангиштобҳо муҳим аст.

Кӯмак ба системаи масунияти ва захргузори захираҳо- Изолейтсин ҳамчун стимулятори системаи масунияти амал мекунад, дар ташкили гемоглобин иштирок мекунад ва кӯмак мекунад, ки захираҳо шифо ёбанд. Ин хусусиятҳо на танҳо барои барқароршавӣ пас аз ҷароҳатҳо, балки барои кори дурусти системаи масунияти низ муҳим мебошанд, ки организмро аз инфекцияҳо муҳофизат мекунад.

Нигоҳ доштани сатҳи глюкоза дар хун -Изолейтсин кӯмак мекунад, ки сатҳи глюкоза дар хун устувор бошад, ки гипогликемияро пешгирӣ мекунад ва дар меер нигоҳ доштани таъбулоти карбогидратҳо кӯмак мерасонад, махсусан вақте ки шахс фаъолиятҳои ҷисмонӣ зиёд мекунад.(6)

Хусусиятҳои зиддибактериявӣ. -Тадқиқотҳои охирин нишон медиҳанд, ки изолейтсин хусусиятҳои зиддибактериявӣ, хусусан дар рӯдаҳо, дорад. Таҳқиқот нишон доданд, ки 2 г изолейтсин метавонанд дар табобати диареяи шадид дар кӯдакон кӯмак кунанд, ки ин нақши онро дар нигоҳ доштани саломатии системаҳои ҳазмшавӣ таъкид мекунад.(8)

Ниези рӯзона ба изолейцин-Ниези рӯзона ба изолейтсин барои нигоҳ доштани саломатии муқаррарӣ 3-4 г аст. Бо ин ҳол, эҳтиёҷоти аминокислотаҳо барои одамоне, ки фаъолиятҳои ҷисмонӣ мекунанд, махсусан варзишгарон, бештар мешавад, ки барои онҳо тавассути формула ҳисоб карда мешавад: 48-72 мг аминокислота ба 1 кг вазни бадан. Моҳияти муҳим ин аст, ки норасоии изолейтсин метавонад бо нишонаҳои монанд ба гипогликемия зоҳир шавад, зеро аминокислота дар нигоҳ доштани сатҳи дурустии канд дар хун иштирок мекунад.(2)

Истифодаи изолейцин барои варзишгарон-Изолейтсин барои афзоиш ёфтани истодагарӣ, беҳтар кардани барқароршавӣ пас аз машқҳо ва пешгирии харобшавии сафедаи мушакҳо аз ҷониби варзишгарон фаъолона истифода мешавад. Бо қобилияти он барои ҷамъ кардани энергия ҳангоми бори ҷисмонӣ, ин аминокислота кӯмак мекунад, ки варзишгарон самараноктар захираҳои энергияи худро истифода баранд ва пас аз тренингҳои шадид барқарор шаванд.

Изолейтсин, мисли дигар аминокислотҳои занҷири шохдор, нақши муҳим дар нигоҳ доштани саломатӣ ва энергия мебозад, аммо истеъмоли он бояд мувозинат дошта бошад, то ки оқибатҳои номатлуб барои саломатӣ пешгирӣ шаванд.

Тарзи қабул кардани изолейцин-Барои он ки организм аз изолейтмин

манфиати максималӣ гирад, муҳим аст, ки эътибор дошта бошем, ки самаранокии он бо якҷоя кардани ду аминокислотаи дигар бо занҷири шохдор — лейтсин ва валин ба таври назаррас афзоиш меёбад. Пропорсияи идеалии аминокислотҳо чунин аст: 2 мг лейтсин ва 2 мг валин барои 1 мг изолейтсин. Ин нисбат ба беҳтар кардани ҷаббидани он ва таъсири он кӯмак мерасонад. Қабули изолейтсин метавонад барои одамони бо баъзе бемориҳо дошта махсус бошад. Масалан: • Мушкilot бо гурдаҳо ё ҷигар, бемориҳои аллергия ба изолейтсин — ҳамаи ин ҳолатҳо машварати духтурро пеш аз шурӯъ кардани қабул кардани иловаҳои аминокислотӣ талаб мекунад. Истеъмоли зиёд метавонад вазъи беморииро шадидтар кунад.

• Одамоне, ки миқдори зиёди сафеда истеъмол мекунанд, метавонанд эҳтиёҷ ба кам кардани миқдори изолейтсин дошта бошанд, то ки ба организм фишор наоранд.

• Ғайр аз он, барои одамон бо зарарҳои мушакҳо ё узвҳои дохилӣ, инчунин барои одамоне, ки сатҳи пасти хун доранд ё мушкilotи рӯхӣ доранд, истифодаи изолейтсинро бештар кардан мумкин аст.

Норасой ва зиёдати изолейцин-Норасоии изолейцин метавонад бо як қатор нишонаҳои нороҳаткунанда, ки монанд ба нишонаҳои гипогликемия мебошанд, зоҳир шавад. Ин нишонаҳо шомил мешаванд ба: сардардии сар, саргардонӣ, ҳастагӣ, депрессия, ошуфтагии ақл, асабоният, суст шудани системаи масуният ва ҳатто дистрофияи мушакҳо. Норасоии изолейтсин аксар вақт дар одамоне, ки бо бемориҳои рӯхӣ ва ҷисмонӣ мубориза мебаранд, мушоҳида мешавад.

Зиёдии изолейтсин низ метавонад хатарнок бошад. Вақте ки онро бештар истеъмол мекунанд, метавонанд натиҷаҳои манфии зерин ба вуҷуд оянд:

• Реаксияҳои алергӣ, аз ҷумла бемори пӯст ё варам.
• «Хунти часпак» — вақте ки хун бисёр ғафс мешавад, ки ин хатарро барои сохтани тромбоҳо меафзояд.

• Эҳтимоли баланд шудани сатҳи аммиак ва радикалҳои озод дар организм, ки метавонад ба зарар расондан ба ҳуҷайраҳо ва бофтаҳо оварда расонад. **Манбаҳои ҳайвонотӣ: гуштҳои** гов, мурғ, турк, ҷигар, моҳӣ (хусусан моҳии баҳрӣ), тухм, маҳсулоти ширӣ ва панир. Масалан, 400 г гушти гов ё мурғ метавонанд миқдори рӯзонаи изолейцинро таъмин кунанд.

• **Манбаҳои растанӣ:** маҳсулоти, лӯбиё, нахӯд, орди нахӯд, биринҷ, ҷуворимакка, бодом тухми каду, лӯбиё гречиха, чормағзи зери замини, хӯроки сабзавот карам ва нон. Барои вегетарианҳо, миқдори рӯзонаи аминокислотаро метавон аз 350 г лӯбиё ё бодом ё аз 800 г гречиха гирифт.

Хатарҳо ва рискаи норасой ва зиёдати изолейтсин-Норасоии изолейтсин метавонад бо як қатор нишонаҳо, ба монанди сардарди, сарчархзани, ҳастагӣ, депрессия, асабоният ва сустшавии системаи масуният, зоҳир шавад. Ҳамчунин, дистрофияи мушакҳо ва коҳиш ёфтани қобилияти барқароршавии организм пас аз корҳои ҷисмонӣ муаян мешаванд.

Хусусан, норасоии изолейтсин метавонад дар одамоне, ки бо бемориҳои психоэмоционалӣ ё ҷисмонӣ умр ба сар мебаранд, ба амал ояд, масалан, дар ҳолатҳое, ки сатҳи пасти канд дар хун вучуд дорад. Зиёдии изолейцин метавонад реаксияҳои алергӣ, ба монанди бемориҳои пӯст ё варам, ҳамчунин мушкilotи гардиши хунро ба вучуд оварад, ба монанди "хунти часпак", ки дар он хун бисёр ғафс мешавад ва метавонад ба сохтани тромбҳо мусоидат кунад. Ҳамчунин, миқдори баландтари изолейтсин метавонад ба баланд шудани сатҳи аммиак ва радикалҳои озод дар организм оварда расонад, ки ин барои ҳучайраҳо ва бофтаҳо хатарнок аст(1).

Хулоса Изолейтсин аминокислотаест, ки барои барқарор кардани мушакҳо, нигоҳ доштани табодулоти энергетикӣ ва субот кардани сатҳи глюкоза дар хун зарур аст. Барои он ки манфиатҳои максималиро аз ин аминокислота ба даст овардан, муҳим аст, ки дуруст миқдори онро риоя кунед ва онро бо дигар аминокислотҳои шохадор муттаҳид кунед. Дар ҳамин ҳол, бояд ба ёд оред, ки ҳам норасоӣ, ҳам зиёдати изолейтсин метавонанд ба оқибатҳои ҷиддӣ барои саломатӣ оварда расонанд.(5) Он барои кори муқаррарии организм зарур аст. Изолейт ин унсури муҳими аст, ки барои кори муқаррарии организм зарур аст. Аз ин рӯ, муҳим аст, ки сатҳи кофӣ ин аминокислотаро дар ҳӯроки худ назорат кунед, хусусан барои одамоне, ки бо фаъолиятҳои варзишӣ машғуланд.

АДАБИЁТ

- 1.Бруно, Л. "Биохимия"Год публикации: 2004Количество страниц: около 550
- 2.Бобков, В. А. "Биология человека: учебник"Год публикации: 2002Количество страниц: 500
- 3.Нельсон, Д. Л., Кокс, М. М. "Биохимия"Год публикации: 2017 (8-е издание)Количество страниц: 1,000
- 4.Лисова, Н. Г. "Лабораторные исследования в биохимии: практическое руководство"Год публикации: 2010Количество страниц: 300
- 5.Murray, R. K., Granner, D. K., Mayes, P. A., Rodwell, V. W. "Harper's Illustrated Biochemistry"Год публикации: 2018 (31-е издание)Количество страниц: 1,100
6. Петряев, Ю. М. "Физиология человека и животных"Год публикации: 2013Количество страниц 650
- 7.Berg, J. M., Tymoczko, J. L., Gatto, G. J., Stryer, L. "Biochemistry"Год публикации: 2019 (8-е издание)Количество страниц: 1,200
- 8.Smith, A. D. "Amino Acids and their Role in Human Nutrition"Год публикации: 2014Количество страниц: около 350

МАГИСТРИ КУРСИ 1 ФАКУЛТЕТИ ХИМИЯ КАФЕДРАИ ХИМИЯИ ОРГАНИКИ ВА БИОЛОГӢ

Изолейтсин (Isoleucine) яке аз аминокислотҳои ивазнашаванда (эссенсиалӣ) аст, ки сохтори шохадор ва хосиятҳои физикӣ ва химиявӣ махсус дорад. Он як қисми гурӯҳи аминокислотҳои шарик, ки дар байни аминокислотҳои зарарнок барои организми инсон ва дигар ҳайвонот ҷойгир аст. Аз рӯи ин, ҳар як аминокислота дар ҷараёни сохтани сафедаҳо ва дигар равандҳои химиявӣ муҳим иштирок мекунад. Изолейцин дар организми инсон якҷо бо дигар аминокислотҳо, ба монанди валин ва лейтсин, мавҷуд аст. Ин аминокислотҳо бо ҳамкориҳои мустақам ва нақши муҳим дар фаъолияти организм бо аҳамияти махсусе ҷиҳати нигоҳ доштани сатҳи муқаррарии барқарории ҳуҷайраҳо ва гузаришҳои физиологӣ кор мекунанд. Таъкид кардан, зарур аст ки организм наметавонад аминокислотҳои ивазнашавандаро мустақилона синтез кунад. Аз ин рӯ, одамон бояд онҳоро тавассути ғизо ба даст оранд. Изолейтсин дар равандҳои гуногуни физиологӣ нақши муҳим мебозад. Масалан, он дар истеҳсоли энергия тавассути метаболизми ангишобҳо, ва барқарор кардани бофтаи мушакҳо пас аз машқҳо ва равандҳои физиологӣ, ки барои ҳомилагузаронӣ ва истеҳсоли сафедаҳо лозиманд, иштирок мекунад. Дар баъзе ҳолатҳо, ба монанди давраи фаъолияти ҷисмонӣ, бояд таваҷҷӯҳ ба ғизо ва миқдори иловагии аминокислотҳои ивазнашаванда дошта бошед, то ки фаъолияти назаррас ва ҷисмонии муқаррарии организм таъмин гардад.

Тавре ки раванди омузиши аминокислотҳо нишон медиҳад, истеъмоли мунтазами онҳо тавассути ғизо ва иловаҳои ғизоии махсус ба вазъи муқаррарии организм, кори системаи мускулҳо ва ҳатто солимии умумӣ таъсири калон мерасонад.

Калидвожаҳо: Изолейтсин, аминокислота, ивазнашаванда (эссенсиальная), сохтори шохадор, аминокислотҳои шарик, валин, лейтсин, организм, метаболизм, энергия, барқарор кардани бофтаи мушакҳо, функцияҳои физиологӣ, ҳомилагузаронӣ, синтез, ғизо, иловаҳои ғизоӣ, системаи мушакҳо, функционирование организма, тавассути ғизо, солимии умумӣ.

ОСНОВНЫЕ ФУНКЦИИ ИЗОЛЕЙЦИНА В ЖИВОМ ОРГАНИЗМЕ

Изолейцин (Isoleucine) - одна из незаменимых (эссенциальных) аминокислот, обладающая разветвленной структурой и особыми физическими и химическими свойствами. Он входит в группу аминокислот-партнеров, которая находится между аминокислотами, вредными для организма человека и других животных. Благодаря этому каждая аминокислота участвует в процессе создания белков и других важных химических процессах. Изолейцин присутствует в организме

человека вместе с другими аминокислотами, такими как валин и лейцин. Эти аминокислоты тесно взаимодействуют и играют важную роль в функционировании организма, придавая особое значение поддержанию нормального уровня регенерации клеток и физиологических переходов. необходимо, чтобы организм не мог самостоятельно синтезировать незаменимые аминокислоты. Поэтому люди должны получать их через пищу. Изолейцин играет важную роль в различных физиологических процессах. Например, он участвует в производстве энергии посредством метаболизма углеводов, и участвует в восстановлении мышечной ткани после физических упражнений и физиологических процессов, необходимых для зачатия и производства белков. В некоторых случаях, таких как периоды физической активности, необходимо уделять внимание питанию и дополнительному количеству незаменимых аминокислот, чтобы обеспечить значительную и нормальную физическую активность организма. Как показывает процесс изучения аминокислот, их регулярное потребление с пищей и специальными пищевыми добавками оказывает большое влияние на нормальное состояние организма, работу мышечной системы и даже общее состояние здоровья. Ключевые слова: изолейцин, аминокислота, незаменимая (эссенциальная), разветвленная структура. аминокислоты-партнеры, валин, лейцин, организм, обмен веществ, энергия, восстановление мышечной ткани, физиологические функции, беременность, синтез, питание, пищевые добавки, мышечная система, функционализация организма, через питание, общее здоровье.

THE MAIN FUNCTIONS OF ISOLEUCINE IN A LIVING ORGANISM

Isoleucine is one of the essential amino acids, which has a branched structure and special physical and chemical properties. It belongs to the group of partner amino acids, which is located between amino acids harmful to the human body and other animals. Due to this, each amino acid participates in the process of creating proteins and other important chemical processes. Isoleucine is present in the human body along with other amino acids such as valine and leucine. These amino acids interact closely and play an important role in the functioning of the body, attaching particular importance to maintaining a normal level of cell regeneration and physiological transitions. It is necessary that the body cannot synthesize essential amino acids on its own. Therefore, people should get them through food. Isoleucine plays an important role in various physiological processes. For example, it is involved in energy production through metabolism. carbohydrates, and participates in the restoration of muscle tissue after exercise and the physiological processes necessary for conception and protein production. In some cases, such as periods of physical activity, it is necessary to pay attention to nutrition and an additional amount of essential amino acids in order to ensure significant and normal physical activity of the body. As the process of studying amino acids shows, their regular consumption with food and special food additives has a great impact on the normal state of the body, the functioning of the muscular

system, and even overall health.

Key words: isoleucine, amino acid, essential, branched structure, partner amino acids, valine, leucine, body, metabolism, energy, muscle tissue repair, physiological functions, pregnancy, synthesis, nutrition, dietary supplements, muscular system, body functionalization, through nutrition, general health.

Дар бораи муаллиф: **Хакимзода Парвина Убайдулло** - магистри кафедраи химияи органики ва биологии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ. Суроға: 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 121. Tel: (+992) . Тел: (+992)557874848

E-mail: parvina.khakimzoda@mail.ru

Об авторах: **Хакимзода Парвина Убайдулло**-магистр кафедры органической и биологической химии Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айнӣ. Адрес: 734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе. Душанбе, проспект Рӯдакӣ 121. Tel (+992) . Тел: (+992)557874848, E-mail: parvina.khakimzoda@mail.ru

About the authors: **Hakimzoda Parvina Ubaidullo**- is a Master's Degree in Organic and Biological Chemistry at Sadriddin Aini Tajik State Pedagogical University, Dushanbe, 734003, Republic of Tajikistan. Dushanbe avenue Рӯдакӣ 121. Tel (+992) . Phone: (+992)557874848, E-mail: parvina.khakimzoda@mail.ru

Сангинова Умедахон Муқимовна,
магистранти соли якуми факултети биология

ХУСУСИЯТҲОИ БИОЭКОЛОГӢ ВА МОРФОЛОГИИ ПИСТАИ ҲАКИҚӢ ДАР ШАРОИТИ ТОҶИКИСТОН

Дар Тоҷикистон pistaи ҳақиқӣ (*Pistacia vera* L.) мерӯяд, ки онро ба гурӯҳи растаниҳои мағздорон дохил кардаанд ва дар шароити гармӣ иқлимаш хушк рӯида, меваи табобатӣ ва ғизонок медиҳад. Мутахассисони боғдорони Эрон, Туркия барои даромади зиёд додани дарахти pista онро тиллоӣ кабуд меноманд. Аз ҷиҳати хусусиятҳои биологӣ ҷӣ дар ҳавои гарм ва ҷӣ дар ҳавои хунук хеле тобовар буданаш дар ҳақиқат дарахти тиллоӣ мебошад С.М. Гулов, (1998).

Калимаи pista дар замонҳои қадим, охириҳои қарни 3 пеш аз милод дар Юнон ва забонҳои дигар бо номи *Pistacia* паҳн гаштааст З. Шарипов, И.А. Бобоев, (2016). Pistaи ҳақиқӣ яке аз намудҳои шимолӣ ба шакли табиӣ дар ҳудудҳои ҷумҳуриҳои Осиёи Марказӣ, Афғонистон мерӯяд. Якумин маротиба соли 1753 Карл Линей пистаро аз ҷиҳати ботаникӣ тасвир кардааст. Аммо ибтидои буттаҳои табиӣ pistaи ҳақиқӣ ба К. Линей, Энглер, Буассье ботаникҳои номии ҳамон замон маълум набуд ва ватани асосии пистаро Сурия ва Мессонатания мешумориданд.

Таҳқиқотҳои илмӣ бисёрсолаи олимони рус М.Г. Попов, (1931); Д.А. Морозов

(1951) муайян намуданд, ки ватани асосии pistaи ҳақиқӣ ҷумҳуриҳои Осиёи Марказӣ ба шумор меравад. Олими намоён, таҳқиқотчи бузург академик Н.И. Вавилов (1931), маркази асосии pistaи ҳақиқиро Осиёи Миёна, шимолу шарқии Ҳиндустон, Афғонистон, Тоҷикистон, Тяньшон, Закавказия, Эрон ва Туркменистони кӯҳӣ мешуморид.

Сабзиши дарахти pista, аз шароити ҳоку иқлим вобастагии калон дорад. Дар шароити нағз дарахти pista аз 6 то 10 метр баланд шуда, сатҳи танай он (65-90) ва дарахтони алоҳида то 190 см ва аз ин ҳам зиёд мешаванд. Дар pistaзорҳо қисми зиёди дарахтони pista ба шакли бутта месабзанд, ки ин натиҷаи шароити сатҳи обу ҳаво, буридан, сӯхтор ва чаронидани чорво мебошад. Дар pistaзорҳои аз кишлоқҳо дур синни дарахтони pista хеле калон буда, миқдори онҳо зиёд аст. Таҳқиқотҳо нишон медиҳанд, ки ҳамаи дарахтони pistaи дарозумр аз тухм сабзидаанд. Барги pistaи ҳақиқӣ аз 3-5 баъзан то 6-7 баргча иборат аст В.И. Запрягаева, (1964). Хусусиятҳои экологӣ, биологии дарахтони pista ба баландии маҳал, релеф ва гуногунии хок вобаста аст (Расми 1).

Расми 1. Намуди зоҳирии дарахти pista

Дар бораи pistaзорҳои Тоҷикистон аввалин бор ботаники шинохта М.Г. Попов (1931) маълумот додааст. Аз рӯи гурӯҳбандии он, pista минтақаи омехтаро ташкил менамояд. То баландии 1300 м аз сатҳи баҳр pistaзорҳои нимдаштӣ, дар минтақаҳои баландиаш аз 1250-1300 м то 2750 м. pistaзорҳои ҳақиқӣ, дар баландии 1500-1600 м то 1900 м pistaзорҳо бо арча якҷоя воқеъ гаштаанд. Дар ин минтақаҳо гурӯҳҳои алоҳидаи хелҳои pista барои минтақаҳои мазкур бештар хос месабзад. Ҳамаи дарахтони pista (pistaзорҳо) ба 9 гурӯҳ тақсим карда шудааст, ки аз шароити сабзиши онҳо вобаста аст (Расми 2).

Расми 2. Растании pista бо мевааш

Нодуруст ба роҳ мондани системаи хочагидорӣ дар pistaзорҳо нагузаронидани чорабиниҳои агротехникӣ, интиҳоби навъ ва шаклҳои пураарзиши pista ба он оварда расонд, ки pistaзорҳо бераҳмона несту нобуд шуда истодаанд 3. Шарипов, И.А. Бобоев, (2016). Буридани дарахтони pista дар pistaзорҳо чаронидани чорво, рӯй додани сӯхтор, боиси кам шудани майдони pistaзорҳо гардидааст.

Пистаи ҳақиқӣ барои инсон аҳамияти хеле калон дорад. Мағзи pista пурғизо буда, аз 20% то 27 % сафеда, 4,7 % клетчатка, 9,8 % карбогидрат ва 6,5 % равған дорад. Мутафаккири бузурги тиб Абӯалӣ ибни Сино (Ависенна) дар “Ал-Қонун” чунин навиштааст, ки pista дилро боқувват карда, дарди чигарро барҳам медиҳад (Расми 3). Ҳоло мағзи pista барои табобатҳои чигар, касалиҳои меъда, касалии сил, камхунӣ ва ғайра истифода мебаранд. Инчунин дар соҳаи қаннодӣ ҳам мағзи он васеъ истифода мешавад М. Хочиматов, (1989).

Расми 3. Меваи пухтарасидаи pista

Муайян карда шудааст, ки дар минтақаи pistaзорҳои ҳақиқӣ бодомӣ бухорӣ, Шулаш ва хеле кам заранги рӯябарг мерӯяд. Дар pistaзорҳои омехтаи дарахтони арча, бодомӣ бухорӣ ва заранг ҳам дида мешавад. Ҳамаи маълумотҳо нишон медиҳанд, ки pista ба элементҳои ҷангал мансуб буда, pistaзорҳоро ҳамчун форматсияи ҷангалзор

мешуморанд. Инчунин pista як қатор хусусиятҳои биологӣ хос дорад. Ин, пеш аз ҳама, тобоварии он ба ҳарорати баланд ва паст, сохти морфологӣ, биологӣ ва физиологӣ он мебошад. Дучинсагии он ба раванди гулкунӣ, гардолудшавӣ ва ҳосили баланди pista, ҳосияти хос дода, гуногуншаклиашонро таъмин мекунад В.И. Запрягаева, (1964).

Яке аз хусусиятҳои pista аз он иборат аст, ки ба хушкӣ хеле тобовар мебошад. М.Г. Попов, (1931) қайд менамояд, ки pista дар шароите сабзида ҳосил медиҳад, ки дигар ягон растанӣ ин тавр бе об сабзида наметавонад (Расми 4). Ба қавли Мир Умариддин аз Эрон дарахти pista ба хушкӣ чунон тобовар аст, ки ҳатто агар чандин сол пай дар пай бориш нашавад ҳам. вай ҳосилашро кам мекунад, аммо худӣ дарахт нобуд намешавад.

Расми 4. Дарахти pista дар таркиши куҳпораҳо

Шамоли аз ҳама вазнинтарин барои минтақаи pistaзор шамолҳои ҷанубӣ мебошанд, ки онро шамоли афғонӣ меноманд, зеро он аз ҷануби Афғонистон ҷанги зиёдеро меоварад. Инчунин шамолҳо, махсусан, дар моҳҳои июн-июл дарахтонро хушк карда, ғураҳои меваи онро саросар мерезонанд. Ҳамаи ин ба он бурда мерасонад, ки дар моҳи июл намии ҳок то коэффисиенти пажмурдашавии растанӣ (4-5%) кам мешавад. Набудани манбаи об ҳунокии иқлимо боз ҳам зиёдтар мекунад Н.И. Вавилов. (1935).

Мувофиқи маълумотҳои К.Н. Нематҷонова ва З.Н. Холов, (2016) решаи дарахтони синну солаш калони pista, то 7-8 метр чуқур меравад. Устувории дарахти pista ба ҳарорати баланд чунин аст, ки каогулясия (сахтшавии) протоплазма дар ҳуҷайраҳои барги он дар ҳарорати 58 дараҷа рӯй медиҳад. Дар тамоми узвҳои дарахти pista ба миқдори зиёд будани моддаҳои сершилм, ки қобилияти варамкунӣ ва эҳтиёткунии оби зиёд дорад, инчунин мавҷуд будани рағған нишонаи муҳимтарини ба хушкӣ тобоварии он мебошад.

Таҳқиқотҳои бисёрсолаи олимони нишон медиҳад, ки аз намудҳои растаниҳои субтропикӣ, намуди pistaи ҳақиқӣ ба гурӯҳи ба ҳуноқӣ хеле тобовар мансуб аст. Аз рӯйи маълумотҳои олимони соҳаи pistaварварӣ дарахти pista ба ҳунокии -25, -32,8

дарача тоб оварда метавонад. Дар Тоҷикистон соли 2008 зимистони аз ҳама хунук буд. Аммо баъди ин зимистон дар pistaзорҳо ягон дарахти зарардидаи pista дида нашуд (Расми 5). Маълум аст, ки ба зимистони хеле хунук тобоварии растаниро худӣ табиат муайян мекунад З. Шарипов, И.А. Бобоев, (2016).

Расми 5. Растании pista бо мевааш

Pista растанӣ дучинса мебошад, тӯдагулҳои нарина ва модина дар дарахтони гуногун воқеъ мебошанд. Аввалин дарахтоне, ки дар минтақаи поёнтар (600-800 метр аз сатҳи баҳр) воқеъанд, гул мекунад. Одатан ин дар даҳҳои якум ва дуҷуми моҳи апрел ба амал меояд. Дар баробари баландтар ҷой гирифтани pistaзор, гулкунӣ дер сар мешавад. Фарқи муҳлатҳои гулкунӣ ба муҳит вобаста аст С.М. Гулов, (2003). Муҳлатҳои гулкунӣ дарахтони pista дар доираи як минтақаи баландӣ дар зерӣ таъсири муҳит, ҳар сол хеле фарқ мекунад. Дарахтони нарина назар ба модина пештар гул мекунад.

Муайян карда шудааст, ки 24-28 % дарахтони наринаю модина дар як вақт саросар гул мекунад. Як дарахти нарина ба 10 то 20 дарахти модина рост меояд С.М. Гулов, (1996).

Бояд қайд намуд, ки миқдори ғӯраҳои ғойданок ба хусусияти дарахт вобаста аст. Таҳлили меваи pista нишон медиҳад, ки вай аз ҷиҳати вазн, ҳаҷм, андозаи мағз, ғафсии пӯшташ, шумораи кушодашавиаш ва миқдори рағғанах хеле гуногун мебошад. Вазни донаи pista ба ҳисоби миёна аз 0,16 то 150 гр. Андозаи мағз ба ҳисоби миёна 43,7 ё аз 35,5 то 53,5 %. Pistaҳои кушодашуда нишонаи пурқимати он аст. Ба pistaҳои кушодашуда дар бозори ҷаҳонӣ баҳои баланд медиҳанд. Ҷӣ тавре ки маълум аст, дарахтони pista хеле дер ба ҳосил медароянд. Дарахти pistaи аз тухм рӯёнидашуда, дар шароити хуби парваришӣ дар 8-9 сол ба ҳосил медарояд. Пайвандиаш бошад дар 3-4 сол ҳосил медиҳад. Ҳосил, асосан, дар наваҳои яксола мешавад. Дарахти pista аз ҳашарот ва касалиҳо зарари калон мебинанд. Ҳоло то 80 намууди ҳашароти зараркунанда ва 15 намуд касалии pista маълум аст. Мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки баъзе солҳо ҳашаротҳо то 90% ҳосилро нест мекунад С.М. Гулов, (2003). Меваи дарахтони барвақтгулкунанда ва дергулкунанда бештар зарар мебинанд. Ҳашароти асосии зараррасонандаи pista гамбусаки почағафси пардабол ва мағзхӯракҳо мебошанд. Ба мева, асосан, он кирмхӯе, ки бештар мағзи pista ро меҳӯрад, зарар мерасонанд. Кирми

ин гуна гамбусакҳо дар хӯшаҳои боқимондаи дарахт ё хӯшаҳои ба заминафтода зимистон рӯз мегузаронанд. Чораҳои муборизаи зидди онҳо чамъоварӣ ва нест кардани онҳо мебошад. Аз касалиҳое, ки боиси талафшавии ҳосили зиёд мегардад, мағораки сиёҳ, пӯсиши гулобӣ ба шумор мераванд.

Буридани навдаҳои дарахти pista ба ҳосили он таъсири манфӣ мерасонад. Парвариши ниҳолҳои пистаро нағз ба роҳ мондан, на танҳо талаботи дохилии кишварро таъмин мекунад, балки чумхуриро ба истеҳсолкунандаи асосии pista дар бозори ҷаҳонӣ табдил медиҳад.

АДАБИЁТ:

1. Вавилов Н.И. Дикie сородичи плодовых деревьев азиатской части СССР и Кавказа и проблема происхождения плодовых деревьев / Н.И. Вавилов - Тр. по прикл. бот., генет. и селек., 1931, т. XXIV, вып. 3, -165 с.
2. Вавилов Н.И. Ботанико-географические основы селекции. В ан.: Теоритические основы селекции растений / Н.И. Вавилов – М.-Л: Гос. изд-во колхозн. И совхозн. лит-ры, 1935. – С.17-75.
3. Гулов С.М. Субтропические культуры Таджикистана / С.М. Гулов // Труды международной конференции в Исфахан Исламское государство Иран. 1996, С.100-101.
4. Гулов С.М. Интродукция и селекция субтропических культур в Таджикистане / С.М. Гулов, З. Шарипов // Монография, издательство Дониш. - Душанбе, 2003. 114 с.
5. Гулов С.М. Боғдории субтропикӣ. / С.М. Гулов // Монография, издательство Дониш. – Душанбе, 1998, 136 с.
6. Запрягаева В.И. -Дикорастущие плодовые Таджикистана / В.И. Запрягаева - М.-Л.: Наука, 1964, С.593-599.
7. Морозов В.Ф. Водный режим винограда в засушливых условиях богары Средней Азии / В.Ф. Морозов - Докл. АН ССР, 1951, т. 76, № 5, С. 731-734.
8. Максуд Ходжиматов. Дикорастущие лекарственные растения Таджикистана / Максуд Ходжиматов // - Душанбе 1989, с.294-295.
9. Немаджанова К.Н., З.Н. Холов. Общая характеристика фисташки настоящей (*Pistacia vera* L.). Маркази нусхабардории «Симо» ш.Душанбе, куч. Дехлавӣ, 1 соли 2016. 165 с.
10. Попов М.Г. Между Монголией и Ираном / М.Г. Попов - Тр. по прикл. бот., генет. и селекц., 1931, т. 26, № 3, 84 с.
11. Шарипов З., Бобоев И.А. Растаниҳои субтропикии Осиёи Марказӣ. / З. Шарипов, И.А. Бобоев // - Душанбе: Дониш, 2016. – 177 с.

ХУСУСИЯТҲОИ ЭКОЛОГӢ, МОРФОЛОГӢ ВА БИОЛОГИИ ПИСТАИ ҲАҚИҚӢ (*Pistacia vera* L.) ДАР ШАРОИТИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақолаи мазкур маълумотҳои илмӣ, доир ба хусусиятҳои биоэкологӣ ва морфологии pistaи ҳақиқӣ (*Pistacia vera* L.) дар шароити Тоҷикистон оварда шудааст. Дар асоси ин маълумотҳо муайян карда шуд, ки рушду нумӯш ва ҳосили фаровони pistaи ҳақиқӣ аз таркиби хок ва ҳарорати баланди ҳаво вобастагӣ дорад.

Калимаҳои калидӣ: биоэкология, морфология, pista, ҳарорат.

БИОЭКОЛОГИЧЕСКИЕ И МОРФОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФИСТАШКИ НАСТОЯЩЕЙ (*Pistacia vera* L.) В УСЛОВИЯХ ТАДЖИКИСТАНА

В этой статье приведены научных данные о биоэкологические и морфологические особенности фисташки настоящей (*Pistacia vera* L.) в условиях Таджикистана. Данные показывает, что развития и продуктивность растений фисташки зависит от состава почвы и высокой температуре воздуха.

Ключевые слова: биоэкология, морфология, фисташки, температура.

BIOLOGICAL AND MORPHOLOGICAL FEATURES OF VEAL PISTACHION (*Pistacia vera* L.) IN THE CONDITIONS OF TAJIKISTAN

In these article presents the scientific biological and morphological features of veal pistachio (*Pistacia vera* L.) in the conditions of Tajikistan. Data shove that the development and profile of pistachio plants depends on the soil composition and high air temperature.

Key words: *bioecology, morphology, pistachios, temperatures.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Сангинова Умедахон Муқимовна, магистранти соли якуми факултети биологияи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. Суроға: 734003, Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 121. Телефон: +992 777074206

Сведения об автор: Сангинова Умедахон Муқимовна, магистрант первого курса факультета биологии Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни. Адрес: 734003, Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудакӣ 121. тел: (+992) 777074206

Information about the author: Sanginova Umwdachon Mukimovna, a master's student of the second year of the Biological Faculty of Sadrididdin Tajik State Pedagogical University at the present time. Address: 734003, Republic of Tajikistan, sh. Dushanbe, Rudaki Avenue 121. tel: (+992) 777074206

Ҳакимзода Парвина Убайдулло,
магистр 1-го курса факултет хими

ФУНКСИЯҲОИ АСОСИИ ИЗОЛЕЙТСИН ДАР ОРГАНИЗМИ ЗИНДА

Изолейцин – ин аминокислотаи занҷири шохадор аст, ки нақши калидӣ дар нигоҳ доштани табодуллоти энергетикӣ ва таъмини саломатии организм мебозад. Он на танҳо дар равандҳои асосии метаболитикӣ ширкат мекунад, балки ба бисёр дигар паҳлӯҳои саломатӣ низ таъсир мерасонад. Изолейтсин иннокислотаи ғайриҷуброншаванда аст, ки барои нигоҳ доштани функцияҳои мухталифи организм, аз ҷумла табодулоти энергия ва барқарор кардани мушакҳо зарур аст. Бо вучуди ин, истеъмоли он бояд мувозинат дошта бошад, то ки аз норасоии ӯ зиёдатии он пешгирӣ шавад, ки ҳарду метавонанд бо натиҷаҳои номатлуб оварда расонанд.

Барои аксарияти одамоне, ки ғизои гуногун ва мувозинатшуда истеъмол мекунанд, ба монанди гушти гов, моҳӣ, маҳсулоти ширӣ ва лӯбиё, хатар аз норасоии изолейтсин кам аст. Масалан, одамоне, ки диетиаи гречиха мебошад, метавонанд мутмаин бошанд, ки миқдори кофии ин аминокислотаро мегиранд, зеро гречиха манбаи хуби сафедаи растанӣ, аз ҷумла изолейтин аст [7].

Аммо, норасоии изолейтсин метавонад дар одамоне, ки протеинро аз ғизо қабул намекунанд ё дар одамоне, ки диетиаи ками сафедаи доранд, ба вучуд ояд. Дар чунин ҳолатҳо, метавон ба иловаҳои биологӣ, ки изолейтсин доранд, муроҷиат кард. Барои ба даст овардани натиҷаҳои беҳтарин, тавсия дода мешавад, ки аминокислотаро бо лейтсин ва валин якҷо қабул кунанд, ки таъсири инергетикӣ барои беҳтар кардани ҷаббидани он ва таъсири он таъмин мекунад. Ҳамчун дигар аминокислотаҳои бо занҷири шохадор, изолейтсин як ҳамкориҳои муҳим бо дигар аминокислотҳо, ба монанди триптофан ва тирозин, дорад, зеро ҳамаи онҳо барои интиқол аз монеаи гематоэнтсефаликӣ рақобат мекунанд. Ин ҳамкориҳо ба сатҳи серотонин ва дигар нейротрансмиттерҳо таъсир мерасонанд, ки ин метавонад барои ҳолати

психомотсионалии инсон муҳим бошад. Ғайр аз ин, изолейтсин аминокислотаи гидрофобӣ аст, ки дар об ҳал намешавад. Аммо, он хуб бо сафедаҳо аз манбаҳои растанӣ ва ҳайвонот, инчунин бо кислотаҳои ҷарбии носер, ки дар бодом, тухмӣ ва равшанҳои растанӣ мавҷуданд, алоқаманди хуб мекунад.

Ин омезооптималиишҳо ба беҳтар кардани ҷаббидашавии изолейтсин ва функционалии он дар организм кӯмак мерасонанд. Шарҳи функсияҳои асосии изолейтсин. Изолейтсин – ин аминокислотаи занҷири шохадор аст, ки нақши калидӣ дар нигоҳ доштани табодулооти энергетикӣ ва таъмини саломатии организм мебозад. Он на танҳо дар равшанҳои асосии метаболитикӣ ширкат мекунад, балки ба бисёр дигар паҳлӯҳои саломатӣ низ таъсир мерасонад. Бинобар ин мо дар ин қор тасмим гирифтем ки оиди функсияҳои асосии изолейтсин дар организм маълумот диҳем ки дар намуди умумӣ онҳо чунинанд.

Нигоҳдорӣ ва баланси энергетикӣ - Изолейтсин, чун дигар аминокислотҳои бо шоха, нақши калидиро дар нигоҳ доштани мубодилаи энергетикӣ дар организм мебозад. Вай кӯмак мекунад, ки захираҳои гликоген дар мушакҳо нигоҳ дошта шаванд, ки метавонанд ба суръат ба энергия, ки барои фаъолияти физикӣ лозим аст, табдил ёбанд. Ин махсусан барои варзишгарон ва одамоне, ки ҳаёти фаъол доранд, муҳим аст, зеро ба онҳо имкон медиҳад, ки қобилияти физикии калонро нигоҳ доранд.

Назоратии таркиби сафедаҳои мушакӣ - Вақте ки мушакҳо ба борҳои шадид дучор мешаванд, онҳо таҳти фишор қарор мегиранд, ва дар ин раванде, эҳтимоли таҳриби сафедаҳо ба вуҷуд меояд. Изолейтсин кӯмак мекунад, ки ин раванди таҳрибиро пешгирӣ кунад, бо ин роҳ мушакҳоро аз вайроншавӣ муҳофизат мекунад ва ба барқароршавии онҳо пас аз борҳои шадид кӯмак мерасонад. Ин хусусият махсусан барои одамоне, ки бо машқҳои қувватӣ машғуланд ё барои барқароршавӣ пас аз осебҳо муҳим аст.

Ширкат дар синтези сафедаҳо-Изолейтсин як ҷузъи муҳими синтези сафедаҳо мебошад, ки сафедаҳои сохтории нахҳои мушакӣ ва дигар молекулаҳои ҳаётан муҳимро дар бар мегирад. Аз ин рӯ, барои рушди мушакҳо ва барқарорсозии бофтаҳо муҳим аст.

Нигоҳдорӣ аз сатҳи глюкозai хун - Ин аминокислота дар нигоҳ доштани сатҳи меери глюкоза дар таркиби хун иштирок мекунад, ва кӯмак мерасонад, то аз тағйироти шадиди сатҳи канд даро таркиби хун пешгирӣ карда шавад. Ин барои одамони диабет ё касонест, ки мехоҳанд сатҳи кандии хунро солим нигоҳ доранд, махсусан муҳим аст.

Пӯшида кардани системаи иммунӣ - Изолейтсин ҳамчунин нақши муҳими ҳудро дар нигоҳ доштани системаи иммунӣ мебозад, ки дар истехсоли антителҳо кӯмак мекунад, ки ба организм барои муҳофизат аз сироятҳо ва бемориҳо кӯмак мерасонад.

Талаботии рӯзона ва тарзии қабул кардан-Ниези рӯзона ба изолейцин аз сатҳи фаъолиятҳои ҷисмонӣ ва ҳолати умумии саломатии инсон вобаста аст. Ҳамагӣ як нафар калонсол ба тақрибан 20-30 мг изолейцин барои ҳар кило вазни бадан дар як рӯз эҳтиёҷ дорад. Барои варзишгарон ё одамоне, ки бо фаъолиятҳои ҷисмонӣ машғуланд, ин эҳтиёҷот метавонад хеле бештар бошад. Изолейтсинро метавон аз хӯрокҳо, аз ҷумла маҳсулооти наботот ва ҳайвонот ба даст овард. Хусусан гӯшт, моҳӣ, тухм, инчунин лӯбиё ва бодом ба ин аминокислота бой мебошанд. Дар баъзе ҳолатҳо, масалан, барои вегетарианҳо ё одамоне, ки хӯроки маҳдуд доранд, эҳтиёҷ ба изолейтсин метавонад бо истифода аз иловаҳо таъмин гардад.

Норасой ва зиёдии изолейтсин-Норасоии изолейтсин дар организм метавонад боиси вайрон шудани табодулооти моддӣ, коҳиш ёфтани массаи мушакҳо, пастшавии истодагариҳои ҷисмонӣ ва суст шудани барқароршавӣ пас аз қори ҷисмонӣ гардад. Он инчунин метавонад ба системаи масунияти таъсир расонида, боиси мушкilot дар маркази глюкоза дар хун шавад. Зиёдии изолейцин, умуман, мушкilot эҷод намекунад, зеро организм қобилияти танзими сатҳи онро дорад. Аммо, истеъмоли аз ҳад зиёди аминокислотҳои занҷири шохдор дар миқдори калон метавонад ба гурдаҳо ва ҷигар фишор орад ва инчунин ба

метаболизми дигар аминокислотҳо таъсир расонад[3].

Таъсир бо дигар аминакислотаҳо-Изолейтсин бо дигар аминокислотҳо, ба монанди лейтсин ва валин, алокаманд мебошад, ки таъсири умумии онҳоро дар барқарор кардани мушакҳо ва афзоиши энергия таъвҷат мебахшад. Ҳамчунин муҳим аст, ки ки аминокислотҳои занҷири шохдор бо витамини гурӯҳи В, ки дар метаболизми онҳо кӯмак мерасонад, ба ҳамдигар таъсир мерасонанд.

Функцияҳои асосии изолейцин. Нигоҳ доштани барқароршавии мушакҳо ва бофтаҳо - Изолейтсин барои барқарорсозӣ ва табобати бофтаи мушакҳои зарардида зарур аст. Вай кӯмак мекунад, ки вайроншавии мушакҳо пешгирӣ шавад ва инчунин барои барқароршавӣ пас аз ҷароҳатҳо ва амалиётҳо истифода мешавад. Як функцияи муҳим дар нигоҳ доштани сатҳи сафедаи мушакӣ мебошад, ки кӯмак мекунад, ки барқароршавӣ ва афзоиши мушакӣ сурат мегирад[4].

Иштирок дар синтези глюкоза ва кетонҳои бадан - Бо вучуди он, ки изолейтсин ҳудаш ба синтези гликоген кӯмак намекунад, вай дар равандҳои метаболизми глюкоза иштирок мекунад. Организм метавонад изолейтсинро барои синтези глюкоза истифода барад, ки дар шароити норасоии карбогидратҳо, масалан, ҳангоми фаъолиятҳои ҷисмонӣ дарозмуддат ё дар давоми диетаи кам истеъмоли ангишторҳо муҳим аст.

Кӯмак ба системаи масунияти ва захргузори захира - Изолейтсин ҳамчун стимулятори системаи масунияти амал мекунад, дар ташкили гемоглобин иштирок мекунад ва кӯмак мекунад, ки захираҳо шифо ёбанд. Ин хусусиятҳо на танҳо барои барқароршавӣ пас аз ҷароҳатҳо, балки барои кори дурусти системаи масунияти низ муҳим мебошанд, ки организмро аз инфекцияҳо муҳофизат тмекунад.

Нигоҳ доштани сатҳи глюкоза дар хун - Изолейтсин кӯмак мекунад, ки сатҳи глюкоза дар хун устувор бошад, ки гипогликемияро пешгирӣ мекунад ва дар меер нигоҳ доштани табодулотҳои карбогидратҳо кӯмак мерасонад, махсусан вақте ки шахс фаъолиятҳои ҷисмонӣ зиёд мекунад.[6]

Хусусиятҳои зиддибактериявӣ. -Тадқиқотҳои охирин нишон медиҳанд, ки изолейтсин хусусиятҳои зиддибактериявӣ, хусусан дар рӯдаҳо, дорад. Таҳқиқот нишон доданд, ки 2 г изолейтсин метавонанд дар табобати диареяи шадид дар кӯдакон кӯмак кунанд, ки ин нақши онро дар нигоҳ доштани саломатии системаҳои ҳазмшавӣ таъкид мекунад.[8]

Ниези рӯзона ба изолейцин-Ниези рӯзона ба изолейтсин барои нигоҳ доштани саломатии муқаррарӣ 3-4 г аст. Бо ин ҳол, эҳтиёҷоти аминокислотаҳо барои одамоне, ки фаъолиятҳои ҷисмонӣ мекунанд, махсусан варзишгарон, бештар мешавад, ки барои онҳо тавассути формула ҳисоб карда мешавад: 48-72 мг аминокислота ба 1 кг вазни бадан. Моҳияти муҳим ин аст, ки норасоии изолейтсин метавонад бо нишонаҳои монанд ба гипогликемия зоҳир шавад, зеро аминокислота дар нигоҳ доштани сатҳи дурустии канд дар хун иштирок мекунад.[2]

Истифодаи изолейцин барои варзишгарон. Изолейтсин барои афзоиш ёфтани истодагарӣ, бештар кардани барқароршавӣ пас аз машқҳо ва пешгирии харобшавии сафедаи мушакҳо аз ҷониби варзишгарон фаъолон истифода мешавад. Бо қобилияти он барои ҷамъ кардани энергия ҳангоми бори ҷисмонӣ, ин аминокислота кӯмак мекунад, ки варзишгарон самараноктар захираҳои энергияи худро истифода баранд ва пас аз тренингҳои шадид барқарор шаванд.

Изолейтсин, мисли дигар аминокислотҳои занҷири шохдор, нақши муҳим дар нигоҳ доштани саломатӣ ва энергия мебозад, аммо истеъмоли он бояд мувозинат дошта бошад, то ки оқибатҳои номатлуб барои саломатӣ пешгирӣ шаванд.

Тарзи қабул кардани изолейцин-Барои он ки организм аз изолейтмин манфиати максималӣ гирад, муҳим аст, ки эътибор дошта бошем, ки самаранокии он бо яқоя кардани ду аминокислотаи дигар бо занҷири шохдор — лейтсин ва валин ба таври назаррас афзоиш меёбад. Пропорсияи идеалии аминокислотҳо чунин аст: 2 мг лейтсин

ва 2 мг валин барои 1 мг изолейтсин. Ин нисбат ба беҳтар кардани ҷаббидани он ва таъсири он кӯмак мерасонад. Қабули изолейтсин метавонад барои одамони бо баъзе бемориҳо дошта махсус бошад. Масалан: • Мушкilot бо гурдаҳо ё чигар, бемориҳои аллергия ба изолейтсин — ҳамаи ин ҳолатҳо машварати духтурро пеш аз шуруъ кардани қабул кардани иловаҳои аминокислотӣ талаб мекунад. Истеъмоли зиёд метавонад вазъи беморииро шадидтар кунад.

• Одамоне, ки миқдори зиёди сафеда истеъмол мекунанд, метавонанд эҳтиёҷ ба кам кардани миқдори изолейтсин дошта бошанд, то ки ба организм фишор наоранд.

• Ғайр аз он, барои одамон бо зарарҳои мушакҳо ё узвҳои дохилӣ, инчунин барои одамоне, ки сатҳи пасти хун доранд ё мушкilotи рӯҳӣ доранд, истифодаи изолейтсинро бештар кардан мумкин аст.

Норасой ва зиёдати изолейцин-Норасоии изолейцин метавонад бо як қатор нишонаҳои нороҳаткунанда, ки монанд ба нишонаҳои гипогликемия мебошанд, зоҳир шавад. Ин нишонаҳо шомил мешаванд ба: сардардии сар, саргардонӣ, ҳастагӣ, депрессия, ошuftагии ақл, асабоният, суст шудани системаи масуният ва ҳатто дистрофияи мушакҳо. Норасоии изолейтсин аксар вақт дар одамоне, ки бо бемориҳои рӯҳӣ ва ҷисмонӣ мубориза мебаранд, мушоҳида мешавад.

Зиёдии изолейтсин низ метавонад хатарнок бошад. Вақте ки онро бештар истеъмол мекунанд, метавонанд натиҷаҳои манфии зерин ба вучуд оянд:

• Реаксияҳои аллергия, аз ҷумла бемори пӯст ё варам.
• «Хунти часпак» — вақте ки хун бисёр ғафс мешавад, ки ин хатарро барои сохтани тромбҳо меафзояд.

• Эҳтимоли баланд шудани сатҳи аммиак ва радикалҳои озод дар организм, ки метавонад ба зарар расондан ба ҳуҷайраҳо ва бофтаҳо оварда расонад.

Манбаҳои ҳайвонотӣ: гуштҳои гов, мурғ, тухм, чигар, моҳӣ (хусусан моҳии баҳрӣ), тухм, маҳсулоти ширӣ ва панир. Масалан, 400 г гушти гов ё мурғ метавонанд миқдори рӯзонаи изолейцинро таъмин кунанд.

• **Манбаҳои растанӣ:** маҳсулоти, лӯбиё, нахӯд, орди нахӯд, биринҷ, ҷуворимакка, бодом тухми каду, лӯбиё гречиха, чормағзи зери замини, хӯроки сабзавот карам ва нон. Барои вегетарианҳо, миқдори рӯзонаи аминокислотаро метавон аз 350 г лӯбиё ё бодом ё аз 800 г гречиха гирифт.

Хатарҳо ва risks норасой ва зиёдати изолейтсин-Норасоии изолейтсин метавонад бо як қатор нишонаҳо, ба монанди сардарди, сарчархзани, ҳастагӣ, депрессия, асабоният ва сустшавии системаи масуният, зоҳир шавад. Ҳамчунин, дистрофияи мушакҳо ва коҳиш ёфтани қобилияти барқароршавии организм пас аз корҳои ҷисмонӣ муаян мешаванд. Хусусан, норасоии изолейтсин метавонад дар одамоне, ки бо бемориҳои психоэмоционалӣ ё ҷисмонӣ умр ба сар мебаранд, ба амал ояд, масалан, дар ҳолатҳое, ки сатҳи пасти канд дар хун вучуд дорад. Зиёдии изолейцин метавонад реаксияҳои аллергия, ба монанди бемориҳои пӯст ё варам, ҳамчунин мушкilotи гардиши хунро ба вучуд оварад, ба монанди "хунти часпак", ки дар он хун бисёр ғафс мешавад ва метавонад ба сохтани тромбҳо мусоидат кунад. Ҳамчунин, миқдори баландтари изолейтсин метавонад ба баланд шудани сатҳи аммиак ва радикалҳои озод дар организм оварда расонад, ки ин барои ҳуҷайраҳо ва бофтаҳо хатарнок аст [1].

Хулоса Изолейтсин аминокислотаест, ки барои барқарор кардани мушакҳо, нигоҳ доштани табодулотҳои энергетикӣ ва субот кардани сатҳи глюкоза дар хун зарур аст. Барои он ки манфиатҳои максималиро аз ин аминокислота ба даст овардан, муҳим аст, ки дуруст миқдори онро риоя кунед ва онро бо дигар аминокислотҳои шохадор муттаҳид кунед. Дар ҳамин ҳол, бояд ба ёд оред, ки ҳам норасой, ҳам зиёдати изолейтсин метавонанд ба оқибатҳои ҷиддӣ барои саломатӣ оварда расонанд.[5] Он барои кори муқаррарии организм зарур аст. Изолейт ин унсури муҳими аст, ки барои

кори муқаррарии организм зарур аст. Аз ин рӯ, муҳим аст, ки сатҳи кофии ин аминокислотаро дар ҳӯроки худ назорат кунед, хусусан барои одамоне, ки бо фаъолиятҳои варзишӣ машғуланд.

АДАБИЕТ

- 1.Бруно, Л. "Биохимия"Год публикации: 2004Количество страниц: около 550
- 2.Бобков, В. А. "Биология человека: учебник"Год публикации: 2002Количество страниц: 500
- 3.Нельсон, Д. Л., Кокс, М. М. "Биохимия"Год публикации: 2017 (8-е издание) Количество страниц: 1,000
- 4.Лисова, Н. Г. "Лабораторные исследования в биохимии: практическое руководство"Год публикации: 2010Количество страниц: 300
- 5.Murray, R. K., Granner, D. K., Mayes, P. A., Rodwell, V. W. "Harper's Illustrated Biochemistry"Год публикации: 2018 (31-е издание)Количество страниц: 1,100
- 6.Петряев, Ю. М. "Физиология человека и животных"Год публикации: 2013 Количество страниц 650
- 7.Berg, J. M., Tymoczko, J. L., Gatto, G. J., Stryer, L. "Biochemistry"Год публикации: 2019 (8-е издание) Количество страниц: 1,200
- 8.Smith, A. D. "Amino Acids and their Role in Human Nutrition"Год публикации: 2014 Количество страниц: около 350

ВАЗИФАҲОИ АСОСИИ ИЗОЛЕЙТСИН ДАР ОРГАНИЗМИ ЗИНДА

Изолейтсин (Isoleucine) яке аз аминокислотҳои ивазнашаванда (эссенциалӣ) аст, ки сохтори шохадор ва ҳосиятҳои физикӣ ва химиявӣ махсус дорад. Он як қисми гурӯҳи аминокислотҳои шарик, ки дар байни аминокислотҳои зарарнок барои организми инсон ва дигар ҳайвонот ҷойгир аст. Аз рӯи ин, ҳар як аминокислота дар ҷараёни сохтани сафедаҳо ва дигар равандҳои химиявӣ муҳим иштирок мекунад. Изолейцин дар организми инсон якҷо бо дигар аминокислотҳо, ба монанди валин ва лейтсин, мавҷуд аст. Ин аминокислотҳо бо ҳамкории мустақам ва нақши муҳим дар фаъолияти организм бо аҳамияти махсусе ҷиҳати нигоҳ доштани сатҳи муқаррарии барқарории ҳуҷайраҳо ва гузаришҳои физиологӣ қор мекунад. Таъкид кардан, зарур аст ки организм наметавонад аминокислотҳои ивазнашавандаро мустақилона синтез кунад. Аз ин рӯ, одамоне бояд онҳоро тавассути ғизо ба даст оранд. Изолейтсин дар равандҳои гуногуни физиологӣ нақши муҳим мебозад. Масалан, он дар истеҳсоли энергия тавассути метаболизми ангишобҳо, ва барқарор кардани бофтаи мушакҳо пас аз машқҳо ва равандҳои физиологӣ, ки барои ҳомилагузаронӣ ва истеҳсоли сафедаҳо лозиманд, иштирок мекунад.

Калидвожаҳо:золейтсин,аминокислота,ивазнашаванда(эссенциальная), сохтори шохадор, аминокислотҳои шарик, валин, лейтсин, организм, метаболизм, энергия, барқарор кардани бофтаи мушакҳо, функсияҳои физиологӣ, ҳомилагузаронӣ, синтез, ғизо, иловаҳои ғизоӣ, системаи мушакҳо, функционирование организма, тавассути ғизо, солимии умумӣ.

ОСНОВНЫЕ ФУНКЦИИ ИЗОЛЕЙЦИНА В ЖИВОМ ОРГАНИЗМЕ

Изолейцин (Isoleucine) - одна из незаменимых (эссенциальных) аминокислот, обладающая разветвленной структурой и особыми физическими и химическими свойствами. Он входит в группу аминокислот-партнеров, которая находится между аминокислотами, вредными для организма человека и других животных. Благодаря этому каждая аминокислота участвует в процессе создания белков и других важных химических процессах. Изолейцин присутствует в организме человека вместе с другими аминокислотами, такими как валин и лейцин. Эти аминокислоты тесно взаимодействуют и играют важную роль в функционировании организма, придавая особое значение поддержанию нормального уровня регенерации клеток и

физиологических переходов . необходимо, чтобы организм не мог самостоятельно синтезировать незаменимые аминокислоты.

Ключевые слова: изолейцин, аминокислота, незаменимая (эссенциальная), разветвленная структура, аминокислоты-партнеры, валин, лейцин, организм, обмен веществ, энергия, восстановление мышечной ткани, физиологические функции, беременность, синтез, питание, пищевые добавки, мышечная система, функционализация организма, через питание, общее здоровье.

THE MAIN FUNCTIONS OF ISOLEUCINE IN A LIVING ORGANISM

Isoleucine is one of the essential amino acids, which has a branched structure and special physical and chemical properties. It belongs to the group of partner amino acids, which is located between amino acids harmful to the human body and other animals. Due to this, each amino acid participates in the process of creating proteins and other important chemical processes. Isoleucine is present in the human body along with other amino acids such as valine and leucine. These amino acids interact closely and play an important role in the functioning of the body, attaching particular importance to maintaining a normal level of cell regeneration and physiological transitions. It is necessary that the body cannot synthesize essential amino acids on its own.

Key words: isoleucine, amino acid, essential, branched structure, partner amino acids, valine, leucine, body, metabolism, energy, muscle tissue repair, physiological functions, pregnancy, synthesis, nutrition, dietary supplements.

Дар бораи муаллиф: **Ҳақимзода Парвина Убайдулло** - магистри кафедраи химияи органики ва биологии Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣи Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. Суроға: 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 121. Tel: (+992) . Тел: (+992)557874848, E-mail: parvina.khakimzoda@mail.ru

Об авторах: **Ҳақимзода Парвина Убайдулло**-магистр кафедры органической и биологической химии Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айнӣ. Адрес: 734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе. Душанбе, проспект Рӯдакӣ 121. Tel (+992) 557874848, E-mail: parvina.khakimzoda@mail.ru

About the authors: **Hakimzoda Parvina Ubaidullo**- is a Master's Degree in Organic and Biological Chemistry at Sadriddin Aini Tajik State Pedagogical University, Dushanbe, 734003, Republic of Tajikistan. Dushanbe avenue Rӯдакӣ 121. Tel(+992). Phone:(+992)557874848, E-mail: parvina.khakimzoda@mail.ru

Сайдҷонов Зикриоллох Диловаршоевич,
магистри курси 1-уми факултети математика ва информатика

ОСНОВЫ ЗАЩИТЫ ИНФОРМАЦИИ И ИНФОРМАЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В ЦИФРОВУЮ ЭПОХУ

Появление новых информационных технологий и развитие мощных компьютерных систем хранения и обработки информации повысили уровни защиты информации и вызвали необходимость в том, чтобы эффективность защиты информации росла вместе со сложностью архитектуры хранения данных. Так постепенно защита экономической информации становится обязательной: разрабатываются всевозможные документы по защите информации; формируются

рекомендации по защите информации; даже проводится федеральный закон о защите информации, который рассматривает проблемы защиты информации и задачи защиты информации, а также решает некоторые уникальные вопросы защиты информации.

Другими словами вопросы защиты информации в информационных системах решаются для того, чтобы изолировать нормально функционирующую информационную систему от несанкционированных управляющих воздействий и доступа посторонних лиц или программ к данным с целью хищения. Под фразой «угрозы безопасности информационных систем» понимаются реальные или потенциально возможные действия или события, которые способны исказить хранящиеся в информационной системе данные, уничтожить их или использовать в каких-либо целях, не предусмотренных регламентом заранее.

Если взять модель, описывающую любую управляемую информационную систему, можно предположить, что возмущающее воздействие на нее может быть случайным. Именно поэтому, рассматривая угрозы безопасности информационных систем, следует сразу выделить преднамеренные и случайные возмущающие воздействия. Комплекс защиты информации может быть выведен из строя, например из-за дефектов аппаратных средств. Также вопросы защиты информации встают ребром благодаря неверным действиям персонала, имеющего непосредственный доступ к базам данных, что влечет за собой снижение эффективности защиты информации при любых других благоприятных условиях проведения мероприятия по защите информации. Кроме этого в программном обеспечении могут возникать непреднамеренные ошибки и другие сбои информационной системы. Все это негативно влияет на эффективность защиты информации любого вида информационной безопасности, который существует и используется в информационных системах.

Защита информации от компьютерных вирусов (защита информации в информационных системах) предполагает средства защиты информации в сети, а точнее программно аппаратные средства защиты информации, которые предотвращают несанкционированное выполнение вредоносных программ, пытающихся завладеть данными и выслать их злоумышленнику, либо уничтожить информацию базы данных, но защита информации от компьютерных вирусов неспособна в полной мере отразить атаку хакера или человека, именуемого компьютерным пиратом.

Задача защиты информации и защиты информации от компьютерных вирусов заключается в том, чтобы усложнить или сделать невозможным проникновение, как вирусов, так и хакера к секретным данным, ради чего взломщики в своих противоправных действиях ищут наиболее достоверный источник секретных данных. А так как хакеры пытаются получить максимум достоверных секретных данных с минимальными затратами, то задачи защиты информации - стремление запутать злоумышленника: служба защиты информации предоставляет ему неверные данные, защита компьютерной информации пытается максимально изолировать базу данных от внешнего несанкционированного вмешательства и т.д.

Защита компьютерной информации для взломщика - это те мероприятия по защите информации, которые необходимо обойти для получения доступа к сведениям. Архитектура защиты компьютерной информации строится таким образом, чтобы злоумышленник столкнулся с множеством уровней защиты информации: защита сервера посредством разграничения доступа и системы аутентификации (диплом «защита информации») пользователей и защита компьютера самого пользователя, который работает с секретными данными. Защита компьютера и защита сервера одновременно позволяют организовать схему защиты компьютерной информации таким образом, чтобы взломщику было невозможно проникнуть в систему, пользуясь столь ненадежным средством защиты информации в сети, как человеческий фактор. То есть, даже обходя защиту компьютера пользователя базы данных и переходя на другой уровень защиты информации, хакер должен будет правильно воспользоваться данной привилегией, иначе защита сервера отклонит любые его запросы на получение данных

и попытка обойти защиту компьютерной информации окажется тщетной.

Публикации последних лет говорят о том, что техника защиты информации не успевает развиваться за числом злоупотреблений полномочиями, и техника защиты информации всегда отстает в своем развитии от технологий, которыми пользуются взломщики для того, чтобы завладеть чужой тайной. Существуют документы по защите информации, описывающие циркулирующую в информационной системе и передаваемую по связевым каналам информацию, но документы по защите информации непрерывно дополняются и совершенствуются, хотя и уже после того, как злоумышленники совершают все более технологичные прорывы модели защиты информации, какой бы сложной она не была.

Сегодня для реализации эффективного мероприятия по защите информации требуется не только разработка средства защиты информации в сети и разработка механизмов модели защиты информации, а реализация системного подхода или комплекса защиты информации – это комплекс взаимосвязанных мер, описываемый определением «защита информации». Данный комплекс защиты информации, как правило, использует специальные технические и программные средства для организации мероприятий защиты экономической информации.

Какие сегодня существуют виды информационной безопасности и умышленных угроз безопасности информации. Виды информационной безопасности, а точнее виды угроз защиты информации на предприятии подразделяются на пассивную и активную. Пассивный риск информационной безопасности направлен на внеправовое использование информационных ресурсов и не нацелен на нарушение функционирования информационной системы. К пассивному риску информационной безопасности можно отнести, например, доступ к базам данных или прослушивание каналов передачи данных.

Активный риск информационной безопасности нацелен на нарушение функционирования действующей информационной системы путем целенаправленной атаки на ее компоненты. К активным видам угрозы компьютерной безопасности относится, например, физический вывод из строя компьютера или нарушение его работоспособности на уровне программного обеспечения. Необходимость средств защиты информации. Системный подход к организации защиты информации от несанкционированного доступа. К методам и средствам защиты информации относят организационно-технические и правовые мероприятия информационной защиты и меры защиты информации (правовая защита информации, техническая защита информации, защита экономической информации и т.д.).

Физическая защита информации предотвращает использование технических каналов утечки данных к злоумышленнику. Причина, по которой могут появиться подобные «дыры» - конструктивные и технические дефекты решений защиты информации от несанкционированного доступа, либо физический износ элементов средств обеспечения информационной безопасности. Это дает возможность взломщику устанавливать преобразователи, которые образуют некие принципы действующего канала передачи данных, и способы защиты информации должны предусматривать и идентифицировать подобные «жучки». Средства обеспечения информационной безопасности от вредоносного программного обеспечения (ПО). К сожалению, Закон о защите информации работает только в случае, когда нарушитель чувствует и может понести ответственность за несанкционированный обход службы защиты информации. Однако, сегодня существует и постоянно создается гигантское количество вредоносного и шпионского ПО, которое преследует целью порчу информации в базах данных и, хранящихся на компьютерах документов.

Огромное количество разновидностей таких программ и их постоянное пополнение рядов не дает возможности раз и навсегда решить проблемы защиты информации и реализовать универсальную систему программно аппаратной защиты

информации, пригодной для большинства информационных систем. Вредоносное программное обеспечение, направленное на нарушение системы защиты информации от несанкционированного доступа можно классифицировать по следующим критериям: Логическая бомба используется для уничтожения или нарушения целостности информации, однако, иногда ее применяют и для кражи данных. Логическая бомба является серьезной угрозой, и информационная безопасность предприятия не всегда способна справиться с подобными атаками, ведь манипуляциями с логическими бомбами пользуются недовольные служащие или сотрудники с особыми политическими взглядами, то есть, информационная безопасность предприятия подвергается не типовой угрозе, а непредсказуемой атаке, где главную роль играет человеческий фактор. Например, есть реальные случаи, когда предугадавшие свое увольнение программисты вносили в формулу расчета зарплаты сотрудников компании корректировки, вступающие в силу сразу после того, как фамилия программиста исчезает из перечня сотрудников фирмы. Как видите, ни программные средства защиты информации, ни физическая защита информации в этом случае на 100% сработать не может. Более того, выявить нарушителя и наказать по всей строгости закона крайне сложно, поэтому правильно разработанная комплексная защита информации способна решить проблемы защиты информации в сетях. Троянский конь - это программа, запускающаяся к выполнению дополнительно к другим программным средствам защиты информации и прочего ПО, необходимого для работы. То есть, троянский конь обходит систему защиты информации путем завуалированного выполнения недокументированных действий. Такой дополнительный командный блок встраивается в безвредную программу, которая затем может распространяться под любым предлогом, а встроенный дополнительный алгоритм начинает выполняться при каких-нибудь заранее спрогнозированных условиях, и даже не будет замечен системой защиты информации, так как защита информации в сетях будет идентифицировать действия алгоритма, работой безвредной, заранее документированной программы. В итоге, запуская такую программу, персонал, обслуживающий информационную систему подвергает опасности компанию. И опять виной всему человеческий фактор, который не может на 100% предупредить ни физическая защита информации, ни любые другие методы и системы защиты информации. Вирус - это специальная самостоятельная программа, способная к самостоятельному распространению, размножению и внедрению своего кода в другие программы путем модификации данных с целью бесследного выполнения вредоносного кода. Существует специальная защита информации от вирусов! Обеспечение безопасности информационных систем от вирусных атак традиционно заключается в использовании такой службы защиты информации, как антивирусное ПО и сетевые экраны. Эти программные решения позволяют частично решить проблемы защиты информации, но, зная историю защиты информации, легко понять, что установка системы защиты коммерческой информации и системы защиты информации на предприятии на основе антивирусного ПО сегодня еще не решает проблему информационной безопасности общества завтра. Для повышения уровня надежности системы и обеспечения безопасности информационных систем требуется использовать и другие средства информационной безопасности, например, организационная защита информации, программно аппаратная защита информации, аппаратная защита информации.

Вирусы характеризуются тем, что они способны самостоятельно размножаться и вмешиваться в вычислительный процесс, получая возможность управления этим процессом. То есть, если Ваша программно аппаратная защита информации пропустила подобную угрозу, то вирус, получив доступ к управлению информационной системой, способен автономно производить собственные вычисления и операции над хранящейся в системе конфиденциальной информацией. Наличие паразитарных свойств у вирусов позволяет им самостоятельно существовать в сетях сколь угодно долго до их полного уничтожения, но проблема обнаружения и выявления наличия вируса в системе

до сих пор не может носить тотальный характер, и ни одна служба информационной безопасности не может гарантировать 100-процентную защиту от вирусов, тем более, что информационная безопасность государства и любой другой способ защиты информации контролируется людьми. Червь – программа, передающая свое тело или его части по сети. Не оставляет копий на магнитных носителях и использует все возможные механизмы для передачи себя по сети и заражения атакуемого компьютера. Рекомендацией по защите информации в данном случае является внедрение большего числа способов защиты информации, повышение качества программной защиты информации, внедрение аппаратной защиты информации, повышение качества технических средств защиты информации и в целом развитие комплексной защиты информации информационной системы. Перехватчик паролей - программный комплекс для воровства паролей и учетных данных в процессе обращения пользователей к терминалам аутентификации информационной системы. Программа не пытается обойти службу информационной безопасности напрямую, а лишь совершает попытки завладеть учетными данными, позволяющими не вызывая никаких подозрений совершенно санкционировано проникнуть в информационную систему, минуя службу информационной безопасности, которая ничего не заподозрит. Обычно программа иницирует ошибку при аутентификации, и пользователь, думая, что ошибся, при вводе пароля, повторяет ввод учетных данных и входит в систему, однако, теперь эти данные становятся известны владельцу перехватчика паролей, и дальнейшее использование старых учетных данных небезопасно. Важно понимать, что большинство краж данных происходят не благодаря хитроумным способам, а из-за небрежности и невнимательности, поэтому понятие информационной безопасности включает в себя: информационную безопасность (лекции), аудит информационной безопасности, оценка информационной безопасности, информационная безопасность государства, экономическая информационная безопасность и любые традиционные и инновационные средства защиты информации. Для любой концепции информационной безопасности, тем более, если используются методы защиты информации в локальных сетях и компьютерных системах, принцип непрерывного развития является основополагающим, ведь информационная безопасность информации постоянно подвергается все новым и новым с каждым разом еще более изощренным атакам, поэтому обеспечение информационной безопасности организации не может быть разовым актом, и созданная однажды технология защиты информации, будет постоянно совершенствоваться вслед за ростом уровня взломщиков; принцип обеспечения надежности системы защиты информации и информационная безопасность - это невозможность снижения уровня надежности системы во время сбоев, отказов, ошибок и взломов (Защита информации - курсовая работа); обязательно необходимо обеспечить контроль и управление информационной безопасностью, для отслеживания и регулирования механизмов защиты; обеспечение средств борьбы с вредоносным ПО. Например, всевозможные программы для защиты информации и система защиты информации от вирусов; экономическая целесообразность использования системы защиты информации и государственной тайны. Целесообразность построения системы защиты экономической информации заключается в превышении суммы ущерба при взломе системы защиты информации на предприятии над стоимостью разработки средства защиты компьютерной информации, защиты банковской информации и комплексной защиты информации. Одним из методов защиты информации является создание физической преграды пути злоумышленникам к защищаемой информации (если она хранится на каких-либо носителях). Управление доступом - эффективный метод защиты информации, регулирующий использование ресурсов информационной системы, для которой разрабатывалась концепция информационной безопасности.

Методы и системы защиты информации, опирающиеся на управление доступом, включают в себя следующие функции защиты информации в локальных сетях

информационных систем: идентификация пользователей, ресурсов и персонала системы информационной безопасности сети; опознание и установление подлинности пользователя по вводимым учетным данным (на данном принципе работает большинство моделей информационной безопасности); допуск к определенным условиям работы согласно регламенту, предписанному каждому отдельному пользователю, что определяется средствами защиты информации и является основой информационной безопасности большинства типовых моделей информационных систем; протоколирование обращений пользователей к ресурсам, информационная безопасность которых защищает ресурсы от несанкционированного доступа и отслеживает некорректное поведение пользователей системы. (Написать реферат средства защиты информации); информационная безопасность банков и экономическая информационная безопасность и других систем должна обеспечивать своевременное реагирование на попытки несанкционированного доступа к данным посредством сигнализации, отказов и задержке в работе.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абдеев Р. Ф. Философия информационной цивилизации: Диалектика прогрессивной линии развития как гуманная общечеловеческая философия для XXI в. / Р. Ф. Абдеев. - Москва: Гуманитарный издательский центр «ВЛАДОС», 1994. - 334 с.
2. Абрамов Ю. Ф. Информационная цивилизация: природа и перспективы развития / Ю. Ф. Абрамов, О. В. Бондаренко, В. К. Душутин. - Иркутск: Редакционно-издательский отдел Иркутского государственного университета, 1998. - 97 с.
3. Алексеева И. Ю. Этика Интернет. Internet Ethics / И. Ю. Алексеева. - Edited by D. Langford. - Houndmills etc.: Macmillan press, 2000. - 281p.
4. Алексенцев А. И. Сущность и соотношение понятий «защита информации», «безопасность информации», «информационная безопасность» / А. И. Алексенцев // Безопасность информационных технологий. - 1999. - № 1. - С. 16 -20.
5. Анисимов С. Ф. Духовные ценности: производство и потребление / С. Ф. Анисимов. - Москва : Мысль, 1988. - 253 с.
6. Антопольский А. А. Ответственность за правонарушения при работе с конфиденциальной информацией / А. А. Антопольский // Административная ответственность. - Москва : ИГиП РАН, 2001. -С. 124-130.
7. Апресян Р. Г. Идея морали и базовые нормативно-этические программы / Р. Г. Апресян. - Москва : Институт философии, 1995. - 353 с.
8. Аристотель. Большая этика. / Аристотель // Сочинения. - Москва: Мысль, 1984. - Т. 4. - С. 295-375.
9. Аристотель. Никомахова этика / Аристотель // Сочинения. -Москва: Мысль, 1984. - Т. 4. - С. 53-294.
10. Аристотель. О душе / Аристотель // Сочинения. - Москва : Мысль, 1984. - Т. 1. - С. 371-448.

ОСНОВЫ ЗАЩИТЫ ИНФОРМАЦИИ И ИНФОРМАЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В ЦИФРОВУЮ ЭПОХУ

Сайдчонов Зикриоллох Диловаршоевич - Статья посвящена вопросам защиты информации и информационной безопасности в условиях цифровизации общества. Рассматриваются основные угрозы, которые в настоящее время ставят под угрозу безопасность данных, включая кибератаки, утечку информации и недостаточную защиту личных данных. Особое внимание уделяется современным методам защиты информации, таким как шифрование, системы контроля доступа, а также роль информационной безопасности в организации и государственном управлении. Приводятся примеры успешных стратегий защиты данных в различных сферах, таких как бизнес, здравоохранение и государственные учреждения. Цель статьи - выделить

ключевые аспекты информационной безопасности и предложить рекомендации для повышения уровня защиты информации в условиях глобальных угроз.

Ключевые слова: защита информации, информационная безопасность, кибератаки, утечка информации, личные данные, шифрование, системы контроля доступа, безопасность данных, информационные угрозы, информационные технологии, государственная безопасность, защита данных в бизнесе, защита данных в здравоохранении, защита информации в организациях, глобальные угрозы.

FUNDAMENTALS OF INFORMATION PROTECTION AND INFORMATION SECURITY IN THE DIGITAL AGE

Saidjonov Z.D. This article focuses on the issues of information protection and information security in the context of societal digitalization. The main threats currently jeopardizing data security are discussed, including cyberattacks, information leakage, and insufficient protection of personal data. Special attention is given to modern methods of information protection, such as encryption, access control systems, as well as the role of information security in organizations and public administration.

Examples of successful data protection strategies in various fields, such as business, healthcare, and government institutions, are provided. The aim of the article is to highlight the key aspects of information security and offer recommendations for improving information protection in the face of global threats.

Keywords: information protection, information security, cyberattacks, information leakage, personal data, encryption, access control systems, data security, information threats, information technologies, national security, data protection in business, data protection in healthcare, information protection in organizations, global threats.

Маълумот дар бораи муаллиф: Сайдҷонов Зикриоллоҳ Диловаршоевич, магистри курси 1-уми факултети математика ва информатикаи Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни

Информация об авторе: Саидҷонов Зикриолла Диловаршоевич, магистр 1 курса факультета математики и информатики Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айны

Information about the author: Saijonov Zikriolla Dilovarshoevich, 1st year master of the Faculty of Mathematics and Informatics, Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Aina

Табаров М.Н.

магистри курси 2-юми факултети математика ва информатика

САМАРАНОКИИ КОРИ БАРНОМАҲОИ КОМПЮТЕРӢ БАРОИ ҲАЛЛИ МАСЪАЛАҲОИ МОЛИЯВИЮ ИҚТИСОДИ

Технологияи компютерӣ технологияе аст, ки ба истифодаи компютерҳо, иштироки ғайрирасмӣ ба истифодабарандагонӣ ғайрирасмӣ дар чараёни иттилоот, сатҳи баланди истифодаи интернет, истифодаи васеи маҷмӯи пакети барномаҳои амалӣ барои истифодаи умум ва дастрасии барномаҳо бо пойгаҳои додаҳо ва барномаҳои дурдаст дар асоси шабакаҳои компютерӣ мебошад[1].

Дар айни замон, доираи консепсияи технологияҳои иттилоотӣ аксар вақт хеле васеъ мебошад, истифода бурда мешавад, Технологияи иттилоотӣ (компютерӣ) ҳадафҳо, усул ва воситаҳои татбиқи худро дорад. Ба таври кӯтоҳ, мазмунҳои онҳо инҳоянд: Мақсади технологияи иттилоотӣ эҷод намудани сарчашмаи иттилоотии маводҳои серистифодаи иттилоотӣ, ки ҷавобгӯи талаботи имрӯзаи истифодабарандагон

мебошад. Усулҳои технологияи иттилоотӣ ин усулҳои коркарди маълумот ва интиқоли онҳо мебошад. Воситаҳои технологияи иттилоотӣ -ин усулҳои коркарди математикӣ, барномаҳои компютерӣ, иттилоот, воситаҳои техникӣ ва ғайраҳо мебошанд. Бо ин муайян намудани ҳадафҳо, усул ва воситаҳои иттилоотӣ (компютер), технологияи як низоми техникӣ пурраро дар назар дошта мешавад, офариниши ҳадафмандӣ, интиқоли он, нигоҳдорӣ ва намоиши маҳсулоти иттилоотӣ (маълумот, ғояҳои дарк, дониш), ки бо нархи камтарин истехсол намудани маҳсулот бо мутобиқи қонунгузориҳои муҳити иҷтимоӣ, ки дар он технологияи иттилоотии тараққиқунанда ёрӣ мерасонад, иборат аст[2,3].

Татбиқи замимаи усулҳо ва воситаҳои коркарди маълумот гуногун буда метавонанд, аз ин рӯ, барои тақвият додани иттилоот онҳоро ба технологияҳои ҷаҳонӣ, асосӣ ва махсуси иттилоотӣ ҷудо карда мешавад.

Технологияи иттилоотии ҷаҳонӣ моделҳо, методҳо, воситаҳоро дар бар мегирад, ки истифодаи захираҳои иттилооти ҷомеаро ба танзим медарорад ва имкон медиҳад, ки ҳамагон онҳоро истифода бурда тавонанд.

Технологияи иттилоотии базавӣ барои татбиқи мушаххас (истехсол, тадқиқот, тренингҳо ва ғ.) пешбинӣ карда шудааст. Технологияи иттилоотии мушаххас дар вақти ҳалли вазифаҳои функционалии истифодабарандагон (масалан, ҳисобдорӣ, банақшагирӣ, таҳлил) амал мекунад. Дунёи ояндаи ҷомеа ва технологияҳои иттилоотӣ бе ягон шабакаи шабакавӣ имконнопазир аст. Ва чунон ки аз тарафи таҳлили адабӣ дар соҳаи технологияҳои иттилоотӣ нишон дода шудааст, тағйири инқилобӣ ҳама дар истифодаи технологияҳои иттилоотӣ ва хоҳанд кард, махсусан, дар соҳаи истехсоли иҷтимоии дониш, мол ва хизматрасонӣ, тақсими онҳо, инчунин соҳаи саноатӣ : бонкҳо, биржаҳои, ВАО дар бисёре аз соҳаҳо, шабакаҳои корпоративӣ ва шабакавӣ босуръат густариш меёбанд, ки шабакаҳои глобалӣ барои истехсоли маҳсулоти онҳо васеъ истифода хоҳанд бурд. Вазифаҳо ва тақсими молҳо ва хизматрасониҳо. хизматрасониҳои таълимӣ ба хизматрасониҳои ҷамъиятӣ ниёзҳои мутахассисони маълумотдор ва таълим, инчунин хизматрасониҳо барои корхонаҳои шакли моликиятшон гуногун ва соҳаҳои мутахассисони баландихтисос, талаб мекунад, ки нигоҳдорӣ ва рушди донишҳои касбӣ, илмӣ, технологӣ ва бонкиро дарбар гирад[4]. Барои истифода дар таҳқиқоти илмӣ, аз ҳама ҷолибтарин барои омори саноатӣ дар мисоли барномаҳои : Design протсесси санчишии, Таҳлили раванди, схемаҳо назорати сифат, Statistica Системаи саноатӣ, Системаи Statistica Enterprise СФС ва барномаи коркарди маълумоти оморӣ ва татбиқи усулҳои neural: Шабакаҳои Neural Statistica, Statistica Connectiviti Ёла, Statistica нусхаи Русия инчунин барномаҳои илмӣ, техникӣ, ҳисобҳои молиявӣ, моделсозӣ ва тадқиқоти устувории сигнал "MathSoft", «MathWorks» "Ватерлоо Кешораи", «WolframResearch», «Lab зиддиретровирусӣ» дар амал ёридиҳандаи ин гунна масъалаҳои номбаргардида мебошанд.

Сарфи назар аз он, ки бозори барномаҳои корӣ дар миёнаи солҳои 70 ба миён омада бошанд ҳам, инфраструктураи он то имрӯз ғаъл аст, аммо аз солҳои 1991 дар ҳамаи соҳаҳо бештар таъсис дода шуд - соли 1992 ва аз ҳама маъруф ширкатҳои рушди имрӯза, ҷои аввалро ишғол менамояд[5]. Умуман, бояд қайд кард, ки соҳибкорон нақшаҳои молиявӣ иқтисодиро бо воситаи ин барномаҳои амалии компютерӣ ҳал мекунад. Бо вучуди ин, ба ғайр аз ширкатҳои тичоратӣ дар коркарди автоматии маълумотҳо дар ҳамаи соҳаҳои фаъолияти инсоният, ки бо воситаи барномаҳои дар боло қайд гардида амал карда метавонанд, дидан мумкин аст. Вале, барномаҳое, ки дар корхонаҳои тичоратӣ барои ҷунин мақсадҳои "тарроҳӣ" истифода мешаванд, дар бозор тақсим карда намешаванд. Ин метавонад якчанд сабабҳоро шарҳ дода тавонад. Якум, хусусияти мол мутахассис дар ин самт аз ҷониби ҳадафҳои паи идоракунии ширкат муайян карда мешавад. Ба ибораи дигар, доираи гузаронидани таҳлил ва арзёбии сифати мол метавонад барои ба даст овардани натиҷаҳои дараҷаи гуногуни

хусусияташон гузаронида шавад. Ғайр аз ин, ҳоло на ҳама корхонаҳо иншооти навъро таҳлил мекунад ва арзёбии сифати аксаран иҷро мешаванд; Касоне, ки ба корхонаҳои гузаронидани ин тартиботи дар ҳаҷми пурра, барои қонё гардонидани талаботи худ бо барномаҳои компютерӣ амал мекунад, пешравии фаъолияти худро пурра тасдиқ карда метавонанд. Дар натиҷа, ин маҳсулот бо воситаи ин гуна барномаҳо моликияти ширкати тижоратии фармоишгар ва моҳияти рушд - барои мутахассисони дигар дар ин соҳа ёрии амалӣ мерасонад. Сабаби дуюм ин ба амалиёти таҳлил намудани ҳаҷм ва сифати экспертизаи як мол истеҳсол кофӣ аст. Дар ин ҷо маънои онро дорад, ки ба таври муфассал, масалан, бо ҷалби усулҳои омӯрӣ, мутахассисони корхонаҳои савдо ҳамчун менечер кор мекунад. Барои онҳо, бозори барномаҳо (пакети барномаҳои компютерӣ) на танҳо доираи васеи барномаи пардохт, балки барномаи ройгонро пешниҳод менамояд. Барои ҳалли ин масъала маҳсулоти ширкати Конси манфиат расонида метавонад, ки дар баъзе мавридҳо метавонад барои ҳалли мушкилоти масъала истифода шавад[6].

Бояд қайд кард, ки барномаи маркетингии ширкати Konso дар минтақаҳои зиёд амал намуда ба фаъолияти соҳибкорӣ таъсири мусбат мерасонад. Барномаҳо ва технологияи аз тарафи мутахассисони ширкати маълум дар байни бозор мутобиқ ба осонӣ ба ҳолатҳои амалии воқеии таҳлилгарон ба гузаронидани тадқиқотҳои маркетингӣ арзёбӣ мекунад. Маҳсулоти Konso барномаҳои таҳлилӣ, ки ба усулҳои классикӣ тадқиқоти маркетингӣ, ки истифодаи методҳои риёзӣ дар иқтисодиёт ва омори математикӣ дастгирӣ мекунад. Ба асоси барномаи Konso чунин амалҳо дохил мешаванд: тадқиқот ва раёидиҳӣ дар ташаккули силсила, сегментатсия бозор ва идоракунии силсила, мавқеияти силсила, пешгӯии дар давоми ташаккули силсила, сохтори доираи таҳлил ва маҳсулоти қатори рақибон, қатор бенчмаркинг, таҳлили вазъият ва банақшагирии ассортименти стратегӣ, таҳлили самаранокии намудҳои маҳсулот, ABC таҳлил ва беҳсозии доираи гардиши мол истифода бурда мешавад. Барои вазифаҳои маркетинголог ва ба ҳамин монанд вобаста ба арзёбии сифати мол, ки дар корхонаҳои истеҳсолкунандагони он лозим меоянд, таҳиягарон фаъолона барномаҳои махсус ба мусоидат ба таъсиси маҳсулоти дорои сатҳи баланди сифат ва рақобатпазирии онҳо аҳамият медиҳанд. Ҳарчанд муҳаккиқи мол бояд дар бораи тартиби тасвир усули ва ТБ тадқиқотӣ ва хусусияти истеҳсоли таваҷҷуҳ дошта бошад ҳам, зеро онҳо имкон таҳлил, ки кадом барномаҳо доранд, аксар вақт аз тарафи таҳиякунандагони ҳамчун заминаи барои офаридани барномаи махсуси баланд истифода бурда шавад, дониши пурра дошта наметавонанд, бинобар он аз маҳсулоти пакети барномаҳои стандартӣ коркардашуда истифода бурда метавонанд[6]. Якчанд мисолро дида мебароем. Ҳамин тавр, барои ҷен кардани сатҳи подшипники бофташуда алгоритми компютер webs аст, ки барои андозагирии ин параметрҳо, барои ташкил кардани маводи намуна ва бознигирии он ва коркарди тасвири рақамӣ бо истифодаи барномаи махсус таҳияи ниҳонии Мақом истифода бурда мешавад. Ин барнома ба раванди тасвирҳоро ба воситаи сохтмони набзиро дурахшанда, ва фарқияти байни гистограммаи инъикоси динамикаи тағйирёбии нишондиҳандаҳои дастгирии бофтаи сатҳи истифода бурда мешавад. Барои муайян кардани дараҷаи баланди матоъи бофандагӣ истифода бурда барномаи компютерӣ, ки ба воситаи он имкон пайдо кардан мумкин аст, ки ба даст овардани арзиши баланд дар CIE Lab дар системаи координат ҷӣ тавр нақш мебандад нишон додан мумкин аст. Бо кӯмаки ин барнома метавонад аз тарафи пастиву оптикӣ аз веб, ки дар навбати худ таъсир ба сифати марраи ниҳой муайян карда мешавад, айён мекунад. Барои муайян кардани матоъи хушсифати ранги хушк ва нофаҳмиҳои дигар истифода аз барномаи MathCAD, ки дар он барои гузаронидани ҳисобу зарурӣ ва барои тасаввур истифода банақшагирии дар MS Excel коркарди онро ба амал оварда мешавад. Зимни гузаронидани тадқиқот дар корхонаҳои вобаста ба дурнамои истеҳсоли шароити матоъ нишондиҳандаҳои дода ва ҳосиятҳои,

бо истифода аз барномаи MS Excel, ки дорои як қатор хусусиятҳо, ки имкон аз ҳама аниқ тахминии маълумот ва имконияти на танҳо намояндагии графикӣ аз параметрҳои алоҳида, балки инчунин муодилаҳои регрессияи таъсиси он бо барномаи Konso иҷро карда мешавад.

Инчунин барои вазифаҳои маркетинг ба арзёбии сифати мол, ки дар корхонаҳои истеҳсолкунандагони меоянд, таҳиягарон фаъолона барномаҳои махсус ба мусоидат ба таъсиси маҳсулоти дорои сатҳи баланди сифат ва рақобатпазирии он аҳамияти аввалиндараҷа диҳанд. Ба ғайр аз он дигар пакети барномаҳои мавҷуданд, ки ба рақобати бозор, тараққиёти корхонаҳои мазкур ба омӯзиши, ба болои панҷ бузургтарин ширкатҳои дар соҳаи низоми молиявӣ ва иқтисодӣ дар бозори ИДМ монанди: «IC», «аз паҳлуи», «Хадамоти кашфи», «илм компютер» ва «Galaxy» истифодабаранда мебошанд.

Шумораи зиёди пешравӣ дар ин соҳа аз ҳисоби баҳисобгирии муҳосиб ва тичорат ва барномаҳои истеҳсолӣ ба ҳисоб меравад. Ҳиссаи зиёде дорои майдони барномаҳои анбор мебошад. Дар ҳамин ҳол, бевосита марбут ба раҳбарони аввал аст ва нишон медиҳад, ки анбори марҳилаи гуногуни тичорат ва сикли истеҳсолот, аст, ки ҳадаф аз захираҳои моддӣ дар тавозуни худ, вобастагӣ доранд, иборатанд.

Ин ширкатҳо ба мисоли маҳсулоти дар бозори Россия пешниҳод мекунад, чунинанд:

- «Folio WinSkld» - нармафзори ҳисобдорӣ инвентаризатсияи таъмин қобилияти арзизашон, истеъмол ва пардохт; оид ба назорат, идоракунии ва таҳлили фаъолияти анборҳо.

- "Фонди POS Shop" - маҷмӯи барномаҳои, ки барои тезонидани нархҳо пешниҳод шудаанд.

- «IC: Корхона» - маймӯи, ки дорои як қатор барномаҳо барои бизнес, ба монанди барномаи «IC: савдо ва анбор» таъин шудааст ва ба ҳисоби ҳамаи намуди амалиётҳои аз пешвоёни ва ҳуҷҷатҳои манбаъи вуруди истинод ба изҳороти гуногун ва ҳисоботҳо таҳлилгари - барномаи қодир ба иҷрои ҳамаи вазифаҳои баҳисобгирии онҳо аст.

- «Fregat-ЧАКАНА» - ин системаи универсалии автоматикунонии маҷмааи корхонаҳои савдои чакана, яклухт ва хурд савдои яклухт мебошад. Азбаски ширкатҳои савдо сатҳҳои гуногун истифодаи он системаи автоматӣ кор қада метавонанд, имрӯзҳо дидан мумкин аст.

- «Fregat-АНБОРИ» имконият медиҳад, ки ба сабт ва назорати мол, мавод, хизматрасонӣ, пул, ва ғайра, дастгирӣ ҳуҷҷати пешбиниамудаи қонунгузори, қобилияти ба зудӣ тавлиди таҳлили муфассал ва умуман аз натиҷаҳои корхона таъмин менамояд.

- Системаи "Parus-Корхона» имконият медиҳад, ки ба таври автоматӣ ҳисобдорӣ, равандҳои савдои асосӣ ва назорати молӣ, маошу сабти кормандони он корхонаро пурра ба таври автоматӣ назорат кунад.

Ба ҳамин тавр барномаи Excel ба саноати сабук ва тадқиқоти антропометрӣ паҳн карда шудааст. Истифодаи таҳриргари матнӣ, коркарди маълумоти гирифташуда барои ошкор намудани мунтазамҳои омӯрӣ анҷом дода мешавад. Натиҷаҳои таҳқиқот ба ҳисоботи электронӣ, ки модели вазъият аст, паст карда мешавад. Ҳангоми коркарди маълумотҳо усулҳои омӯрӣ таҳлил карда мешаванд, масалан:

а) усули гурӯҳбандии ҷадвалҳо ва сохтани як гистограмма, ки таснифи хусусиятҳоро дар доираи намуна омӯхтааст; б) ҳисобкунии хусусиятҳои омӯрии хусусият (миқдори намуна, диққати стандартӣ); в) усули ҷадвалҳои изофӣ барои арзёбии катъии алоқаи байни хусусиятҳои антропометрӣ.

Усули таҳқиқот дар боло бо истифода аз таҳриргари матни Excel имкон медиҳад, ки ба дигар ҳолатҳои иқтисодӣ, ки вақти коркарди маълумотро сарфа мекунад ва

шумораи хатогиҳо дар ҳисобро коҳиш медиҳад, истифода бурда мешаванд. Бояд қайд намуд, ки пакети барномаҳои компютерӣ, истифода дар фаъолияти молшиносии - технологӣ аст, ки ба инкишофи, ки дар бораи барномаҳои истифодаи умум дар асоси маҳдуд намешавад, ва аз тариқи эҷоди барномаҳои соҳавӣ нави густариш меёбад. Масалан, чунин маҳсулот барномаи 3-ченака моделсозии компютерӣ «ҳаким Текс», лоиҳа хусусиятҳои матоъ аст ва дар асоси татқиқи он пешравиҳои корхонаро дидан мумкин аст. Мисоли дигар ин Imaging компютерӣ 3-ченака намунаи матоъ ба нақшаи он, ки мумкин аст ҳамчун воқеъ тафтиши он, қабули инфиродӣ, зоҳирии бахши салиб, андарун он намуна, ва ғайра ... дар натиҷаи тадқиқот мумкин аст дар баъзе намунаҳои таснифоти пайдо шудаанд, ёрӣ мерасонад. Ё, барнома барои муайян намудани синфҳои сарпӯши кӯзаҳо, алгоритми он дар забони BASIC кор кардан мумкин аст. Ба ғайр аз он муайян намудани , андоза, шумораи камбудиҳои пӯст ва дигар маълумот дар бораи пӯст ва камбудиҳои онҳоро дар компютер, бо барномаҳои гуногуни экспериментҳо гузаронида, масъалаҳои гузашташударо ҳал намудан мумкин аст[5].

Бо вуҷуди ин, истифодаи Microsoft Excel, Microsoft Access барои ҳалли вазифаҳои алоҳида, барои аксар - ҷамъаваии маълумот ва коркарди онҳо - барномаҳои қисмҳои қисми Microsoft мебошанд. Алаҳусус бо истифодаи барномаҳои компютерӣ инсоният ҳамаи соҳаҳои фаъолияти хешро пеш бурда метавонад.

Адабиёт

1. Гобарева Я.Л., Городецкая О.Ю., Кочанова Е.Р. Сборник практических заданий по курсу «Автоматизированные информационные системы в экономике». –М.: Финансовая академия, 2001. -124 с.
2. Карлберг К. Бизнес-анализ с помощью Microsoft Excel. /Пер. с англ. –М.: Вильямс, 2005. -464 с.
3. Коцюбинский А.Ю., Грошев С.В. Excel для менеджера и экономиста в примерах. –М.: Гросс-Медиа, 2004. -300с.
4. Мур Дж., Уэдерфорд Л. Экономическое моделирование в Microsoft Excel. –М.: Вильямс, 2004. -1018 с.
5. Никольская Ю., Спиридонов А. Excel в помощь бухгалтеру и экономисту. –М.: Вершина, 2006. -256 с.
- 2008 г.44. 4.М.Е. Браславец., Р. Г. Кравченко. “Математическое моделирование экономических процессов” М.: Колос, 1972.
5. Под. ред. А. М. Гатаулина “Математическое моделирование экономическ-их процессов в сельском хозяйстве”. М.: Агропромиздат, 1990.
6. Карим-Заде Х., Эргашева М. Методҳои моделсозии математикӣ, ш. Душанбе, 2011с., 390с.

САМАРАНОКИИ КОРИ БАРНОМАҲОИ КОМПЮТЕРӢ БАРОИ ҲАЛЛИ МАСЪАЛАҲОИ МОЛИЯВИЮ ИҚТИСОДИ

Мақолаи мазкур ба таҳлили истифодаи технологияҳои компютерӣ дар ҳалли масъалаҳои молиявию иқтисодӣ ва рушди соҳаҳои гуногун тавассути ин технологияҳо бахшида шудааст. Технологияҳои иттилоотӣ, ки дар мақола мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд, тавачҷӯро ба истифодаи васеи компютерҳо ва барномаҳои компютери муосир ба мисоли ҷадвали электронии MS Excel, ки ба коркард ва интиқоли маълумот мусоидат мекунад, равона шудааст. Дар мақола илова бар тавсифи усулҳои асосии технологияи иттилоотӣ, ба воситаҳои гуногуни коркард ва интиқоли маълумот низ ишора мешавад. Дар мафҳуми асосии мақола баррасӣ гардидааст, ки технологияҳои иттилоотии глобалӣ ва мушаххас метавонанд ба иҷрои вазифаҳои муфид ва беҳтар намудани системаҳои молиявӣ ва иқтисодӣ кӯмак мерасонанд.

Дар ниҳоят, мақола таъкид мекунад, ки бо истифодаи технологияҳои иттилоотӣ, соҳаҳои гуногуни иқтисоди молиявӣ, аз ҷумла бонкҳо, биржаҳо ва корхонаҳо

метавонанд ба таври муассир кор кунамд, хусусан дар равандроҳои омӯзиш ва пешниҳод намудани хизматрасониҳои таълимӣ ва ҷамъиятӣ.

Калидвожаҳо: масъала, рушд, усул, коркард, Ҷадвалҳои электронӣ, барнома, компютер, татбиқ, ҳисоб, молиявӣ, , иттилоот, дуй, интиқол, муайянкунанда.

ЭФЕКТИВНОСТЬ РАБОТЫ КОМПЬЮТЕРНЫХ ПРОГРАММ ДЛЯ РЕШЕНИЕ ФИНАНСОВЫХ И ЭКОНОМИЧЕСКИХ ЗАДАЧ.

Данная статья посвящена анализу использования компьютерных технологий для решения финансово-экономических задач и развития различных отраслей через данные технологии. Рассматриваемые информационные технологии акцентируют внимание на широком использовании компьютеров и современных компьютерных программ, таких как электронная таблица MS Excel, которая способствует обработке и передаче данных. В статье, помимо описания основных методов информационных технологий, также упоминаются различные средства обработки и передачи данных. В основной части статьи рассматривается, как глобальные и специфические информационные технологии могут препятствовать в выполнении полезных задач и улучшении финансовых и экономических систем.

В заключении подитоживания татби подчеркивается, что с использованием информационных технологий различные экономические и финансовые сектора, включая банки, биржи и предприятия, могут эффективно работать, особенно в процессах обучения и предоставления образовательных и общественных услуг.

Ключевые слова: проблема, разработка, метод, обработка, электронные таблицы, программа, компьютер, реализация, расчет, финансовый, , информация, двоичный, передача, определитель.

EFFICIENCY OF COMPUTER PROGRAMS FOR SOLVING FINANCIAL AND ECONOMIC PROBLEMS.

This article is devoted to the analysis of the use of computer technologies for solving financial and economic problems and the development of various industries through these technologies. The information technologies under consideration focus on the widespread use of computers and modern computer programs, such as the MS Excel spreadsheet, which facilitates the processing and transmission of data. In addition to describing the main methods of information technology, the article also mentions various means of processing and transmitting data. The main part of the article discusses how global and specific information technologies can hinder the performance of useful tasks and the improvement of financial and economic systems.

In conclusion, the article emphasizes that with the use of information technology, various economic and financial sectors, including banks, stock exchanges and enterprises, can work effectively, especially in the processes of training and the provision of educational and public services.

Key words: problem, development, method, processing, spreadsheets, program, computer, implementation, calculation, financial, information, binary, transmission, determinant.

Маълумот дар бораи муаллиф: Табаров М.Н. – магистри соли дуҷуми ихтисоси информатикаи факултети математика ва информатикаи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ.

Информация об авторе: Табаров М.Н. - магистр второго курса по специальности информатике, факультета математики и информатики Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айна.

Information about the author: Tabarov M.N. - second-year master's degree in informatics of the Faculty of Mathematics and Informatics of the Tajik State Pedagogical University named after Sadrididdin Ainy.

Гулнозаи Далаталӣ,
магистри соли 1-уми факултети иқтисод ва идора

АҲАМИЯТ ВА ВАЗИФАҲОИ БАҲИСОБИРИИ ОН ДАР РОҲИ ЗИЁД НАМУДАНИ САМАРАИ ИСТЕҲСОЛОТ

Арзиши аслии маҳсулот-нишондиҳандаи синтетикиест, ки дар ҳар корхонаи (иттиҳодияи) алоҳида маблағи сарфшударо барои истеҳсоли маҳсулоти муайян нишон медиҳанд. Мунтазам арзон кардани арзиши аслии маҳсулот ва беҳтар намудани сифати он, сарфакорӣ, дар ҳама бобат баланд бардоштани дараҷаи даромаднокӣ ва афзун гардондани сарватғункунӣ давлатӣ-ҳамаи ин бо афзоиши бемайлони ҳосилнокии меҳнат ва прогрессии пай дар пай техникаи алоқаманд аст.

Баланд бардоштани ҳосилнокии меҳнат ва кам кардани арзиши аслии истеҳсоли маҳсулот, беҳтар намудани сифати он, дар ниҳояти кор ба сарфаи меҳнати ҷамъиятӣ, ба зиёд намудани даромаднокии ҳоҷагӣ ҳавасмандгардонии коркунони истеҳсолот, инчунин бо тезонидани тарақиёти истеҳсолот ва ғайра мусоҳидат мекунад. Баланд бардоштани ҳосилнокии меҳнати ҷамъиятӣ вазифаи якумин дараҷаи тамоми ташкилоту муассисаҳо гардидааст. Аз ин рӯ, бардоштани ҳосилнокии меҳнат маънои мубориза бурданро барои сарфа кардани хароҷоти моддӣ, молиявӣ ва меҳнатӣ дорад. Яъне мо бояд ҳар сомон ва ҳар як соати меҳнати барои истеҳсоли маҳсулот, корҳои иҷрошуда ва адои хизмат сарфгардидаро самарабахш истифода барем. Бинобар ин, рафти ҳисобгирӣ чун омили идоракуни истеҳсолот иҷрои чунин вазифаҳо, монанди сари вақт ва пурра ҷамъбаст кардани ахборотро дар бораи вазъият ва натиҷаи истеҳсолот, назоратро аз болои муҳофизати моликият ҷамъиятӣ, дуруст истифода бурдани захираҳои истеҳсолот ва ғайраро фаро мегирад.

Дуруст ташкил намудани ҳисобгирӣ хароҷоти истеҳсолот аз як тараф ҳисобгирӣ хароҷоти зерин истеъмолкунии истеҳсолотро таъмин менамояд: меҳнати одам (музди меҳнат ё ин ҳаққи меҳнат) воситаи меҳнат (пеш аз ҳама қисми хӯрдашудаи олотҳои меҳнат), ва предмети меҳнат (ашёи хом ва масолеҳи асосӣ, масолеҳи ёрирасон). Аз тарафи дигар, ҳисобгирӣ бояд миқдори маҳсулоти истеҳсолшударо дар бар гирад. Дар чунин ҳолат талаб карда мешавад, ки ҳарду тарафи ҷараёни истеҳсолот ва пеш аз ҳама хароҷоти дахлдори ба амал омадаро нишон диҳад.

Иштироки се лаҳзаи асосӣ дар ҷараёни истеҳсолот: ҳиссаи меҳнати одам, воситаҳои меҳнат ва предмети меҳнат-ҳамаи ин дар якҷоягӣ хароҷоти истеҳсолиро ба амал меорад, ки арзиш ва арзиши асли воҳиди маҳсулотро ташкил мекунад.

Арзиши аслии маҳсулот як қисми арзишест, ки дар шакли пул ба маҳсулоти истеҳсолию фурухташуда ифода ёфтааст. Он арзиши воситаҳои истеъмолкардаи истеҳсолот ва музди меҳнатро дар бар мегирад. Бо ибораи дигар ғуём-ин маҷмӯи хароҷоти истеҳсоли корхонаи муайян ва музди меҳнати одамон мебошад, ки дар шакли пул барои истеҳсоли маҳсулот ва фурӯши он ифода ёфтааст.

Арзиши аслии истеҳсоли маҳсулоти сеҳӣ, фабрикаю заводӣ ва арзиши аслии пурраи маҳсулоти саноатро аз ҳам фарқ кардан лозим аст.

Арзиши аслии маҳсулоти сеҳӣ, хароҷоти ҷорӣи ҳамаи цехҳои истеҳсолиро, ки бо тайёр кардани маҳсулот машғуланд, дарбар мегирад. Хароҷоти истеҳсоли маҳсулоти тамоми корхона дар арзиши аслии истеҳсолӣ ифода меёбад, ки ташкили он дар лаҳзаи рафти тайёр кардани маҳсулот ба анҷом мерасад. Агар бо арзиши аслии маҳсулоти истеҳсолии фабрикаю заводӣ хароҷоти ғайриистеҳсолиро, ки дар ҳисоби «Хароҷоти ғайриистеҳсолӣ» гирд оварда шудааст ҳамроҳ кунем, онгоҳ арзиши аслии пурраи маҳсулотро ҳосил менамоем.

Барои ҳисоб кардани арзиши аслии маҳсулот на танҳо хароҷоти истеҳсолӣ, балки миқдору сифати маҳсулоти тайёркардашуда ё кори иҷрошударо низ доништан зарур аст. Ҳангоми муайян кардани хароҷоти истеҳсолӣ ва миқдори маҳсулоти истеҳсолшудаи

(иттиҳодияҳои) саноати чунин вазифаҳои муҳим бармеоянд:

а) назорати ҳаррӯзаи хароҷот ва рафти иҷрои супоришҳои планӣ, сари вақт ба ҳисоб гирифтани маҳсулоти истеҳсолшуда вобаста ба миқдору сифати он, назорати қатъӣ барои сарфакорӣ;

б) сари вақт, пурра ва эътимодбахш муқаррар кардани ҳисобгири тамоми хароҷоти истеҳсолӣ ва бо ҳаҷми ҳақиқии истеҳсоли маҳсулот муқоиса намудани он;

в) дарёфтани маблағи хароҷоти аслий барои истеҳсоли маҳсулот, мувофиқи меъёри планирии ин хароҷот;

г) назорат аз болои иҷрои истеҳсоли маҳсулот, риоя кардани ташкили арзиши аслии маҳсулот;

д) дарёфтани захираҳои истифоданашуда барои зиёд кардани ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот, арзон кардани арзиши аслии маҳсулот ва муаян намудани натиҷаҳои ҳисоби дохилихоҷагӣ;

е) назорат аз болои иҷро намудани плани арзон кардани арзиши аслии маҳсулот, риоя кардани арзиши ҳадди охирини хароҷоти моддӣ, меҳнатӣ ва молиявӣ, сметаҳои хароҷоти бевосита ва хароҷоти дигар;

ё) таъмини муҳофизати моликияти ҷамъиятӣ. Бо ин мақсад назоратии ғавриро барои самарабахши истифода бурдани молу масолеҳи пуларзиш, фондҳои асосӣ, музди меҳнат ва дигар хароҷот ташкил кардан мумкин аст.

Барои он, ки натиҷаҳои ба даст оварда шударо бо хароҷоти истеҳсолии маҳсулот муқоиса намоем, бояд донем, ки чӣ қадар маҳсулот гирифта шудааст барои истеҳсоли он чӣ қадар меҳнату воситаҳои моддӣ сарф шудаанд ва самараи маблағгузорӣ чӣ қадар аст, зеро планкашии илман асоснок ва таснифоти хароҷоти истеҳсоли ба ин вобаста мебошад. Таснифоти хароҷот барои калкулятсияи арзиши аслии маҳсулот аҳамияти калони назарявӣ ва амалӣ дорад. Аз ин рӯ тамоми хароҷоти рафти технологияи истеҳсолот мувофиқи мақсад ва таъиноти иқтисодӣ ба хароҷоти асосӣ ва (вобаста) воситаи (накладной) тақсим карда мешавад.

Ба ҷумлаи хароҷоти асосӣ хароҷоте дохил мешавад, ки бо иҷрои ҳаҷми корҳо алоқаманд буда, бидуни он истеҳсоли маҳсулот имконпазир аст.

Ба чунин хароҷот музди меҳнат, ашёи хам, масолеҳ, хӯрдашавии воситаҳои асосӣ, арзиши сузишворӣ ва қувваи барқ (энергия) дохил мешаванд.

Ба гурӯҳи хароҷоти ба воситаи хароҷоти идоракунии истеҳсолоти тамоми хоҷагӣ ё цехҳои (участкаҳои) алоҳидаи он дохил мегарданд.

Арзиши аслии маҳсулот аз моддаҳои алоҳидаи хароҷот таркиб меёбад, ки вай аз рӯи усули хусусиятҳои ба хароҷоти бевосита ба бавосита тақсим мешавад.

Хароҷоти бевосита хароҷотеанд, ки бевосита ба истеҳсоли маҳсулот ё иҷрои корҳо ва адои хизмат алоқаманданд. Масалан, музди меҳнати коргарон, сарфи сузишворӣ, ашёи хом ва масолеҳ.

Хароҷоти бавосита бо истеҳсоли маҳсулот ё иҷрои корҳо ва адои хизмат алоқаи бавосита надоранд, вале бе онҳо иҷрои корҳои мазкур ғайриимкон мегардад. Ба ҷумлаи хароҷоти бавосита хароҷоти умумистеҳсолӣ, ва хароҷоти умуммихоҷагӣ дохил мешавад, хароҷоти маъмурию идоракунӣ, музди меҳнати (ҳаққи меҳнати) хароҷоти супоришҳои хизматӣ (касиро ба ҷои дигар фиристодан), идоравӣ ва ҳоказоҳо.

Хароҷоти истеҳсолӣ аз ҷиҳати таркиби (сохти) иқтисодии худ ба хароҷоти якунсура (яктаркиба) ва бисёрунсура (бисёртаркиба) тақсим мешавад. Хароҷоти якунсура моддаеанд, ки хароҷоти якхелаи истеҳсоли маҳсулотро дар бар мегиранду вале ба қисмҳои таркибӣ тақсим намешаванд. Ба ин ҷо хароҷоти ашёи хом ва масолеҳ, музди меҳнат, сузишворӣ, хӯрдашавӣ ва ғайра дохил мегарданд.

Хароҷоти бисёрунсура аз қисмҳои алоҳида иборат буда, ҳелҳои гуногуни хароҷотро дар як ҷой муттаҳид мекунанд. Онҳо аз рӯи калкулятсия, дар моддаи хароҷот мувофиқи маблағи умумӣ нишон дода шудаанд. Хароҷоти умумистеҳсолӣ, умуммихоҷагӣ истифодаи нақлиёти автомобилӣ таъмири ҷории воситаҳои асосӣ ва ғайра аз ҷумлаи инҳоянд.

Хароҷоти истеҳсолот аз ҷиҳати тағйирёбиаш, нисбат ба ҳаҷми истеҳсолот, ба хароҷоти тағйирёбанд ва доимиишартӣ тақсим мешаванд.

Хароҷоти тағйирёбанда хароҷотеанд, ки баробари афзудани ҳаҷми истеҳсолот меафзоёнд, агар истеҳсоли маҳсулот зиёд шавад сарфи ашёи хом ва масолеҳ низ меафзоёнд.

Хароҷоти доимиишартӣ тағйир меёбанд, вале онҳо аз афзоиши ҳаҷми маҳсулот новобастаанд. Ба ин ҷумла хароҷоти идоракунии истеҳсолот ва хизматрасонии хоҷагӣ дохил мешавад. Чунин хароҷот сарфи назар аз миқдори маҳсулоти гирифташуда ё корҳои иҷрогашта ба амал бароварда мешаванд, ба хароҷоти тағйирёбанд ва доимию шартӣ тақсим кардани хароҷоти истеҳсолот талаби ҳатмист, зеро ҳангоми муаян кардани арзиши асли маҳсулот ё корҳои иҷрошуда таъсири тағйирёбии унсурҳои алоҳида ва модаҳои хароҷотро ба дараҷаи хароҷоти истеҳсолот ҳам дар тамоми ҳаҷми маҳсулот ва дар ҳисоби воҳиди он муаян кардан лозим меояд. (Хароҷоти якунсура моддасанд, ки хароҷоти якхелаи истеҳсоли маҳсулотро дар бар мегиранд).

Гуруҳҳои хароҷот аз рӯи унсурҳо (таркибашон) Хароҷот аз рӯи моддаи калкулятсия

Вобаста ба алоқамандӣ бо ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот дар корхона хароҷот мутаносиб ва ғайримутаносиб шуда метавонад. Якумин

1. Ашёи хом ва масолеҳ (бо тарҳи партовҳо).

2. Молҳои харида маҳсулоти нимтайёр, корҳо ва хизмате, ки хусусияти истеҳсоли доранд.

3. Масолеҳи ёрирасон .

4. Сузишвории харида.

5. Энергияи харидашуда, ҷамъи хароҷоти моддӣ.

6. Музди меҳнати асосӣ ва иловагӣ.

7. Ҳиссаҷудокунии ба суғуртаи иҷтимо

8. Хурдашавии воситаҳои асосӣ.

9. Хароҷоти дигар қисмҳои таркиби тақсим намешаванд). Хароҷоти бевоситаи асосе, ки ба истеҳсоли намудҳои алоҳидаи маҳсулот алоқамандаст.

1. Ашёи хом ва масолеҳ

2. Партовҳои баргарданда (аз арзиши масолеҳҳо тарҳ мешавад.)

3. Молҳои харида, маҳсулоти нимтайёр ва хизмате, ки хусусияти истеҳсоли доранд.

4. Сузишворӣ ва энергия барои мақсади технологӣ.

5. Музди меҳнати асосии коргарон.

6. Музди меҳнати иловагии коргарон

7. Ҳиссаҷудокунии суғуртаи иҷтимоӣ ба хароҷоти бевосита, ки ба якҷанд намуди маҳсулот алоқаманданд.

8. Хароҷоти тайёр кардан ва омухтани (азхудкунии) истеҳсолот.

10. Хароҷоти умумистеҳсоли.

11. Хароҷоти умумихоҷагӣ.

12. Нуқсонкорӣ дар истеҳсолот.

13. Дигар хароҷоти истеҳсоли .

14. Хароҷоти ғайриистеҳсоли

Ҷамъ арзиши пурраи маҳсулот.

бевосита мутаносибан бо афзоиши миқдори маҳсулот (масолеҳ, музди меҳнат) зиёд шудан мегирад, дуҷумӣ на бо сабаби ҳаҷми маҳсулоти истеҳсолшуда (қувваи барқ, хурдашавии биноҳо иморатҳо ва ғайра) тағйир меёбад.

Дар дастурамали асосӣ доир ба планкашӣ, ҳисобгирӣ ва калкулятсионии арзиши аслии маҳсулоти саноат номгӯи (номенклатураи) унсурҳои хароҷот ва модаҳои калкулятсияи муқаррар карда шудааст, ки маҷмӯи онҳо арзиши аслии маҳсулотро ташкил медиҳанд.

Мувофиқи дурусти асосӣ оид ба планкашӣ, ҳисобгирӣ ва калкулятсияи арзиши аслии маҳсулот, номгӯи зерини унсурҳои хароҷот ва моддаҳои калкулятсионӣ нишон шудаанд.

Чунин гурӯҳбандӣ ҳам барои таҳлил ва ҳам барои плангирии арзиши аслии маҳсулот ва инчунин барои муайян кардани манбаъҳои арзон гардонидани он зарур аст.

Дар айни ҳол муқоисаи нишондиҳандаҳои арзиши аслии плании маҳсулот ва арзиши аслии ҳақиқии он, дар байни корхонаҳое, ки маҳсулоти ҳарҳела мебароранд таҳмин карда мешавад.

Хароҷоти истеҳсоли маҳсулотро тавре ба ҳисоб гирифта лозим аст, ки вай тамоми нишондиҳандаҳои зарурии фаъолияти истеҳсолию хоҷагии корхонаро таъмин карда тавонад, зеро хароҷоти бо арзиши аслии маҳсулот дохилшаванда дар ҳисобгирӣ аз рӯи объектҳо, моддаҳо ва унсурҳо мувофиқи номгӯи муқараргардида аниқ муайян карда мешавад, то ки рафти истеҳсоли маҳсулот ва дараҷаи хароҷот, дарёфтани захираҳои афзоиши ҳосилнокии меҳнат, арзон кардани арзиши аслии маҳсулот ва хизматрасонӣ ба зерин назорат гирифта шавад.

Тамоми хароҷоти истеҳсолоти асосӣ дар ҳисоби активи калкулятсионии «Истеҳсолоти асосӣ» ба ҳисоб гирифта мешавад. Дар дебити ҳамин счёт, дар давоми сол тамоми хароҷоти истеҳсолиро ба ҳисоб мегиранд ва аз кредити счёт барориши маҳсулоти истеҳсолшударо аз арзиши аслии ҳақиқӣ (Дар ҳисобгирии чорӣ арзиши аслии плани) нишон медиҳанд, ҳамин тариқ, чунин, ки дар боло гуфта гузаштем, ҳисоби «Истеҳсолоти асосӣ» ҳисоби актив буда, дар корхонаҳои алоҳида ё дар тамоми корхонаҳо фақат бақия дебетӣ дошта метавонад, ки вай маблағи истеҳсолоти нотамоми (буднашуда)-ро нишон медиҳад. Хароҷоти истеҳсоли маҳсулот дар ҳисобҳои зерин ба ҳисоб гирифта мешаванд.

АДАБИЁТ

1. Паёми Пешвои миллат, Асосгузори сулҳу Ваҳдати Миллӣ, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Эмомалӣ Раҳмон “Дар бораи самтҳои сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон” аз 26 декабри 2019 с. <http://www.president.tj/>
2. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ”, аз 25 марти соли 2011, таҳти №702, (Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон,- Душанбе 2011, 31.04.2011, модд.567)
3. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Оид ба иҷораи молиявӣ (лизинг)», №9 аз 22.04.2003, (Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон,- Душанбе 2003, 26.04.2004, модд.234)
4. Нақшаи ҳисобҳои баҳисобгирии муҳосибии фаъолияти молиявӣ - хоҷагии субъектҳои хоҷагидорӣ ва Нишондоди методӣ оиди татбиқи нақшаи ҳисобҳои баҳисобгирии муҳосибии фаъолияти молиявӣ – хоҷагии субъектҳои хоҷагидорӣ. Душанбе - 2011 сол. <http://www.minfin.tj/>
5. Нақшаи ҳисобҳои баҳисобгирии муҳосибии фаъолияти молиявӣ – хоҷагии субъектҳои хоҷагидорӣ ва Нишондоди методӣ оиди татбиқи нақшаи ҳисобҳои баҳисобгирии муҳосибии фаъолияти молиявӣ – хоҷагии субъектҳои хоҷагидорӣ. Фармоиши Вазорати молияи ҚТ №41 аз 27.05.2011, <http://www.minfin.tj/>
6. Дастурамал оиди низоми пур намудани Шаклҳои ҳисоботи молиявӣ, ки тибқи талаботи Стандартҳои миллӣ ва байналмилалӣ ҳисоботи молиявӣ тартиб дода шудаанд, Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон Душанбе - 2016. <http://www.minfin.tj/>
7. Нақшаи ягонаи ҳисобҳои баҳисобгирии муҳосибӣ дар ташкилоту муассисаҳои бучетӣ ва ҳазинадорӣ ва дастурамали истифодабарии он», ҳуҷҷати мазкур бо фармоиши Вазири молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳти № 173 аз 26 январи соли 2015 тасдиқ шудааст. <http://www.minfin.tj/>

АҲАМИЯТ ВА ВАЗИФАҶОИ БАҲИСОБГИРИИ ОН ДАР РОҶИ ЗИЁД НАМУДАНИ САМАРАИ ИСТЕҲСОЛОТ

Хароҷоти истеҳсоли маҳсулотро тавре ба ҳисоб гирифтани лозим аст, ки вай тамоми нишондиҳандаҳои зарурии фаъолияти истеҳсолию хоҷагии корхонаро таъмин карда тавонад, зеро хароҷоти бо арзиши аслии маҳсулот дохилшаванда дар ҳисобгирӣ аз рӯи объектҳо, моддаҳо ва унсурҳо мувофиқи номгӯи муқараргардида аниқ муайян карда мешавад, то ки рафти истеҳсоли маҳсулот ва дараҷаи хароҷот, дарёфтани захираҳои афзоиши ҳосилнокии меҳнат, арзон кардани арзиши аслии маҳсулот ва хизматрасонӣ ба зерин назорат гирифта шавад. Тамоми хароҷоти истеҳсолоти асосӣ дар ҳисоби активи калкулясионии «Истеҳсолоти асосӣ» ба ҳисоб гирифта мешавад.

Калидвожаҳо: хизматрасонӣ, калкуляция, хароҷот, маҳсулот, дараҷа, дохилшаванда.

ЗНАЧЕНИЕ И ОБЯЗАННОСТИ ЕГО УЧЕТА НА ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРОИЗВОДСТВА

Себестоимость производства продукции должна рассчитываться таким образом, чтобы обеспечить все необходимые показатели производственно-хозяйственной деятельности предприятия, поскольку затраты включаются в первоначальную себестоимость продукции при расчете по чтобы поставить под контроль процесс производства продукции и уровень издержек, поиск ресурсов для повышения производительности труда, снижения первоначальной себестоимости продукции и услуг. Все затраты основного производства учитываются в составе актива расчета «Основное производство».

Калидвожаҳо: хизматрасонӣ, калкуляция, хароҷот, маҳсулот, дараҷа, дохилшаванда.

THE IMPORTANCE AND RESPONSIBILITIES OF ITS ACCOUNTING ON THE WAY OF INCREASING PRODUCTION EFFICIENCY

The cost of production must be calculated in such a way as to provide all the necessary indicators of the production and economic activity of the enterprise, since costs are included in the initial cost of production when calculating in order to bring under control the production process and the level of costs, search for resources to increase labor productivity, reduce the initial cost of products and services. All costs of main production are taken into account as part of the calculation asset "Main production".

Keywords: hizmatrasoni, kalkuliatsiya, harakhot, makhsulot, daraka, dokhilshavanda.

Маълумот дар бораи муаллиф: Гулнозаи Далатали, магистри соли 1-уми факултети иқтисод ва идораи Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни

Информация об авторе: Гулнозаи Далатали, магистр 1 курса факультета экономики и управления Государственного педагогического университета Таджикистана имени Садриддина Айни

Information about the author: Gulnozai Davlatali, 1-st year master of the Faculty of Economics and Management of the State Pedagogical University of Tajikistan named after Sadriddin Ainy

Сафаров Ориёнмехр,
магистранти соли 1-уми факултети иқтисод ва идоракуни

ХУСУСИЯТИ ИҚТИСОДИИ РАСТАНИПАРВАРӢ ВА ТАЪСИРИ ОН БА ҶАРАӢНИ ТАШАККУЛИ НИЗОМИ БАӢИСОБИРӢ – ТАӢЛИЛӢ

Таърихи пайдоиши хоҷагии кишоварзӣ бо давраи «инқилоби неолитӣ» дар воситаҳои истеҳсолот алоқаманд аст, ки 12 ҳазор сол пеш оғоз ёфта ба пайдоиши иқтисодиёти истеҳсолӣ ва рушди минбаъдаи тамаддун оварда расонд.

Бо гузаштан ба муносибатҳои бозоргонӣ шаклҳои қаблан вучуддоштаи муносибатҳои иқтисодӣ, махсусгардонӣ ва ҳамгирӣ вайрон карда шуданд. Ташаккули шитобкоронаи бемуллоҳизаи корпоратсияҳои саҳомии агросаноатӣ, деформатсияи низоми қарзӣ ва молиявӣ, хусусигардонии моликият ва қитъаҳои замин боиси барҳам додани баъзе сохторҳо, пастравии истеҳсолот ва аз даст додани ҳама ғоидаҳо бо қатъ гардидани самаранокӣ синергетикӣ гардид [1].

Аҳамияти муҳими соҳаи кишоварзӣ дар кишвар дар маҷмӯъ, аз ҷумла дар минтақаҳо дар баробари омӯзиши сатҳ ва дараҷаи рушди он омодагии ин самтро нишон медиҳад.

Нишондиҳандаҳои аз ҳама баланди рушди хоҷагиҳои кишоварзӣ дар кишварҳои Аврупо ва Америкаи Шимолӣ ба даст омадаанд, ки ба сатҳи баъдииндустриалии таракқиёт расиданд. Саҳми аҳолии аз ҷиҳати иқтисодӣ ғайраравш дар хоҷагии кишоварзии кишварҳои мазкур 2,6 ғоизро ташкил медиҳад.

Хоҷагии кишлоқ дар миёнаи асри XX дар кишварҳои мазкур бо ташкили илман асоснокшуда, афзоиши ҳосилнокӣ ва истифодаи техникаю технологияҳои навтарин тавсиф карда шудааст. Чунин равандро барои кишварҳои кишоварзӣ низ дар марҳилаи рушди саноатӣ ҳосанд, дар ҳоле ки онҳо бо сатҳи шиддатнокии нисбатан пастрар ва вазни қиёсии зиёди онҳое, ки дар соҳа дар сохтори аҳолии аз ҷиҳати иқтисодӣ ғайраравш машғуланд, шарҳ дода мешаванд. Дар чунин шароит, кишварҳои пешрафта бо бӯҳрони аз ҳад зиёдистеҳсолкунии маҳсулоти истеъмолӣ тавсиф мешаванд, кишварҳои аграрӣ бошанд, баръакс бо мушкилоти озуқаворӣ, ки яке аз масъалаҳои муҳим аст, вобастаанд. Вазъи иҷтимоӣ – иқтисодии дилхоҳ давлат бо омилҳои зиёде муайян карда мешавад: истеҳсоли маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ ба ҳар сари аҳолӣ, сатҳи даромади табақаҳои иҷтимоии ҷомеа, вазъи моддию техникаи бахшҳои иқтисодиёти хоҷагии кишлоқ, аз ҷумла комплекси агросаноатӣ, ҷорӣ намудани технологияҳои инноватсионӣ, пешрафт дар истеҳсолот, вазъи илм, захираҳои инсонӣ ва ғайра. Мутаассифона, равандро дар кишвари мо таҳлил намуда, бояд эътироф кард, ки дар тӯли солҳои ислоҳот муваффақиятҳо дар ин самт ҳанӯз дида намешаванд. Дар иқтисоди ҷаҳонӣ чунин қабул шудааст, ки агар таносуб дар даромад 10% нисбатан бойҳо ва 10% гурӯҳи нисбатан таъмини аҳолӣ аз 1:10 зиёд бошад, ҷомеа дар минтақаи беадолатии қатъии иҷтимоӣ қарор дорад.

Таърихи муносибати иқтисодии Тоҷикистон нишон медиҳад, ки соҳаи кишоварзӣ то ҳол бахши муҳимтарини иқтисодиёти миллӣ ба ҳисоб меравад. Вазъи аз ҳама мушкил ва барои кишвар хатарнок дар деҳот дида мешавад, ки дар остонаи фалокати иҷтимоӣ қарор дорад. Музди миёнаи кори деҳқонон нисбат ба иқтисодиёти кишвар 2 маротиба камтар аст. Сабаби асосии чунин ҳолат - сиёсати номукаммали кишоварзӣ мебошад. Ба ҷои бархӯрди ҳамаҷониба ба рушди соҳа, механизми бесамари танзими муносибатҳои иқтисодӣ байни бахшҳои комплекси агросаноатӣ ҷорӣ карда мешавад, муфлисшавии корхонаҳои кишоварзӣ ва азнавтасимкунии моликият, безаргардонии хоҷагиҳои деҳқонӣ ва индустриализатсия, ҳавасмандкунии воридоти хӯрокворӣ, бад шудани вазъи иҷтимоии деҳқонон ба амал меояд. Бо сабабҳои мазкур, шумораи одамон, ки дар соҳаи кишоварзӣ кор мекунанд якбора кам мешавад, хатарҳои воқеии гирифтӣ шудан ба вобастагии абадӣ ғизо аз воридоти маҳсулоти ғизоӣ аз кишварҳои хориҷ вучуд дорад.

Дар навбати худ, паст шудани сатҳи даромади аҳолии деҳот ва бад шудани сифати зиндагӣ дар маҷмӯъ ба самаранокии пасти истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ оварда мерасонад.

Боиси ташвиш аст, ки дар солҳои охир аз тадбирҳои андешидаи Ҳукумати Ҷумҳурӣ самтҳои фундаменталии рушди истеҳсолоти кишоварзӣ, баровардани он аз буҳрон дида намешавад.

Ба ҷои муносибати маҷмӯӣ ба ҳалли масъалаҳо барои баланд бардоштани баҳши аграрии иқтисодиёт, механизми бесамари танзими давлатии муносибатҳои иқтисодӣ байни соҳаҳои комплекси кишоварзӣ ҷорӣ карда мешавад. Муфлисшавии Корхонаҳои кишоварзӣ ва азнавтасимкунии моликият, бекории деҳқонон ба падидаи маъмулӣ табдил ёфтааст.

Мо чунин мешуморем, ки бо назардошти шароити мавҷудаи иҷтимоию иқтисодӣ, дар айни замон барои ислоҳи ҳатоғҳои содиршуда дар рушди комплекси озуқаворӣ андешидани чораҳои сафарбаркунанда барои кишвар муҳим мебошад.

Ҳамин тавр, танзими давлатӣ, ки низомии фишангҳои иштироки давлат дар равандҳои бозорро ифода мекунад, ба рушди устувори соҳаи кишоварзӣ мусоидат мекунад. Инро бояд дар раванди фаъолияти хоҷагидорӣ корхонаҳои кишоварзӣ ба назар гирифт, зеро буҳрони корхонаҳо дар ин соҳа на танҳо бо омилҳои объективӣ табиӣ, балки инчунин бо як қатор иштибоҳҳои иқтисодӣ дар татбиқи сиёсати кишоварзӣ ба вучуд омадааст.

Дар ин ҳолат бояд байни сабабҳои буҳрони истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ дар дохил ва хориҷ фарқият гузошта шавад. Ба омилҳои беруна метавон таваррум, қасри бучет, болоравии арзиши қарз, пардохт накардан, ноустувории сиёсиро ворид намуд, ки боиси вайрон шудани сохтори робитаҳои байнисоҳавӣ ва ҳудудӣ, кам шудани таъсири давлат ба соҳаи кишоварзӣ, тағйирот дар қонунгузорӣ, динамикаи манфии даромади аҳоли, ки ба паст шудани қобилияти харидорӣ, кам шудани талабот ба маҳсулоти озуқаворӣ вобастаанд, сабаб гардидаанд. Ба омилҳои дохилӣ фарқияти тағирёбии муносибатҳои моликият ва тағйирот дар шароити умумии иқтисодии идоракуниро дар соҳаи кишоварзӣ ворид намудан мумкин аст.

Самтҳои афзалиятнок дар зерсоҳаи зироатпарварӣ дар айни замон инҳо мебошанд:

- муносибгардонии сохтори майдонҳои кишт, нигоҳ доштан ва баланд бардоштани ҳосилнокии замин ҳамчун навъи асосии захираи табиӣ дар растанипарварӣ, ки сатҳи ҳосилнокии зироатро муайян мекунад;

- тасҳеҳи системаҳои анъанавии кишоварзӣ дар минтақаи мушаххас ва гузариши тадриҷӣ ба технологияҳои нави коркарди замин, баланд бардоштани ҳосилнокии истеҳсолот бо технологияҳои сарфакоронаи захираҳо ва об;

- татбиқи дастовардҳои селекция ва генетикаи муосир дар таҳия ва паҳн кардани навъҳои интенсивии зироатҳои кишоварзӣ, беҳсозии истифодаи нуриҳои минералӣ ва майдонҳо барои истифодаи ҳамачонибаи муҳофизати растаниҳо;

- нигоҳдорӣ ва рушди низомии мелиоративӣ, ҷорӣ намудани технологияҳои обёрӣ дар асоси дастовардҳои ҷаҳонӣ ва технологияҳои нав.

Зарурати тақвият додани соҳибкорӣ хусусӣ ҳамчун асоси рушди соҳаи кишоварзӣ қайд карда мешавад, ки қобилияти ба зудӣ мутобиқ шудан ба дигаргуниҳои бозор ва қобилияти дар кишварҳои пешрафта тақрибан таъмин намудани нисфи маҳсулоти кишоварзиро дорад.

Ҳамзамон ба сохторҳои калони ташкилӣ, ки марҳилаҳои гуногуни ташаккули ҳалқаи истеҳсолотро дар соҳаи кишоварзӣ муттаҳид мекунанд, бояд тавачҷӯҳи махсус зоҳир карда шавад.

Мисоли чунин сохторҳо дар таҷрибаи русӣ хоҷагҳои кишоварзӣ мебошанд, ки марҳилаҳои истеҳсол, коркард ва фурӯши маҳсулоти кишоварзиро ба таври амудӣ муттаҳид мекунанд. Бартареи чунин шаклҳои хоҷагидорӣ дар соҳаи кишоварзӣ

имконоти назарраси сармоягузори онҳо мебошад, ки барои татбиқи лоиҳаҳои калонҳаҷм, барои бастанӣ доираи истехсолӣ аз истехсолкунандаи ашӯи хом то истеъмолкунандаи маҳсулоти ниҳой имкон фароҳам меорад.

Дар тӯли асрҳо, хоҷагии кишоварзӣ роҳнамои рушди ҷомеаи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва умуман давлатро муқаррар кардааст. Аммо, ташкили баҳисобгирӣ ҳамчун унсури зарурии ғайолияти иқтисодӣ рушди худро дар якҷоягӣ бо истехсоли маҳсулот пайдо намуд. Ташаккули баҳисобгирӣ дар заминҳои кишоварзӣ дар асрҳои миёна, ки ба парвариши зироатҳои кишт дар асри XV машғул буданд, оғоз ёфт.

Амалиётҳои хоҷагидорӣ бо истифодаи сабтҳо дар дафтари муҳосибӣ қайд карда мешуданд. Бо истифода аз китобҳои ошхонавӣ маҳсулоти хӯрокворӣ сабт карда мешуданд. Хусусияти баҳисобгирӣ дар он вақт тақсимои қатъии баҳисобгирии даромад аз ҳисоби баҳисобгирии хароҷот барои назорати оптималии кори баҳисобгирандагон буд. Дар асри XVIII поёнравии аҳамияти хоҷагиҳои монастирӣ дар истехсоли маҳсулоти кишоварзӣ ба ҷашм расид. Хоҷагии молӣ танҳо дар асри XVIII рушд ёфт ва аз ин лаҳза имкон пайдо шуд, дар бораи паҳнкунии баҳисобгирии муҳосибӣ дар соҳаи кишоварзӣ сухан ронда шавад. Дар ташаккули ғаймиши назариявии баҳисобгирӣ корҳои А.П. Волынский, Т.А. Болотова, П.И. Рычкова, Ф.В. Удолова саҳми калон гузоштанд, ки ба нимаи дууми асри XVIII тааллуқ дорад.

Аммо, маълумоте оид ба ташкили баҳисобгирии муҳосибӣ дар заминистифодабарандагон вуҷуд дорад, ки ба асри XVI тааллуқ дорад. Пайдоиши заминдорони калон ба ин мусоидат кард. Аввалин усули баҳисобгирии кишоварзӣ инвентаризатсияи арзишҳо ва одамон буд, ки натиҷаи он дар барҷасп (бирка) ё китоби махсус сабт карда мешуд, ки дар давлатҳои Балтика васеъ истифода мешуданд.

Раванди пешбурди баҳисобгирӣ дар хоҷагиҳои заминдорӣ гуногун буд. Пешбурди баҳисобгирии ибтидоӣ бо истифодаи барҷаспҳо гузаронида мешуданд. Луғати В.И. Далл таърифи зеринро медиҳад: «барҷасп ин ҷўбча ё табакчаест, ки дар он нишонаҳо, салибҳо ва буридаҳои дигар, бо корд ва ранги камчин нишонаҳо ва аломатҳо барои баҳисобгирии ченак ё аломат гузошта мешуд. Шахсони нодон барои ҳар як қарздор ё ваколатдор нишони махсусро нигоҳ медоранд ва онро ба ду нисф тақсим мекунанд, нисфашро ба он нафаре медиҳанд, ки бо ӯ ҳисобдоранд; ҳангоми пардохт ё ҳисоббаробаркунӣ, ҳарду нисф барои тасдиқ қардан гузошта мешавад». Барҷаспҳо қиматҳои гуногун доштанд. Масалан, инвентаризатсия дар ҳавлии чорво бо барҷаспи ҷўбӣ тартиб дода мешуд.

Баҳисобгирӣ бо кўмаки барҷаспҳо дар соҳаи кишоварзӣ дар Англия ва Фаронса ҳанӯз дар асрҳои 12 - 13 вуҷуд дошт: баҳисобгирии русӣ дар ин масъала аз шарикони хориҷӣ ақиб монда буд. Дар тӯли мавҷудияти дарозмуддати баҳисобгирӣ бо барҷаспҳо, низомии китобҳо, ки дар он маълумоти аввалини барҷаспҳо гурӯҳбандӣ шудаанд, хеле тафовутдоранд.

Баҳисобгирии ҷорӣ вазъи иқтисодии хоҷагии заминдорӣ ба як низомии мураккаби китобҳои ба ҳам алоқаманд асос ёфтааст, ки маркази онҳо варақаи сабти вақти қорӣ (табель) ба ҳисоб мерафт. Китоби мазкур аз рӯи ном ё дар заминаи деҳаҳои пеш бурда мешуд, ки ба заминдор тааллуқ дошт ва аз ҷониби масъули сардори хоҷагии мушаххас пур карда мешуд.

Илова ба варақа, дар низомии китобҳо дохил карда шудаанд:

- дафтари ҳавлӣ-рӯйхати хронологии амалиётҳои асосӣ;
- дафтари саҳроӣ - китобе, ки дорои маълумот дар бораи ҳолати майдонҳо мебошад;

Дафтари нонӣ – китобе, ки иттилоот дар бораи ҳаракати маҳсулоти нониро дар бар мегирад.

Ҷунин китобҳои низ мавҷуд буданд, аз қабилӣ ҳазинаҳо, дафтари ҳавлӣ, китоби реквизитҳо, ки дар он баҳисобгирӣ дар воҳиди физикӣ бо истифодаи ҳисобҳои махсус нигоҳ дошта мешуд. Ҷунин китоб ҳамчун баҳисобгирӣ ҳар сол мувофиқи маълумоти

инвентаризатсия пур карда мешуд. Дар он, сабтҳо на аз ҳисобдорӣ ба хоҷагӣ, балки аз хоҷагӣ ба ҳисобдорӣ гузаронида мешуданд.

Заминҳои заминдор, ҳайвонот ва замини кишоварзӣ ба деҳқонҳои крепостной тааллуқ доштанд, ки як навъ «шахсони масъули моддӣ» ба ҳисоб мерафтанд. Баҳисобгирӣ ҳамчун таҳлилий ифода мешуд ва ба синтетикӣ – деҳқонҳои крепостной гузаронида мешуд.

Дар чунин минтақаҳои ҳосилхез ба монанди заминҳои сиёҳнок, рушди босуръати иқтисодиёт ба назар мерасид, ки ба рушди баҳисобгирии андоз таъсир расонд. Масалан, аз тарафи Болотов А. Т. барои муайян кардани даромади оилаҳои крепостной пурсиш ва тадқиқот гузаронида шуд. Манбаъҳои даромадҳо муайян карда шуданд ва боқимондаҳои истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ низ ҳисоб карда шуданд. Мақсади ин навъи баҳисобгирӣ алоқамандии қарзҳо бо даромаднокии оила буд. Бо вучуди ин, қайд карда шуд, ки баъзан андозбандии оилавӣ ғайримуассир арзёбӣ шуда, ба ҷои масъулияти доиравӣ гузошта мешавад. Ин таъмини саривактии андози замин ва иҷрои қорҳои заминдорро таъмин мекард.

Яке аз мисолҳо заминдор А.П. Волинский ба ҳисоб меравад, ки ба тамоми маҳсулот, қорводорӣ ва даромади пулии деҳқонон даҳякро қорӣ қард.

Ин амалро ӯ барои ӯшонидаи хароҷоти калосоҳо, пирону барҷомондагон, беваҳо, сағирҳо дар соли 1726 қорӣ намуд. Ин, ба қорӣ намудани «андоз аз даромад», ки баҳисобгирии ғайриқарорӣ мушқил гардонд, асос гузошт.

Бинобар он ки танҳо одамони босавод баҳисобгирии хоҷагиро пеш бурда метавонистанд, барои ин ба 8-9 нафар бачаҳои крепостной ҳисобдориро меомӯхтанд. Рушди чунин омӯзиш чун ҳавлидорӣ ба нимаи дуими асри XVIII рост меояд. Чун мисоли меҳнат дар ин соҳа метавонад қитоби Иосиф Регенсбургер хизмат кунад, ки пешниҳод қард, ду навъи бақайдгирӣ- хронологӣ (дафтари ҳаррӯзаи ҳаракати маҳсулот) ва систематикӣ, ҳар як навъи анбонро мушаххас мекунад, пеш бурда шавад. Дар охири ҳар як моҳ аз маблағи умумии даромад бақияҳо ҳисоб карда мешаванд, ки дар ведомостҳои даромади моҳи гузашта ҳисоб карда мешавад. Бо кӯмаки усуди мазкури пешбурди баҳисобгирӣ ба дурустии ҳам ҳисоботӣ ва ҳам амалиётҳои хоҷагидорӣ назорат қардан мумкин аст.

Ҳамин тавр, дар асри XIX дар Рус заминдорон низоми ба худ хос ва ба таври назаррас рушдқардаи баҳисобгирии амалиро доштанд, ки Соколов Я.В. ҳамчун низоми униграфӣ баррасӣ мекунад, ки низоми аз қор мондаи сабтро пешкаш мекунад.

Аллақай дар зинаҳои аввали рушди баҳисобгирии хоҷагии қишлоқ дар Россия, мушқилои методологии инъикосқунандаи хусусиятҳои рушди он дар хоҷагиҳои қуноғун пайдо шуданд. Ба сифати мисол масъали баҳисобгирии арзёбии қароғохқоро овардан мумкин аст. Супоридани қароғохҳо ба иҷора даромади муайян меорад, ки онро ба ҳайати қардохти иҷора ҳам дохил қардан мумкин аст ва ҳам не. Масъалаи қорид намудани андозҳо ба тарқиби қардохт баҳснок буд, ки В. Гаук қарфдори он ба ҳисоб мерафт ва пешниҳод қарда буд, ки андозҳо бевосита ба ҳисоби даромад ва зиён қорид қарда шаванд.

Қанбаҳои қорои мушқилот қангоми инъикоси воситаҳои асосӣ низ пайдо шуданд. Масалан, Б.И. Ясенецкий пешниҳод қарда буд, ки ба таври мушқил ду ҳисоб пеш бурда шавад – ҳисоби «Замин» ва «Сармоа асосӣ» бо тақсим намудани охири ба ҳисоби сармоа дар мелиоратсия, дар инвентари мурда ва зинда.

Масъалаи ҳисоб намудани амортизатсияи воситаҳои асосӣ баҳснок буд. Қарфдорони зиёде, ба инъикоси амортизатсия, ки арзиши аслиро афзоиш дода, нишондиҳандаҳои молиявино қоҳиш меод, муносибати манфӣ қорштанд. Қамзамон, қарфдорони пешбурди мушқилами амортизатсия дар баҳисобгирӣ дар хоҷагии қишлоқ М. Иванов, Ф.И. Зотов, И. Волкович буданд. Масалан, В. Ротмистров аз нав истилоҳқунино ҳимоя мекард. К.И. Видеманн бо мақсади инъикоси амортизатсияи

воситаҳои асосӣ, пешбурди ҳисоби «Пардохти сармоя» - ро, ки ба амортизатсияи биноҳо ва иншоот тааллуқ дорад, вале барои дигар воситаҳои асосӣ пардохти мустакими арзиши баланси воситаҳои асосиро тавассути кам кардани он пешниҳод намуд. А.Г. Шаллер ҳисоби «Фарсудашавии воситаҳои асосӣ» надошт, зеро ҳамаи воситаҳои асосии ӯ мустакиман аз суратҳисобҳои бақайдгирифташуда пардохт карда мешуданд. Амортизатсия ба таври умум эътироф шуданро (дар якҷоягӣ бо дафтарҳои муҳосибавии дугона) дар соли 1900 ба даст овард. С.В. Машковский меғӯяд, ки «пардохти амволи ғайриманкул танҳо солҳои охир қорӣ карда мешавад ва он низ тадричан, гоҳ дар як ва гоҳ дар дигар соҳаи иқтисодиёт». То охири асри XIX муҳосибони кишоварзӣ ба ду гурӯҳ тақсим шуданд. (Ҷадвали 1).

Ҷадвали 1. Гуруҳҳои муҳосибон

Гуруҳҳои муҳосибон	Тарафдорон	Хислатнома
Униграфикӣ	Н.П. Заломанов, С.Н. Четвериков, А.Р. Ниппа	Униграфистҳо боварӣ доштанд, ки гузариши дубора ба анҷуманҳо, фарзияҳо ба баҳисобгирии муҳосибӣ оварда мерасонад (масалан, баҳодиҳии ҳайвоноти ҷавон бо ифодаи пул мушкул аст). Усулҳои баҳисобгирии бухгалтерҳо воқеиятро инъикос накарданд ва муҳимтар аз ҳама, баҳисобгирии муҳосибии дугона хеле гарон буд: он 8-12% ғоидаи софи амволро ташкил медиҳад
Диграфӣ	А.М. Вольф, А.И. Скворцов, П.В. Ростовцев ва дигарон	Диграфистҳо ба имконияти таҳлил ва пешгӯии равандҳои бизнес, ки дар ҷуфти ҳамсарон гузаронида шудаанд, ба як метри ягонаи пул эътимод доштанд

Дар асри XX, баҳисобгирии ба кишоварзӣ нигаронидашуда паҳншавии сабти дукаратаро соҳиб шуд. Ба ин, аз бисёр чихат тадқиқи бучавии оморшиносони давлатӣ, аз ҷумла, Н.И. Кострова, А.Н. Челинцева ва дигарон таъсир расонид.

Шакли журнал - ордерие, ки дар давраи Шӯравӣ сохта шуда буд, ҳар сол такмил меёфт. Дар солҳои 70-уми асри XX технологияҳои мошинсозӣ қорӣ карда шуданд, аммо онҳо бинобар ақибмондагии пойгоҳи техникӣ бесамар буд.

Механизатсия ва автоматикунонии амалиётҳои баҳисобгирӣ қисман мавҷуд буданд. Сатҳи сифатии қобилияти қорӣ бо шаклҳои ҷадвалӣ - автоматикунонӣ ба паҳншавии баҳисобгирии автоматикунонидашуда дар соҳаи кишоварзӣ таъсир нарасонд. Сабаби ин қоркарди мутамаркази маълумот аз ҷониби таъминкунандаест, ки таҷҳизоти қимат дастрас менамояд, вале на техникаи замонавӣ.

Ин давра бо саҳми назаррас дар таҳияи шаклҳои ягонаи ҳуҷҷатҳои ибтидоӣ, таҳияи дастурҳо оид ба истифодаи ҷадвали ҳисобҳо, баҳисобгирии хароҷот ва нархгузорӣ, техникаи пешбурди регистрҳои шакли маҷаллавӣ -ордерӣ фарқ намуд. Ҳамзамон, тадбирҳои илмӣ оид ба рушди низоми баҳисобгирӣ дар соҳаи кишоварзӣ бо дили ноҳолам истифода мешуданд, ки аксарияти онҳо ба ҳалли масъалаҳои хурд нигаронида шуда буданд ва номувофиқати тадқиқи дастовардҳои илмиро нишон медиҳанд.

Аксар вақт, пешрафтҳо дар баҳисобгирии муҳосибӣ ва баҳисобгирии оморӣ бо афзалиятҳои иттилоотии мақомоти роҳбарикунанда (мақомоти болоии идоравӣ,

давлатӣ ва ҳизбӣ), ки ба амалӣ намудани функсияҳои назоратӣ ва танзимӣ нигаронида шуда буданд, асоснок набуданд. Иттилооти танзимкунанда дар шакли дастурамали «аз боло - ба поён» нозил шудааст, ки бо истифодаи усулҳои идоракунии фармонҳои маъмурий алоқаманд буд. Коркарди маълумоти баҳисобгирӣ ба ҳамон хати амудӣ, аммо тибқи Принципи «аз поён ба боло» сурат гирифт.

Ҳамин тариқ, баҳисобгирии муҳосибӣ дар соҳаи кишоварзӣ дорои як қатор хусусиятҳои ба ин соҳа хос мебошад. Маҳз ин сифатҳо, хусусиятҳои ташкилӣ ва фаъолияти низоми баҳисобгирӣ - таҳлилӣ ва унсурҳои идоракунии онро муайян мекунанд. Рушди хоҷагии қишлоқ дар маҷмӯъ, соҳаи растанипарварӣ қисман ба ташаккули баҳисобгирии корхонаҳои кишоварзӣ таъсири калон мерасонад. Дар ҳалли мушкилиҳои дар назди ин соҳа гузошташуда, баҳисобгирии саҳеҳ ва саривақтии хароҷот ва истеҳсоли зироат нақши муҳим мебозад.

Дар соҳаи саноатпарварӣ, низоми баҳисобгирӣ - таҳлилӣ бояд маълумоти қабулкардаи заруриро дар бораи фаъолияти молиявӣ хоҷагидорӣ дар давраи марбут ба истеҳсолот, намудҳои асосии иҷрои корҳо, хароҷот ва воҳидҳои мушаххаси ташкilot таъмин намояд.

АДАБИЁТ

1. Аблеханов, И. Бюджетирование как инструмент планирования и контроля / И. Аблеханов // Предпринимательство. - 2000. - №4. - С.96-100.
2. Абрамова, Н.В. Налоговый учет / Н.В. Абрамова, Р.В. Князев, М.П. Кочкин, Л.И. Малявкина, Н.Н. Шишкеедова. – М.: ЗАО «Издательский дом «Главбух». – 2009. – С.304.
3. Абрютин, М.С. Анализ финансово-экономической деятельности предприятия / М.С. Абрютин, А.В. Грачев. – М.: Изд-во «Дис». – 2011. – С.272.
4. Аграрные новости. Сельское хозяйство Китая [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://agro-new.ru/?p=5536>
5. Адамов, Н.А. Бюджетное планирование в организации / Н.А. Адамов, Г.А. Адамова, // Аудиторские ведомости, 2008. - № 2 // Справочно-правовая система (СПС) «Гарант»
6. Алборов, Р.А. Основы бухгалтерского учета. Учеб. Пособие / Р.А. Алборов. – М.: Дело и сервис. – 2007. – С.287.
7. Алборов, Р.А. Развитие учета и контроля в системе управления сельскохозяйственным производством / Р.А. Алборов: диссертация на соискание учен. степени д.э.н., 08.00.12. – Ижевск, 2004. – 477с.
8. Алборов, Р.А. Управленческие аспекты учета по центрам ответственности в сельскохозяйственном производстве / Р.А. Алборов, С.М. Концевая // Бухгалтерский учет в сельском хозяйстве. – 2008. – № 2. – С. 40 -47.
9. Александер, Д. Международные стандарты финансовой отчетности: от теории к практике / Пер. с англ. В.И. Бабкин, Т.В. Седова. – М.: ООО «Вершина». – 2005. – С.768.
10. Арутюнян, Ф. Критерии и показатели эффективности аграрного производства / Ф. Арутюнян // Нормирование и оплата труда в сельском хозяйстве. – 2012. – № 3. – С.18-27.
11. Архипов, Е.Л. Модель интегрированной системы финансового и управленческого сетевого учета / Е.Л. Архипов // Управленческий учет. – 2008. - № 7. – С.76-81

ХУСУСИЯТИ ИҚТИСОДИИ РАСТАНИПАРВАРӢ ВА ТАЪСИРИ ОН БА

ЧАРАЁНИ ТАШАККУЛИ НИЗОМИ БАҲИСОБГИРӢ – ТАҲЛИЛӢ

Барои арзёбии нақши кишоварзӣ дар иқтисодиёти кишвар, нишондиҳандаҳои қиёсии соҳаи кишоварзӣ дар сохтори ММД ва ҳиссаи аҳолии машғул дар соҳаи кишоварзиро истифода мебаранд. Дар кишварҳои рӯ ба тараққӣ аҳамияти нишондиҳандаҳои мазкур баланд аст, зеро беш аз нисфи аҳолии кишвар дар соҳаи кишоварзӣ фаъолият мекунад.

Калидвожаҳо: кишоварзӣ, иқтисодӣ, молиявӣ, ҳисса, маҳсулот, тараққиёт.

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РАСТИТЕЛЬНИЧЕСТВА И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА ПРОЦЕСС ОРГАНИЗАЦИИ СИСТЕМЫ УЧЕТА – АНАЛИЗ

Для оценки роли сельского хозяйства в экономике страны используются сравнительные показатели аграрного сектора в структуре ВВП и доли населения, занятого в сельском хозяйстве. В развивающихся странах значимость этих показателей высока, поскольку более половины населения страны занято в сельском хозяйстве.

Ключевые слова: сельское хозяйство, экономическое, финансовое, доля, продукт, развитие.

ECONOMIC CHARACTERISTICS OF VEGETATION AND ITS IMPACT ON THE PROCESS OF ORGANIZING AN ACCOUNTING SYSTEM – ANALYSIS

To assess the role of agriculture in the country's economy, comparative indicators of the agricultural sector in the structure of GDP and the share of the population employed in agriculture are used. In developing countries, the significance of these indicators is high, since more than half of the country's population is employed in agriculture.

Key words: agriculture, economic, financial, share, product, development.

Маълумот дар бораи муаллиф: Сафаров Ориёнмехр, магистранти соли 1-уми факултети иқтисод ва идоракунии кафедраи баҳисобгирӣ ва бухгалтерӣ, таҳлил ва аудит

Информация об авторе: Сафаров Орионмер, аспирант 1 курса факультета экономики и управления кафедры бухгалтерского учета, анализа и аудита

Information about the author: Safarov Orionmer, 1st year graduate student of the Faculty of Economics and Management, Department of Accounting, Analysis and Audit

Исмоилзода Некрӯз Саттор,

Магистри кафедраи баҳисобгирӣ ва бухгалтерӣ, таҳлил ва аудит

АСОСҲОИ НАЗАРИЯВИИ ЭЪТИРОФКУНӢ ВА БАҲОДИҲИИ ЗАХИРАҲО

Мувофиқи IAS 2 “Захираҳои моливу моддӣ” (Inventories) захираҳои моливу моддӣ – дороиҳое мебошанд, ки:

- ✓ барои фурӯш дар рафти фаъолияти муқаррарӣ таъин гардидаанд;
- ✓ дар раванди истеҳсолот қарор дошта, пас аз анҷоми он фурӯхта мешаванд;
- ✓ дар шакли захираҳои хом ва маводҳои қарор доранд, ки минбаъд дар раванди истеҳсолот ё расонидани хизматҳои истеъмол мешаванд.

Ба захираҳо (захираҳои моливу моддӣ) молҳои харидашуда ва барои фурӯш нигоҳдошташаванда, захираҳои хом ва маводҳо, маҳсулоти тайёр, истеҳсолоти нотамоми корхона мансуб дониста мешаванд. Дар мавриди фаъолияти хизматрасонӣ захираҳо он дороиҳое мебошанд, ки барои расонидани хизматҳои масраф мешаванд ва

то ҳол корхона аз онҳо даромадро мувофиқи IAS 18 “Даромад аз фурӯш” эътироф накардааст.

Яке аз лаҳзаҳои поягузор ҳангоми баҳисобгирии молҳо гузариши ҳуқуқи моликият ба молҳо мебошад. Ин ҳуқуқро шартнома ва шароитҳои расонидани молҳо муайян мекунад.

Дар ҳисоботи молиявӣ захираҳо метавонанд чун дорой ва чун хароҷот эътироф карда шаванд.

Дар ҳисобот оид ба вазъи молиявии ширкат захираҳо чун дорой эътироф карда мешаванд, агар эҳтимолияти ба ширкат воридшавии нафъҳои иқтисодии оянда мавҷуд бошад, захираҳо арзиш ё баҳое доранд, ки метавонад боэҳтимодона чен карда шавад.

Захираҳо бояд бо яке аз камтарини ин бузургҳо баҳо дода шаванд: бо арзиши аслий ва бо нархи софи фурӯш.

Арзиши аслии захираҳо (cost of inventories) арзиши ҳама масрафҳои харидкунӣ, коркард ва дигар масрафҳоеро дар бар мегирад, ки макон ва вазъи ҷорӣ захирахоро таъмин менамоянд.

Масрафҳои харидкунӣ (costs of purchase) нархи харид, бочи воридотӣ ва андозҳо (ба истиснои андозҳое, ки минбаъд ба корхона баргардонида мешаванд), инчунин масрафҳо барои интиқол, боркуниву фурувардан ва дигар масрафҳоеро дар бар мегиранд, ки бевосита ба харидкунии маҳсулот ва хизматҳо мансубанд. Тахфифҳо ва дигар ҳаминсон моддаҳо бояд ҳангоми муайянкунии масрафҳои харидкунӣ тарҳ карда шаванд.

Масрафҳои коркард (costs of conversion) масрафҳоеро дар бар мегиранд, чун масрафҳои мустақим барои пардохти меҳнат, ки бевосита бо истеҳсоли маҳсулот алоқаманданд. Онҳо инчунин хароҷоти бологузошташудаи доимӣ ва тағйирёбандаи ҳангоми коркарди захираҳои хом ба маҳсулоти тайёр пайдошударо низ дар бар мегиранд. *Хароҷоти бологузошташудаи истеҳсолии доимӣ* – масрафҳои истеҳсолии ғайримустақимеанд, ки новобаста аз ҳаҷмҳои истеҳсолот нисбатан бетағйир мемонанд, масалан, истеҳлок ва хизматрасонии биноҳо ва таҷҳизоти истеҳсолӣ, инчунин масрафҳои идоракунии ва маъмурии бо истеҳсолот алоқаманд. *Хароҷоти бологузошташудаи истеҳсолии тағйирёбанда* – масрафҳои ғайримустақимеанд, ки бевосита аз ҳаҷми истеҳсолот вобастаанд, масалан, масрафҳои ғайримустақими захираҳои хом ё масрафҳои ғайримустақими пардохти меҳнат.

Дар раванди истеҳсолот метавонад ҳамзамон зиёда аз як маҳсулот истеҳсол шавад. Масалан, ҳангоми истеҳсоли маҳсулотҳои ҳамчоя истеҳсолшаванда ва ё истеҳсоли маҳсулоти асосӣ ва иловагӣ (ҳамроҳ). Агар масрафҳо барои коркарди ҳар як маҳсулот натавонанд алоҳида ҳамто карда шаванд, пас онҳо байни маҳсулотҳо дар асоси мутаносибӣ ва пайихамӣ тақсим карда мешаванд. Масалан, тақсимот метавонад дар асоси арзиши фурӯши нисбии ҳар як маҳсулот ё дар марҳилаи раванди истеҳсолот, вақте ки маҳсулотҳо алоҳида ҳамтошаванда мегарданд, ё ҳангоми анҷомёбии истеҳсолот ба ҷо оварда шавад. Аксарияти маҳсулоти ҳамроҳ моҳиятан муҳим нестанд. Дар ҷунин ҳолатҳо онҳо бо нархи софи фурӯш баҳо дода мешаванд ва ин арзиш аз арзиши аслии маҳсулоти асосӣ тарҳ карда мешавад. Дар оқибат, арзиши тавозунии маҳсулоти асосӣ аз арзиши аслии вай каме фарқ мекунад.

Дигар масрафҳо (other costs) ба арзиши аслии захираҳо фақат ба ҳадде зам карда мешаванд, ки онҳо барои таъмин намудани макон ва вазъи ҷорӣ захираҳо сарф шудаанд. Масалан, дар мавриди ба арзиши аслий зам кардани хароҷоти бологузошташудаи ғайриистеҳсолӣ ё масрафҳои коркарди маҳсулот барои мизочони мушаххас.

Ба масрафҳое, ки ба арзиши аслии захираҳо зам карда намешаванд ва чун хароҷот эътироф мешаванд, инҳо мансубанд:

➤ талафоти зиёдаазмеъёрии захираҳои хом, меҳнати сарфшуда ё дигар масрафҳои истехсолӣ;

➤ масрафҳои нигохдорӣ, агар онҳо дар раванди истехсол барои гузариш ба марҳилаи дигари истехсолӣ зарур набошанд;

➤ хароҷоти бологузашташудаи маъмурӣ, ки барои таъминкунии макон ва вазъии чорин захираҳо мусоидат намеkunанд;

➤ масрафҳои фурӯш.

IAS 23 “Масрафҳои қарз” он ҳолатҳоро муайян мекунад, ки масрафҳои қарзҳо ба арзиши аслии захираҳо зам карда мешаванд.

Корхона метавонад захираҳоро бо шароитҳои мавқуфгузории пардохт харад. Агар созишнома воқеъан чузъи молиякунониро дар бар гирад, чунин чузъ (масалан, фарқи байни нархи харид дар шароитҳои қарзи тичоратии муқаррарӣ ва маблағи пардохташуда дар муддати давраи молиякунонӣ) чун хароҷот барои пардохти ғоизҳо эътироф карда мешавад.

Таъмингарони хизматҳо захираҳои доштаи худро бо масрафҳо барои истехсоли онҳо баҳо медиҳанд. Ин масрафҳо асосан масрафҳо барои пардохти меҳнат ва дигар масрафҳо ба кормандони бевосита дар раванди расонидани хизматҳо машғулбуда, аз ҷумла масрафҳо ба кормандоне, ки вазифаҳои назоратиро иҷро меkunанд ва хароҷотҳои бологузашташудаи тақсимшавандаро дар бар мегиранд. Масрафҳо барои пардохти меҳнат ва дигар масрафҳо барои кормандони ба фурӯш машғулбуда ва иҷрокунандаи вазифаҳои маъмурии умумӣ ба арзиши аслии захираҳо зам карда нашуда, дар давраи пайдошавиашон чун хароҷот эътироф карда мешаванд. Арзиши аслии захираҳои расонандаи хизматҳо (корхонаи хизматрасон) меъёри ғоида ё хароҷоти бологузашташудаи тақсимшавандаро, ки аксаран дар нархи хизматҳо гузашта мешаванд, дар бар намегирад.

Мувофиқи IAS 41 “Ҳоҷагии кишоварзӣ” захираҳои аз маҳсулоти кишоварзии ҷамъоваришуда иборатбуда, ки корхона онҳоро аз дороиҳои биологӣ худ ба даст овардааст, ҳангоми эътирофкунии аввалӣ бо арзиши одилона дар лаҳзаи ҷамъоварӣ бо тарҳи масрафҳои ҳисобузамшуда барои фурӯш баҳо дода мешаванд.

Барои кулайӣ чунин усулҳои баҳодиҳии арзиши аслии захираҳо истифода шуда метавонанд, ба монанди баҳисобгирӣ бо масрафҳои меъёрӣ ё усули баҳисобгирӣ бо нархҳои ҷакана, агар натиҷаҳои истифодабарии онҳо тақрибан ба қимати арзиши аслии мувофиқат кунанд.

Масрафҳои меъёрӣ (standard cost) дараҷаҳои муътадили истеъмоли захираҳои хом ва маводҳо, меҳнат, самаранокӣ ва ҳосилнокиро баҳисоб мегиранд. Онҳо мунтазам таҳлил карда шуда, ҳангоми зарурат бо баҳисобгирии шароитҳои воқеъӣ азнав дида баромада мешаванд.

Усули нархҳои ҷакана (retail method) аксаран дар муассисаҳои савдои ҷакана барои баҳодиҳии захираҳое истифода мешавад, ки аз микдори зиёди моддаҳои тезтағйирёбандаи дорои меъёри ғоидаи яқсон иборат мебошанд ва нисбат ба онҳо дигар усулҳои муайянкунии арзиши аслиро истифода бурдан ғайриимкон аст. Арзиши аслии воҳиди захираҳо бо роҳи аз нархи фурӯши воҳиди мазкур тарҳ намудани ғоизи мувофиқи ғоидаи умумӣ муайян карда мешавад. Ҳангоми муайянкунии бузургии ғоизи истифодашаванда захираҳое баҳисоб гирифта мешаванд, ки арзишашон то ҳадди аз нархи аввалии фурӯшашон паст кам карда шудааст. Аксаран қимати миёнаи ғоиз барои ҳар як шӯъбаи савдои ҷакана ба қор бурда мешавад.

Арзиши аслии захираҳои моддаҳое, ки одатан ҳамдигаривазкунанда нестанд, инчунин молҳо ё хизматҳои барои лоиҳаҳои мушаххас истехсолшуда ва ҷудогардида бояд бо истифодабарии усули ҳамтокунии ҳосаи масрафҳои мушаххас муайян карда шавад. Ҳамтокунии ҳосаи масрафҳо ҳаминро мефаҳмонад, ки масрафҳои мушаххас ба моддаҳои ҳамтокунонидашудаи захираҳо гузаронида мешаванд.

Арзиши аслии захираҳо, ба ғайри он захираҳое, ки одатан ҳамдигаривазкунанда нестанд ва инчунин молҳо ва хизматҳои барои лоиҳаҳои мушаххас истехсолшуда ва ҷудогардида бо истифодабарии усули “воридшавии аввалӣ – хориҷшавии аввалӣ” (first-in, first-out, FIFO, ФИФО) ё усули арзиши миёнабаркашшуда муайян карда мешавад. Корхона бояд ҳамон як усули ҳисобкунии арзиши аслиро барои ҳамаи захираҳои дорои хосияти ҳамсон истифода барад.

Дар мавриди истифодабарии усули ФИФО чунин коида ба кор меравад: моддаҳои захираҳои пештар харида ё истехсол шуда аз захираҳои дертар харида ё истехсолшуда барвақттар фурӯхта (харч карда) мешаванд. Яъне хароҷоти сарватҳои моддӣ бо арзиши харидкунии онҳо бо тартиби муайян баҳо дода мешавад: дараввал арзиши захираҳо бо нархи маводҳои дар навбати аввал харидашуда ба хароҷот соқит карда мешавад, пас навбати дуюм, севум ва ҳамин тариқа, то тамои шудани миқдори умумии захираҳо. Тартиби баҳодихӣ аз пайдарпайии воқеии харчкунии навбатҳои захираҳои воридшуда вобаста нест.

Мувофиқи усули арзиши миёнабаркашшуда арзиши аслии ҳар як модда дар асоси қимати миёнабаркашшудаи ҳаминасон моддаҳо дар аввали сол ва арзиши аслии ҳаминасон моддаҳои дар давоми давра харидашуда ё истехсолшуда ҳисоб карда мешавад. Қимати миёна бо давраҳо ё ҳангоми гирифтани ҳар як ҳиссаи нави захираҳо вобаста аз хусусияти фаъолияти корхона ҳисоб карда мешавад. Мисоли ҳисобкунии арзиши захираҳо дар ҷадвали 2 оварда шудааст.

Ҷадвали 2. Ҳисобкунии арзиши захираҳо

	Бақия дар аввали моҳ	Воридшавӣ дар давоми моҳ			Хароҷо т дар давоми моҳ	Бақ ия дар охири моҳ
Миқдор	5	8	12	8	22	11
Арзиш	1100	16 80	24 60	12 60		
Бо усули ФИФО: $1100+1680+9 \times (2460:12)=4625$					4625	1875
Бо усули арзиши миёнабаркашшуда: $(1100+1680+2460+1260):(5+8+12+8) \times 22=4333$					4333	2167

Арзиши аслии захираҳо дар ҳолати вайроншавӣ, қисман ё пурра кӯхнашавӣ ё пастшавии нархи фурӯши онҳо метавонад подошнаванди гардад. Арзиши аслии захираҳо инчунин дар ҳолати зиёд гардидани масрафҳои барои анҷомдиҳии истехсолот ҳисобшуда ё масрафҳои барои фурӯш ҳисобшуда низ метавонад подошнаванди гардад. Амалияи соқиткунии (соқиткунӣ - аз ҳисоб баровардан, аз тавозун баровардан) захираҳо бо арзиши аз арзиши асли то ҳадди *нархи софи фурӯш* паст бо принципи дарназардорандаи он ки дороиҳо набояд бо арзиши аз даромади фурӯш ё истифодабарияшон интизоршаванда зиёдбуда баҳисоб гирифта шаванд, мувофиқа карда мешавад.

Нархи софи фурӯш (net realisable value) – нархи ҳисобкардашуда (тахминшуда) барои фурӯхтан дар рафти фаъолияти муътадил бо тарҳи масрафҳои ҳисобкардашудаи барои баанҷомрасонии истехсол ва фурӯш лозимбуда мебошад.

Соқиткунии ҳиссаи арзиши захираҳо то ҳадди нархи софи фурӯши онҳо чун хароҷот эътироф карда мешавад. Дар мавриди барқароркунии ҳиссаи пештар соқитшудаи арзиши захираҳо маблағи мувофиқ дар ҳайати фоида ё зарари он даврае эътироф карда мешавад, ки ин рӯйдод дар он ба амал омада буд.

Мисол. Ширкат 150000 литр бензинро бо нархи 1 литр – 5,8 сомонӣ барои минбаъд азнав фурӯхтан меҳарад. Дар охири давраи ҳисоботӣ нархи литри бензин то 4,4 сомонӣ паст мефурояд. Ширкат арзиши захираи бензинро то 4,4 сомонӣ барои як

литр паст мекунад ва фавран таҳрири нархи софи фурӯшро чун харочот эътироф мекунад. Дар баҳисобгирӣ харида бензин бо чунин гузарониш инъикос карда мешавад (ин ҷо ва минбаъд ба хоҳири содда намудани амалҳо андоз аз арзиши иловашуда (ААИ) ба инобат гирифта намешавад):

	10710 “Молҳо”	87
Т		0000
	10210 “Ҳисобҳо бо асъори миллӣ”	87
Т		0000

Азнавбаҳодиҳии захираҳо (бензин) бо нархи софи фурӯш дар ҳисобҳои муҳосибӣ ин тавр инъикос карда мешавад:

дар низоми бефосилаи баҳисобгирии захираҳо:

	55010 “Арзиши аслии фурӯш”	210000
Т		
	10710 “Молҳо”	210000

Т

дар низоми даврии баҳисобгирии захираҳо:

	55020 “Тасҳеҳи арзиши захираҳо”	210000
Т		
	10710 “Молҳо”	210000

Т

Бузургии барқароркунии ҳамагуна арзиши пештар пасткардашудаи захираҳо, ки бо сабаби зиёд шудани нархи софи фурӯш ба миён омадааст, бо чунин гузарониш инъикос карда мешавад:

10710 “Молҳо”

Т

55020 “Тасҳеҳи арзиши захираҳо”.

Т

Захираҳо то нархи софи фурӯшашон модда ба модда соқит карда мешаванд. Вале дар баъзе ҳолатҳо моддаҳои ба ҳам монанд ва алоқаманд дар гуруҳҳо муттаҳид карда мешаванд. Хизматрасонҳо масрафҳоро барои ҳар як хизматрасонии барояш нархи фурӯши алоҳида муайяншаванда меғундоранд. Ҳар як хизматрасонӣ чун моддаи алоҳида ҳисобида мешавад.

Захираҳои хом ва дигар маводҳои барои истифодабарӣ дар истехсоли захираҳо таъиншуда то дараҷаи аз арзиши аслиашон паст соқит карда намешаванд, агар маҳсулоти тайёри аз онҳо барояндаро бо нархи баробар ба арзиши асли ё аз арзиши асли зиёд фурӯхтан дар назар бошад. Вале агар пастшавии нархи захираҳои хом ба он ишорат кунад, ки арзиши аслии маҳсулоти тайёр аз нархи софи фурӯши он зиёд аст, пас захираҳои хом бо арзиши то нархи софи фурӯш соқит карда мешавад. Дар чунин ҳолатҳо масрафҳо барои ивазкунии захираҳои хом метавонанд бехтарин аз баҳоҳои мавҷудаи нархи софи фурӯши он ҳисобида шаванд.

Дар ҳар як давраи минбаъда баҳодиҳии нархи софи фурӯш азнав ба ҷо оварда мешавад, чунки шароитҳое, ки зарурати аз арзиши асли пасттар соқиткунии захираҳоро ба миён овардаанд, метавонанд дигар вучуд надошта бошанд ва сатҳи нархҳои маҳсулоти тайёр метавонад баланд шавад. Фурӯши молҳо бояд бо эътирофкунии хароҷоти оид ба ин амалиёт ҳамчун сурат гирад. Маблағи хароҷот чун арзиши баҳисобгирии онҳо эътироф карда мешавад, давраи эътирофкунии хароҷот бошад, бояд ба давраи эътирофкунии даромад рост ояд.

Мисол. Ширкат барзиёҳои маводҳоро бо нархи 3200 сомонӣ фурӯхт. Арзиши аслии маводи фурӯхташуда 1700 сомонӣ мебошад. Ба маблағи эътирофкунии хароҷоти арзиши аслии маводҳои фурӯхташуда ва даромад аз фурӯш дар баҳисобгирии муҳосибӣ чунин гузаронишҳо тартиб дода мешаванд.

арзиши аслии маводҳои фурӯхташуда соқит карда шуд:

)	55010 “Арзиши аслии фурӯш”	1700
Т	10720 “Захираҳои хом ва маводҳо”	1700
Т	<i>даромад аз фурӯши маводҳо инъикос гардид:</i>	
)	10410 “Ҳисобҳо барои қабул”	3200
Т	44010 “Даромадҳо аз фурӯш”	3200
Т		

Агар қисман соқиткунии сарватҳо ба амал омада бошад, ё ки талафоти захираҳо ошкор гардида бошад, онҳо чун харочот дар ҳамон даврае эътироф мешаванд, ки соқиткунӣ ба амал омадааст ё талафот ошкор гардидааст. Захираҳои барои истехсолкунии воситаҳои асосӣ истифодашуда чун унсурҳои воситаҳои асосии истехсолшуда ҳисобида мешаванд. Онҳо чун харочот дар давоми муҳлати хизмати объекти мазкури воситаҳои асосӣ эътироф карда мешаванд.

Дар мавриди қатъгардии шароитҳои аз арзиши асли арзонтаркунии арзиши захираҳоро бамӣёноварда (масалан, афзоиши нархҳои бозорӣ) баландкунии (барқароркунии) арзиши пештар арзонкардашуда ба амал оварда мешавад. Дар ин ҳолат маблағи пештар соқиткардашуда бояд барқарор карда шавад ва захираҳо дар тавозун боз бо арзиши аслиашон нишон дода мешаванд. Вале чунин амалиётҳо дар амалия кам гузаронида мешаванд.

АДАБИЁТ

1. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ», аз 25 март соли 2011, Душанбе, 2011.
2. Нақшаи ҳисобҳои баҳисобгирии муҳосибии фаъолияти молиявӣ-хоҷагии субъектҳои хоҷагидор ва нишондодҳои методӣ оиди истифодабарии нақшаи ҳисобҳои баҳисобгирии муҳосибии фаъолияти молиявӣ-хоҷагии субъектҳои хоҷагидор, Душанбе, 2011.
3. Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 17 сентябри соли 2012, Душанбе, 2012.
4. Агеева О.А. Международные стандарты финансовой отчетности. Учебное пособие. Москва: Бухгалтерский учет, 2006. – 348 с.
5. Бухгалтерский финансовый учет. Учебник для вузов / Под ред. проф. Ю. А. Бабаева. Москва: Вузовский сборник, 2008. - 650 с.
6. Вахрушина М.А. Международные стандарты финансовой отчетности. Москва: Ряд Групп, 2011. – 656 с.
7. Каримов Б.Ҳ., Бобиев И.А., Қаюмова Ф.А., Набиев Б.А. Стандартҳои байналмилалӣ ҳисоботи молиявӣ. Дастури таълимӣ. – Душанбе, Ирфон, 2014. – 440 с.
8. Қодирова Г.Т., Акрамова Ҳ.А., Қаюмова Ф.А. Баҳисобгирии молиявӣ. Дастури таълимӣ. – Душанбе: Ирфон, 2014. – 412 с.
9. Хочаева Д.Б. Баҳисобгирии бухгалтерӣ ва ҳисобот (васоити таълимӣ). – Душанбе: Ирфон, 2013. – 458 с.

АСОСҲОИ НАЗАРИЯВИИ ЭЪТИРОФКУНӢ ВА БАҲОДИҲИИ ЗАХИРАҲО

Арзиши тавозунии захираҳо дар ҳисобот оид ба даромади чомеъ дар лаҳзаи фурӯштани захираҳои мувофиқ чун харочот эътироф карда мешавад, агар фақат онҳо ҳиссаи арзиши воқеии дороии дигар (масалан, бинои сохташуда)-ро ташкил надиханд. Бинобар ин лаҳзаи қатъгардии эътирофкунии захираҳо аз замони эътирофкунии даромад аз фурӯш вобаста аст.

Калидвожаҳо: арзиш, замон, лаҳза, эътирофкунӣ, фурӯхтан, захира, вобаста, ташкил, ҳисса.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАСПОЗНАВАНИЯ И ОЦЕНКИ РЕСУРСОВ

Балансовая стоимость ресурсов признается в отчете о совокупном доходе на момент продажи соответствующих ресурсов в качестве расходов, за исключением случаев, когда они составляют часть фактической стоимости другого актива (например, построенного здания). Следовательно, момент прекращения признания резервов зависит от момента признания доходов от реализации.

Ключевые слова: стоимость, время, момент, признание, продажа, резерв, иждивенец, организация, доля.

THEORETICAL BASIS OF RESPONSE AND RESOURCE ASSESSMENT

The carrying amount of resources is recognized in the statement of comprehensive income when the related resources are sold as an expense, unless they are part of the cost of another asset (for example, a constructed building). Consequently, the moment when provisions are derecognised depends on the moment when sales revenue is recognized. **Key words:** cost, time, moment, recognition, implementation, reserve, employee, organization, share.

Key words: cost, time, moment, recognition, sale, reserve, dependent, organization, share.

Маълумот дар бораи муаллиф: Исмоилзода Некрӯз Саттор, магистри соли 1-уми кафедраи баҳисобгирӣи бухгалтерӣ, таҳлил ва аудити Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣи Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни

Информация об авторе: Исмаилзода Некруз Саттор, магистр 1 курса кафедры учета, анализа и аудита Государственного педагогического университета Таджикистана имени Садриддина Аини

Information about the author: Ismailzoda Nekruz Sattor, 1st year master of the Department of Accounting, Analysis and Audit, State Pedagogical University of Tajikistan named after Sadriddin Aini

ОМУЌИШ ВА ПАРВАРИШ

Амонзода Саёҳат Самад,
магистранти курси 1-ми факултети педагогика

НУТҚИ АЛОҚАНОК ВА РОҲҲОИ ИНКИШОФИ ОН ДАР ДАРСҲОИ ЗАБОНИ МОДАРӢИ СИНФҲОИ ИБТИДОӢ

Мазмуни таълими забони модариро дар синфҳои ибтидоӣ инкишофи нутқ ташкил медиҳад. Инкишофи нутқ аз рӯзи аввали таълим шурӯъ шуда, минбаъд дар ҳар дарс давом меёбад. Инкишофи нутқи мураттаб воситаест, ки хонандаро ба эҷодкориву озодфикрии водор месозад. Ва ин қисмат бе таърифу қоидаҳои забони адабӣ бояд гузарад. Агар омӯзгор ботаҷриба бошад, ҳангоми ин гуна супоришҳо бештар ба нутқи гуфторию навишторӣ аҳамияти махсус бояд диҳад, то ки хонанда фикри худро пайдарпай ва мураттаб иброз дошта тавонад ва ба қоидаҳои шифоҳию хаттӣ риоя намояд.

Аз рӯйи қоида нутқи мураттаб ду ва ё зиёда ҷумлаҳои мантиқан ба ҳам алоқаманд, ки дар як мавзӯи муайян гуфта шудааст, мебошад. Дар байни ҷумлаҳои нутқи алоқанок хатман ягон ҷиҳат алоқии мантиқӣ дида мешавад. Масалан: Занг шуд. Хонандагон ба синфхона даромаданд. Дарс сар шуд. Нутқи мураттаб дар таълими забони тоҷикӣ мавқеи муҳим дорад.

Ногуфта намонанд, ки қисми зиёди дарсҳои забони модариро машқ ишғол мекунад. Дар китобҳои дарсии забони модарӣ машқҳои гуногун ба таври васеъ оварда шудааст. Махсусан, дар китобҳои забони модарии синфҳои ибтидоӣ матнҳои хониши хонданибоб дар мавзӯҳои гуногун хеле зиёданд. Аммо ҳамаи он машқҳое, ки дар китоб оварда шудааст, мо нутқи мураттаб гуфта наметавонем.

Дар дарсҳои забони модарӣ нутқи алоқанок мавқеи асосиро ишғол мекунад. Нутқи алоқанок омӯхтани грамматикаро ба бачаҳо фаҳмо мегардонад. Талабагон мавқеи қоида ва шаклҳои грамматикаро дар нутқи худ ҳис мекунанд. Инчунин нутқи мураттаб ба инкишофи малакаҳои грамматикӣ бачаҳо ва нутқи хаттӣ дахонакии онҳо кӯмак мерасонад. Саводи имлоияшонро баланд мебардорад. Ин боис мешавад, ки хонандагон имлоро хуб мефаҳманд. Аслан нутқи алоқанок маҳсули қори эҷодӣ ва мушоҳидаҳои бачагон мебошад.

Нутқи алоқанок аҳамияти тарбиявӣ-педагогӣ дошта, вай амалиёти талабагонро ғайр мегардонад ва дарсҳои забони модариро шавқовару рағбатнок мекунад. Доираи машқҳое, ки дар китоби забони модарӣ бо мақсади нутқи алоқанок интиҳоб карда мешаванд, хеле васеъ аст. Онҳоро ҳангоми гузаштани ҳар як мавзӯ ба таври васеъ истифода бурдан мумкин аст. Машқҳое, ки дар ҳар як мавзӯи китоб ба таври васеъ оварда шудааст, бо мақсади бедор намудани шавқу завқи хонандагон истифода мешаванд. Бачаҳо дар як муддати кӯтоҳ барои нутқи мураттаб омода мешаванд. Тартиб додани ҳикоячаҳо, ки ба зиммаи бачагон гузошта мешавад, онҳо аз уҳдаи ин супориш ба хубӣ мебароянд.

Хонандагон дар навбати аввал бояд мазмуни матнро нақл карда тавонанд. Инчунин расмҳоро шарҳ дода тавонанд, яъне аз рӯйи расм нақл карда тавонанд. Аввал дахонакӣ нақл намуда, сипас андешаҳои навишта тавонад. Инчунин ба бачагон аз рӯйи як расм ё гурӯҳи расмҳо супориш дода мешавад ва боз аз бачагон талаб карда шавад, ки онҳо дар бораи бозиҳои он ва машғулиятҳои худ ва ҳар он чизе, ки мебинанду мушоҳида мекунанд, нақл нависанд. Хонандагон вақте дахонӣ сипас хаттӣ тартиб додани нутқи мураттабро машқ мекунанд, ба онҳо кӯмаки муаллим хеле зарур аст. Масалан барои пешниҳод кардани мавзӯ, инчунин мувофиқи нақша навиштан ва боз дигар воситаҳо. Мавзӯҳо мувофиқи таъбу завқи хонандагон бояд пешниҳод шавад. Мавзӯҳое, ки хонандагон ба онҳо зиёдтар тавачҷу мекунанд, инҳоянд: фаслҳои сол,

тасвири табиат, филмҳои тасвирӣ.

Нақли хаттӣ воситаи муҳими инкишофи нутқи алоқаноки хонандагон махсуб меёбад, ки дар хат ифода мешавад. Аввал хонандагон ба чизҳои маълуми гирду атроф савол гузошта, баъдтар ба ҳамин саволхояшон ҷавоб мегардонанд. Дар мавриди ба саволҳо ҷавоб додан хонандагон бояд алоқии мантиқии ҷумлаҳоро фаҳманд.

Хеле хуб аст, ки дар имтиҳонҳои марказонидаи дохилшавӣ қори хаттӣ аз фанни забони тоҷикӣ (ЭССЕ) дохил шудааст, аммо санҷишҳо чунин натиҷа медиҳанд, ки хонандагони мо ҳоло ҳам ҷӣ гуна навиштани чунин иншоро наметонанд ва барои навиштани то андозае мушкิลӣ мекашанд. Қисме аз омӯзгорон низ ба сохтори эссе шинос нестанд. Ин мушкilot ҳангоми баргузори семинарҳо ва машғулиятҳо бо омӯзгорон ҳалли ҳудро меёбад. Эссе нависӣ танҳо дар дарсҳои забон ва адабиёт хос набуда, балки дар дарсҳои физика, химия, биология, таърих низ бояд сурат бигирад. Омӯзгор метавонад навиштани эссеро ҳамчун вазифаи ҳамагон ба хонандагон супориш диҳад. Бартарияти эссе нависӣ дар он аст, ки хонанда кӯшиш менамояд, ки дар бораи мавзӯи супориш аз адабиёти беруназдарсӣ (аз қабилӣ рӯзномаву маҷаллаҳо, шабакаҳои интернетӣ, нашрияҳо, китобҳои бадеӣ) омӯзад ва истифода намояд. Ва ба дигарон талқин намояд. Инчунин ба дигар хонандагон, ки дар навиштани эссе мушкилӣ мекашанд, кӯмак намояд.

Бигузор, соатҳои нутқи мураттаб дар синфҳои 8-11 низ ҷорӣ шаванду хонанда барои эҷоди эссе омода бошад, зеро нутқи мураттаб қадами аввалин барои эссе нависӣ аст.

Методикаи инкишофи нутқ фаннест, ки дар он омӯзгор роҳи дурусти нутқ ва маҳорати сухан гуфтанро ба хонандагон меомӯзонад. Аслан, дарсҳои нутқи мураттаб аз солҳои 70-уми асри XX дар барномаи таълимии синфҳои 4-8 ворид шуда, мақсад аз таълими чунин дарсҳо, дар хонандагон тақвину додани маҳорату малакаи лаёқати суханронӣ мебошад.

Таълими грамматика, имло, аломатҳои китобатӣ, оҳанги талаффуз, услуби сухан ва роҳҳои инкишоф додани нутқи хонандагон ҳангоми омӯзиш хеле зарур мебошад. Агар ҳудӣ омӯзгор ин дастурҳоро ҳуд аз бар нақарда бошад, дар таълими ин фанни барои хонандагон муҳиму асосӣ муваффақ наметавонад.

Вақте ки кӯдак ба мактаб барои таҳсил меояд, у сухан қарда метавонад, вале ин барои ифода қардани донишҳои гирифтааш нокифоя мебошад. Кӯдак дар ин вақт ҳама маҳорату малакаи зебо баён қардани фикри ҳудро надорад ва таассуроташро дар бораи табиат, муҳити атроф, фаслҳои сол ва дигар мавзӯҳо пурра баён қарда наметавонад. Инкишоф додани нутқ ва сайқал додани фикрронии мактаббачагонии синни хурди мактабӣ аз мақсадҳои асосии ин машғулиятҳо мебошад. Ҳар қадар хонанда андешаҳояшро пурмазмун, фаҳмо ва пайдарҳам баён қарда тавонад, ҳамагон андоза ҷаҳонбинияш низ васеъ мешавад. Мушоҳидаҳои нишон медиҳанд, ки ҳоло нутқи хонандагон хеле қостааст. Фонди луғавияшон хеле қад мебошад. Сабаби ин ҷӣ хеле ҷӣ ба ҳама маълум аст, мутолиа нақрдани китобҳои бадеӣ ва ҳабардор набудан аз воситаҳои ахбори омма мебошад. Пас маълум аст, ки танҳо дар сурати китобҳои бадеӣ ҳондан дарси инкишофи нутқи мураттаб барои бомаърифату бофарҳанг шудани хонандагон ва озодбаён шудани онҳо кӯмак менамояд. Мутаассифона ҳоло ба ин масъала ҳама омӯзгорон ва ҳама волидон қамтар таваҷҷуҳ менамоянд. Таъсис додани Озмуни ҷумҳуриявии “Фурӯғи субҳи доноӣ китоб аст” маҳз бо мақсади инкишофи малакаву маҳорати суханронии хонандагон ва буррову бенуқс сухан гуфта тавонистани онҳо мебошад. Солҳои охир барои китобхон шудани хонандагонии мо хизматҳои ин озмун назаррас аст. Аз ин рӯ, бояд омӯзгорон дар дарсҳои мазкур мавзӯҳоро интихоб намоянд, ки ба фаъолияти қасбия ҳунарии одамон, тасвири воқеаву ҳодисаҳои табиат алоқаманд бошанд. Дар китоби забони модарии синфҳои ибтидоӣ қариб ҷӣ дар ҳамаи мавзӯҳо матнҳои ҳуду ҷолиби диққат ҳамагон машқ барои иҷро қардан оварда шудааст.

Зикр кардан бамаврид аст, ки ин китобҳо хеле хуб таълиф гардидаанд. “Хусусият ва бартарии ин китобҳо, пеш аз ҳама аз он иборат аст, ки муаллифон китобҳои худро аз рӯи усули ҳамгиро офарида ба арзишҳо ва суннатҳои миллӣ рӯ оварда, самти амалии онҳоро сайқал бахшиданд” [6, 3].

Хуб мешавад агар дар чараёни дарс хонандагон андешаҳои хешро доир ба мавзӯ ба тарзи шифоҳӣ ва хаттӣ баён намоянд. Масалан, бо методи проблемавӣ. Ин метод хусусияти муайян намудани проблема дар мавзӯ, гузоштани саволҳои мантиқӣ ва ҳалли проблемаи гузошташударо талаб менамояд. Омӯзгорон дар чунин дарсҳо муҳити мураккабро бояд созмон диҳанд ва шароити хуб фароҳам оваранд, то ки хонандагон тайёр шаванд. Ин ба хонандагон имкон медиҳад, ки нисбати мавзӯ эҷодкорона муносибат намуда, мустақилона фикр намоянд ва фикрашонро озодона баён карда тавонанд. Дарси инкишофи нутқ бояд табодули афкор бошад ва мубохисаҳое, ки созмон дода мешаванд, муносибати фардӣ, дониш ва маҳорату малакаи хонандагонро зиёд намоянд. Ба инобат гирифтани вақт барои ибрози андеша, илова ва такмили андешаҳо, ба хонанда додани имкон барои ташаббус ва қобилияти эҷодкорӣ бояд ҳатман ба назар гирифта шавад.

Мақсаду вазифа ва ҳадафи асосии таълими дарси инкишофи нутқ ин аст, ки хонандагон, пеш аз ҳама донишу маҳорату малакаи худро инкишоф диҳанд, имло ва меъёри забони адабиро риоя намоянд ва ҷумлаориву муфассалбаёниро бештар аз худ намоянд.

АДАБИЁТ

1. Абдуллоев И., Абдуллоев З., Боронов Б., Дорғабеков З. Забони модарӣ / И. Абдуллоев, З. Абдуллоев, Б. Боронов, З. Дорғабеков. синфи 3. – Душанбе: Собириён, 2012. -210 сах.
2. Байзоев А., Аҳмадбекова А., Машокирова Г., Зубайдова Ҷ., Абдуллоев Ҷ. Забони модарӣ / А. Байзоев, А. Аҳмадбекова, Г. Машокирова, Ҷ. Зубайдова, Ҷ. Абдуллоев. синфи 1. – Душанбе: Маориф, 2021. -192 сах.
3. Эмомалӣ Раҳмон. Чехраҳои мондагор / Раҳмон Эмомалӣ. – Душанбе: Эр-граф, 2023. -424 сах.
4. Зиёев М., Олимова Ф., Зоолишоева Б. Забони модарӣ / М. Зиёев, Ф. Олимова, Б. Зоолишоева. синфи 4. – Душанбе: Маориф, 2021. -280 сах.
5. Шарипов Р., Тураев Қ., Зоиров С. Аз паём то паём. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон “Дар бораи самтҳои сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон” 26 декабри 2019 сол шаҳри Душанбе. – Душанбе, 2022. -724 сах.
6. Шарифзода Ф., Лутфуллозода М., Ғаниева Б., Куйбекова С. Забони модарӣ. / Ф. Шарифзода, М. Лутфуллозода, Б. Ғаниева, С. Куйбекова. Китоби дарсӣ барои синфи 2-юм. Душанбе. Маориф. 2017. 328 с.
7. Икромов Ф. Бой намудани захираи луғати талабагонии синфи як дар дарсҳои хониш / Ф. Икромов. Маҷмӯаи илмӣ, ҷилди 79. ИПДД ба номи Т. Г. Шевченко. – Душанбе, 1971. -48 с.
8. Китобҳои дарсии Алифбо – Душанбе, нашри солҳои 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007. 2012.
9. Лутфуллоев М. Дастурамал оид ба таълими Субҳи дониш / М. Лутфуллоев. – Душанбе: Маориф, 1983. -43 сах.
10. Лутфуллоев М. Методикаи таълими забони модарӣ дар синфҳои ибтидоӣ / М. Лутфуллоев. – Душанбе: Маориф, 1985. -375 с.
11. Лутфуллоев М., Иматова Л. Лафзи ширин / М. Лутфуллоев, Л. Иматова. Дастури таълимӣ. Вазорати маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Академияи илмҳои педагогӣ. Пажӯҳишгоҳи илмҳои педагогӣ. – Душанбе, 2005.

12.Лутфуллоев М. Асосҳои таълими ибтидоии забони модарӣ / М. Лутфуллоев. – Душанбе: Собириён, 2007. -46 сах.

НУТҚИ АЛОҚАНОК ВА РОҲҲОИ ИНКИШОФИ ОН ДАР ДАРСҲОИ ЗАБОНИ МОДАРИИ СИНФҲОИ ИБТИДОӢ

Инкишофи нутқи мураттаб воситаест, ки хонандаро ба эҷодкориву озодафикрӣ водор месозад. Ва ин қисмат бе таърифу қоидаҳои забони адабӣ бояд гузарад. Агар омӯзгор ботаҷриба бошад, ҳангоми ин гуна супоришҳо бештар ба нутқи гуфторию навишторӣ аҳамияти махсус бояд диҳад, то ки хонанда фикри худро пайдарпай ва мураттаб ибраз дошта тавонад ва ба қоидаҳои шифоҳию хаттӣ риоя намояд.

Аз рӯи қоида нутқи мураттаб ду ва ё зиёда ҷумлаҳои мантиқан ба ҳам алоқаманд, ки дар як мавзӯи муайян гуфта шудааст, мебошад. Дар байни ҷумлаҳои нутқи алоқанок ҳатман ягон ҷиҳат алоқии мантиқӣ дида мешавад. Масалан: Занг шуд. Хонандагон ба синфхона даромаданд. Дарс сар шуд. Нутқи мураттаб дар таълими забони тоҷикӣ мавқеи муҳим дорад.

Калидвожаҳо: хонандагони синфҳои ибтидоӣ, забони модарӣ, таълиму тарбия, мактаб, сулҳу дӯстӣ, нутқи алоқанок, омӯзгор, нутқи гуфторию навишторӣ, алоқии мантиқӣ, синфхона.

СВЯЗНАЯ РЕЧЬ И ПУТИ ЕГО РАЗВИТИЯ НА УРОКАХ РОДНОГО ЯЗЫКА В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

Развитие связной речи является средством обязательства читателя к творчеству и свободному мышлению. И эта часть должна обойтись без определений и правил литературного языка. Если преподаватель опытный, он или она должен уделять больше внимания устному и письменному общению во время таких заданий, чтобы ученик мог выражать свои мысли последовательно и упорядоченно и придерживаться устных и письменных правил.

Как правило, связная речь представляет собой два или более логически связанных предложения, произнесенных на определенную тему. Между предложениями связной речи всегда существует некоторая логическая связь. Например: Раздался звонок. Ученики вошли в класс. Урок начался. Структурированная речь играет важную роль в обучении таджикскому языку.

Ключевые слова: учащиеся начальной школы, родной язык, образование, школа, мир и дружба, связная речь, учитель, устная и письменная речь, логическое общение, класс.

COHENSIVE SPEECH AND WAYS OF ITS DEVELOPMENT IN NATIVE LANGUAGE LESSONS IN PRIMARY SCHOOLS

The development of coherent speech is a means of obliging the reader to creativity and free thinking. And this part should do without definitions and rules of literary language. If the teacher is experienced, he or she should pay more attention to oral and written communication during such tasks so that the student can express his or her thoughts consistently and orderly and adhere to oral and written rules.

As a rule, coherent speech consists of two or more logically connected sentences spoken on a specific topic. There is always some logical connection between the sentences of coherent speech. For example: The bell rang. The students entered the classroom. The lesson began. Structured speech plays an important role in teaching the Tajik language.

Маълумот дар бораи муаллиф: Амонзода Саёҳат - Магистранти соли якуми кафедраи Методикаи таҳсилоти ибтидоии факултети Педагогика, Донишгоҳи давлатии Омӯзгорӣ Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни, Тел: 98-815-32-18, почтаи электронӣ: E-mail: munavvaradavlatova@mail.com

Сведения об авторе: Амонзода Саёҳат – магистрантка 1 курса кафедры Методики начального образования педагогического факультета Таджикского

государственного педагогического университета имени Садриддина Айни, Тел: 98-815-32-18, e-mail: munavvaradavlatova@mail.com

Information about the author: Амонзода Саёҳат – 1st year postgraduate student of the Department of Primary Education Methodology, Faculty of Pedagogy, Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Aini, Tel: 98-815-32-18, e-mail: munavvaradavlatova@mail.com

Бобокалонова Табассум Одиловна,
магистри курси 1-уми факултети таҳсилоти ибтидоӣ

БОЗИҲОИ ДИДАКТИКӢ ҲАМЧУН ВОСИТАИ ТАРБИЯ ДАР ХОНАНДАГОНИ СИНФҲОИ ИБТИДОӢ

Ташаккул додани системаи маориф, методҳои таълиму тарбия, тайёрии педагогҳо ҳама вақт яке аз масъалаҳои муҳими давлатӣ ба ҳисоб мерафт, ки мақсади он тарбия намудани инсонҳои дорои маърифат ва шахси комилхуқуқ мебошад.

Дар замони мо, замони дигаргуниҳои пурҷӯшу хурӯш, таъғирёбии кулӣ дар соҳаи илму техника инкишофи ҳамаҷаҳонаи шахсияти инсон чун талаботи барномавӣ ба ҳисоб меравад.

Барои аз худ кардани малакаи мустақилона дониши худро зиёд кардан, дар ҷараёни тези ахбороти илмӣ сиёсӣ сарфаҳм рафтан бояд аз синни хурдӣ кӯдаконро омода намуд. Бинобар он аз кори самаранок ва босифати педагогҳо ин зинаи аввали таълиму тарбияи инсон вобаста аст, ки дар оянда инкишофи шахсияти кӯдак чӣ хел мегузарад.

Аз ин ҷост, ки масъалаи босамарона ва пурсифат гардонидани системаи маориф, таълиму тарбия дар мактабҳо ва дигар идораҳои тарбиявӣ масъалаи муҳим мебошад.

Дар инкишофи бача навъҳои гуногуни фаъолият роли бағоят бузург мебозанд. Фаъолияти асосҳои хонандагони синфҳои ибтидоӣ бозӣ мебошад. Н.К.Крупская менависад: "Кӯдакони танҳо аз таҳсил, балки дар раванди бозӣ ҳам таълим мегиранд», онҳо муташаккил мешаванд, ҳаёт омӯзиро ёд мегиранд [6, с. 86].

Сабаби ба бозӣ кӯшиш доштани бачагонро бо он маънидод кардан мумкин аст, ки кӯдак мавҷудоти иҷтимоист ва соҳаи аввалини ҳаёташ ҳаракат ва воситаи пурзӯри алоқаи забонро аз худ карда бо одамон алоқаманд мешавад ва кирдори онҳоро тақлид мекунад.

Бачагони синну соли мактаби ибтидоии дар ҳамаи давраҳои ҷомеа бозӣ мекарданд. Доимияти ин ҳодиса имконият медиҳад, ки синну соли мактаби ибтидоиро соли бозӣ номем. Илми педагогика ва психология бозиро шакли ҳаёти гирду атрофро инъикос намудани бачагон мешуморанд.

Муддати дуру дароз ба таври оммавӣ мушоҳида кардани бозӣ аз нуқтаи илмӣ мукамал ва ҳамаҷаҳона омӯхтани мазмуни бозӣ ба бачагон дар давраҳои гуногуни таърих ҷуғрафия хулоса баровардан имконият медиҳад, ки манбаи аввалини муайянкунандаи мазмуни бозӣ ба бачагон ҳаёти ҷамъиятии гирду атрофи онҳо мебошад.

Бозӣ воситаи асоси тарбия аст, зеро он чун фаъолият инъикоскунандаи ҳаёти гирду атрофи бачагон доништа мешавад, дар ин сурат муаллим имконият дорад диққати бачагонро ба ҳодисаҳои равона кунанд, ки мазмунашон аз ҷиҳати тарбия қимат бошад.

Педагог машҳур Макаренко навишта буд: "Бозӣ" дар ҳаёти кӯдак ҳамон хел аҳаммияти калон дорад, ки барои калонсолон фаъолият, кор ва хизмат низ чунин маъно пайдо мекунад.

Бача чӣ хел дар фаъолияти бозӣ бошад, ҳамон хел дар оянда кор мекунад. Бинобар ҳамин тарбия ходими оянда пеш аз ҳама дар бозӣ падидор мегардад [7, с 86].

Инкишофи руҳии кӯдаки синни томактабӣ муҳимтарин ҷузъи инкишофи умумии равонии ӯ, омодагӣ ба мактаб ва тамоми ҳаёти ояндаи ӯ мебошад. Бозӣ дар рушди кӯдакон нақши махсус дорад. Агар калонсолон мундариҷаи онро ғанӣ гардонанд ва онро дуруст ташкил кунанд, он ба инкишофи руҳии кӯдак фаъолона таъсир мерасонад. Дар тарбияи равонӣ бозихои дидактикӣ ҷойи махсусро ишғол мекунанд, ки унсури хатмӣ он мазмунӣ маърифатӣ мебошад. Хусусияти асосии бозихои дидактикӣ бо номи онҳо муайян карда мешавад: онҳо бозихои таълимӣ мебошанд. Тавассути дар бозӣ гаштаю баргашта иштирок кардан кӯдак донишро устуворона азхуд мекунад.

Дар педагогикаи томактабӣ бозихои дидактикӣ ҳамчун воситаи ягонаи таълиму тарбия ба ҳисоб мераванд. Бозӣ як падидаи бисёрҷанба ва мураккаби педагогӣ мебошад: он усули бозии таълими кӯдакони синни томактабӣ, шакли таълим, фаъолияти мустақилонаи бозӣ ва воситаи рушди шахсият мебошад [8, с 96].

Бозии дидактикӣ барои таълими математика, забони модарии кӯдакон, шиносӣ бо табиат ва олами атроф, ташаккули фарҳанги сенсорӣ истифода мешавад.

Кӯдакон бозихоро дӯст медоранд ва аз бозӣ лаззат мебаранд. Бозӣ барои кӯдак на танҳо ҳаловат ва шодӣ аст, балки хеле муҳим аст, ки бо ёрии он тамоми равандҳои равонӣ дар вақти бозӣ инкишоф меёбанд. Кӯдак баъзан беҳабар аз фаъолияти худ дар худ дониш, малака ва маҳорати нав пайдо мекунад. Бозихои дидактикӣ аз супоришу машқҳои таълимии ғайриоддӣ масъала ва ғайриҷашмдошти пешниҳоди он аз номи ягон персонажи афсонавии адабӣ фарқ мекунанд.

Бисёр бозихои дидактикӣ малакаҳои фарҳангиро гигиениро инкишоф медиҳанд. Бозихо ҳислат ва характери ҳар як кӯдакро равшан ифода мекунанд. Бо ёрии бозихо хусусиятҳои фардии бачагон ошкор карда мешаванд.

Ба шарофати бозихо метавон диққати худро мутамарказ кард ва ҳатто таваҷҷуҳи кӯдакони аз ҳама номуташаккилно чалб кард. Дар аввал онҳо танҳо бо амалҳои бозӣ ва баъд аз он чизе, ки ин ё он бозӣ таълим медиҳад, мафтун мекунанд. Оҳиста-оҳиста, таваҷҷуҳи кӯдакон ба ҳуди мавзӯи омӯзиш бедор мешавад.

Ҳамаи намудҳои бозихои дидактикӣ (мавзӯ, тахтаи чопӣ, шифоҳӣ ва ғайра) восита ва усули самарабахши инкишофи равонии кӯдакон мебошанд.

Дар марҳилаҳои синни хурди мактабӣ усули бозӣ дар синф нақши калон мебозад. Инкишофи қобилиятҳои ақлӣ, раванди азхудкунии дониш бавоситаи бозӣ ба даст меояд. Мафҳуми паҳншудаи «маърифати инкишоф» маҳз ҳамин аст. Бозихои таълимӣ барои азхудкунии дониш ва маҳорат ва инкишофи эҷодии хонандагони синфҳои ибтидоӣ нақши муҳим дорад. Мақсади асосии бозӣ ғолибият ба даст овардан нест, вазифаи асосии он омӯзиш мебошад.

Пас, бозихои дидактикӣ як падидаи мураккаб ва бисёрҷанба мебошанд. Дар бозии дидактикӣ на танҳо дониш, малака ва маҳорати таълимӣ аз худ карда мешавад, балки тамоми равандҳои равонии кӯдакон ва қобилияти онҳо низ инкишоф меёбанд.

Бисёр тадқиқотҳо ба муаммои бозии бачагон бахшида шудаанд. Як зумраи онҳо оиди тадқиқи назарияҳои бозихои нақшдор равона карда шудааст. (Л.С.Виготский, С.Рубинштейн, А.Леонтьев, Ф.Фридкина, Д.Элкоми, Т. Коникова, Д.Менджеритская, Р. Римббург ва дигарон).

Дигарон бошад, оиди хусусият, мақсаду маром ва нақши бозихои дидактикӣ ва серхаракатро дар раванди педагогӣ дида баромаданд. (Е.Радина, А. Сорокина, Е. Удалтсоова, В. Беспалова, З. Богуславекая, Б. Хачануридзе ва дигарон).

Бозӣ воситаи пурзӯри тарбия аст, зеро он ҳаёти гирду атрофро инъикос менамояд, муаллимон ба бозӣ роҳбарӣ намуда бо воситаи он ҷиҳатҳои шахсияти кӯдакро бо шуур, ҳиссиёт, ирода ва рафтору одобаш таъсир намуда, бозиро бо мақсади инкишофи қобилияти фикрӣ, ахлоқӣ, эстетикӣ ва ҷисмонӣ ба кор мебаранд.

А.С. Макаренко моҳияти асосии бозиро дар он медид, ки бозӣ ба парвариши фаъолияти бача мусоидат намуда, ўро ба меҳнат тайёр мекунад. Ў даъват мекард, ки бозихои бачагонро хушгӯрона мушоҳида карда, хабардор шаванд, ки бозихо ба кӯдакон таъсири манфӣ надиханд, зеро чунин кӯшиш метавонад тамоми ҳаёти маънавии бача, яъне мароқҳо ва ҳиссиёти ўро фурӯ кашида нест кунад ва дар ин раванд ҷиҳати тарбиявӣ гум мешавад.

Асосҳои педагогии бозӣ оид ба тарбияи бача дар бисёр системаҳои педагогии гузашта ва ҳозира дида баромада шудааст. Қисми зиёди педагогҳо бозиро чун фаъолияти ҷиддӣ ва муҳимми тарбияи бачагон мешуморанд.

Биёед назарияи педагогикаи прогрессивии гузашта дар бораи роли бозӣ дар тарбияи бачагонро дида бароем. Дар таърихи илми педагогикаи хориҷӣ ва рус 2 равияи истифодаи бозӣ дар тарбияи бачагон ҷой дошт:

- 1) истифодаи бозӣ-барои инкишофи ҳаматарафаи бача;
- 2) истифодаи бозӣ чун мақсади дидактикӣ.

Намояндаи бузурги равияи яқум-демократӣ педагоги чех Ян Амос Коменский (1592-1670) буд. Ў бозиро чун шакли зарури фаъолияти бачагон, ки ба табиат ва майли онҳо мувофиқат мекунад, мешуморид:

- бозӣ фаъолияти ҷиддии фикрӣ, ки дар он ҳамаи шаклҳои қобилияти бача инкишоф меёбад;

- бозӣ давраи тасаввурот дар бораи ҳаёти гирду атроф васеъ ва бой мегардад, нутқ инкишоф меёбад, дар бозии яқоя бача бо ҳамсолонаш наздик мешавад.

Бозиро чун шартӣ бачагии хушнудӣ ва воситаи инкишофи ҳаматарафаи бачагон бодикқат назорат кунад.

Равияи дидактикии истифодаи бозӣ дар асри XVIII аз тарафи педагогҳо филантропистҳо (И.Б.Базедов, Х.Г.Залсман) тараққӣ ёфт. Барои шавқманд кардани таълим филантропистҳо ҳар гуна бозихоро истифода мебарданд.

Аз ҳама васеътар равияи дидактикӣ дар бораи педагогикаи Ф.Фребел инъикос ёфтааст. Ақидаи Фребел оид ба бозӣ асоси динӣ назарияи педагогии ўро зоҳир кардааст. Фребел гуфта буд, ки раванди бозӣ ин нишон додан ва ошкор кардани он, ки аввалан дар ҳуди инсон аз тарафаи ҳудо дода шуда буд. Фребел ба бозӣ мазмуни калони тарбиявиро бахшида, мегӯяд, ки бозӣ бачаро ҷисмонан тарбия медиҳад, нутқ, тафаккур, ҳаёлотӣ ўро бой мегардонад.

Бинобар ин Фребел бозиро фаъолияти тарбия меҳисобад. Аз тарафи ў бозихои гуногун кор карда шудааст, аз ҷумла «бозӣ ба ҳада» (игры с дарами). Педагогикаи Фребел яқумин дар таърих ғояи педагогӣ ба саволи ҷӣ бояд кардан лозим аст, ки донишро бачагон фаъолона аз ҳуд кунад, ҷавоб дод. Мувофиқати қобилияти бачагон ба фаъолияти бозӣ- Фребел машғулоти-бозие ташкил дод, ки дар он мазмуни ҷиддӣ ва муҳим дар шакли бозӣ дода шудааст.

Инкишофи нутқ, тасаввурот дар бораи шакл, ҳаҷм, ранг дар машғулоти бозии Фребел ҷой дошт, аммо дар асоси дин, яъне яғонагии ҳудо, яғонагии ғоя.

Ақидаи яқоя кардани таълим ва бозӣ ба Фребел тааллуқ дорад. Бозии «ҳада»-и ў аз рӯи чунин принцип сохта шудааст: «ҳада» барои бачагон он бозии махсусе мебошад, ки калонсолон бо онҳо мегузаронанд. Мазмуни ҳар як «ҳада» бо шеър, суруд фаҳмонида мешавад.

Маълум аст, ки чунин яқоякуни амалӣ нашуд. Маълум шуд, ки агар калонсолон ҳар вақт бачагонро ба воситаи бозӣ таълим диҳанд, он вақт бозӣ чун фаъолияти озод гум мешавад. Бозиро ба бачагон бо зӯри талқин мекунад, мазмун ва мундариҷаи бозӣ характери сохта ва сунъиро мегирад. Системаи Фребелро танқидчиён асосан маҳз аз барои чунин норасоӣ танқид мекунанд. Кӯшиши Фребел ба машғулоти илова кардани элементи ахлоқӣ ба он оварда расонд, ки дар ҳар машғулоти такроршавии он чизе, ки ба бачагон бо ин ҳам маълум буд истифода бурда мешуд. Муваффақияти кашфиёт бозии Фребел дар он аст, ки он воситаи амалии таълим ва тарбияи кӯдакон буд, на

мушоҳидаи умум дар бораи воситаҳо. «Ҳада»-ҳои Фребел (шакли геометрӣ: куб, цилиндр, кура), корҳои фребели (бофтан, духтан, расм кашидан ва ғайра) мактаб ва оила материали бой барои бачагонро бо кор ва бозӣ кардан доданд.

Равияи дидактикии истифодаи бозӣ барои педагогикаи ҳозираи низ характернок аст. Бозии эҷодии мустақилона чун методи таълим низ характернок аст. Бозии эҷодии мустақилона чун методи таълим кор фармуда мешавад: дар вақти бозӣ бачагон шумораро ёд мегиранд бо муҳити гирду атроф шинос мешаванд (олами наботот, ҳайвонот ва ғайра). Ба бозии грамматикӣ аҳамияти махсус дода мешавад. Чунин бозии барои фаҳмидани ин ё он асар ёри мерасонад. Барои бозии грамматикӣ эпизодҳо аз афсонаҳо, аз таърих, аз китобҳои бадеӣ гирифта мешавад. Ба ҳамин тариқ бозӣ чун методи таълим истифода бурда мешавад.

Дар идораҳои бачагонаи амрикоӣ, ки аз рӯи системаи М.Монтессори Ф. Фребел кор мекунанд, ҷои асосии ба бозии дидактикӣ ва машқҳои бо материалҳои гуногун дода мешавад. Дар баъзе мамлакатҳои капиталистӣ (аз он ҷумла дар ИМА) бозӣ чун воситаи худтарбиякунӣ дида мешавад.

Дар замони ҳозира дар ИМА назарияи нав ба роли бозии мустақилонаи бачагон аҳамияти калон медиҳанд. Чунин муносибат ба бозии ролдор ба инкишофи психологияи ҷамъиятӣ, назария дар бораи ролҳо вобаста аст. Аз рӯи ақидаи баъзе сотсиологҳои амрикоӣ дар бозӣ бачагон малакаи рафтори ролдор ва муносибати ролдор, ки оянда барои "даромадан ба ҳаёт" ёри мерасонад, ёд мегиранд. Шумораи гуногун ва зиёди материалҳои сохтмон барои инкишофи мустақилона, тафаккури конструктивӣ, нақшакашии ҷаҳолияти худ кор бурда мешавад.

Назарияи Шуравии истифодаи бозӣ он ақидаҳои прогрессивие, ки дар педагогикаи хориҷӣ буд, гирифта бо он ғояҳои, ки аз тарафи педогогҳои рус гуфта шуда буд, ҷамъбаст мекунад. Дар корҳои К.Д. Ушинский, П.Каптеров, П.Лесгафт ва дигарон ғояҳои муҳим дар бораи роли бозӣ дар инкишофи ҳаматарафаи бача зоҳир мешавад.

К.Д.Ушинский тобеияти мазмуни бозии бачагонро аз муҳити ҷамъияти нишод дод. Ӯ тасдиқ мекунад, ки бозии ба бачагон бетаъсир намерасонад: онҳо характер ва рафтори инсонро дар ҷамъият муайян карда метавонанд. Масалан, бачае, ки доимо дар бозӣ фармон медод, ё итоат мекард, дар ҳаёт низ аз чунин равия осон даст каша наматавонад.

Ушинский ба бозии яқоя аҳамияти калон медод, чунин дар онҳо муносибатҳои аввалини ҷамъиятӣ сар мешавад. Ӯ ба мустақилияти бачагон дар бозӣ баҳои баланд медод, вале ба ҷаҳолияти тарбиятгар оиди ташкил ва гузаронидани бозӣ аҳамияти махсус доданро талаб мекард.

Дар инкишоф додани назарияи бозӣ саҳми Лесгафт Г.С. низ калон аст. Ӯ бозиро чун машқе, ки ба воситаи он бача ба ҳаёт тайёр мешавад, мешуморид. Дар системаи педагогии худ П.Ф. Лесгафт ба тарбияи ҷисмонии бачагон аҳамияти махсус медод. Ӯ системаи бозии серҳаракатро тараққӣ дод, ки дар он қувваи ҷисмонӣ ва маънавии бача инкишоф меёбад. Ба ғайр аз он Г.Ф. Лесгафт ба "бозии тақлидӣ" ки мазмуни кадоме бо муҳити ҷамъиятии бача вобаста аст, диққати махсус медиҳад.

Дар чунин бозии бача ҳамаи он чизе, ки бисёр мебинад ва мефаҳмад, инъикос менамояд, дар айни ҳол урфу одати муҳитро ёд мегирад. Ӯ бо волидон ва педагогҳо маслиҳат медод, ки кӯшиши бачагонро ба бозӣ истифода баранд, бачагонро ба мустақилии ва эҷодкорӣ водор намоянд, дар тарбияи бачагон бозии ҳалқиро васеъ истифода баранд.

Назарияи Е.Тихеева педагоги барҷаста ва ҷаҳоли ҷамъиятӣ дар соҳаи тарбияи мактабӣ низ қобили қайд аст. Е.Тихеева бозиро чун яке аз шаклҳои ташкили раванди педагогӣ дар синфҳои ибтидоӣ ва ғайр аз он яке аз воситаҳои асосии тарбиявӣ меҳисобад.

Бозии қониданок имконият медиҳанд, ки ҳар як кӯдак ба қувваю имкониятҳои худ баҳо диҳад, натиҷаи амалҳои худро бо рафиқон муқоиса намояд, қобилияти

худбаҳодиҳӣ, худназораткуниро инкишоф диҳад, дар муқоиса ба бурду боҳти худ ва ҳамсолон барои худтакмилдиҳӣ кӯшиш намояд [8, с 100].

Шаклҳои бозӣ, мазмуни он аз муҳите, ки бачаро ихота мекунад, аз шароите, ки дар он бозӣ мегузарад, аз роли педагог, ки ин шароити бозиро фароҳам месозад вобаста аст.

Дар мактабхӯе, ки дар таҳти роҳбарии педагог Тихеева буд ду намуни бозиҳо кор фармуда мешавад:

1. Бозиҳои озод, ки дар муҳити гирду атроф алоқаманд буд.
2. Бозиҳое, ки аз тарафи педагог ташкил шуда буд, бозиҳои қоидадор.

Бачаҳо ҳам алоҳида ва ҳам коллективона бозӣ мекарданд. Дар бозиҳои коллективӣ дар бачагон ҳисси тобеияти ҷамъияти инкишоф меёбад, малакае пайдо мешавад, чуноне, ки Тихеева меғӯяд, барои нафъи умум бо нафъи шахси фидо карданро меомӯзонад.

Бозиҳои озод, ки дар мактабҳо ташкил мешуд, дар утоқҳо гузаронида мешуд, ки дар он ҷо ғӯшаҳои гуногун таҷҳизонида шуда буд (ғӯшаи дуредгарӣ, дарздӯзӣ, ошхона, ҷӯмашӯйхона). Ин шакли ҳоси бозиро ташкил меод (яъне, бозӣ-меҳнат). Ба бачагон дар вақти бозӣ озодӣ бахшида, дар он вақт бозиро бас кардан ё ба бозӣ дохил шудан лозим аст, ки агар он тарафи манфири гирад ё, ки ба мушкилият вохӯрад. Педагог бояд ҳиссиёти хонандагонро зиёд намояд, экскурсия ва мушоҳидаро истифода барад. Дар баъзе ҳолатҳо муаллим худ бояд иштирокчи бозӣ бошад.

Е.И.Тихеева бештар ба бозиҳои серҳаракат аҳамият меод, онро шакли асосии машқи ҷисмонӣ мешуморид. Ба ақидаи ӯ бозиҳои серҳаракат бачагонро боинтизом мекунад, ҳисси масъулиятнокӣ ва коллективиро инкишоф медиҳад.

Дар кушодани роли бозиҳои дидактикӣ низ саҳми Тихеева калон аст. Ӯ меҳисобад, ки бозиҳои дидактикӣ қобилияти гуногуни бача, ҳиссиёт, нутқ, диққатро инкишоф медиҳад. Аз тарафи Тихеева бозиҳои дидактики аз худ карда шудааст, ки ҳоло ҳам дар синфҳои ибтидоӣ истифода мешавад.

Назарияи шуравии бозӣ дар қорҳои илмии педагогҳои барҷаста Н.К.Крупская ва А.Макаренко инъикос ёфтааст. Дар баъзе асарҳои илмии худ Н.К.Крупская роли бозиро дар тарбияи бача зоҳир кардааст. Ӯ дар бораи ҷои махсуси бозӣ дар ҳаёти бачагони синни хурди мактабӣ қайд карда буд: «Барои бачагони синну соли хурди мактабӣ бозиҳо мазмуни махсус доранд: бозӣ барои онҳо таълим, бозӣ барои онҳо-меҳнат, бозӣ барои онҳо шакли муҳими тарбия. Бозӣ барои бачагон-воситаи дарк кардани муҳити гирду атроф». Ӯ меҳисобид, ки бозӣ ба талаботи бачагони хурдсол мувофиқат мекунад, дар онҳо чунин сифатҳо ба монанди хурсандӣ, ғаъолият, зиндадилӣ, кунҷковӣ инкишоф меёбад. Дар замон Крупская бозиро чун воситаи асостарин дар тарбияи бача меҳисобид ва талаб мекард, ки ҳаёти кӯдакон бо шӯҳҳои гуногун пур бошад. Ӯ қайд мекунад, ки бозӣ устухонбандии бачаро мустакам менамояд, органҳои ҳиссиёт, мушакҳоро тараққи медиҳанд, дар бозӣ беҳатозанӣ, ҷусту ҷолоқӣ ва қувваи ҳаракаткунии тарбия дода мешавад.

Крупская бозиро чун воситаи дарк кардани олам низ меҳисобид. Ба воситаи бача ранг, шакл, хусусияти ашёҳоро аз худ мекунад, дар бораи олами наботот ва ҳайвонот маълумот пайдо мекунад. Дар вақти бозӣ кардан дар бачагон малакаи мушоҳида кардан тараққи меёбад, давраи шавқмандии ӯ васеъ мегардад.

Н.К.Крупская ба бозии коллективона аҳамияти калон меод. Зеро дар он бачагон мазмуни қоида ва иҷро кардани онро тез мефаҳманд, дар бозии коллективона идора, худидоракуни, истодагарӣ тарбия меёбад, бозӣ дар бачагон муташаккилиро меомӯзонад.

Н.К. Крупская ба бозӣ ҳақ доштани кӯдакро исбот карда навишта буд: "Бача дар протсессии бозӣ баргараф кардани душворихоро ёд мегирад, гирду атрофаширо шинохта мегирад ва илоҷи дурусти қорро меҷӯяд. Чун, ки бозиҳо аз бачагон ташкилотчиёне

тайёр мекунад, ки метавонанд бо қатъият ба сӯе ҳаракат намуда, дигаронро пайрави худ кунанд ва ташкил намоянд" [8, с 96]..

Н.К.Крупская менависад, ки дар бозӣ бачагон ба меҳнат тайёри мебинанд. Крупская дар бораи гузаронидан ва назорат кардани бозиҳои бачагон аҳамияти махсус додааст. Масъала ва мундариҷаи бозиҳои қоидадорро торафт мушкил кардан лозим аст.

Бозиро якранг кардан лозим нест, бояд эҷодкорӣ ва ташаббускори бачагонро дастгири намояд. Дар бозиҳои мустақилона ба мавзӯ ва мундариҷаи он кордор шудан лозим нест, агар, албатта, онҳо сифатҳои бад ва манфири водор нанамоянд.

Мақсади муаллимони синфҳои ибтидоӣ пеш аз ҳама тарбияи шогирдони босавод аст, чунки ояндаи Ватану фарзандони мардуми мо дар дасти мост. Мо бояд кӯшиш намоям, ки дар онҳо мустақилиятнокӣ, озодфикрӣ, эҷодкориву донишмандиро тарбия намоям.

Бо боварӣ гуфтан мумкин аст, ки нақши бозиҳои дидактикӣ дар раванди таълим дар муассисаҳои таълимӣ дар хонандагони синфҳои ибтидоӣ қобилияти эҷодкорӣ ташаккул меёбад.

АДАБИЁТ

1. Ашуров М. Масъалаҳои шавқовари математикӣ Душанбе, 2004-145 с.
2. "Воспитание детей в игре" сост. А.К.Бондаренко, А.И. Матусик 1979г.
3. Выготский А.С. Игра и её роль в психическом развитии ребенка,
4. Газман О.С., Харитонова Н.Е. "В школу с игрой" М. Просв., 1991г.
5. Жуковская Р.И. Игра и её педагогическое значение Москва, 1978.
6. Крупская Н.К. Педагогические сочинение М. 1959.
7. Макаренко А.С. Пед. Соч. – М., 1985-1986.
8. Мачидова Б. Педагогикаи томактабӣ. Қисми 2. – Душанбе «Ирфон», 2012.
9. Мачидова Б., Қурбонова Г. Масъалаҳои психологияи бозӣ дар тадқиқотҳои Л.С.Виготский. Маҷмуи мақолаҳо «Л.С.Виготский ва масъалаҳои таълиму тарбия». Душанбе-2009, саҳ 51-60.
10. Раҳимов Б., Нуров А. Педагогикаи этникӣ ва ҳалқии мардуми тоҷик. Душанбе, 2008.
11. Саидов Қ. Математикаи шавқовар Душанбе, 2009.
12. Ушинский К.Д. Детский мир и хрестоматия. – М., 1961.

БОЗИҲОИ ДИДАКТИКӢ ҲАМЧУН ВОСИТАИ ТАРБИЯ ДАР ХОНАНДАГОНИ СИНФҲОИ ИБТИДОӢ

Дар мақолаи мазкур бозиҳои дидактикӣ ҳамчун воситаи тарбия дар хонандагони синфҳои ибтидоӣ мавриди таҳқиқ қарор дода шудааст. Муҳаққиқ ба манбаъҳои илмӣ таъа муаммои моҳият ва мазмуни бозиҳои дидактикӣ дар раванди таълимиро муайян намудааст.

Нақши бозиҳои дидактикӣ дар инкишофи қобилияти зеҳнии хонандагони синфҳои ибтидоӣ ва хусусияту роҳҳои амалисозии он яке аз масоили ҳалталаби муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии кишвар ба ҳисоб меравад. Дар мақолаи мазкур ин масъала то андозае ҳаллу фасл гардидааст.

Муаллифи мақола истифодаи бозиҳои дидактикӣ дар ташаккули қобилияти зеҳнии хонандагонро муайян намуда роҳҳои самаранок истифода намудани онро нишон додааст.

Калидвожа: Бозиҳои дидактикӣ, қобилияти зеҳнӣ, омӯзгор, хонанда, фаъолият, синфҳои ибтидоӣ, восита, фаъолият, бозӣ.

ДИДАКТИЧЕСКИЕ ИГРЫ КАК СРЕДСТВО ОБРАЗОВАНИЯ ДЛЯ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

В статье рассматриваются дидактические игры как средство обучения учащихся

начальной школы. Исследователь, опираясь на научные источники, определил сущность и содержание дидактических игр в образовательном процессе.

Роль дидактических игр в развитии интеллектуальных способностей учащихся начальной школы, особенности и методика их проведения являются одними из наиболее актуальных проблем для учреждений среднего профессионального образования страны. В данной статье в некоторой степени рассматривается этот вопрос.

Автор статьи выявил применение дидактических игр в развитии интеллектуальных способностей учащихся и показал способы их эффективного использования.

Ключевые слова: Дидактические игры, интеллектуальные способности, учитель, ученик, деятельность, начальные классы, средство, игровая деятельность.

DIDACTIC GAMES AS A MEANS OF EDUCATION FOR PRIMARY SCHOOL STUDENTS

The article examines didactic games as a means of teaching primary school students. The researcher, relying on scientific sources, determined the essence and content of didactic games in the educational process.

The role of didactic games in the development of intellectual abilities of primary school students, the features and methods of their implementation are among the most pressing problems for secondary vocational education institutions in the country. This article examines this issue to some extent.

The author of the article identified the use of didactic games in the development of intellectual abilities of students and showed ways to use them effectively.

Key words: Didactic games, intellectual abilities, teacher, student, activity, primary school, means, game activity.

Маълумот дар бораи муаллиф: Бобокалонова Табассум, магистри соли аввали ихтисоси тахсилоти ибтидоии Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣи Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ, Тел: (+992) 919-27-56-52

Информация об авторе: Бобокалонова Табассум, магистр первого курса по специальности начального образования Таджикского Государственного педагогического университета имени Садриддина Аини, Тел: (+992) 919-27-56-52

About the author: Bobokalonova Tabassum, first-year master's student in primary education at the Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Aini, Tel: (+992) 919-27-56-52

Давлатов Шодмон,
магистри курси 2-юми факултети психология

АЛОҚАМАНДИИ МАРОМИ МУВАФФАҚШАВӢ ВА ХУДБАҲОДИҲӢ ДАР ДОНИШҚУӢН

Фаъолияти таълимии донишқуён ҳодисаи мураккаб буда, ҷанбаи асосӣ дар фаъолияти таълимӣ ҳалли масъалаҳои таълимӣ, иҷрои амалҳои таълимӣ, инчунин худназораткунӣ ва худбаҳодиҳӣ ба натиҷаҳо мебошад.

Бисёре аз муҳаққиқон қайд мекунанд, ки дар марҳилаи имрӯзаи инкишофи илми раваншиносӣ таваҷҷӯҳи олимон ба масъалаҳои маром хеле афзудааст. Дар асарҳои психологҳои рус, монанди Б.Г.Ананев, Л. Божович, В.К.Вилюнас, Л.С.Виготский,

Ю.Б.Гиппенрейтер, И.А.Джидарян, В.А. Иванников, В.И.Ковалев, А.Н.Леонтев, В.С.Мерлин, С.Л.Рубинштейн, Б.А. Сосновский, П.М.Якобсон ва дигарон таҳқиқотҳо оид ба масъалаҳои маром ва ташаккули маромнокӣ дарҷ гардидаанд. Таҳқиқоти сершумори Д.Аткинсон, Д.Макклеланд, А.К.Маркова, Ю.М.Орлов, Х.Хекхаузен нишон медиҳанд, ки мароми ноил шудан ба комёбӣ ва мароми ба нокомӣ дучор нашудан, навъҳои муҳими соҳаи мароми инсонӣ мебошад.

Масъалаи омӯзиши соҳаи мароми шахс, махсусан дар зинаи синни донишҷӯӣ характери мубрамиро пайдо мекунад, зеро яке аз вазифаҳои муҳимтарини таълим ин ташаккули шахсияти донишҷӯ дар раванди тайёр намудани мутахассиси ояндаи касбӣ мебошад. Таҳсил дар донишгоҳ ба донишҷӯ имкон медиҳад, ки ба субъекти фаъоли фаъолияташ табдил ёбад, ки қобилияти бартараф кардани душвориҳо, талош барои муваффақ шудан ва иҷрои босифати фаъолиятро дорад. Муваффақияти таълим, иҷрои фаъолияти касбӣ, фаъолнокии шахсияти донишҷӯ дар раванди таълим ва пешравиҳо дар фаъолияти касбии оянда бо баланд бардоштани маромнокӣ ва худбаҳодиҳии донишҷӯён алоқаманд аст.

Дар шароити муосир фаъолнокии инсон мақоми аввалро ишғол кардааст. Ташаккули субъекти фаъолият бо стратегияи рафторе, ки дар раванди иҷтимоишавӣ ташаккулёфтааст муайян карда мешавад ва он қодир аст ҳадафҳои зиндагиро бошуурона муайян кунад, ба онҳо ноил шавад, масъулиятро барои қабули қарорҳо ба ӯҳда гирад. Ин стратегияи рафторӣ бо баланд бардоштани мароми муваффақшавӣ таъмин карда мешавад, ки муносибати арзишманди шахсро нисбат ба худ ҳамчун шахс ва субъекти фаъолият инъикос мекунад. Бинобар сабаби он, ки донишҷӯ ҳамчун субъекти фаъоли фаъолият, ки барои бартараф кардани душвориҳо, талоши ноилшавӣ, иҷрои босифати фаъолият қодир аст, мактабҳои олии бояд ба ташаккули омӯзиши хусусиятҳои мароми муваффақшавӣ ва худбаҳодиҳӣ мусоидат намуда, ба як масъалаи мубрам табдил диҳанд.

Маром яке аз масъалаҳои асосии психологияи ватанӣ ва хориҷӣ ба ҳисоб меравад. Х.Гекхаузен қайд намудааст, ки ҳеҷ як майдони васеи тадқиқоти психологӣ, ки ба он аз паҳлӯҳои гуногун ба мисли психологияи маром муносибат кардан мумкин аст, вучуд надорад [9].

Маром- гуфта, қувваи ботинии шахсро меноманд, ки ўро барои қонеъ гардонидани ин ё он талаботаш водор мекунад. Маром - ин водоркунии фаҳмидашуда буда, барои ноил шудан ба мақсадҳои мушаххас равона карда мешавад. Мароми одам бошуурона ва зершуурӣ мешавад. Мароми бошуурона бо азму ниятҳои шахс робитаи зич дорад.

Маром маънои водоркунии ва барангезишро дорад. Бояд қайд кард, ки, на ҳар водоркунии маром шуда метавонад. Масалан, рафтор метавонад туфайли ҳиссиёт ва мақсадгузори содир шавад, вале маром шуда наметавонад. Баъзе барангезандаҳо фаҳмидашавандаанд, вале, баъзеашон бошанд фаҳмида намешаванд. Фаъолияти одам одатан тавассути якчанд маром сурат мегирад. Дар ин маврид маромҳо хусусияти пешбарандаро пайдо мекунанд. Маромҳои пешбаранда ба фаъолият, объектҳо ва шароитҳои он маъно мебахшанд. Маромҳои рафтори одам, ки дар худ равияи умумии шахсро дар бар мегирад, қисмати бошууронаи амалҳои иродавӣ ва рафтори мақсадноки ўро ташкил медиҳанд.

Психологи америкӣ Абраҳам Харолд Маслоу (1908-1970) консепсияи тадқиқи

системавии психологии шахсро пешниҳод намуд. Маслоу сохти маромҳои шахсро («Маром ва шахс», 1954) равшан намуд ва ба андешаи ӯ талаботҳои олии самти рафтори одамро ба он андозае муайян мекунад, ки ба ҳамон андоза талаботи дараҷаи нисбатан пасттари ӯ қонеъ гардонда мешаванд [10].

Мароми рафтор ҳамеша саршори ҳиссиёту эмотсияҳо мебошад. Он чизе, ки мо ба сӯяш саъю талош меварзем, моро ба ҳаяҷон меорад. Дар ин маврид баъзе ҳиссиётҳо вазифаи дурнамоиро иҷро мекунад. Онҳо муайянсозандаи талабот, аҳамиятнокии гурӯҳи муайяни объектҳо мебошанд ва дигарон бошанд, бо муайянкунии аҳамиятнокии шароитҳои алоҳидае алоқаманданд, ки ба даст овардани объекти талаботро таъмин менамоянд.

Маромнокӣ фаҳмондадиҳии бошууруна ва боақлонаи рафтор, ки одам баён мекунад. Дар маромнокӣ фаҳмиши субъективии одамон дар бораи заминаи пайдоиши рафтор ва маромҳои он инъикос меёбад ва дар баробари ин мумкин аст, ки чунин фаҳмиш ба маромҳои ҳақиқӣ мувофиқат кунад ё не. Маромнокӣ ҷамъи омилҳои водоркунанда ба шумор рафта, бо маромҳо алоқаманд мебошанд, ба рафтор таъсир расонида онҳоро идора менамоянд (идоракунии психологӣ ва физиологӣ – ташаббус нишон додан, муайян намудани равия, ташкилкунӣ ва дастгирӣ кардан). Омилҳои маромнокӣ чунинанд: 1) ҷустуҷӯӣ ва муайян намудани манбаъи ғаъолий (пайдоиши ҳолати ғаъолий, инстинктҳо ва талабот ҳамчун манбаи ғаъолий); 2) муайян намудани сабабҳои интиҳоб намудани шакли рафтор; 3) муайян намудани динамикаи рафтор, таҳқиқи зуҳуроти эмотсия ва таассурот, хусусиятҳои муносибатгузорӣ. Маромнокӣ фаҳмондадиҳии бошууруна ва боақлонаи рафтор мебошад, ки одамон баён мекунад[10].

Рушди масъалаи маром дар психологияи муосир бо таҳлили манбаҳои ғаъолнокии инсон, қувваҳои водоркунандаи ғаъолият, рафтори ӯ, бо ҷустуҷӯи ҷавоб ба саволи он, ки одамро ба ғаъолият чӣ водор месозад, ба кадом мақсад, сабаб чист, ки вай ин корро иҷро мекунад, алоқаманд аст. Мароми рафтор ба маънои васеъ, маҷмӯи омилҳои равониеро дар назар дорад, ки рафтори шахсро дар шакли яклухт муайян мекунад. В.И.Ковалев маромро ҳамчун системаи омилҳои гуногун, ки рафтор ва ғаъолияти инсонро муайян мекунад, мефаҳмад. Омӯзиши чунин шаклҳои маром, ки дар соҳаҳои гуногуни ғаъолият (касбӣ, илмӣ, таълимӣ) зоҳир шуда, муносибати эҷодӣ, ташаббускорӣ ба меҳнаторо муайян намуда, ба хусусият ва сифати иҷрои ғаъолият таъсир мерасонанд, аҳамияти калон дорад. Яке аз намудҳои асосии чунин маром ин мароми ноил шудан ба қомеъӣ мебошад, ки хоҳиши шахсро барои иҷрои босифати кор дар ҳар ҷое, ки имкони нишон додани маҳорату малака ва қобилияти худ мавҷуд аст, муайян мекунад [3].

Ба ақидаи Д.Макклелланд, «мароми муваффақшавӣ» талаботи устувори шахс барои ноил шудан ба қомеъӣ дар намудҳои гуногуни ғаъолият мебошад. Ташаккули «мароми муваффақшавӣ» бештар аз тарбияи кӯдак дар оила, аз овони кӯдакӣ (риояи низом, тамоюли кӯдак ба рафтори маҳорат ва мустақилӣ) вобаста аст [6].

Р.В.Уайт истилоҳи «мароми самаранокӣ»-ро истифода кардааст: табиати шахс ғаъол аст ва ба самаранокии амали худ талабот дорад. Вақте ки талошҳо ба қонеъ кардани ин ниёзҳо оварда мерасонанд, ҳисси эътиборнокӣ ба вучуд меояд, ки онро ҳисси шодӣ ва лаззат ҳамроҳӣ мекунад. Ин намуди маром аз ҷиҳати маъно ба мароми муваффақшавӣ наздик аст[6].

Ҳамин тавр, проблемаҳои маромнокӣ дар психологияи муосир бо таҳлили манбаҳои фаъолшавии инсон, қувваҳои водоркунандаи фаъолияти ӯ алоқаманд мебошанд. Пайвастании бурду бохти зиндагӣ, бартарӣ доштани яке аз дигараш тадричан ба ташаккули худшиносии шахс оварда мерасонад. Мафҳуми «худбаҳодихӣ» доираи васеи зухуроти ҷисмонӣ, рафторӣ, равонӣ ва иҷтимоии шахсиятро дар бар мегирад, ки бо баҳодихии шахс ба худ дар ин хусусиятҳо алоқаманданд. Худбаҳодихӣ дар психология ҳамчун як системаи мураккабе фаҳмида мешавад, ки хусусияти муносибати шахсии шахсро муайян мекунад, ки сатҳи эҳтироми худ, қабул кардан ё қабул накардани худ ва худбаҳодихии умумиро дар бар мегирад.

Баҳодихӣ ва худбаҳодӣ яке аз унсурҳои муҳими сохти шахс ба шумор мераванд, ки нисбат ба дигар масъалаҳои он бештар мавриди тадқиқ қарор ёфтаанд. Инсон тавассути дар системаи муносибатҳои ҷамиятӣ иштирок намудан ва бо одамон муошират карданиш, худро чун субъекти ҳолат, амал ва протсессҳои психикии худ эҳсос мекунад ва нисбат ба ҳудаи чун «Ман»-е баромад мекунад, ки ба «дигарон» муқобил аст ва дар айни замон алоқаи зич дорад. Мафҳуми «Ман» онро ифода мекунад, ки инсон айнияти худро ба ҳудаи дар гузаштаи ҳозира ва оянда мефаҳмад. «Ман» қатъӣ назар ба дигаргуниаш дар вазъиятҳои гуногуни ҳаётӣ, новобаста аз тағйирёбии шуур, ақидаи мақсадҳо ҳамон «Ман»-ам, ки дируз будам, айни замон ҳастам ва дар оянда ҳамон ҳел хоҳам буд [10].

Баҳодихии «Ман» натиҷаи муқоисаи доимии чизи дар худ дидаи шахс бо чизи дар дигарон дидаи ӯ мебошад. Инсон дар бораи худ маълумот ҷамъ намуда, онро бо маълумотҳои дар бораи дигарон доштааш муқоиса мекунад, ин гувоҳи он аст, ки ӯ нисбати сифатҳои шахсӣ, рафтор ва зухуроти худ бепарво нест. Ба ибораи дигар- шахс соҳиби гурӯҳи реферантӣ (реалӣ ё идеалӣ) мебошад, ки ба он доимо аҳамият медиҳад ва дар он нишондиҳандаҳои арзишноки ҳаётӣ, шавқу ҳавас ва идеалҳоеро пайдо мекунад, ки ба ҳуди ӯ низ дахл доранд. Шахс дар рафти муқоиса кардани худ бо эталони (намуна) муқоисашаванда аз натиҷаи санҷиш қаноатманд мешавад ё қаноатманд намешавад.

Дар адабиётҳои илмӣ ва амалӣ ду намуди худбаҳодихӣ: худбаҳодихии мувофиқ ва худбаҳодихии номувофиқро аз ҳам фарқ мекунанд. Худбаҳодихии мувофиқ ба шахс имконият медиҳад, ки ба худ аз нуқтаи назари танқидӣ муносибат карда, қувваи имкониятҳои худро барои ҳалли масъалаҳои гуногун ва талаботҳои атрофиён мувофиқ гардонад. Ин намуди худбаҳодихӣ шартӣ зарурии ташаккули шахсият мебошад. Худбаҳодихии номувофиқ дар навбати худ ба ду намуд: худбаҳодихии дараҷааш баланд ва худбаҳодихии дараҷааш паст чудо мешавад.

Худбаҳодихии баланд нишонаи ба имкониятҳои худ аз будаи зиёд баҳо додани шахс мебошад. Ин намуди худбаҳодихӣ одатан шахсро ба зиддияти атрофиён дучор гардонида, барои ӯ ташкили муносибатҳои солимонаи байнишахсро мушкул мегардонад.

Худбаҳодихии паст нишонаи ба қобилияти имкониятҳои худ боварӣ надоштани шахс мебошад. Вобаста ба он шахс дар иҷрои фаъолият ташаббусро аз даст дода, нисбати худ қадрношинуӣ мекунад.

Дар асарҳои Б.Г. Ананева, Л. Божович, А.Н. Леонтьева, С.Л. Рубинштейн, И. Чеснокова, В.В. Столина, А.Г. Спиркина масъалаи нақши худбаҳодихӣ дар заминаи ташаккули шахсият таҳлил карда шудааст. Ба ақидаи А.Н.Леонтев, худбаҳодихӣ ин ҳиссиёт, муносибати устувори эмотсионалӣ мебошад, ки «хактери барҷастаи предметӣ»

дорад, ки натиҷаи умумисозии мушаххаси эмотсия мебошад [5].

Дар асарҳои И.И.Чеснокова, В.В.Столин, С.Р.Пантеев, худбаҳодиҳӣ дар соҳаи худшиносии шахс, ки дар рафтор вазифаҳои танзимкунандаро иҷро мекунад, муайян карда шудааст. Тадқиқотчиён рушди ин функцияро бо ташаккули худбаҳодиҳии устувор алоқаманд мекунанд, зеро он худбаҳодиҳии устуворест, ки муносибати шахсро нисбат ба худ ифода мекунад ва метавонад ба рафтори ӯ таъсири назаррас расонад. Ба андешаи С.Л.Рубинштейн, худбаҳодиҳӣ хислатҳои бунёдии шахсро ифода намуда, дар баробари омилҳои дигар самт ва ҷаъолияти онро инъикос мекунад [7].

Таҳлили назариявии проблемаи «Таъсири дараҷаҳои худбаҳодиҳии шахс ба натиҷаи ҷаъолияти таълимии донишҷӯён- психологон» ба мо имкон дод, ки барномаи таҷрибавии тадқиқотиро таҳия ва амалӣ намоем, ки ҳадафи он омӯзиши хусусиятҳои мароми муваффақшавӣ ва худбаҳодиҳии донишҷӯён мебошад. Таҳқиқот дар моҳи сентябри соли 2024 гузаронида шуд. Ба сифати озмудашавандагон донишҷӯёни курси 2 ва 3-юми факултети психологияи ДДОТ ба номи Садриддин Айнӣ (40 нафар) интихоб гардиданд. Барои таҳлили намуди худбаҳодиҳии шахсият ва мароми муваффақшавӣ усулҳои зерин интихоб карда шуданд: «Методологияи омӯзиши худбаҳодиҳии шахс» аз ҷониби Дембо-Рубинштейн, «Методи таҳлили мароми муваффақшавии шахс» аз ҷониби Т. Элерс ва усули коркарди маълумотҳои математикӣ ва статистикуи таҳлили коррелятсионӣ (коэффициенти коррелятсионӣ Ч. Спирман).

Дар натиҷаи истифодаи усули Дембо-Рубинштейн сатҳҳои худбаҳодиҳии хонандагон муайян карда шуданд: аксарият (48,3%) сатҳи баланди худбаҳодиҳӣ доранд, чунин донишҷӯён худро сазовор қадр мекунанд, эҳтиром мекунанд ва аз худ қаноатманданд; 37,9% донишҷӯён сатҳи миёнаи худбаҳодиҳӣ доранд. Ин донишҷӯён худро эҳтиром мекунанд, аммо заифии худро медонанд ва барои тақмил ва рушди худ талош мекунанд.

Худбаҳодиҳии оптималӣ, ки тавассути хислати мусбати шахсият - эътимод ифода меёбад, аз таҷрибаи зарурӣ ва донишҳои мувофиқ асос ёфтааст. Эътимод нисбати худ ба донишҷӯён имкон медиҳад, ки сатҳи саъю кӯшишҳои худро ба танзим дароранд ва қобилиятҳои худро дар робита бо вазиятҳои гуногуни ҳаёт дуруст арзёбӣ кунанд. Шахси боваринок бо қатъият, устуворӣ, қобилияти дарёфт ва қабули қарорҳои мантиқӣ ва пайваста амалӣ кардани онҳо фарқ мекунад. Донишҷӯёни боваринок ҳатогиҳои содиркардашонро танқид мекунанд ва сабабҳои онҳоро таҳлил мекунанд, то дигар такрор нашаванд.

13,8 фоизи донишҷӯён дараҷаи номувофиқи худбаҳодиҳии баланд доранд. Дар асоси худбаҳодиҳии номувофиқи баланд, тасаввуроти шахс дар бораи худ, қобилиятҳои худ, арзиши худро барои дигарон, барои қори умумӣ нодуруст ташаккул меёбад.

Ҳамин тариқ, дар ҷараёни тадқиқот мо дарёфтем, ки аксари донишҷӯён (86,2%) худбаҳодиҳии мувофиқ ва оптималӣ доранд.

Қисмати дуҷуми қори таҷрибавии методикаи Т.Элерс маълумоти зеринро пешкаш намуд: мароми муваффақшавии миёна (45,8%), мароми муваффақшавии баланд (42,8%) ва мароми муваффақшавии аз ҳад балан (11,4%)

Таҳлили натиҷаҳои бадастомада, ки ба муайян кардани робитаи мароми муваффақшавӣ ва худбаҳодиҳии донишҷӯён нигаронида шудааст, нишон дод, ки

донишчӯёни дорои сатҳи миёнаи мароми муваффақшавӣ асосан нишондиҳандаҳои миёнаи худбаҳодиҳӣ доранд. Ҳамин тариқ, метавон қайд кард, ки нишондиҳандаҳои баландтари мароми муваффақшавӣ ба нишондиҳандаҳои баланди худбаҳодиҳӣ мувофиқат мекунад.

Ҳамин тариқ, маълум гардид, ки ҳар қадар худбаҳодиҳии донишчӯён баланд бошад, ҳавасмандии онҳо ба дастовардҳо ҳамон қадар зиёд мешавад. Тадқиқотҳои гузаронидашуда нишон доданд, ки барои ба камол расонидани мутахассиси ояндаи муваффақ дар ӯ мароми мароми муваффақшавӣ ва боварӣ ба худро инкишоф додан зарур аст.

АДАБИЁТ:

1. Бернс, Р. Развитие Я - концепции и воспитание. - М.: Прогресс, 1986.
2. Гордеева Т. О. Психология мотивации достижения – М.:Смысл: Академия, 2006.
3. Ковалев, В.И. Мотивы поведения и деятельность/В.И. Ковалев– М.: Наука, 1988.
4. Козиевская Е. В. Профессиональная самооценка в развитии мотивации достижения государственных служащих. Дисс. ... канд. психол. наук. – М., 1998.
5. Леонтьев А.Н. Деятельность, сознание, личность - М., Директ-Медиа, 2008.
6. Макклелланд Д. Мотивация человека. — СПб.: Питер, 2007.
7. Рубинштейн, Л. Основы общей психологии - СПб.: Питер, 2001.
8. Современная психология мотивации / Под ред. Д.А. Леонтьева. – М.: МГУ, 2002.
9. Хекхаузен Х. Психология мотивации достижения. –СПб.: Речь, 2001.
10. Психология: китоби дарсӣ барои донишчӯёни макотиби оӣ (Давлатов М., Юнусова Н.М., Расулов С.Х.; Зери таҳрири Давлатов М.- Душанбе, 2010.

АЛОҚАМАНДИИ МАРОМИ МУВАФФАҚШАВӢ ВА ХУДБАҲОДИӢӢ ДАР ДОНИШЧӢӢ

Дар ин мақола масъалаи алоқамандии мароми муваффақшавӣ ва дараҷаҳои худбаҳодиҳии донишчӯён, ки имрӯзҳо характери мубрамиро касб намудааст, бо истифода аз таҳқиқотҳои олимони ватанию хориҷӣ ва методҳои таҳқиқотӣ дар ҳардидааст. Инчунин баъзе омӯрҳои аз натиҷаи кори магистрии, ки бо донишчӯёни факултети психологии ДДОТ ба номи Садриддин Айни гузаронидем, оварда шудаанд. Тадқиқотҳои гузаронидашуда нишон доданд, ки барои ба камол расонидани мутахассиси ояндаи муваффақ дар ӯ мароми мароми муваффақшавӣ ва боварӣ ба худро инкишоф додан зарур аст.

Вожаҳои калидӣ: маром, мароми муваффақшавӣ, худбаҳодиҳӣ, донишчӯён, фаъолият, субъекти фаъолият, раванди таълим, эътимод, рафтор, мувофиқ ва оптималӣ.

ВЗАИМОСВЯЗЬ МЕЖДУ МОТИВАЦИЕЙ ДОСТИЖЕНИЯ И САМООЦЕНКОЙ У СТУДЕНТОВ

В данной статье рассматривается вопрос взаимосвязи мотивации к достижению успеха и успеваемости студентов, ставший актуальным на сегодняшний день, с использованием исследований отечественных и зарубежных ученых и методов исследования. Также включены некоторые статистические данные из моей магистерской диссертации, которую я провел со студентами факультета психологии

Государственного педагогического университета имени Садриддина Айни. Исследования показали, что для формирования успешного будущего профессионала необходимо развивать мотивацию к успеху и уверенность в себе.

Ключевые слова: мотивация, мотивация достижения, самооценка, студенты, активность, субъект деятельности, образовательный процесс, уверенность, поведение, целесообразность, оптимальность.

THE RELATIONSHIP BETWEEN ACHIEVEMENT MOTIVATION AND SELF-ESTEEM IN STUDENTS

This article examines the issue of the relationship between motivation to achieve success and students' academic performance, which has become relevant today, using research by domestic and foreign scientists and research methods. Also included are some statistics from my master's thesis, which I conducted with students of the Psychology Department of the Sadriddin Aini State Pedagogical University. Research has shown that in order to form a successful future professional, it is necessary to develop motivation for success and self-confidence.

Keywords: motivation, achievement motivation, self-esteem, students, activity, subject of activity, educational process, confidence, behavior, expediency, optimality.

Маълумот дар бораи муаллиф: Давлатов Шодмон -магистранти курси 2-юми факултети психологияи ДДОТ ба номи Садриддин Айни тел: 900070962

Информация об авторе: Давлатов Шодмон - магистрант 2 курса факультета психологии кафедры психологии ГПУТ имени Садриддина Айни, телефон: 900070962

Information about the author: Davlatov Shodmon – 2 st year master's student of the Faculty of Psychology, Department of Psychology, State Pedagogical University named after Sadriddin Aini, phone: 900070962

Шарипзода Саёҳат,
магистри курси 1-уми факултети таҳсилоти ибтидоӣ

НАҚШИ ТАРБИЯИ ЭКОЛОҒӢ ДАР ШАРОИТИ МУОСИР

Тарбияи экологӣ дар шароити демократикунони ҷомеи муосир ба марҳилаҳои гуногун ва хусусияти объектҳои он вобаста мебошад. Оила, муассисаҳои таълимӣ-тарбиявӣ, ҷомеа ба раванди бисёрҷонибаи тарбияи экологӣ диққати ҷиддӣ дода, барои дар насли наврас тамоми хусусиятҳои ахлоқи инсониро тарбия намудан масъуланд. Тарбиятгарон вазифадоранд, ки дар раванди корҳои тарбиявӣ ва таълимӣ ба меъёрҳои тарбияи экологӣ таъия намуда, аз роҳи усулҳои гуногуни воситаҳои тарбия истифода намоянд.

Барои ҷӣ тарбияи табиатдӯстӣ зарур аст? Мухтасар посух мегӯем. Имрӯз барои табиатро ҷӣ тавре, ки ҳаст, ҳамоно гуна нигоҳ доштан камар бояд баст. Охир, инсон аз ҳавои тозаи табиат нафас мекашад, кӯдак барои инкишофи худ об, нури офтоб, маҳсулоти ҳӯроқаро аз табиат мегирад. Дарачаи саломатии одамон ба муҳити зист вобастагӣ дорад. Табиати мусоффо инсонро солим бардам месозад. Ҳавои чангу гӯборнок бемориҳо меорад.

Чуноне, ки муттафаккири бузург А.Сино қайд менамояд “Агар дар олам чангу гӯбор намебуд инсонҳо ҳазорсолаҳо умр медиданд”.

Инсон як ҷузъи табиат аст ва рӯзгораш аз оғоз то анҷом дар оғӯши он мегузарад. Аз рӯзҳои нахустин ҷомеаи инсонӣ муносибати инсон бо табиат ва унсурҳои он ба хотири дастрас кардани маводи ғизоӣ ва пайдо кардани паноҳгоҳи шабонарӯз тавсия меёфт, кӯху ҷангал маъвои аслии инсонҳои нахустин буд. Тадриҷан муносибат ва дарки инсон аз табиат баробари рушду инкишофи ҷомеа пешрафт намуд.

Инсон як қисми табиат аст. Онро табиат офаридаву қуввае додааст, ки мисли табиат доимо дар рушду нумӯст. Одам ҳамчун шахсият тавлид намешавад. Вай дар ҷомеа ба шахсият мубаддал мегардад ва бо хусусияту хислатҳои аз дигарон фарқ мекунад.

Инсон ба шарофати меҳнат аз олами ҳайвонот ҷудо шуда, бо баробари пешрафти ҷомеа инкишоф ва камол меёбад. Қӯдакони хурдсол ва одамони аз ақл бегона шахсият шуда наметавонанд. Барои он ки одам шахсият шавад, дар он нутқ, шуур, сифатҳои инсонӣ лозим аст, ки ба дараҷаи муайяни инкишофи психикӣ расад, шуурнок шуда, қобили мустақилона ғайолият карданро дошта бошад. Ба шахсият табиату ҷомеа таъсир мебахшад. Дар навбати худ шахсияти ғайолу шуурнок низ ба табиату ҷомеа таъсир мерасонад. Шахсият такрорнашаванда аст. Бо намуди системаи асаб, маърифату ҳиссиёт, хислатҳои иродавӣ, талаботу завқу рағбат шахсиятро аз ҳамдигар фарқ мекунад, ки дар рафтору муҳокимарониҳо, амалиёти онҳо дар сифатҳои онҳо зоҳир мегарданд.

Дар Консепсияи миллии тарбия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба тарбияи экологӣ омадааст: «Дар асри XX ва оғози асри XXI экология ва ҳифзи муҳити зист аз масъалаҳои муҳими ҳаёти инсон гардид. Ташкили тарбияи самараноки экологии шаҳрвандон имконият фароҳам меоварад, ки инсон муҳити зист ва биосфераро ҳимоя кунад, тоза нигоҳ дорад онро афзун гардонад ва худ дар он сихату саломат умр ба сар барад, муҳити аз ҷиҳати экологӣ тозаро ба наслҳои оянда боқӣ гузорад. Тарбияи экологӣ ва ҳифзи муҳити зист, пеш аз ҳама, ҳимояи генофони миллатро дар назар дорад» [2, с7]. Ин ҷост, ки барои беҳтар намудани тарбияи ҳифзи муҳити зисти хонандагон ҳама рӯза ҷӣ дар хона ва ҷӣ дар мактаб, ҷӣ дар ҷомеа ҷораҳои заруриро андешида дар амал татбиқ намоем.

Дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳифзи табиат» омадааст: «Беҳтар намудани таълим ва тарбияи экологии хонандагон ва донишҷӯён ва тайёр кардани кадрҳои оянда яке аз вазифаҳои рӯзмарраи муассисаҳои таҳсилоти миёна ва олии ҷумҳурӣ ба ҳисоб рафта зарур аст, ки баҳри баланд бардоштани сатҳи донишу маърифати экологии муҳассилин заминаҳои моддӣю техникий таълимро пурзӯр намоянд» [4, с8].

Бигзор, хонанда ва ё донишҷӯ моҳияти масъалаҳои экологии кишварро дарк намояд ва дар ҳалли онҳо саҳм гузошта тавонад.

Бо мақсади баланд бардоштани сатҳи донишҳои экологии хонандагон бунёди стратегияи ягонаи таълиму тарбияи экологӣ ва омода намудани кадрҳо дар соҳаи таълиму тарбияи аҳоли дар баҳши ҳифз ва беҳтар намудани муҳити зист тадқиқоти илмӣ ва озмоишҳо зарур аст.

Қариб дар осори тамоми адибони классик ва муосир мавзӯи панду ахлоқ доир ба экология, тозагии гирду атроф, муҳити зист, тарғиби афкори педагогӣ ба таври васеъ доман густурдааст. Доир ба тарбияи экологӣ аз осори гаронбаҳои мутафакирони Шарқу Ғарб таҳлил ва инъикос намуда онро тар тарбияи хонандагон истифода барем.

Бобати пайдоиши оламу одам, табиату инсон, дарк ва фаҳмидани қонунҳои табиат, «инҷиқҳои» табиат истифодаи самараноки неъматҳои табиат, таъсири

мутақобилаи инсону табиат ва ғайра байни илму дин мубоҳисаи доманадор аст ва ҳар кадоме ба таври худ ҳақ мебошанд.

Вале мавзуи мо масъалаи тарбия аст, ки он барои ҳифзи табиат, муҳити зист, сихатию саломатии инсон ва бақоию он ва ниҳоят мавқеи табиат дар тарбияи инсон аз масъалаҳои муҳимми ҷаҳонгароист. Чи тавре ки тамоми мамлакатҳою давлатҳои ҷаҳони муосир ба андозаи тадқиқоти илмию имконияти худ аз табиат ва неъматҳои он истифода мебаранд, ҳамин тавр ҳамаи онҳо ба арзиши инсон бояд арҷ гузоранд, бобати нақш ва мавқеи табиат дар тарбияи инсон тадбирҳо ҷӯянд, ғамхорӣ намоянд. Оид ба ин масъала инсон ҳам набояд худро дар қанор гирад. Табиат бузург ва беканор аст. Вале қудрат, ақл ва фаросати инсон аз он бузургтар. Бинобар он инсон дар назди табиат ва инчиқиҳои он набояд худро очизу нотавон нишон диҳад, балки қонуну қоидаҳои онро омӯзад, фаҳмад ва баъд амал намояд. «Табиат», - мегӯяд М.Л. Налбадҷян, - китобест, ки бояд хонд ва дуруст фаҳмид, нодуруст фаҳмидан зараровар аст. Ҳамаи гумроҳӣҳое, ки нисбат ба табиат ба амал меоянд, ё дар натиҷаи ба тарзи қофӣ нафаҳмидан рӯй медиҳанд, ё тамоман нафаҳмидан. Дуруст фаҳмидани табиат ҳар гуна қавравӣ ва гумроҳии моро пешгирӣ мекунад, ки нисбат ба он зоҳир менамоям». Хондан, фаҳмидан ва дар тарозуи ақл баркашидани қонунҳои табиат худ тарбия аст, ки барои инсонӣ комил шудан ва ғайрияти муназзам ва мустақилонаи ӯ таъсири мусбат мерасонад.

Аз ҷониби дигар, инсон дар натиҷаи омӯзиш ба мавзӯ ва мӯъҷизаҳои рӯ ба рӯ мешавад, ки табиат эҷоз намудааст. Шаршараи Ниагара дар Амрико, манзараҳои афсонавии қитъаҳои Африқою Австралия, кишварҳои Ҳиндустону Чин, бешазори бепоёни Россия, кӯҳи чилдустарон дар Муминободи Тоҷикистон, қули Сарез дар Помир, бо ҳазор ранг обу тоб додани товуи қабки хиромон, ҳафтранги тирӯ қамон, пардоз ва зебу зиннати гулҳои худрӯй, ҳама офаридаҳои табиатанд, ки ақлҳоро дар ҳайрат мегузоранд. Дар ин офаридаҳо на дасту ақли инсон, балки ҳуди табиат аст. Ҳақ бар ҷониби В.Шекспир аст, ки мегӯяд: «Ороишгар ва зиннатбахши табиат ҳуди табиат аст». Ин мӯъҷизаҳо танҳо баҳри ҷашм об додану дилхушӣ нестанд, балки воситаи муҳимми тарбияи зебоӣ ва зебоиписанданд, ки ба дилҳо роҳ ёфта, ақлҳоро муназзам, руҳро болу пар мебахшанд.

Хондан ва фаҳмидани асрори табиат ба инсон имконият медиҳад, ки дар бораи он (табиат), ашё ва мавҷудоти олам тасаввуроти дуруст пайдо карда дар ҳар гуна муҳокимарониҳо иҷтимоӣ бошад. Олими ҳамадони рус М.В.Ломоносов мефармояд: «Агар ман ҳарфҳоро наомӯхта хондан меҳостам, бемаънигӣ мебуд. Ҳамин тавр, агар дар бораи табиат тасаввурот надошта муҳокима ронам, ҳамон тавр бемаънигист».

Бузургони ҷаҳон таъкид кардаанд, ки зиндагӣ яъне гузашти рӯзгор худ омӯзгорест волотар аз сабаки ҳар омӯзгори дигар:

Ҳар кӣ н-омӯхт аз гузашти рӯзгор,

Низ н-омӯзад зи ҳеч омӯзгор.

А.Рӯдакӣ

Вале табиат ҳам омӯзгор аст, ҳам мураббӣ. Омӯзгор умри кӯтоҳ ва миранда дорад. Аммо табиат омӯзгори доимии башар аст. Аз табиат бояд омӯхт. Ҳар фасли соли табиат мактаби бузурги тарбия аст.

Табиат саҳтгир аст, ҳодисаҳои табиат аз он саҳтгиртар. Вале ҳодисаҳо аз қабилӣ обхезӣ, заминҷунбӣ, тӯфону бодҳои саҳт, вулкониҳо тундар ва раъду барқ, ки гоҳо сӯхторҳои азимеро ба вучуд меоранд, махсусан ба муқобили инсон равона карда нашудаанд, балки ба тарзи стихиявӣ рӯй медиҳанд ва ҷони садҳо одамонро зерӣ хатар мегузоранд. Имрӯз инсонӣ бомаърифат бо истифода аз илм ин ҳодисаҳоро пешгӯӣ кунад ҳам, пешгирӣ карда наметавонад. Вале агар тарбиядида ва аз тартибу низомии инсонӣ бархӯрдору мутаҷаккил бошад, байни бадию некӣ, ҳайру шар, савобу вубул, мумкину номумкин, хирсу шикастанафсӣ фарқ гузорад, метавонад қамтар зарар бирасад. Ҳодисаҳои табиат бо вучуди ин ки зарари зиёди ҷонию моддӣ меоранд, тарбия ҳам мекунад: инсон дар ин мавриду муборизаҳо муттаҳид, башардӯст, андешаманд ва

хушёру зирак мешавад.

Муттаҳид мешавад, то хавфу хатарро, ки бар сари умум омадааст, барҳам занад; башардӯст мешавад, ки ин гуна ҳодиса шояд ба сари ҳама ояд (мо кӯмакҳои башардӯстонаро дар назар дорем, ки солҳои охир хеле роиҷ ёфтаанд); андешаманд мешавад, то ки минбаъд чӣ гуна ин ҳодисахоро метавон пешгирӣ намуд; зираку хушёр мешавад, ки дар ғафлат мондан бар зарари худ ва умум аст.

Муттаҳид шудану алайҳи ҳодисаҳои табиат дастчамъона мубориза бурдан падидаи асрҳои мо набуда, меросест аз ибтидои пайдоиши оламу одам.

Башарият дар муҳити чор унсури ҳаёт (хок, об, бод, ҳаво) умр ба сар мебарад ва ҳамчун ҷузъи таркибии табиат ба қалам дода мешавад. Аз ин рӯ масъалаи омӯхтани қонуну қоидаҳои табиат ва муҳити зист низ самти муҳимми фаъолияти инсон дониста шудааст. Ҳар қадар башарият ин аксиомаро хубтару беҳтар бифаҳмад, ҳамон қадар ба нафъи ҳуди он ҳал мегардад.

Проблема аз чӣ иборат аст? Аз он иборат аст, ки башарияти рӯи Замин на дар ҳама ҷо нисбат ба табиат ва муҳити зист як хел тасаввурот дорад ва як хел муносибат менамояд, Албатта, мо ҳақ надорем, ки барои ин инсонро гунаҳгор ҳисоб кунем. Ин, пеш аз ҳама, ба дараҷаи рушди ин ё он мамлакат, пешрафти илм, фарогирии оммаи васеи одамон ба мактаб ва фарҳанг ва ғайра вобаста аст. Дар кишварҳои пешрафта, ки мардумонаш саросар босавод, махсусан бо саводи маърифати экологӣ фаро гирифта шудаанд, фикру андеша, тасаввурот ва муносибаташон ба олами ҳастӣ, табиат ва муҳити зист дигар аст. Вале дар мамлакатҳои ақибмонда, ки қисми зиёди аҳоли аз неъматҳои савод баҳраманд нестанд ва маърифати экологияшон паст аст, муносибаташон ҳам заиф мебошад. Вале бадбахтӣ аз он иборат аст, ки ҳам дар кишварҳои пешрафта ва ҳам ақибмонда муносибати мардум ба муҳити зист қаноатбахш нест. Агар одамон дар мамлакатҳои ақибмонда аз рӯи тасаввурот надоштан нисбат ба муҳити зист муносибати манфӣ намоёнд, дар кишварҳои тараққӣ карда аз рӯи манфиатҷӯӣ муносибат мекунанд. Бо мақсади ғоида ба даст овардан фабрикаю корхонаҳои азим сохта осмони софро бо дуди ғализ тираю торик мегардонанд, оби дарёхоро бо ҳар гуна модаҳо заҳролуд мегардонанд; дар натиҷаи ба садама дучор шудани киштиҳои азим парандагону ҷонварони баҳрӣ нобуд мешаванд. Яъне аз неъматҳои беназири табиат бебаркаш истифода намуда нисбати он хеле ва хеле кам ғамғори менамоёнд.

Истифодаи сарватҳои табиат аз инсоният инкишофи тафаккури экологиро меҳаҳад. Ба таври шуурона муносибаткунии экологӣ саъю кӯшиши иродавии инсон баҳри муҳофизати табиат, муборизаи фаъол бо вайронкунадагони қонунияти муҳити табиӣ фарогирифта лозим аст [7, с276].

Аз ҷониби дигар, дар табиат ҳодисаҳои рӯй медиҳанд, ки ба инсон вобаста нестанд; заминларза, обҳезӣ, бод ва гирдобҳои шадид, вулкониҳо, боришоти барфу борони аз меъёр зиёд, сухторҳои азим ва ғайра. Ин ва дигар ҳодисаҳои табиат ҳазорон одамонро ба коми худ фуру мебаранд, муҳити зистро валангор мегардонанд, яъне ҳамон муҳитеро, ки дар сохтану ободу зебо гардонданах табиат ва инсон даркор буданд. Ба ин тариқ, муаммои муҳити зист ба проблемаи сиёсӣ, иҷтимоӣ, иқтисодӣ, маърифатӣ, фарҳангӣ ва тарбиявӣ табдил ёфтааст. Проблемаҳои экологӣ то чи андоза мураккабу мушкул бошанд, роҳи ҳалли онҳо низ осон нест. Олимони соҳаи проблемаҳои экологӣ роҳҳои гуногуни ҳалли онро пешниҳод мекунанд.

1. Муҳити зист ба яке аз проблемаҳои муҳимми ҷомеаи муосир мубаддал гаштааст. Ҳалли он ба одамон ва ё идораю созмонҳои алоҳида тааллуқ надорад, балки ҳамагон бояд ба он машғул шаванд. Инсоният дар ин самт аз ҳама гуна усул, тарзу воситаҳо ва техникаю технологияи навтарин истифода барад.

2. Экология ба инкишофи ҷомеа таъсир мерасонад, ки дар илм ба ибораи «экологияи иқтисодӣ» ёд мешавад. Умумият ва ҳамгироии муҳити зист ва иқтисодиёт башариятро водор месозад, ки ин проблемахоро дар робитаи ҳамдигар биомӯзад, таҳлилу таҳқиқ намоёнд ва ҳамчун яке аз масъалаҳои фаъолияти стратегияи худ қарор диҳад.

3. Бисёр хуб аст, ки имрӯз дар ҷаҳон проблемаҳои экологӣ ҳаракати экологиро ба вучуд овардааст. Башарият бар он умед мебандад, ки ин ҳаракат садди роҳи ҳар гуна ифлосшавии муҳити зист гардида, ба солимгардонии муҳити атроф мусоидат менамояд.

4. Ба ҳодисаҳои табиат ва ифлосшавии экология инсоне мубориза бурда метавонад, ки дорои маърифати экологӣ бошад. Маърифати экологӣ ҷузъи таркибии маърифати башарият буда масъалаҳои самаранок ва мақсаднок истифода бурдани захираҳои табиӣ, ҳифзи муҳити атроф, муносибати шууроно ба табиат, тарбияи зебоиписанди (эстетикӣ), лаззату ҳаловат ва аз ҳама муҳим ташаккули инсонии ғайбиро фаро мегирад.

5. Ҳалли проблемаҳои экологӣ бе тарбияи экологӣ ва ба вучуд овардани тафаккури экологӣ имконнопазир аст. Чун мо тарбияи экологӣ меғуем, пеш аз ҳама:

- ифтихори инсон аз муҳите, ки зиндагӣ мекунад;
- муносибати эҳтиёткорона;
- ҳисси муҳаббат ба муҳит ва табиат;
- арҷ гузоштан ба ёдгориҳои таърихӣ фарҳангӣ;
- қадри арзишҳои моддию маънавӣ;
- ахлоқи маънавияти волои инсонӣ доир ба экология.

Воситаҳои тарбияи экологӣ ҳуди табиат ва инъомҳои он мебошанд. Чи тавре ки болотар таъкид кардем, ҳатто вақте ки табиат меғураду меҳурӯшад, раъду барқ пайдо мешаваду барфу борони сел меборад, бешазорон месӯзаду тӯфон ба амал меояд, ноайён инсон тарбия меёбад. Даҳшат ва инҷиқҳои табиат, аз як тараф дар қалби одамон тарсу ваҳм биёранд, аз тарафи дигар, дар онҳо ҳислат ва сифатҳои қаҳрамонӣ, далерӣ, нотарсӣ, коллективӣ, ҳамраъӣ, тоқатпазирӣ, мадад ба ҳамдигар тарбия меёбанд. Марде дар ҳолати ғарқшавӣ гуфта «дар ин гирдобӣ даҳшат дасти моро бигузору дасти ёрам бигир».

Тасаввур мекунем, ки ин таъкид дар кадом шароите ба забон омад. Боди мусоид мевазиду киштӣ дар баҳри беканор шино мекард. Ҳама киштинишастагон шоду хуррам буданд. Вале ин хурсандӣ дер давом накард. Ногоҳ шамоли саҳт вазиду киштӣ ба садама дучор шуд. Мусофирон ғарқ мешуданду баъзеҳо бо ҳар навъе худро наҷот медоданд. Ҳамин вақт шермарде шиновар ба назди касе, ки анқариб ғарқ мешуд, омаду гуфт: «дастатро деҳ, тӯро наҷот бахшам». Он одам дар ҳолати ғарқшавӣ фарёд зад: «На, дасти маро гузору дасти ёрам бигир» - гуфта ба каси дигар ишора намуд. Ин аст ахлоқи волои инсон ва кӯмаку мадад расондан бо ҳамдигар. Ё худ солҳои охир расм шудааст, ки дар ғӯшае аз дунё сӯхтаре дар бешазоре пайдо шавад, қисми зиёди мамлакатҳо, ки имконияти моддӣ доранд, барои хомӯш кардани сӯхтор ва наҷоти одамони бесарпаноҳ мешитобанд. Ҳуди ҳамин мисолҳо башариятро дар рӯи заҳмати дастачамӣ, дӯстӣ ҳамдигарфаҳмӣ, гуманистӣ, масъулиятшиносӣ тарбия менамоянд. Дар ин мавридҳо ҳам ҷабрдидагон ва ҳам ёрирасонон ташаккул меёбанд, маънавияти инсонӣ ғолиб меояд.

Хулоса дар ҷумҳурии мо барои ҳалли масъалаҳои экологӣ диққати бағоят калон дода мешавад. Инчунин дар назди омӯзгорони мактабҳои маълумоти умумӣ вазифаи гузошта шудааст, ки насли наврасро дар руҳияи муносибати гуманистӣ ба табиат, покиза нигоҳ доштани обу ҳавои кишвари худ тарбия намоянд. Вазифаи мо омӯзгорон аз ин иборат аст, ки минбаъд наслро тарбия намоем, ки ба қадри боигарии табиӣ расида, дар ҳифзи он саҳм гузорад. Барои ноил шудан ба ин мақсад муаллим бояд тамоми имкониятҳоро моҳирона истифода намояд.

АДАБИЁТ

1. Вахрушев, А. А. Окружающий мир. Рабочая тетрадь /А. А. Вахрушев, О. В. Бурский, А. С. Раутиан. – М. : Баласс, 2013.
2. Концепсияи миллии тарбия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, № 94 аз 03.03. 2006
3. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маориф», ш. Душанбе, 22 июли соли

2013, № 1004

4. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳифзи табиат» Душанбе, №905 аз 27 декабри соли 1993
5. Мачидова Б. Шиносоии кӯдакон бо табиат,— Душанбе: Маориф, 1992.
6. Н. Қодиров, И.Абдуллоев, К. Исоев, С. Давлатзода Табиатшиносӣ (Китоби дарсӣ барои синфи 3-юми муассисаҳои таҳсилоти умумӣ) Душанбе-2017. 182 с.
7. Нурзода А. Педагогика. Душанбе, 2024. 704с.
8. Третьяков П.И. Условия формирования экологических знаний. Советская педагогика, 1983, №5, с. 55-58

НАҚШИ ТАРБИЯИ ЭКОЛОҒИ ДАР ШАРОИТИ МУОСИР

Дар мақолаи нақши тарбияи экологӣ дар шароити муосир дар шароити демократикунории ҷомеи муосир мавриди таҳқиқ қарор дода шудааст. Муҳаққиқ ба манбаъҳои илмӣ таъя намуда моҳият ва мазмуни тарбияи экологӣ дар шароити муосирро муайян намудааст.

Нақши тарбияи экологӣ дар инкишофи қобилияти зеҳнии хонандагони синфҳои ибтидоӣ ва хусусияту роҳҳои амалисозии он яке аз масоили ҳалталаби муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии кишвар ба ҳисоб меравад. Дар мақолаи мазкур ин масъала то андозае ҳаллу фасл гардидааст.

Муаллифи мақола тарбияи экологӣ дар шароити муосир барои ташаккули хонандагонро муайян намуда роҳҳои самаранок истифода намудани онро нишон додааст.

Калидвожа: Тарбия, экология, табиат, муҳити зист, ҳифзи табиат *омӯзгор, хонанда, фаъолият, восита.*

РОЛЬ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

В статье рассматривается роль экологического образования в современных условиях, в контексте демократизации современного общества. Исследователь, опираясь на научные источники, определил сущность и содержание экологического образования в современных условиях.

Роль экологического образования в развитии интеллектуальных способностей учащихся начальной школы, особенности и методы его реализации являются одними из наиболее актуальных проблем для учреждений среднего профессионального образования страны. Этот вопрос в некоторой степени затрагивался в данной статье.

Автор статьи дает определение экологическому образованию в современных условиях развития учащихся и показывает пути его эффективного использования.

Ключевые слова: Образование, экология, природа, окружающая среда, охрана природы, учитель, ученик, деятельность, средство.

THE ROLE OF ENVIRONMENTAL EDUCATION IN MODERN CONDITIONS

The article examines the role of environmental education in modern conditions, in the context of democratization of modern society. The researcher, relying on scientific sources, defined the essence and content of environmental education in modern conditions.

The role of environmental education in the development of intellectual abilities of primary school students, the features and methods of its implementation are among the most pressing problems for secondary vocational education institutions in the country. This issue was addressed to some extent in this article.

The author of the article defines environmental education in modern conditions of student development and shows ways to use it effectively.

Keywords: Education, ecology, nature, environment, nature conservation, teacher, student, activity, means.

Маълумот дар бораи муаллиф: Шарипзода С., магистри соли аввали ихтисоси

таҳсилоти ибтидоии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни, Тел: (+992) 976-98-39-39

Информация об авторе: Шарипзода С., магистр первого курса по специальности начального образования Таджикского Государственного педагогического университета имени Садриддина Айни, Тел: (+992) 976-98-39-39

About the author: Sharipzoda S., first-year master's student in primary education at the Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Aini, Tel: (+992) 976-98-39-39

Саломатшоева Гавҳарбиби Музаффаршоевна,
магистри курси 1-уми факултети педагогика

АҲАМИЯТИ ТЕХНОЛОГИЯҲОИ ФАЪОЛИ ТАЪЛИМ ДАР ТАШАККУЛИ САЛОҲИЯТНОКИИ ХОНАНДАГОНИ СИНФҲОИ ИБТИДОӢ

Вазифаи аслии муассисаи таълимӣ тарбия ва таълим аст ва аз ин рӯ дар таърихи инкишофи педагогика тарбияро дар ҷойи аввал гузоштаанд, зеро хонандаро мебояд ба зиндагии мустақилона омода намоем. Ҷавҳари таълими салоҳиятнокиро тарбия ташкил медиҳад. Муассисаи таълимӣ ва омӯзгор бояд инсонро ташаккулёфтаре аз ҷари муассисаи таълимӣ ба зиндагӣ равона созанд. Дар ҷаласаи ЮНЕСКО соли 1996 Жак Делор ба ҷанбаҳои салоҳиятҳои хонандагон таваҷҷуҳи махсус зоҳир намуд, аз ҷумла таъкид кард, ки муассисаи таълимӣ бояд ба хонанда а) маърифатнокӣ, б) қобилияти иҷро кардан, в) дар ҷомеа яққоя зиста тавонистанро омӯзад. Моҳи март соли 1996 дар Шӯрои Аврупо масъалаи ислоҳоти маориф баррасӣ гардида, ба салоҳиятҳои калидӣ (асосӣ) таваҷҷуҳ карда шуд. Бо назардошти ҳамин талабот яке аз муҳаққиқони асосии таълими салоҳиятнокӣ Г. Ҳалаж (G. Halasz) махсусияти демократӣ, бисёрзабонӣ, бисёрфарҳангӣ, талаботи бозори меҳнат, дигаргуниҳои иқтисодии кишварҳои Иттиҳоди Аврупо ба назар гирифта, силсилаи салоҳиятҳоро пешниҳод намуда буд. Дар асоси ин гуна пешниҳодҳо Шӯрои Аврупо барои аврупоиёни ҷавон доштани салоҳиятҳои асосии зеринро муҳим шуморида буд:

– салоҳиятҳои сиёсӣ ва иҷтимоӣ, ба мисли қобилияти доштани масъулият дар қабули яққояи қарорҳо, ҳалли муноқишаҳо бе истифодаи зӯроварӣ, иштирок дар инкишофи институтҳои демократӣ;

– салоҳиятҳои бо зиндагӣ ва ҷомеаи бисёрфарҳангӣ алоқаманд. Дар шароите, ки таҳаммулнопазирӣ, бадбинии наҷодӣ авҷ мегирад, маориф бояд “наврасону ҷавонро бо салоҳиятҳои байнифарҳангӣ, ба мисли эҳтироми тарзу услуби зисти дигарон, қобилияти ҳамзистӣ бо намояндагони фарҳангҳо, забонҳо, динҳои дигар” мусаллаҳ гардонад;

– салоҳият бо муошират ҳам дар шакли хаттӣ ва ҳам шифохӣ алоқаманд буда, дар ҳаёти иҷтимоӣ хеле муҳиманд;

– салоҳиятҳое, ки бо афзоиши пуриттилоъгардии ҷомеа алоқамандӣ доранд. Маҳорати истифодаи дуруст аз технология, аз иттилоот, рекламаҳои тариқи ВАО паҳншаванда, муҳокимаи интиқодии онҳо;

– қобилиятҳои идома додани омӯзиш дар давоми зиндагӣ дар заминаи ҳаёти шахсӣ ва касбӣ (тахассусӣ)». Моҳияти салоҳиятҳои асосиро иҷтимоишавии шахс ташкил медиҳад. Инҳо маҷмӯи қобилиятҳое мебошанд, дар тамоми ҷанҳо ташаккул дода мешаванд ва нақши тарбиятгарии омӯзгор дар ин маврид муҳим аст, агар омӯзгор салоҳиятнок набошад, ҳочаки суҳан дар бораи ташаккули салоҳиятҳои асосӣ нест [3.с. 235, 33.с.].

Омӯзгор фаъолияти дар шаклҳои гуногун –инфироӣ, дунафарӣ ё гурӯҳӣ ташкил

намуда, фазои ягонагӣ ва иҷтимоишавии хонандагонро ба вучуд меорад, қобилияти эҳтироми фикри ҳамдигар, дар доираи мавзӯ сухан гуфтанро ташаккул медиҳад, ба онҳо шароит фароҳам меорад, ки андешаҳои худро баён кунанд, мавқеи худ, нуктаи назари худро дар мавриди зарурӣ ибраз кунанд. Аз муносибати худкомагӣ омӯзгор даст мекашад. Ин гуна муносибатро дар хонандагон низ ташаккул медиҳад. Омӯзгори имрӯзаро зарур аст, ки хонандагонро ба зиндагӣ омода намояд. На танҳо ба шароити Тоҷикистони имрӯзаву оянда, зеро дар асри XXI кӯчиши одамон хеле доман паҳн кардааст. Шароити аз як кишвар ба кишвари дигар барои таҳсил, кор рафтани ҷавонон, шахсони баркамол авҷ гирифтааст. Ин боиси омезиш ва ба ҳам наздикшавии фарҳангҳо мегардад. Дар чунин шароит танҳо шахси салоҳиятнок метавонад муваффақ гардад. Вазъияти баамаломата на танҳо дигаргуниро дар барнома, инчунин дар китоби дарсӣ ва пеш аз ҳама дар муносибати омӯзгор талаб мекунад.

Гузариш ба низоми салоҳиятнокии таълим маънои онро дорад, ки дар мазмуну муҳтаво ва мундариҷаи маводи таълимӣ тағйирот ворид гардида, он сифатан беҳтар ва барои таъмини донишазхудкуниву ташаккули салоҳиятҳо ва қобилияти татбиқи онҳо дар ҳаёт мусоидат менамояд.

Ҳамин тавр, яке аз ҳадафҳои асосии таълими муосир, ташаккули шахсияти кӯдак дар асоси ташаккули салоҳиятҳо мебошад.

Дар ҳалли ин мушкилот нақши пешбар ба омӯзгор дода мешавад. Зарур аст, ки омӯзгор маводи таълимиро аз нав дида барои маҷмаи, усулҳои нави таълимиро дар синфҳои ибтидоии замони муосир аз худ намояд, ба сохтори дарс, шакли гузарондани он бо диди нав нигарад.

Тавре ки маълум аст, агар хонанда ҳамчун шунавандаи ғайрифавол бошад, дарку азбаркунии ҳама гуна мавод барои ӯ мушкил аст. Баръакс, зимни фаъолияти амаливу иҷроии кори мустақилона хонандагон бо шавқу завқ зиёд ва мушкилоти кам ҳамон як маводро меомӯзанд.

Аз ин рӯ, вазифаи омӯзгор аз он иборат аст, ки омӯзиши маводи таълимиро дар дарсҳо тавре ба роҳ монанд, ки қисми зиёди онро худ хонандагон мустақилона аз худ кунанд.

Дар ин хусус андешаи нависандаи англис Ричард Олдингтонро дар мавриди он ки ҳама чизи доништанаш муҳимро омӯзонидан ғайриимкон аст. Омӯзгор метавонад фақат роҳҳои омӯзишро нишон диҳад, хотирнишон кардан бамаврид аст.

Дар айни замон, муассисаи таълимӣ омили муҳимтарини рушди шахсият аст ва оянда он бояд ба омили таъсирбахши рушди ҷомеа табдил ёбад. Ин талаботи замони муосир низоми маориф ва муассисаи таълимиро водор месозад, ки пайваста ва мунтазаму мутаассил рушд ёбанд [3, с. 2; 4, с. 127].

Рушди муассисаи таълимиву низоми таҳсили замони муосир тавассути «инноватсия» ё худ «навоарӣ» амалӣ мегардад. "Инноватсия" калимаи латинӣ буда, маънои "навсозӣ, навоарӣ ё тағйирот"-ро дорад. Фаъолияти инноватсионӣ ба фаъолият оид ба таҳия, ҷустуҷӯ, коркард ва истифодаи навгониҳо, навоарӣ мансуб буда, самтҳои муҳталиф дорад.

Самтҳои асосии фаъолияти инноватсионӣ:

1. Ташаккули шахсияти шахси муосир, маълумотнок, фавол ва дорои ҳисси баланди масъулият барои тақдири кишвар.

2. Пайваста дар муассисаҳои таълимӣ фароҳам овардани шароит барои фазои таълимии ҳифзкуандаи саломатии иштирокдорони раванди таълим бо истифодаи хатмии технологияҳои ҳифзи саломатӣ.

3. Рушди қобилиятҳои эҷодии хонандагон тавассути низоми дарсҳо ва низоми таълими иловагӣ.

4. Татбиқи пурраи шаклҳо ва усулҳои нави таълим, аз ҷумла технологияҳои муосири таълимӣ, ки имконияти рушди инфиродии ҳар як кӯдакро таъмин мекунанд.

5. Рушди низоми корҳои тарбиявӣ дар асоси ихтиёрӣ, озодии интихоб ва эҷодкорӣ.

6. Таъмини идомаи таҳсилот [3, с. 3; 13, с. 114].

Дар байни самтҳои инноватсионӣ технологияҳои педагогӣ (усулҳои фаъоли таълим) мавқеи махсус доранд, зеро маҳз тӯфайли татбиқи онҳо инсоният ба пешравиву муваффақият, тарзи самараовару манфиатбахши ноилшавӣ ба натиҷаи ниҳой ва ба ин васила ба зиндагии шоиста ноил гардидааст.

Технологияи таълимӣ як низоми фаъолияти муштараки хонандагон ва омӯзгорон дар тарҳрезӣ (банақшагирӣ), ташкил, роҳнамоӣ ва танзимкунии чараҳои таълим бо мақсади ноил шудан ба натиҷаҳои мушаххас ва фароҳам овардани шароити мусоиди иштирокчиён мебошад. Аз ин бармеояд, ки яке аз манбаҳои фаъолияти инноватсионӣ истифодаи шаклҳои фаъоли кор бо хонандагон аст, ки ҳам дар гурӯҳ ва ҳам дар алоҳидагӣ метавонад истифода ёбад.

Аз натиҷаи таҷрибаи фаъолияти таълимӣ ва таҷрибагузарониҳои махсус, омӯзгорон ва раёнашонсон бартариии истифодаи усулҳои фаъоли таълимро асоснок намуда, далел меоранд, ки дараҷаи бахотиргирӣ ва дарки моҳият дар инсон аз навъи фаъолияти иҷрокардааш тағйир меёбад:

- 10% ҳангоми хондан;
- 20% ҳангоми шунидан;
- 30-40% ҳангоми дидан;
- 50-70% ҳангоми дар баҳсу мувоҳисаҳои гурӯҳӣ ширкат варзидан;
- 80% ҳангоми хонанда мушкilotро мустақилона ошкор ва муайян намудан;
- 90% ҳангоми хонанда ба фаъолиятҳои воқеӣ, ҳалли мушкилиҳои худ, таҳия ва қабули қарорҳо, тартиб додани ҳулосаҳо ва пешгӯиҳо мустақиман машғул мешавад.

Ин маълумотҳо андешаи аксари омӯзгорон ва раёнашонсонро дар бораи зарурати истифодаи усулҳои фаъоли таълим барои ноил шудан ба муваффақият ва ҳавасмандкунии хонандагон тасдиқ мекунад. Тавре ки Н. А. Умов гуфтааст: «Ҳама гуна дониш ҳеч аст, агар хонанда ташаббус ва худфаъолиро ривож надихад: хонанда бояд на танҳо ба тафаккур, балки ба хоҳиши иҷронамоӣ одат кунад» [5, с. 12].

Н.А.Умов ба ин назар аст, ки усулҳои фаъоли таълим:

1. Раванди омӯзишро шавқовар месозанд.
2. Маҳоратҳои мустақилият ва эҷодкориро инкишоф медиҳад.
3. Амалӣ будани дониши гирифташударотаъмин мекунад.

Ҳадафи истифодаи усулҳои фаъоли таълим аз ҷониби омӯзгор ба вучуд овардани ҳавасмандии устувори хонандагон барои омӯхтан ва дарки пурраи олами ихотакардаи мост. Қобилияти на танҳо ёд гирифтани ва таҷдиди иттилоот, балки дар амал татбиқи қардани он ба хонандагон имкон медиҳад, ки самаранокии омӯзиши фанҳои муассисаҳои таълимиро ба таври назаррас баланд бардоранд ва қобилияти қорқарди иттилоотро (гурӯҳбандӣ, ҷамъбаст, монандӣ ва фарқият ва ғайра) инкишоф диҳанд.

Афзалиятҳои истифодаи технологияҳои фаъоли таълим:

- баланд бардоштани шавқи хонандагон;
- инкишофи фикрронии интиқодӣ;
- муҳокима ва ҳамкорӣ;
- омӯзиши инфиродӣ;
- таваҷҷуҳи махсус ба шахсият.

Зимни фаъолият дар дарсе, ки дар он омӯзгор технологияи фаъоли таълимро қорбасти менамояд, хонандагон малақаҳои қори мустақилонаи худро истифода мебаранд ва тақмил медиҳанд, қор бо матн, фаъолияти нутқ ва қобилияти қор қардан дар ҷуфтҳо ва гурӯҳҳоро меомӯзанд. Омӯзгори синфҳои ибтидоӣ метавонад дар фаъолияти педагогии худ муносибати инсонгарой ба таълимро истифода намуда, онро тавассути татбиқи технологияҳои иттилоотӣ-иртиботӣ, педагогикаи ҳамкорӣ ва равиши ҳифзи

саломатӣ татбиқ созад. Зимни таълим омӯзгор метавонад ҳам усулҳои анъанавӣ ва ҳам ғайрианъанавӣ истифода намояд, масалан, кори гурӯҳӣ, ки дар давоми он бачаҳо масъаларо дар гурӯҳи хурд ҳал, дар гурӯҳи дунафарӣ дурустии ҳалли масъаларо санҷанд (санҷиши тарафайн).

Технологияҳои иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ (ТИК)-ро дар дарс ва корҳои беруназсинфӣ истифода бурдан мумкин аст. Омӯзгори синфҳои ибтидоӣ ТИК-ро метавонад бо мақсадҳои зерин корбаст намояд:

- пешниҳоди муаррифии мазмуни матн бо истифодаи ТИК.
- намоиши лаҳзаҳои маводи визуалӣ (тасвирӣ - филмҳои тасвирӣ, филмҳои ҳуҷҷатӣ ва монанди ҳамин) [6, с.124].

Масалан, омӯзгори синфҳои сеюм лаҳзаи соати тарбиявӣ метавонад бо истифодаи ТИК аз муаррифиҳои истифода барад, ки дар он маводи назариявӣ, мисалҳо, тасвири мазмуни матн, мавод барои тамошои видео, инчунин унсурҳои эҷодиёти хонандагон мавҷуданд. Бачаҳо ба таври рефлексӣ ба ҳамдигар хоҳишҳои неки ҳудро менависанд ва дар тахта дар шакли гул мегузоранд, ки ин ҳолати эмотсионалӣ (эҳсосӣ)-и дарси тарбиявиро боз ҳам кавитар месозад.

Истифодаи ТИК имкон медиҳад, ки ҳуҷҷатҳои корӣ дар шакли электронӣ нигоҳ дошта шаванд. Ин доираи васеи амалҳоро дар бар гирифта метавонад. Масалан, муассисаҳои таълимии ба барномаи махсуси иттилоотӣ пайваست кардашуда имкон доранд рӯзномаи электронӣ нигоҳ доранд, ба волидон саривақт иттилоъ диҳанд, ба саволҳои онҳо ҷавоб диҳанд, хабарҳо нависанд, нақшаи чорабиниҳо дар муассисаҳои таълимӣ ва синф ва натиҷаҳои онҳо, гузоришҳои аксҳо, ҷадвали дарсҳоро ба самъи волидон ва дигар иштирокдорони раванди таълим расонанд.

Технологияҳои ҳифзи саломатӣ ҳам дар дарс ва ҳам дар машғулиятҳои беруназсинфӣ истифода мешаванд. Ба андешаи мо, барои муваффақияти одами муосир ташаккули муносибати масъулиятнок ба саломатӣ шартӣ муҳимест. Интиҳоби фаъолият ва ивази саривақтии онҳо имкон медиҳад, ки ҳифзи саломатиро дар тамоми марҳилаҳои дарс таъмин намоянд.

Омӯзгори синфҳои ибтидоӣ метавонад унсурҳои фаъолияти лоиҳавиро татбиқ намояд, зеро ин усул мустақилияти хонандагон, ҳавасмандии онҳоро барои изҳори ақида, ҳавасмандӣ ба муҳити зист, ҳамдардӣ ва соҳибмулкӣ он ташаккул медиҳад ва барои инкишофи сифатҳои коммуникативӣ мусоидат менамояд.

Мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки технологияи фаъоли таълим дар ташаккули шахсияти муваффақ ва салоҳиятнок нақши муҳим мебозад. Истифодаи дуруст ва ҳадафноки онҳо имкон медиҳад, ки хонандагон ҳам донишҳои назариявиашонро аз худ кунанд ва ҳам дар муҳити амалӣ корбарии онро омӯзанд. Барои рушди муваффақият дар таълими ибтидоӣ омӯзгорон бояд ин технологияҳоро пайваستا ба таълими худ ворид намояд. Зеро дарсҳои хуб таҳияшуда ба ҳастагии кӯдакон оварда намерасонанд. Баръакс, рӯҳияи мусбат, ҳавасмандӣ ба омӯзиш, дар андешаҳои ҳамдигар - ҳамаи ин ҳастагии ногузирро аз кор кам мекунад ва боиси муносибати мусбат ба таълим мегардад. Ин, дар навбати худ, ҳар як омӯзгорро ба татбиқи ҳадафи асосӣ - баланд бардоштани сифати таълими хонандагон бурда мерасонад ва мутаносибан ба иҷрои вазифаҳои стандартҳои насли нав мусоидат мекунад.

Хулоса, технологияи фаъоли таълим як воситаи хуби рушди қобилиятҳои хонандагони синфҳои ибтидоӣ мебошад. Онҳо на танҳо ба хонандагон дониш медиҳанд, балки онҳоро барои ҳаёт, кор ва омӯзиши минбаъда омода мекунанд. Барои муассир гардидани раванди таълим муаллимон бояд равишҳои фаъоли таълимро бо равишҳои анъанавӣ омезиш дода, онҳоро бо имкониятҳои инфиродии ҳар як хонанда мутобиқ созанд.

Калидвожаҳо: технология, сифати таълим, хонанда, синфҳои ибтидоӣ, омӯзиш, муносибат, салоҳият, омӯзгор, инноватсия ва иттилоот.

Маълумот дар бораи муаллиф: - Саломатшоева Гавҳарбиби Музаффаршоевна

магистри курси якуми факултети педагогикаи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С.Айнӣ. E-Mail: Gavhar83@mail.ru. [tel: 987149969](tel:987149969)

АДАБИЁТ

1. Боразнова Г.Д. Техника обучения чтению // «Пачатковая школа». 2014. №10. С. 36-38.
2. Доблаев Л.П. Анализ и понимание текста. Методическое пособие. Саратов: Издательство СУ, 1987. 69 с.
3. Каримчонов А. ва Каримчонова Д. Технология ва методҳои таълим дар синфҳои ибтидоӣ. Захираи электронӣ/ <https://cyberleninka.ru/article/n/-tehnologiya-va-metod-oi-talim-dar-sinf-oi-ibtido/viewer>
4. Кислицина Е.В. Упражнения по развитию навыка чтения // «Начальная школа». 2003. № 6. С. 47-56.
5. Леонтьева М.Р. Справка о проблемах и перспективах развития начального образования // «Начальная школа». 2014. №4. С. 5-11.
6. Подласый И.П. Педагогика. М.: Издательство Юрайт Высшее образование, 2010. 574 с.

ЗНАЧЕНИЕ АКТИВНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ФОРМИРОВАНИИ КОМПЕТЕНТНОСТИ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ

В заключение следует отметить, что технология активного обучения является хорошим инструментом для развития способностей учащихся начальной школы. Они не только дают студентам знания, но и готовят их к жизни, работе и дальнейшему образованию. Чтобы сделать процесс обучения эффективным, преподаватели должны сочетать активные подходы к обучению с традиционными методами и адаптировать их к индивидуальным возможностям каждого ученика.

Ключевые слова: технологии, качество образования, ученик, начальная школа, обучение, отношение, компетентность, учитель, инновации и информация.

THE IMPORTANCE OF ACTIVE EDUCATIONAL TECHNOLOGIES IN THE FORMATION OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS' COMPETENCE

In conclusion, it should be noted that active learning technology is a good tool for developing the abilities of primary school students. It not only gives students knowledge, but also prepares them for life, work and further education. To make the learning process effective, teachers should combine active learning approaches with traditional methods and adapt them to the individual capabilities of each student.

Keywords: technology, quality of education, student, primary school, learning, attitude, competence, teacher, innovation and information.

Сведение об авторе: Саломатшоева Гавхарбӣ Музаффаршоевна- магистр первого курса факультета педагогики ТГПУ имени С.Айнӣ. E-Mail: Gavhar83@mail.ru, [tel: 987149969](tel:987149969)

Salomatshoeva Gavharbibi-1st year master, Faculty of Pedagogy, TSPU named after S. Aini. Email.Gavhar83@mail.ru, tel.987149969